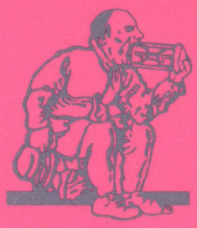

1994
2

AETAS

Diószegi István: Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában

Vadász Sándor: Lajos Fülöp, a Polgárkirály

Kövér Lajos: XVI. Lajos és Franciaország

Kovács Marian: Egy elfelejtett házasságkötési szándék a spanyol Bourbonok és a Romanovok között a 18. század elején

Miskolczy Ambrus: A román romantika és folklórszemlélete (Elemzések és megközelítések)

Részletek Otto von Bismarck Gedanken und Erinnerungen című visszaemlékezéseiből

Bemutatjuk Vermes Gábort

Következő számunk tartalmából

John Komlos:
Az antropometrikus történetírás jelentőségéről

Scott M. Eddie:
Cluster-analízis a földbirtokszerkezet vizsgálatában:
porosz és magyar példák a 19. század végéről

Susan Zimmermann–Gerhard Melinz:
A gondoskodás szociálpolitizálása vagy radikális szociális reform?
Kommunális jólét Budapesten és Bécsben 1914 előtt

John C. Swanson:
Otto Bauer külpolitikája és a Magyar Tanácsköztársaság

Halmos Károly:
Magyarországi polgárosodás.
Tallózás az 1988 és 1992 közötti történeti irodalomban

Interjú David F. Gooddal

David F. Good:
Gazdasági átalakulás Közép- és Kelet-Európában. Történelmi kitekintés

Deák Ágnes:
A történelem mint veszélyeztetett faj?
Viták a posztmodern történetírásról

1994/2

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Pelyach István

A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
a József Attila Alapítvány,
a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)
ARADI ZSUZSA (a szerkesztőség titkára)
DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, VAJDA ZOLTÁN

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó és Nyomdaipari Kft.
Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

Diószegi István
Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában 5

Vadász Sándor
Lajos Fülöp, a Polgárkirály 43

Kövér Lajos
XVI. Lajos és Franciaország 75

Kovács Marian
Egy elfelejtett házasságkötési szándék a spanyol Bourbonok és a Romanovok között a 18. század elején 102

Műhely

Kenyeres Zsolt
A svéd dinasztizmus *(1523–1721)* 121

Kitekintés

Miskolczy Ambrus
A román romantika és folklórszemlélete
(Elemzések és megközelítések) 134

Múltidéző

Diószegi István
Egy dinasztia szolgálatában? 170

Otto von Bismarck
A hármasszövetség *(Részletek Bismarck Gedanken und Erinnerungen című visszaemlékezéseiből)* 172

Határainkon túl

A történelem a múlt életének a megértése.
Beszélgetés Vermes Gáborral 194

Vermes Gábor
A délszláv törekvések és a magyar nacionalizmus az Osztrák-Magyar Monarchiában 203

Vermes Gábor műveinek válogatott bibliográfiája 221

Figyelő

A még mindig hiányzó monográfia
(Király Béla: Deák Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993.)
Deák Ágnes **223**

Portrék, hazai tájban
(Sic Itur ad Astra. 1992/1–3. szám, á. n. Történészportrék. Válogatta, az előszót írta, a jegyzeteket és a bibliográfiákat kiegészítette: Vörös Boldizsár)
Gángó Gábor **229**

Gondolatok Deák István „Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918" című könyvének olvasása közben
(Deák István: Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918. Gondolat. Budapest, 1993.)
Bencze László **232**

Kalkhasztól Szimonidesz Lajosig
(Borovi József: A magyar tábori lelkészet története. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1992.)
Zakar Péter **242**

Parasztszerelem az újkorban
(Jean-Louis Flandrin: Les amours paysannes. Gallimard. Paris, 1993.)
Gálffy László **248**

Az Alapító Atyák (Új)világa
Urbán Aladár: Köztársaság az Újvilágban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994.)
Magyarics Tamás **251**

Számunk szerzői **259**

DIÓSZEGI ISTVÁN

Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában*

Kálnoky Gusztáv gróf közös külügyminiszter 1888-ban hosszú emlékiratot diktált tollba. Hét esztendeje ült már ekkor Metternich íróasztalánál, és rendelkezett általánosítható tapasztalatokkal. A legfontosabb tapasztalatot negatív kicsengéssel egy mondatba sűrítette: a külpolitikai döntések szabadsága a belső hatalom erejének függvénye. És szerinte éppen ez a hatalom és erő az, amely a Monarchiából hiányzik. Hiányzik, mert az egyes nemzetek a határokon túli államok irányába gravitálnak. A közös külügyminiszter különösen a magyarországi románok és a galíciai ukránok magatartását találta nyugtalanítónak, de az osztrák-németek körében mutatkozó centrifugális áramlatokat is nagy aggodalommal konstatálta. Az elemzés konklúziója részint a türelmesebb, a nemzetek további elidegenedését megállító kormánypolitika sürgetése, részint a külpolitika nemzeti bázisának erősítése. Kálnoky azzal zárta fejtegetéseit, hogy a külpolitikát továbbra is arra a két nemzetre kell építeni, amely a Monarchiától kap politikai jelentőséget, és amely a legerősebb nemzeti hátvéddel rendelkezik: tehát a magyarra és az osztrákra.[1]

A közös külügyminiszter emlékirata a Monarchia egyedi és leglényegesebb sajátosságát érzékelte: a nemzeti érdek és az állami érdek lehetséges disszharmóniáját. Nyugat nemzeti államai számára, ahol a külpolitika a nemzeti érdek direkt tükröztetése volt, ez a probléma nem létezett. A soknemzetiségű Oroszország számára hasonlóképp nem, mert ott az orosz népesség számbeli túlsúlya garantálta a szükséges harmóniát. A franciák és a németek, úgyszintén az oroszok számára magától értetődő volt, hogy az adott állam keretei között élnek, és a létezés más formája fel sem merült előttük. A nemzeti és az állami érdekeknek ez az objektív egybeesése biztosította az állam egzisztenciáját és egyben az állam külső megnyilvánulásainak hatékonyságát. A Monarchia tizenegy nemzete számára nem állott fenn az érdekeknek ez az objektív egybeesése, a nemzet és az állam kapcsolata szubjektív tényező: a belátás és a tapasztalat függvénye volt. Belátásból és tapasztalatból is következhetett persze érdekegyezés, és valóban következett is. A Monarchia nemzeteinek többsége politikai megfontolásból lemondott a nacionalizmus természet szerinti céljáról, az önálló államról, és nemzeti érvényesülését a soknemzetiségű államalakulat határai között kereste. E magatartás részint a nemzetközi helyzet megítéléséből, részint a birodalmon belüli érvényesülés lehetőségeinek mérle-

* A szerző a tanulmány elkészítéséhez szükséges külföldi levéltári kutatásokat az OTKA támogatásával végezte.

geléséből fakadt. A külső helyzet megítélésében a veszélyeztetettség tudata állott előtérben. A Monarchiában élő nemzetek a környező hatalmak terjeszkedésétől féltek, és arra a meggyőződésre jutottak, hogy önállóan, a Monarchia keretein kívül nem tudnának megállni az expanzió útjában. A Monarchián belüli nemzeti érvényesülés reményét a sajátos etnikai összetételre, a nemzetek közötti bizonyos erőegyensúlyra alapozták, amely a feltételezések szerint egyetlen nemzet számára sem zárta ki a korlátozott szuverenitás gyakorlásának lehetőségét. A belátásnak és a tapasztalatnak, az érdekegyezésre inspiráló szubjektív tényezőnek azonban olyan a természete, hogy az idők múlásával változhat, és nemcsak a ragaszkodásra, hanem az érdekek szétválasztására is ösztönözhet. A századvég generációja számára már korántsem volt axióma sem a Monarchia szükségességéről, sem a Monarchián belüli érvényesülés lehetőségéről korábban kialakított vélemény. Amit Kálnoky a románok, ukránok és az osztrák-németek esetében aggodalommal konstatált, ennek a kezdődő metamorfózisnak a következménye volt. A kört nyugodtan szélesíthette volna. A következő évben, a véderőtörvény parlamenti vitája alkalmával megmutatkozott, hogy a magyar lojalitás sem magától értetődő. A nemzeti és állami érdekek diszharmóniája távlataiban katasztrofális tünet volt, de közvetlen kihatásaiban is súlyos következményekkel járt: csökkentette az állam külső megnyilvánulásainak hatékonyságát.

A Monarchia külpolitikája egyéb okok miatt sem lehetett kellőképpen hatékony. Ferenc József egy alkalommal bosszúsan kifakadt a közös minisztertanácson, hogy a külpolitikát, mint mondotta, túlontúl nagy óvatossággal kell vezetni.[2] Az uralkodó persze nem a nemzeti és állami érdekek diszharmóniájában találta meg a magyarázatot – a nemzet kategóriája tulajdonképpen idegen volt dinasztikus világképétől –, hanem egyszerűen a hadsereg gyengeségében. Az volt a véleménye, hogy a hadsereg elégtelen fejlődése miatt hiányzik a külpolitikából a Monarchia nagyhatalmi állásának megfelelő energia. Az uralkodó diagnózisa azonban meglehetősen felületes volt. Kétségtelen, hogy az erőforrásokból több is juthatott volna a hadsereg fejlesztésére, de a nagyhatalmi állás, mint olyan, valójában csak az uralkodó gondolatvilágában, és nem a valóságban létezett. A Monarchia csak a hatalmi állás hagyományos mutatóival mérve volt igazi nagyhatalom. Nagyobb területet zárt határai közé, mint az egyesített Németország, nagyobb volt lakossága, mint Angliának vagy Franciaországnak. A hatalmi állás modern mutatói azonban korántsem alakultak ilyen kedvezően. A 19. század végén tartós és intenzív nemzetközi aktivitás csak a világtermelésben jelentékeny mértékben részesedő, indusztrializált nemzetgazdaság bázisán alakulhatott ki. A Monarchia ezt a mércét meg sem közelítette. A kiegyezés óta kétségkívül jelentékeny fejlődés ment végbe, de a mutatók csak az indulási szinthez viszonyítva javultak, más országokkal összevetve inkább rosszabbodtak. Az egy főre eső termelés viszonyszámai a század végén kedvezőtlenebbek voltak, mint a század közepén. Az egy főre jutó ipari termelés például Német-Ausztriában a század közepén még háromnegyede volt a németországinak, a századvégen már csak alig valamivel több, mint fele. A Monarchia egészének Németországgal való összevetéséből még nagyobb különbség adódott az előbbi hátrányára. Az egy főre jutó termelés viszonylag alacsony szintjét, miként Oroszországban, a hatalmas méretekből adódó globális számok sem ellensúlyozták. A Monarchia a világ ipari terme-

lésében a századvégen is csak jelentéktelen mértékben részesedett. A belső akkumulációs szintet elérő osztrák–magyar kapitalizmus még nem állított elő számottevő tőkefelesleget, így a Monarchia továbbra sem rendelkezett a modern külpolitikai aktivitás szempontjából nélkülözhetetlen tőkeexporttal. Az agrár-ipari szintre felvergődő Osztrák–Magyar Monarchia az ipari hatalmak között majdnemhogy fejlődő országnak számított, és minthogy nem tudott lépést tartani velük, hatalmi állásában alaposan devalválódott.

A nemzeti és állami érdekek diszharmóniája, valamint a hatalmi pozícióban végbement devalválódás kevéssé éreztette volna hatását, ha a Monarchia magányos szigeten él, vagy Európa perifériáján helyezkedik el. Politikai-földrajzi környezete azonban mindennek volt nevezhető, csak kedvezőnek nem – mindenekelőtt a Monarchiában élő etnikumok sajátos elhelyezkedése következtében. A Monarchia tizenegy nemzetéből csak öt élt etnikai állományának egészével, illetve nagyobbik részével a birodalom határai között: a magyar, a cseh, a szlovák, a szlovén, valamint a horvát. A többiek: az osztráknémetek, a lengyelek, az ukránok, a románok, a szerbek és az olaszok a környező nemzeti államok, illetve soknemzetiségű birodalmak etnikai közösségéhez tartoztak. A határok kompakt etnikai egységeket vágtak ketté, méghozzá úgy, hogy az etnikai állomány nagyobbik része a határokon kívülre esett. Hogy a nacionalizmus évszázadában milyen következményekkel járhat az ilyen szituáció, azt már a német és az olasz egység létrejötte megmutatta, amikor Ausztria kiszorult Németországból, és elveszítette Lombardiát és Velencét. A környező államokat persze bizonyos érdekszálak a Monarchiához fűzték. Szerbia, illetve Románia támogatást remélt tőle a török, illetve az orosz fenyegetés ellen, Németország leendő, majd valóságos szövetségesét látta benne, Oroszországot pedig, Németországgal együtt hozzákapcsolta a Lengyelország együttes felosztásából származó érdekközösség. E kötelékek tartósságát illetően azonban senki sem bocsátkozhatott jóslásokba. Hogy a szálak nem erősödnek, hanem inkább vékonyodnak, azt a kormányszintre is eljutó olasz irredenta, úgyszintén a Monarchia ellen irányuló meg-megújuló szerb és román sajtóhadjáratok mutatták. Amikor Taaffe osztrák miniszterelnök 1883-ban a Wagner-gyászünnepély kapcsán arról tett jelentést az uralkodónak, hogy négyezer főnyi tömeg Bismarckot és Moltkét éltette, a Berlinből jövő ismétlődő megnyugtatások ellenére bizonyára nem ok nélkül aggodalmaskodott.[3] Különben is: akár erősek, akár vékonyak voltak a környező államokat a Monarchiához fűző érdekszálak, a veszély magában a szituációban foglaltatott. A Monarchia határai mentén olasz mintára végbemenő lehetséges államalakulás a sajátos etnikai elhelyezkedés következtében a soknemzetiségű államalakulat létfontosságú területeit érintette és ezzel egzisztenciáját tette kockára.

A Monarchia politikai-földrajzi helyzete a lehetséges nemzeti-állami átalakulástól függetlenül is rendkívül kedvezőtlen volt. Nyolc szomszédja közül ugyanis csak négy volt kis ország, Románia, Szerbia, Montenegró és Svájc, négy viszont: Oroszország, Németország, Olaszország és Törökország nagyhatalomnak számított. Elméletileg persze az erőtlen szomszédság sem egyértelműen kedvező, hiszen a határos kis államok valamely erős, terjeszkedő hatalom befolyása alá kerülhetnek, és ebben a minőségükben a veszélyeztetés erejét gyarapíthatják. A nagyhatalmi szomszédság viszont magával a veszéllyel

azonos. Ebben a tekintetben csak a belső válsággal küszködő Törökország nem okozott gondot, hiszen nemhogy a terjeszkedéshez, az önvédelemhez sem volt elegendő ereje. Az 1890-ben harmincmillió lelket számláló, közel kétmilliós mozgósítható hadsereggel rendelkező Olaszország már komoly gondot okozott, igaz, még mindig csak úgy jöhetett számításba, mint a Monarchiára kezet emelő valamely nagyhatalom szövetségese. A két nagyhatalmi szomszéd: Németország és Oroszország viszont külön-külön is sokszorosan erősebb volt, mint a Monarchia. Az ötvenmilliós Németország közel hárommilliós, a százmilliós Oroszország közel négymilliós mozgósítható haderővel rendelkezett, amivel szemben a negyvenmilliós Monarchia kevesebb, mint kétmilliós haderőt tudott csak kiállítani. Ráadásul Németország erősebb ipari potenciállal és fejlettebb infrastruktúrával rendelkezett, de a hetvenes-nyolcvanas évek során végbement vasútépítés nyomán Oroszország is képessé vált arra, hogy nagyobb haderejét a Monarchiánál gyorsabban összpontosítsa.[4] Oroszország pedig még nem is aknázta ki teljesen a hatalmas lélekszámból adódó lehetőségeit. Az osztrák–magyar vezérkari főnök számításai szerint Oroszország a összlakosság 3,8 százalékának igénybevételével érte el hadseregének közel négymilliós hadilétszámát, Németország hasonló célokra a lakosság 6,5 százalékát, Franciaország pedig a lakosság 10,4 százalékát vette igénybe.[5] Előre lehetett látni, hogy a folyamatban lévő modernizálás rövidesen megduplázza az orosz hadsereg hadilétszámát. Mindamellett semmi jele nem volt annak, hogy a két szomszéd nagyhatalomnak szándékában állana nyomasztó túlsúlyát a Monarchia ellen érvényesíteni. Ellenkezőleg, mindkét hatalom szükségesnek tartotta a Monarchia fennmaradását és nagyhatalmi létezését. Bismarck részint kényszerből, részint számításból. A birodalomalapítás kritikus napjaiban, 1870 nyarán többször kijelentette, hogy egyszerűen nem tudná hová tenni az osztrákokat és az ausztriai szlávokat, úgy is elég gondja lesz a bajorokkal,[6] a biztosra vett francia revans ellen pedig a három császár szövetségét találta a legjobb biztosítéknak.[7] Az is nyilvánvaló volt előtte, hogy a Monarchia léte nagyobb mozgásszabadságot biztosít Németországnak a túlságosan erős Oroszországgal szemben. A cári külpolitika Monarchiával kapcsolatos szempontjait és indítékait nem fogalmazták meg ilyen világosan. Hogy Oroszország számára nem haszon nélküli a Monarchia, és éppen a dualista közjogi formában létező Monarchia, azt többször kifejezésre juttatták. A dualizmus biztosíték volt az oroszországi lengyel érdekeket is sértő föderalizmus ellen,[8] ugyanakkor osztrák–magyar jellege miatt nem jelentett igazi konkurenciát a balkáni szlávok körében.[9] De hogy Pétervárott egyáltalán ragaszkodtak a Monarchia fennállásához, az leginkább a bizonytalansági érzésből fakadt. Gorcsakov úgy nyilatkozott 1864-ben, hogy Ausztria léte Oroszországot is óvja az anarchista nyugtalanságtól.[10] II. Sándor pedig 1870-ben Chotek osztrák–magyar követtel beszélgetve Törökországról kijelentette: számunkra ez megoldott rejtjel, de minden, ami utána következik, újabb bonyodalmat rejt magában.[11] Ezek a szavak alighanem Ausztriára is vonatkoztak. A Monarchia felbomlásával keletkező vákuumot csak két nagyhatalom tölthette ki: Németország vagy Oroszország. Orosz szemszögből nézve az előbbi túlságosan veszélyes lett volna, az utóbbi pedig olyan kockázattal járt, amit akkor még nem akartak vállalni. Nem volt tehát olyan szándék sem Berlinben, sem Pétervárott, hogy a nyomasztó túlsúlyt a Monarchia ellenében érvényesítsék.

Az államközi kapcsolatok alakulását azonban végső fokon nem a szándék, hanem a képesség szabályozza. Azt pedig, hogy mind Németországban, mind Oroszországban megvan a képesség a Monarchia megsemmisítésére, a század utolsó harmadában senki sem vonhatta kétségbe Ausztriában.

Nem lehet állítani, hogy a döntésre hivatottak nem vetettek számot a Monarchia sajátos feltételeivel, és nem igazodtak a különleges követelményekhez. Elemzéseikben és állásfoglalásaikban első helyen állt a nagyhatalmi szomszédság és az abból közvetlenül, illetve a nemzeti mozgalmak áttételén jelentkező veszélyeztetettség. Amikor Friedrich Ferdinand Beust 1871 májusában, a francia–porosz háború lezárulása és a német birodalomalapítás után javaslatot tett az új külpolitikai irányvonal kialakítására, kiemelte, hogy Németország kettős értelemben is veszélyt jelent a Monarchiára nézve: úgy is, mint óriási katonai hatalmasság, és úgy is, mint a belső nemzeti feszültségeket kihasználni képes szomszéd.[12] Andrássy Gyula közös külügyminiszter az első katonai-politikai tanácskozáson 1872 februárjában kijelentette, hogy ha valamilyen veszély fennáll, az Oroszország oldaláról fenyeget. A magyar politikus szerint Oroszország hagyományosan terjeszkedő politikát folytat, és céljai eléréséhez, a német és az olasz példát követve Keleten fel akarja használni a nemzeti emeltyűt. Mivel a Monarchia a terjeszkedés útjában áll, először az osztrák–magyar sorompót akarja áttörni.[13] Az olasz veszély is gyakorta volt a diplomáciai levélváltások és magasszintű tanácskozások témája. Különösen a katonai vezetők tartottak attól, hogy Olaszország kihasználja a Monarchia esetleges másirányú lekötöttségét, de a közös külügyminiszterek is komolyan mérlegelték ezt az eshetőséget. Heinrich Haymerle, aki Andrássyt követte a Ballhausplatzon, 1880 januárjában a katonai-politikai helyzet megbeszélése alkalmával elsősorban Olaszország oldaláról tételezett fel ellenséges szándékot.[14] Mi lehetett a célszerű magatartás a három oldalról jelentkező, a dezintegráló nemzeti mozgalmakkal is összekapcsolódó német, orosz és olasz fenyegetéssel szemben? Kézenfekvőnek látszott, hogy a három közül a leggyengébbel, Olaszországgal fegyveresen leszámoljanak. A preventív háború gondolata a katonai körökben állandóan jelen volt,[15] és az említett 1880-as tanácskozáson kormányszinten is kifejezést nyert.[16] Ilyen döntés azonban soha nem született, mégpedig nem a provokatív fellépés várható kedvezőtlen nemzetközi fogadtatása miatt, hanem – és ez volt a másik lehetséges megoldás – az olasz veszély megfelelő mérlegelése következtében. Andrássy azt írta 1875 decemberében, hogy Olaszország mindig is a nagy politikai akciók mellékszíntere marad. A Monarchiát ténylegesen kétfajta veszély fenyegetheti. Az egyik a két szomszéd katonai hatalom együttes fellépése, a másik e két hatalom valamelyikének katonai támadása. Ha a Monarchia politikai és katonai tekintetben biztosított ezen eshetőséggekkel szemben, Olaszország óvakodni fog attól, hogy támadást indítson.[17] Jóllehet ez a formula nem adott választ arra az esetre, ha mégis hiányzik a fenti biztosíték, Andrássy állásfoglalása akkor is, a későbbiekben is iránymutatóvá vált az Olaszországhoz fűződő viszony tekintetében. A két szomszédos katonai hatalom, azaz Németország és Oroszország együttes vagy egyedi fellépése azonban még mindig olyan veszedelem volt, amellyel szemben a Monarchiának nem voltak esélyei. A dilemmát azzal oldották fel, hogy a német veszély csak potenciális, és ez a lehetséges fenyegetés csak a Monarchia rosszul megválasztott magatartása esetén válik va-

lóságossá. Beust azt írta a már fentebb említett emlékiratában, hogy Poroszország az Osztrák–Magyar Monarchiát csak abban az esetben tekintené továbbra is ellenségének, ha az utóbbi változatlanul aktív németországi politikát folytatna, egy olyan Monarchiát viszont, amely fenntartás nélkül elismerné Poroszország új németországi állását, a maga részéről elfogadhatónak találna.[18] Andrássy az ugyancsak említett katonai-politikai tanácskozáson ezt kiegészítette azzal, hogy Németország már csak a francia revanstörekvések miatt sem kívánhatja ellenségéül a Monarchiát.[19] Az osztrák–magyar vezető körökben persze voltak és maradtak fenntartások. Kuhn közös hadügyminiszter ugyanezen alkalommal ünnepélyesen kijelentette, hogy ő ugyan az uralkodó minden parancsát legjobb tudása szerint végrehajtja, de kitart álláspontja mellett, miszerint a Monarchiát a legnagyobb veszély Poroszország oldaláról fenyegeti,[20] és Albrecht főherceg, a hadsereg főfelügyelője is vissza-visszatért a Monarchiát érő német támadás lehetőségére.[21] Bismarck szándékait ismerve megállapítható, hogy nem a katonai vezetők, hanem a közös külügyminiszterek ítéltek helyesen. Persze a német külpolitika szándékainak tartósságát illetően nem lehetett jóslásokba bocsátkozni, és bármennyire is helyes volt az adott helyzetre vonatkozó analízis, nem lehetett kétségbe vonni: Németország képes arra, hogy ártalmára legyen a Monarchiának. Mindenesetre az az álláspont alakult ki, hogy a Monarchiának nem kell Németországgal szemben védelemre berendezkednie, a Monarchia jövőbeni konfliktusaiban pedig előbb német semlegességgel, majd német szövetséggel lehet számolni. Oroszország szándékait illetően nem fogalmaztak meg olyan feltételes módokat, mint Németországgal kapcsolatban, és a cári nagyhatalmat a Monarchia lehetséges magatartásától függetlenül veszedelmes szomszédnak minősítették. A politikusok és a katonák véleménye csak annyiban tért el, hogy az előbbiek direkt orosz fellépéssel számoltak, az utóbbiak pedig azzal, hogy a cárizmus Németország fegyvertársa lesz, ha az a Monarchiára akar támadni. Így, ha kritikus időpontokban elő-elő is bukkant az orosz szövetség gondolata, végül is mindig fölülkerekedett az orosz túlsúly miatti félelemérzet. A Monarchia, Andrássy indítványának megfelelően, ráállt az oroszellenes pályára, és rajta is maradt egészen 1918-ban bekövetkezett felbomlásáig. Defenzív magatartás volt ez alapjában véve, és a kalkulációban mindig benne volt a gyengébb félre jellemző egyezkedési szándék csakúgy, mint a szövetségkeresés igyekezete és kényszere. És persze az államközi kapcsolatok ultima rációja: a háború. A fegyveres összecsapás elé azonban nem néztek túl nagy bizakodással. Egyedül Andrássy reménykedett abban, hogy ha győznek, egyszersmind megtörik az orosz hatalmat.[22] A katonai vezetők, akik térséggel és erővel számoltak, sokkal inkább szkeptikusak voltak. Albrecht főherceg úgy vélte, hogy még egy Oroszország elleni győztes hadjárat sem lenne több, mint a hadsereg becsületbeli sikere.[23]

Amikor a Monarchia vezetői a hetvenes évek elején a lehetséges veszélyek közül az orosz fenyegetést minősítették elsődlegesnek, döntésüket a soknemzetiségű birodalom etnikai struktúrája és adott közjogi berendezkedése is motiválta. Mindenekelőtt úgy, mint kényszerítő körülmény. Az osztrák-német lakosság állásfoglalása egyenesen kizárta azt a lehetőséget, hogy Németországot ellenségnek tekintsék. A poroszellenes politika ausztriai bázisa igazából már 1866 óta hiányzott, a francia–porosz háború alatt és után pedig olyan

erővel tört felszínre a német szimpátia, hogy kormánykörökben a német-nemzeti gyúanyag lángralobbanásától tartottak.[24] S ha megnyugvással konstatálták is, hogy az osztrák-német lakosság patriotizmusa végül kiállta a nehéz próbát, nem gondolhattak arra, hogy a jövőben a legerősebb nemzet ellenére csináljanak külpolitikát. Amikor Beust, a már említett emlékiratában Poroszország új németországi helyzetének tudomásul vételét és a Németországgal való együttműködést indítványozta, tulajdonképpen az osztrák–német lakosság vágyainak és törekvéseinek adott kifejezést. Ezeket a törekvéseket a magyar politikai vezetőréteg állásfoglalása is felerősítette. A magyar külpolitikai gondolkodásban nem volt ugyan eleve benne a németbarátság, és a német terjeszkedés lehetőségétől Pesten is erősen tartottak, a német vonatkozást azonban mindig orosz összefüggésben szemlélték. A *Pesti Napló*, a magyar liberális párt orgánuma már 1866-ban azt tanácsolta a kormánynak, hogy fogjon a porosszal kezet, ha az lemond tradicionális orosz barátságáról.[25] A francia–porosz háború után Pesten úgy látták, hogy ez a szituáció előállt, éppen ezért Németország számukra sem úgy lépett elő, mint ellenség, hanem mint szövetséges. A magyar állásfoglalás, mint kényszerítő körülmény, persze nem elsősorban a Németországgal való kibékülés irányába hatott. A *Pesti Napló* fentebb idézett cikke úgy kezdődött, hogy nem érdemli meg a magyar politikus nevet az, aki Magyarország főveszélyének nem az oroszt tartja, és ez az oroszfélelem a későbbiekben, ha lehet, még erősödött. Ennek megfelelően rendkívül erős nyomás nehezedett a közös külügyminisztériumra, hogy az orosz veszélyt minősítse elsődlegesnek. Ezzel az állásponttal lehetett ugyan ironizálni, ahogy Beust is tette 1871-es emlékiratában,[26] de kitérni előle aligha. Annál is kevésbé, mert a magyar felfogást a lengyelek is osztották, és az bizonyos felületeken még a román és ukrán külpolitikai nézetekkel is érintkezett.[27] Egyidejűleg persze ellenkező irányú nyomás is jelentkezett. A cseh és a horvát politikusok, akik bejáratosak voltak az udvarba, a sedani csata után a német hódítás rémképét festették az uralkodó elé. Palacký arról beszélt, hogy Németország nemcsak Ciszlajtániát nyeli el, hanem a Fekete-tengerig terjeszti ki uralmát, Strossmayer pedig egy hatvanmilliós német birodalomról vizionált.[28] Mindketten azt ajánlották, hogy a Monarchia a német veszéllyel szemben az orosz szövetségben keressen védelmet. Rieger meg is mondta, hogy a népek konglomerátumának számító Ausztria nem folytathat független nemzeti politikát, és a jövőben vagy Németországra vagy Oroszországra kell támaszkodnia.[29] A szláv vészjelzések nem maradtak Bécsben egészen visszhangtalanul, amit leginkább a Hohenwart-kormány megalakulása mutatott. Az Oroszország oldalán álló németellenes Monarchia azonban egyenes tagadása lett volna az osztrák és a magyar külpolitikai törekvéseknek, és mint ilyen, összeegyeztethetetlen a dualizmussal. Amit Kálnoky később megfogalmazott, azt a hetvenes évek elején is tudták: a külpolitikát a két legerősebb nemzetre, az osztrákra és a magyarra kell építeni. Ha pedig azok németbarátságot és oroszellenességet reklamáltak, a külpolitikának is ebbe az irányba kellett mozdulnia. Az etnikai struktúra és a közjogi berendezkedés tehát a külső veszély meghatározásában mint belső kényszerítő körülmény jelentkezett. A veszélyhelyzet konstatálásában és nevezetesen az orosz fenyegetés előtérbe állításában azonban volt valamiféle, a Monarchia etnikai struktúrájával összhangban álló hosszú távú számítás. A történelem már jó néhány esetben megmutatta, hogy a potenciálisan meglévő

külső veszély túlhangsúlyozása milyen kitűnő eszköz a lakosság nemzeti-politikai egységének erősítésére. A nagy francia forradalom idején a francia népességet a gironde által felkeltett intervenciós félelem kovácsolta igazi nemzeti közösséggé, és a tényleges belső német nemzeti kohézió megteremtéséhez is hozzájárult az Elzász-Lotharingia annektálásával felkeltett és állandósított francia fenyegetés. Pedig Franciaország is, Németország is nemzeti állam volt, a kormánykörök bizonyos időszakokban mégsem nélkülözhették a félelemkeltés politikai doppingszerét. Méginkább így volt ezzel a soknemzetiségű Monarchia, ahol a nemzetek és az állam kapcsolata maga is szubjektív tényezőkön nyugodott, és a nemzetek nem kizárólag a soknemzetiségű állam keretei között tudták elképzelni egzisztenciájukat. A fenyegetettség tudatának ébrentartása erősíthette azt a meggyőződést, hogy az itt élő nemzeteknek szükségük van a Monarchiára, mint a védelem leginkább megfelelő keretére. Andrássy az 1872-es konferencián, miután részletesen taglalta az általa valóságosnak vélt orosz veszélyt, hozzátette, hogy mivel a Monarchiában a nemzeti lelkesedés hiányzik, ez utóbbit legalább a közös haza megvédésének eszméjével kell életre kelteni.[30] Visszavonulása után, 1885-ben kissé más hangsúlyokkal újrafogalmazta ezt a gondolatot, mondván, hogy a dinasztikus érzésen kívül nincs más kapocs, amely a Monarchia különböző népeit összetartsa, mint a nagyszabású külpolitika.[31] Kálnoky is tollba diktálta 1888-ban, hogy a Monarchia gondolata és mai formája a külső ellenség elleni közös védelem eszméjéből nőtt ki.[32] A nemzeti lelkesedést életre kelteni és a közös védelem eszméjét erősíteni úgy lehetett a legjobban, ha nevén nevezik azt a hatalmat, amely a Monarchiát fenyegeti, és miután Oroszország ez a hatalom, az orosz veszély gondolatát állandóan ébren tartják. Persze ez a manipuláció nem öltött tömegméreteket, márcsak azért sem, mert a vezető garnitúra nagy része számára maga a nemzeti lelkesedés gondolata is merőben idegen volt. Kétségtelen azonban, hogy amikor az előrelátó politikusok az orosz veszély előtérbe állítását szorgalmazták, a meghozandó döntés kedvező belső hatásával is számoltak.

Az orosz veszély előtérbe állítása adekvát válasz volt a Monarchia külső és belső létfeltételeiből adódó kihívásra. A külpolitikai irányvonalat kijelölő alapvető dokumentumok azonban olyan mozzanatokat is tartalmaznak, ahol ez az összefüggés korántsem nyilvánvaló: nevezetesen a terjeszkedő politika igenlését. Beust azt írta 1871. májusi emlékiratában, hogy Ausztria megnagyobbodása minden bizonnyal a Keleten mehet végbe, és kívánatosnak mondta, hogy a Monarchia dalmáciai birtokát megfelelő hátországgal megerősítsék.[33] Az 1872. februári tanácskozáson Andrássy is kívánatosnak nevezte Bosznia és Hercegovina csatlakozását, de a hangsúlyt akkor még a foglalással együttjáró nehézségekre helyezte.[34] Három évvel később, egy 1875. januári hasonló tanácskozáson viszont ő tett indítványt az annektálásra, amely, mint mondotta, rögtön időszerűvé válik, mihelyt az esedékes montenegrói–török háború révén a Balkán belső erjedése megindul.[35] Az indítvány a résztvevő katonai vezetők körében teljes egyetértésre talált, és Albrecht főherceg a Szerbia és Montenegró között húzódó földnyelv, a Szandzsák birtokbavétele mellett is szót emelt.[36] A főherceghez közelálló Beck tábornok, a katonai kancellária vezetője a következő évben még messzebbre ment, és azt írta, hogy a Monarchia határainak az Égei-tenger partjáig kell terjedniök.[37] Figye-

lemre érdemes adalék a következő is: az 1876. novemberi tanácskozáson a dinasztikus eszmekörben élő uralkodó kijelentette, hogy az osztrák külpolitikát most is, mint korábban, Bosznia-Hercegovina elfoglalásának gondolata vezeti.[38] A hódító politika hívei nem szűkölködtek argumentumokban. Az indoklás azonban nem állt szilárd talapzaton. Az érvek hatékonyságát nyomós ellenérvek gyengítették, és nagyobb történelmi távlatban az egész terjeszkedés időszerűtlensége is kiviláglott. Leginkább a gazdasági természetű argumentáció volt megalapozatlan. Ennek hitelét márcsak az is lerontotta, hogy teljesen illetéktelenek, a katonai vezetők éltek vele. Akik a viszonyokat valóban ismerték, joggal tették fel a kérdést, hogy ugyan mit nyer a Monarchia gazdasága azáltal, hogy a közös hadsereg bemasírozik a két elmaradott török provinciába, vagy netán Szalonikit is birtokba veszi. A korabeli statisztikák a kétkedőket igazolják. A Monarchia Törökországgal és a balkáni államokkal folytatott külkereskedelme nem volt számottevő, és ez a külkereskedelem a meglévő két nagy kikötő, Trieszt és Fiume kapacitását sem használta ki teljesen, nemhogy újabb kikötőt igényelt volna.[39] A katonák szájából sokkal inkább meggyőzően hangzott a stratégiai érvelés, amely szerint Dalmácia és Isztria megfelelő hátország nélkül nincs biztonságban. De ez az argumentum is csak teoretikus értelemben állta meg a helyét. Mert ugyan ki fenyegethette Dalmáciát, a bomló Törökország vagy a török függésben lévő erőtlen Szerbia vagy Montenegró? A Monarchia a campoformiói béke, illetve a bécsi kongresszus óta háborítatlanul birtokolta Dalmáciát, és Radetzkynek jutott eszébe 1856-ban először, hogy Bosznia birtoklása szükséges Dalmácia biztonságához.[40] Azóta is csaknem húsz esztendő telt el, és semmi sem történt, ami az aggodalmaskodókat igazolta volna. Valamennyi indoklás közül leginkább hatékonynak látszott a délszláv államalakulás veszélyével való argumentácó. Andrássy mondta az 1875. januári tanácskozáson, hogy ha Szerbia és Montenegró válik Bosznia és Hercegovina birtokosává, és ezáltal ott egy új államalakulás megy végbe, amelyet a Monarchia nem akadályoz meg, vagy nem tud megakadályozni, akkor önmagát adja fel, és maga lép a beteg ember szerepébe.[41] Gyanítani lehet azonban, hogy a mindig is sarkítottan fogalmazó közös külügyminiszter ez alkalommal nem egészen saját véleményét mondta. Néhány hónappal korábban ugyanis az olasz külügyminiszterrel vitázva ugyanő általánosságban elismerte, hogy nemzeti államok létezhessenek a Monarchia határai mentén, és képtelenségnek mondta, hogy a Monarchia végnélküli háborúkba kezdjen a határait környező, és e határok által megosztott etnikai egységek bekebelezése érdekében.[42] Magáról a délszláv államalakulásról még mint magyar miniszterelnök így nyilatkozott: ha egyszer mindenki meggyőződik arról, hogy a török uralom utódja nem az orosz lesz, akkor sem a Monarchiának, sem a többi európai hatalomnak nem lesz többé érdekében a Kelet természetes átalakulását gátolni.[43] 1875 januárjában, amikor az annexióval kapcsolatos elvi döntést meghozták, a leghalványabb jele sem mutatkozott annak, hogy a balkáni török uralom utódja az orosz lehet. Olyannyira nem, hogy ezt a vonatkozást Andrássy még csak nem is érintette. A lehetséges délszláv államalakulás sem lehetett olyan körülmény tehát, amely az osztrák–magyar vezető köröket cselekvésre ösztönözte. Hogy honnan származik akkor mégis a hódító szándék? Egyszerűen a múlt századi dinasztikus külpolitikai doktrínából, amely a nagyhatalmi rangot a terjeszkedési képességen mérte.

Solferino és Königgrätz óta ehhez hozzájárult még az a pszichológiai motiváció, hogy a Monarchiának valami nagy tettel kell megmutatnia életképességét.[44] Bosznia és Hercegovina tervezett annektálása persze a valódi szándékoktól függetlenül is egyfajta válasz volt az etnikai és állami elhelyezkedés ellentmondásaiból származó szituációra. De a lehető legrosszabb válasz. Ahogy a Monarchia elviselte határai mellett a negyvenmilliós német és a harmincmilliós olasz nemzeti államot, abba sem rokkant volna bele, ha a másfélmilliós Bosznia-Hercegovina netán Szerbiához csatlakozik. A kormánypolitika rangjára emelt terjeszkedés csak nehezítette, hogy a Monarchia alapvető külpolitikai kérdéseiben a legmegfelelőbb módon döntsenek.

A külpolitikai stratégia alapvető döntései a hetvenes évek elején megszülettek. Ezek részint a Monarchia külső és belső létfeltételeihez igazodtak, részint szubjektív indulatok termékei voltak. Ennek megfelelően a külpolitika irányítói az észak-keleti és a dél-keleti határokra függesztették tekintetüket: az előbbire azért, hogy a tételezett orosz támadás ellen védekezzenek, az utóbbira azért, hogy a Balkánon tért és pozíciót nyerjenek. A döntéseket követő évtized tapasztalataiból kiviláglott, hogy milyen lehetőségei vannak a Monarchiának a külpolitika hagyományos eszközeinek használatában. Ezek bízvást modell értékű tapasztalatoknak is tekinthetők.

Az államok közötti kapcsolatokban gyakorta előforduló jelenség a szövetségkötés. Ha egy ország elégtelennek érzi saját erejét külpolitikai céljai eléréséhez, társakat keres, vagy elfogadja a kedvezőnek ítélt ajánlatot. „Quid socius habet, dominum habet" – mondja a régi latin közmondás, az alá- és mellérendelődés azonban meglehetősen széles skálán mozog.

A Monarchia által kötött szövetségek esetében egyik beszédes szimptóma az, hogy általában nem ő választott, hanem őt választották. Andrássy rögtön külügyminiszteri debütjén, 1872 áprilisában szövetségi ajánlatot tett Angliának, kilátásba helyezve, hogy a kedvező földrajzi fekvéssel és ütőképes hadsereggel rendelkező Monarchia adandó alkalommal megzavarja az angol érdekeket veszélyeztető ázsiai orosz előrehatolást.[45] 1878 márciusában, az osztrák–magyar–orosz krízis közepette védelmi szövetség megkötését indítványozta Németországnak, élénk színekkel ecsetelve, milyen előnyökkel jár egy ilyen szövetség mindkét fél számára.[46] A válasz Londonból is, Berlinből is elutasító volt. Granville angol külügyminiszter azt válaszolta, hogy egy ilyen szövetség nyugtalanságot váltana ki Európa többi államaiban,[47] Bismarck pedig az ilyenkor leginkább szokványos fordulattal élve, az adott pillanatot találta alkalmatlannak.[48] Az osztrák–magyar kezdeményezések kudarcából persze nem következett, hogy Bécsben két kézzel kaptak bármiféle szerződéses ajánlat után. Andrássy 1876 őszén elutasította azt az orosz indítványt, hogy az orosz és az osztrák–magyar csapatok együttesen masírozzanak be Törökországba,[49] az orosz–török háború megindulása után pedig elzárkózott a közös oroszellenes fellépést kilátásba helyező angol ajánlat elől.[50] Vitathatatlan tény viszont, hogy a Monarchia és Németország szövetsége, az 1879-es Zweibund akkor jöhetett létre, amikor Németország kezdeményezett. Hogy maga Bismarck is kényszerhelyzetbe került (Andrássy szerint attól tartott, hogy a Monarchia kihasználja a berlini kongresszus utáni oroszországi németellenes hangulatot,[51] Kálnoky szerint pedig attól, hogy az ausztriai belpolitikai változás életre kelti a régi oroszbarát tendenciákat),[52] ez a tényen mitsem vál-

toztatott. A Monarchia folytonosan apadó hatalmi adottságai kizárták azt a lehetőséget, hogy bármiféle szövetségi rendszer centruma lehessen, csupán a kívülről felkínált ajánlatokkal élhetett. Hogy 1881-ben egyenlőtlen szerződéssel magához láncolta Szerbiát,[53] majd 1883-ban a kölcsönös érdekek alapján Romániával is szövetségre lépett,[54] nem módosította az összképet. A nagyhatalmak között maga a Monarchia sem bizonyult egyenrangú partnernek. Mit lehet ezek után mondani az olyan szerződésekre, amelyekbe a Monarchia saját akarata ellenére, vonakodva ment bele, illetve azokra, amelyekben olyan kötelezettségeket vállalt magára, melyekért nem kapott megfelelő ellentételezést. Mert ilyenek is akadtak. Az 1873-as három császár szövetsége teljességgel ellenkezett mind a külpolitikai stratégiával, mind a szövetségpolitikai elgondolásokkal, és a keserű pirulát nem édesítette meg, hogy Andrássy utólag azt mondta, hogy a szerződéssel a Monarchia megakadályozta, hogy Oroszország és Németország túlságosan közel kerüljön egymáshoz.[55] Méginkább így volt ez a három császár szövetségének 1881-es felújítása alkalmával, hiszen ennek következtében le kellett mondani az 1879-es kettőssszövetségből származó egyoldalú előnyökről.[56] A hármasszövetség 1882-es megkötése alkalmával Olaszország csak az osztrák–magyar–orosz háborúban tanúsítandó semlegességgel viszonozta a neki olasz–francia háború esetén nyújtandó osztrák–magyar fegyveres segítséget, jóllehet a Monarchiának semmiféle előnye nem származott abból, ha Franciaországgal hadiállapotba kerül. Mindez azért történt így, mert Németország ezt akarta. A vonakodva, de mégis megkötött szerződések, valamint a viszonzatlan kötelezettségvállalások már nem csupán az egyenlőtlen helyzet tünetei voltak, hanem sokkal aggasztóbb jelenségek. Az egyoldalú függés lehangoló valósága fejeződött ki bennük.

Minden állam számára kritikus szituáció áll elő, ha határai mellett háború tör ki, különösen pedig ha két szomszédja háborúzik egymással. A szomszédok háborújából persze előny is származhat, amennyiben a küzdő felek kölcsönösen legyengítik egymást, ilyen végkifejlet azonban ritkán adódik. A háború, hacsak valamiféle koalíció nem akadályozza meg, általában az erősebb fél győzelmével végződik, és ez meghatványozza az erős szomszéd részéről amúgy is fennálló fenyegetést. A politikai célszerűség ilyenkor azt diktálja, hogy a várható kedvezőtlen következményektől érintett állam ne segítse elő a háború kirobbanását, és ha az mégis kirobban, ne tegyen olyat, ami az amúgy is erősebb fél számára kedvező. Ugyanakkor attól is óvakodnia kell, hogy a gyengébb fél oldalán háborúba sodródjék, mert akkor nemcsak egy mások által vívott háború kedvezőtlen hatásaival kell számolnia, hanem a vereség következményeiben is osztoznia kell. Az 1877–78-as orosz–török háború kirobbanásával és magával a háborúval kapcsolatosan kialakított osztrák–magyar magatartásaiban kétségkívül fellelhetők ennek a politikai célszerűségnek a jegyei. Amikor a Monarchia 1876 őszén visszautasította a közös törökellenes fellépésre, majd háborúra szólító fentebb már említett orosz ajánlatot, az a szándék motiválta, hogy ne tegye bizonyossá az amúgy is valószínű háborút, és ne siettesse az egyébként is valószínű török vereséget. A cárnak azt válaszolták, hogy a Monarchiának nem állt és nem áll szándékában siettetni a török birodalom felbomlasztását, és fegyveres intervencióval előidézni a későbbiekben úgyis magától bekövetkező összeomlást.[57] Az Oroszországgal közö-

sen vívott háború amúgy is belpolitikai képtelenségnek számított. A számottevő nemzetek, különösen a magyarok a leghatározottabban Törökország mellett foglaltak állást. Az a döntés, hogy visszautasították a közös oroszellenes fellépést indítványozó angol ajánlatot, az óvatosság parancsa volt. Andrássy azt írta, hogy ő ugyan nem tételezi fel, hogy az angol miniszterelnök csupán eszközként akarja felhasználni a Monarchiát saját céljai eléréséhez, de gondja kell legyen arra, hogy ne bízza másra egy olyan akció időpontjának megválasztását, amelynek súlya majd elsősorban a Monarchiára nehezedik.[58] A Monarchia azonban végül is nem tartott ki a politikai célszerűség által diktált magatartás mellett. Az 1877-es budapesti szerződéssel jóindulatú semlegességre kötelezte magát Oroszország mellett, és ezzel lehetővé tette, hogy a cári nagyhatalom lokalizált háborút indíthasson, és érvényesíthesse fegyveres túlsúlyát Törökországgal szemben. Mi volt az oka ennek a minden logikát nélkülözni látszó döntésnek? A félelem talán, hogy ha a Monarchia nem társul, saját magát is kiteszi az orosz agressziónak? Ez a meggondolás kétségkívül kiolvasható a korabeli diplomáciai aktákból. Andrássy saját magatartását magyarázva azt írta, hogy számára a megegyezésnek csupán negatív célja volt: az, hogy ezáltal a Monarchia és Oroszország összeütközését megakadályozza.[59] Károlyi Alajos, aki ezekben az években berlini nagykövet volt, később ugyancsak azt állította, hogy a külügyminiszter mindenképpen el akarta kerülni az Oroszországgal való összecsapást.[60] A félelem nem volt teljesen alaptalan. Orosz kormánykörökben az a nézet is felmerült, hogy a keleti kérdés megoldása során az osztrák számlát is ki kell egyenlíteni, és a Törökország ellen indított háborúval egyidejűleg a Monarchiára is csapást kell mérni.[61] Az ilyen elgondolás azonban, amellett, hogy kisebbségi vélemény volt, nélkülözött minden nemzetközi realitást. Oroszország számára nemhogy a Monarchia, hanem a Törökország elleni háború megindítása is rendkívül kockázatos volt, hiszen az 1856-os szerződésben Ausztria, Franciaország és Anglia garantálta Törökország integritását, és casus bellinek nyilvánította a párizsi béke bármely megsértését. A krími koalíció felújulásától csak az mentesítette Oroszországot, hogy a Monarchia jóindulatú semlegességre kötelezte magát. Egy Monarchia elleni orosz támadást Németország sem nézett volna tétlenül. Bismarck világosan megmondta az oroszoknak, hogy Németország érdekeit mélyen érintené, ha az osztrák monarchia Európában elfoglalt helyét veszély fenyegetné.[62] A kancellár Bécsbe is megüzente, hogy az orosz–osztrák–magyar háborúnak már csak azért is ellene van, mert abba, az egyik felet érő nagy szerencsétlenség elhárítása végett maga is kénytelen lenne segítőként beavatkozni.[63] Alig lehetett kétséges, hogy a Monarchia az a fél, amelyet ilyen nagy szerencsétlenség érhet, és ezt Bécsben éppolyan jól tudták, mint Berlinben. Az orosz támadástól való félelem nem volt tehát reális, és mint ilyen, nem lehetett valódi indítéka a szerződésben vállalt jóindulatú semlegességnek. A Monarchia elsősorban azért tért el a külpolitikai célszerűség szabályaitól, mert a szerződésben megkapta Oroszország hozzájárulását Bosznia-Hercegovina régóta tervezett annektálásához. A kilátásba helyezett területi nyereség a bécsi mérlegen nagyobb súllyal esett latba, mint az orosz győzelem minden várható kedvezőtlen következménye. A döntésnél világosan megmutatkozott az, amit az uralkodó az 1876. novemberi tanácskozáson mondott: az osztrák–magyar külpolitikát Bosznia-Hercegovina megszerzésének gondolata vezeti. Az arány-

tévesztésnek és az értékrend felcserélésének tipikus példája volt ez: az elsődleges stratégiai célt, az orosz veszély elhárítását alárendelték a dinasztikus szempontok által motivált terjeszkedésnek. Pedig ha valamely államnak, úgy a Monarchiának létérdeke volt a prioritások szigorú betartása. Az orosz–török háborúval kapcsolatos állásfoglalás mindenesetre megmutatta, hogy a Monarchiában megvan a hajlam az értékrend felcserélésére, és ez a jövőre nézve nem sok jóval biztatott.

Az államok közötti kapcsolatok történetében gyakori jelenség a háború. Ha egy állam úgy érzi, hogy politikai céljait másképp, mint erőszakkal nem tudja elérni, fegyverekhez nyúl. A háborús döntés motivációja, mégha csupán csak az újkort tekintjük is át, meglehetősen széleskörű. Szerepet játszhat az ideológiai indíttatás, akár a forradalom exportjáról van szó, mint a nagy francia forradalom háborújában, akár a konzervatív szolidaritásról, mint a Szent Szövetség hatalmainak számos intervenciójában. A háborúkezdés leggyakoribb oka a területszerzés szándéka. Az ilyen háború irányulhat az etnikai határok kialakítására, mint az olasz és a német egyesítő háborúkban, de a hatalmi ambíciók kifejeződése is lehet, mint a napóleoni Franciaország esetében. Végül háborúra szánja el magát egy állam, ha úgy érzi, hogy a fejlemények biztonságát fenyegetik. A napóleoni Franciaország kontinentális hegemóniájában az angolok közvetett, az osztrákok és a poroszok közvetlen fenyegetést láttak, ezért nyúltak újra és újra fegyverekhez. Az indítékok a valóságban persze nem különülnek így el egymástól. III. Napóleon egész külpolitikája területszerzésre, főként a rajnai határ elérésére irányult, de amikor 1870 nyarán hadat üzent Poroszországnak, a remélt győzelemmel a német egyesülés francia szempontból veszélyes folyamatát is fel akarta tartóztatni. A cárizmus 1877-ben a szláv szolidaritás jegyében, tehát ideológiai indítékból indított háborút Törökország ellen, de a döntésben a területszerzés és a pozícionyerés szándéka volt az elsődleges. A háború, mint a politika eszköze természetesen a Monarchiától sem volt idegen. A külpolitikai stratégia sarkköve volt, hogy a Monarchia biztonságának szavatolása érdekében egyszer meg kell ütközni a terjeszkedő Oroszországgal. Hogy maga kezdeményezze ezt a háborút, a belső adottságok és a nemzetközi körülmények nem tették lehetővé, a döntésre hivatottak különben is visszarettentek ettől a kockázattól. Még Andrássy is elhárította magától a gyanút, hogy ő mindenáron háborút akarna.[64] 1878 januárjában azonban, akár akarták, akár nem, ez a pillanat is elérkezett. A török ellenállás Plevna eleste után összeomlott, az oroszok lavinaszerűen zúdultak le a Balkán-hegység déli lejtőin és Konstantinápolyhoz közeledtek. II. Sándor magabiztosan közölte Ferenc Józseffel, hogy milyen békefeltételeket szándékozik diktálni Törökországnak. Levelében egyebek mellett arról volt szó, hogy létrehozza az autonóm Bulgáriát, amely tartós orosz megszállás alatt marad, és hogy Bosznia-Hercegovina részére is autonóm státust juttat.[65] Bécsben úgy látták, ez előbbi halálos veszély a Monarchia biztonságára, az utóbbi pedig mesterséges akadály a jogosnak tartott területszerzés útjában. Hogy a nemkívánt fejlemények kialakulásához maguk is hozzájárultak, azzal most nem sokat törődtek, a lényeg az volt, hogy az orosz tervek megvalósulását megakadályozzák. Ferenc József a cárhoz írt válaszlevelében határozottan tiltakozott.[66] Győztes hadsereget azonban nem lehet diplomáciai jegyzékekkel megállítani, még akkor sem, ha a szerződésszegés tényével érvelnek.

Nem marad más ilyenkor, mint a fegyverekre való hivatkozás. Andrássy az 1878. január 15-én tartott katonai-politikai tanácskozáson azt indítványozta, hogy támadják meg Oroszországot.[67] Háborús szándék azonban még nem háborús döntés. A fegyveres összecsapás elmaradhat, ha a másik fél megretten a fenyegetéstől, de akkor is, ha a katonai erőviszonyok mérlegelése és a nemzetközi körülmények elemzése a kihívót jobb belátásra késztetik. 1878 elején egyik ilyen lehetséges eset sem forgott fenn. Pétervárott pontos információkkal rendelkeztek az osztrák, sőt az angol háborús szándékról,[68] de ez nem akadályozta meg, hogy az eredeti elképzelések alapján kössék meg a fegyverszünetet, sőt a San Stefanó-i békét. Bécsben a katonai erőviszonyok mérlegelése sem szólt a háború ellen. Andrássy rendkívül kedvezőnek találta a szituációt. Úgy vélte, hogy miután az orosz hadsereg zöme a zajló Dunától elvágva a Balkán-hegység túloldalán tartózkodik, elég egy hadsereget felállítani ahhoz, hogy az oroszokat Törökország és a dunai fejedelemségek kiürítésére kényszerítsék.[69] A katonai vezetők nem osztották a közös külügyminiszter optimizmusát. A katonai kancellária vezetője nem tartotta kizártnak, hogy a balkáni orosz hadsereg ebben az esetben Szerbián át támadást indít, a vezérkari főnök pedig arra figyelmeztetett, hogy elegendő orosz hadosztály állomásozik Lengyelországban ahhoz, hogy betörhessen Galíciába.[70] A mozgósítási költségek előteremtéséről tárgyalva az uralkodó is úgy nyilatkozott: ritkán kerül sor úgy háborúra, hogy az egyik állam már a mozgósítás állapotában van, a másik pedig még ott tart, hogy a költségekről megkérdezze a parlamentet.[71] A januári tanácskozáson a döntés mégis Andrássy előterjesztésének értelmében született meg, és ennek megfelelően a vezérkari főnök elkészítette azt a felvonulási tervet, amely Bukovinából kiindulva az orosz utánpótlási vonalak elvágását célozta.[72] A nemzetközi helyzetet sem találták olyannak, mint ami a fegyveres megoldást akadályozná. Az Oroszország elleni háború esetében a Monarchiának tekintettel kellett lennie másik két nagyhatalmi szomszédjára. Andrássy kijelentette, hogy Németország oldaláról semmiféle veszély nem fenyeget, és az osztrák–magyar katonai sikereknek a kormány és a német nép, a császár kivételével, egyemberként örülne, Olaszországot pedig, ha netán támadni akarna, az angol hadiflotta sakkban tartja.[73] Bismarck korábbi véleményét ismerve túlzottnak tűnik ugyan a német állásponttal kapcsolatos feltételezés,[74] de kétségtelen, hogy a túlzott orosz követelések miatt a kancellár ezekben a kritikus hetekben inkább a Monarchia felé hajlott.[75] Anglia pedig nemcsak Olaszországot tartotta volna sakkban, hanem maga is az Oroszország elleni háború gondolatával foglalkozott. Andrássy azzal a hírrel érkezett a február 7-i közös minisztertanácsra, hogy a brit kormány kész a Monarchia fellépését nagyösszegű kölcsönnel támogatni.[76] Az elgondolások mégsem valósultak meg, és a háborús szándékból nem lett háborús döntés. A közös minisztertanácson csak a magyar kormány tagjai támogatták a közös külügyminiszter indítványát, az osztrák kormány tagjai határozottan ellene nyilatkoztak. Hiába mondta Andrássy, hogy az olyan helyzet, mint a mostani, egy évszázadban egyszer áll elő, és hogy ez az utolsó alkalom, hogy a Monarchia európai támogatással rendezhesse a szlávokkal való nézeteltéréseit, az osztrák kormány tagjai csak azt ismételgették, hogy nincs igazi veszély, és hogy nem áll fenn a háború vagy a kapituláció alternatívája.[77] Andrássy lemondóan mondta a bécsi német nagykövetnek: azt remélte, hogy a Monar-

chia érdekeinek megvédésében az egész birodalom patriotizmusa mögötte áll majd. Most be kell látnia, hogy a közvélemény, a magyarok kivételével mily kevéssé hajlik az áldozatokra, és inkább kész rezignáltan tudomásul venni a nemkívánatos helyzetet.[78] A birodalom valamennyi népét átfogó patriotizmus persze, ismerve a különböző nemzeti vonzalmakat, nem tartozott a lehetőségek tartományába. Az 1878-as eset így is súlyos és lehangoló tanulságokkal járt. Megmutatkozott, hogy a Monarchia a háborút mint a politika eszközét csak akkor használhatja, ha legalább a birodalom két vezető nemzete megegyezik a háború szükségességében. A döntésnek ez a belső korlátozottsága a sokoldalú fenyegetettség állapotában nem volt valamiféle biztató előjel.

Abban a másfél évtizedben, az 1881–1895 közötti időszakban, amikor gróf Gustav Kálnoky ült Metternich íróasztalánál, a Monarchia külső körülményei lényegében ugyanolyanok voltak, mint a hetvenes évek elején, amikor a külpolitikai stratégiát kialakították. Továbbra is a nagyhatalmi szomszédsággal, a fenyegető orosz túlsúllyal kellett számolni, valamint azzal, hogy a délkeleti határok mentén végbemegy a sok bizonytalansági tényezőt magában rejtő nemzeti államalakulás. A külpolitikai stratégia alkalmazására viszont bőven voltak már pozitív és negatív tapasztalatok.

A döntésre hivatottak gondolatvilága, a szituáció adekvát tükröződése gyanánt ezekben az években elsősorban Oroszország körül forgott. Korábban csak Andrássynak járt a fejében Oroszország éjjel és nappal, most valamennyiük tudatára ránehezedett az északi kolosszus. Egységesen vallották immár, hogy a fenyegetés csak Oroszország oldaláról jöhet, legfeljebb a motiváció volt eltérő. Andrássy úgy vélte, hogy az orosz terjeszkedő politika tradícionális és független a cár személyétől, Ferenc József viszont, dinasztikus-konzervatív eszmevilágának megfelelően, az esetleges belső változásokból vezette le a lehetséges orosz agressziót. Ő már 1876-ban attól tartott, hogy a Törökország elleni háború a cár félretolásával szláv forradalmi háborúvá változik,[79] azután pedig, hogy II. Sándor merénylet áldozatává vált, igazoltnak látta félelmeit. 1884 nyarán azt írta külügyminiszterének, hogy az orosz belső viszonyok iránti bizalmatlansága oly mélyen gyökerezik, hogy nem bízik a békés állapotok tartósságában.[80] Beck tábornok, a vezérkar főnöke az orosz katonai túlsúly miatt aggodalmaskodott. Háború esetén Oroszország kétszer annyi hadosztályt tudott felvonultatni, mint a Monarchia, és ez az utóbbit megoldhatatlan feladat elé állította. A vezérkar főnöke kettős mérkőzés esetén semmi esélyt nem adott a Monarchiának. Bármily kitűnő lenne is a hadsereg, és bármilyen jól is vezetnék, írta számtalan helyzetelemzései egyikében, ilyen erőviszonyok mellett végül mégis alulmaradna.[81] Tisza Kálmán magyar miniszterelnököt ugyanaz a gyanakvás és félelem mozgatta, mint Andrássyt: az orosz terjeszkedés és a Monarchiát körülvevő szláv gyűrű volt a rögeszméje.[82] Nézeteit olyannyira nem titkolta, hogy 1884-ben kifejezetten oroszellenes válaszfelirati javaslatot szavaztatott meg a magyar képviselőházban, s azon a közös külügyminiszter előzetes tiltakozása ellenére sem volt hajlandó változtatni.[83] Kálnoky közös külügyminiszter osztotta az uralkodó dinasztikus-konzervatív gyökerekből táplálkozó aggodalmait, de őrá, aki nagyköveti minőségben két esztendőt töltött Pétervárott, elsősorban az orosz dimenziók és ambíciók gyakoroltak befolyást. Az a meggyőződése alakult ki, hogy Oroszország mérhetetlenül nagy, erőforrásai kiapadhatatlanok, és hogy az oroszokat

határtalan uralomvágy és a jövőbe vetett parttalan hit mozgatja.[84] Pétervárott szerzett impresszióiból adódott, hogy az Oroszországgal való esetleges háborút a Monarchiára nézve a legnagyobb szerencsétlenségnek minősítette.[85]

A cári Oroszországtól való, különböző gyökerekből táplálkozó félelem a nyolcvanas években sem vezetett arra, hogy Bécsben lemondtak volna a nagyhatalmi ambíciókról, és ne foglalkoztak volna többé a balkáni terjeszkedés lehetőségével. Márcsak azért sem, mert Bosznia-Hercegovinát végül is nem sikerült annektálni, és az osztrák–magyar csapatok csak a határidő nélküli megszállás jogcímén tartózkodtak a két balkáni provinciában. A vezető körökben nem volt nézeteltérés abban a tekintetben, hogy a bekebelezésre előbb-utóbb sort kell keríteni, és ez gyarapodás lett volna, mégha a tervezett annexiót a jogszerűség fikciójába burkolták is. Az ambíciók nem korlátozódtak az annexióra. Az Égei-tengerig való előrehatolás eszméje, amit a hetvenes években megfogalmaztak, mint búvópatak továbbra is ott volt a katonai körök gondolatvilágában, és az adandó alkalommal felszínre is tört.[86] Kálnoky nem osztotta ezeket a szélsőséges nézeteket. A Szalonikiig való terjeszkedés eszméjére azt mondotta, hogy még évekig éppoly kivihetetlen, mint veszélyes.[87] A lépésről-lépésre való előrehatolás gondolata azonban tőle sem volt idegen. Ő Szerbiát tekintette a helyzet sarkpontjának. Még mint pétervári nagykövet azt írta, hogy a Monarchia csak akkor lehet biztos balkáni állásában, ha Szerbiát uralma alá veti.[88] Amikor külügyminiszterségének kezdetén elkészült a keleti politika feladatait vázoló emlékirat, a hetvenes évekből már jól ismert, dinasztikus tőről fakadó gondolatok köszönnek az olvasóra: a Monarchia elveszítette németországi állását, Itália sem lehet többé nyugat-európai terjeszkedés szelepe, csak a Kelet maradt. A Monarchia nem járulhat hozzá, hogy terjeszkedésének természetes útvonalát eltorlaszolják.[89]

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején kiépített, fentebb már érintett szövetségi kapcsolatoknak jutott az a funkció, hogy az elégtelen belső erőt számításba véve segítse a Monarchiát a kitűzött külpolitikai célok elérésében. Mivel azonban a kötések alkalmával a Monarchia nem volt egyenlő pozícióban, a szerződések sok belső ellentmondást tartalmaztak, és nemhogy a terjeszkedést nem segítették, de a védekezést is csak részben szolgálták. A kettősszövetség nem tartalmazta a casus foederist a balkáni osztrák–magyar–orosz konfliktus esetére, a hármasszövetségben pedig olasz részről csak semlegességgel viszonozták a fegyveres segítségnyújtást kilátásba helyező osztrák–magyar elkötelezettséget. Mindamellett Bécsben e szövetségi kapcsolatoknak, különösen pedig a Németországhoz fűződő szerződéses viszonynak rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak. Kálnoky a Németországgal való szoros szövetségben látta azt a hátvédet, amely nélkül elképzelhetetlennek tartotta, hogy a Monarchia Oroszország előtt egyáltalán megálljon.[90] Természetes ezért, hogy amikor német részről hajlandóság mutatkozott a kettősszövetség megújítására, osztrák–magyar részről ezt örömmel fogadták, és 1883. március 12-én sor került a szerződés újabb öt évre történő meghosszabbítására.[91] A Monarchia azonban nemcsak védelmi szövetségeket kötött, hanem német nyomásra 1881-ben szerződéses viszonyba került a nagy riválissal, Oroszországgal is. Haymerle annakidején vonakodott megkötni ezt a szerződést, és amikor végül mégis ráállt, azzal a reménnyel tette, hogy a Balkán-félsziget északkeleti részén létrejött orosz befolyás fejében a Monarchia szabad kezet

kap a félsziget délnyugati részén.[92] Az 1881-es szerződésnek Kelet-Ruméliára, illetve Bosznia-Hercegovinára vonatkozó cikkelyei azután valóban az érdekszférák elhatárolásának irányába mutattak.[93] Kálnoky más értelmet tulajdonított az egyezkedésnek. Még mint pétervári nagykövet azt írta Haymerlének, hogy Oroszországgal szemben csak az az alternatíva kínálkozik, hogy vagy tárgyalnak vele, vagy visszaszorítják Ázsiába. Mivel az utóbbira gondolni sem lehet, szerinte nem marad más, mint a megállapodás, amely biztosítja a Monarchia keleti érdekeit és korlátozza a háború lehetőségét.[94] Amikor a három évre kötött három császáregyezmény lejárathoz közeledett, és mindkét partner a megújítást indítványozta, azért fogadta ismét kedvezően az ajánlatot, mert a szerződésben relatív garanciát látott a Monarchia számára.[95] Az érdekszférák elhatárolásának nyaktörő vállalkozásához, ahogy kifejezte magát, nem kívánt társul szegődni.[96] A Monarchiának, mint mondotta, nem érdeke Törökország felbomlásának siettetése, és a tapasztalatok különben is azt mutatták, hogy Oroszország nem mindig tartja be vállalt kötelezettségeit.[97] A három császár szövetségét így végül 1884. március 27-én lényegében változatlan formában újították meg.[98] A nagyhatalmi politika kategóriáiban gondolkodó külügyminisztert sem hagyta persze teljesen nyugodni a balkáni pozíciószerzés lehetősége. Egy olyan osztrák–magyar–orosz érdekszféra-megállapodás eshetőségét, amelyben Németország mint garantáló fél közreműködne, a későbbiekben többször mérlegelte.[99]

A szövetségi rendszer, amely a nyolcvanas évek elejére kialakult, kétségkívül sokban hozzájárult a Monarchia biztonságának garantálásához, Bécsben azonban korántsem keltette a megnyugvás képzetét. A szövetségkötések mindenkori dilemmája, hogy a szerződőtársak adandó alkalommal betartják-e vállalt kötelezettségeiket, a Monarchiában erősebb volt, mint másutt. Teljes biztonságérzetet csak a saját erő tudata kelthetett. Ez az erő pedig a külpolitika jobbkeze, a hadsereg lehetett. A múlt századi katonai gondolatban a napóleoni elveket adaptálva két szempont állt előtérben: a tömegszerűség és a mozgékonyság. Arra, hogy Oroszországgal szemben az előbbit alkalmazzák, tulajdonképpen nem volt lehetőség. Ennek korlátokat szabott a Monarchia lakosságának Oroszországénál jóval alacsonyabb lélekszáma, de még a véderőtörvény is, amely a hadilétszám maximálásával az általános hadkötelezettség teljes érvényesítését is megnehezítette. Ilyen feltételek mellett sem volt azonban közömbös, hogy egy esetleges háborúban tudják-e tartani a megfelelő hadilétszámot, és tudják-e pótolni a veszteségeket. Erre csak abban az esetben volt kilátás, ha megfelelő kiképzett tartalékállomány áll rendelkezésre. A vezérkar számításai szerint ebben a tekintetben súlyos fogyatékosságok mutatkoztak: a hadkötelesek jelentős része nem nyert kiképzést, a hadkötelezettség rövid időtartama pedig megfosztotta a hadsereget a még fegyverfogható férfinépesség értékes hányadától. A nyolcvanas évek elején jelentős erőfeszítések történtek e hiányosságok kiküszöbölése érdekében. Korlátozni szándékoztak a véderőtörvénybe foglalt különféle mentességeket, és a sorozásokon új, az eddiginél szigorúbb egészségügyi normákat szándékoztak alkalmazni,[100] a mobilizálható tartalék növelése érdekében pedig a népfelkelés intézményének törvényre emelésével tíz évvel meg akarták növelni a hadkötelezettség időtartamát.[101] A tervezett intézkedések tekintetében a katonai vezetők körében sem volt teljes egyetértés, és a kormányok részéről a közjogi természetű ellen-

állással is számolni kellett, az elgondolások végül mégis a megvalósulás útjára léptek.

Az Oroszországgal szembeni igazi ütőkártya persze nem a tömegszerűség, hanem a mozgékonyság volt. Az osztrák–magyar katonai vezetés csak úgy látott esélyt a Monarchia számára az Oroszország elleni háborúban, ha gyorsabban mozgósít, és alakulataival hamarabb a hadszíntérre érkezik, még mielőtt Oroszország sokszoros túlerejét érvényesíthetné. A nyolcvanas évek elején a vezérkar ennek megfelelően a mozgósítás és a stratégiai felvonulás feltételeinek megjavítására koncentrált. 1881–1883 között a vezérkar, leküzdve a hadseregen belüli nem jelentéktelen konzervatív ellenállást, a hadkiegészítés rendszerében keresztülvitte a korszerű területi elv alkalmazását. Az újoncnak és mozgósítás esetén a tartalékosnak ettől kezdve nem a „nemzeti ezredekhez", hanem a lakóhelyéhez legközelebb eső alakulathoz kellett bevonulnia.[102] A területi elv alkalmazása három–öt nappal megrövidítette a mozgósítás időtartamát. Az osztrák–magyar katonai doktrínában attól az időponttól kezdve, hogy az Oroszországgal való háború lehetősége felmerült, mindig előtérben állt a hadászati offenzíva. Így volt ez 1872-ben, amikor az oroszellenes külpolitikai stratégiát kialakították,[103] 1876-ban, amikor egy lehetséges orosz háborúval számoltak,[104] és 1878-ban is, amikor az orosz szerződésszegés miatt a háború esélyeit latolgatták. Az osztrák–magyar stratégiai tervezés a nyolcvanas évek elején is kitartott a hadászati offenzíva elve mellett,[105] de részint a véderő várható többirányú lekötöttsége miatt (ami egy esetleges olasz támadásból és a balkáni zavargásokból adódhatott), részint az orosz haderő gyors számbeli gyarapodása miatt,[106] ekkor defenzív elgondolások is felmerültek. Az 1881 szeptemberében készült felvonulási terv Nyugat-Galícia védelmére helyezte a hangsúlyt, azzal a céllal, hogy az oroszok Bécs felé történő előretörését megakadályozza.[107] A hadászati offenzíva gondolata akkor nyerte vissza ismét régi rangját, amikor a német vezérkarban végbement álláspontváltozás következtében a keleti fronton az eddigieknél jóval jelentősebb német erők közreműködésével lehetett számolni. A német vezérkar korábban a lehetséges kétfrontos háborúval számolva eredetileg Franciaország ellen szándékozott bevetni fő erőit, és a keleti fronton defenzívára akart korlátozódni. Moltke és Waldersee most úgy ítélte meg, hogy az orosz hadsereg erőltetett fejlesztése néhány év alatt semmivé teheti a gyorsabb német mozgósításból származó előnyöket, ezért az eredeti sorrendet felcserélve a keleti fronton szándékoztak nagyobb erőket koncentrálni, sőt az orosz katonai fölényt megelőzendő, a preventív háború gondolatával is foglalkozni kezdtek.[108] Beck tábornok osztrák–magyar vezérkari főnök 1882 nyarán tudomást szerzett az újabb német hadászati elgondolásokról,[109] és több emlékiratban indítványozta az osztrák–magyar felvonulási terv módosítását. Ezekben újra a gyors felvonulásról és a hadászati offenzíváról volt szó.[110] Az alapelveket az uralkodó 1883. január elején jóváhagyta, ennek megfelelően a vezérkari főnök 1883 áprilisában elkészítette a végleges tervet, amely egyebek mellett előirányozza, hogy a mozgósítás harmincadik napján mindhárom osztrák–magyar hadsereg készen áll a hadműveletekre.[111] Mindez persze nemcsak a lehetőségeket, a vágyakat is kifejezte. Hogy a felvonulás valóban időre megtörténjék, és hogy a három hadsereg valóban hadműveletre kész állapotba kerüljön, még számos feltételt kellett biztosítani. A vezérkari főnök az észak-kelet irányba

vezető stratégiai vasutak további kiépítését, a lóállomány és a fogatok biztosítát jelölte meg legfontosabb feladatnak. A javaslatok megvalósítása már nem katonai, hanem politikai hatáskörbe tartozott, az adott közjogi feltételek mellett éppen ezért nem bizonyult könnyen megoldható problémának. Az indítványok egy része mindamellett folyamatosan megvalósult, és a nyolcvanas évek közepén az osztrák–magyar vezérkar már nagyobb bizakodással nézhetett a mindig is rettegett keleti háború elé.

A Monarchia és Oroszország kapcsolataiban nem mutatkozott meg, hogy Bécsben Oroszországot potenciális ellenségnek tekintik, és hogy az egész államgépezetet a lehetséges oroszellenes háború követelményeinek szolgálatába állították. A három császár szövetségének 1884-es megújítása alkalmával Ferenc József látogatást tett Oroszországban, amit III. Sándor ausztriai vizittel viszonzott. Mindkét részről meleg és barátságos nyilatkozatok hangzottak el a konzervatív alapokon nyugvó együttműködés előnyeiről. Bár az orosz belső állapotok miatti gyanakvás továbbra sem szűnt meg (az uralkodó éppen ekkor írt saját, mélyen gyökerező bizalmatlanságáról),[112] Kálnoky is úgy volt ezzel az együttműködéssel, mint Andrássy a hetvenes években: a komplikációk megelőzésének eszközét látta benne.[113] Az együttműködésnek azonban, miként a hetvenes években, most is a Balkán volt az igazi próbaköve.

A feladványt Bulgária és Kelet-Rumélia 1885. szeptember 18-án forradalmi úton végbement egyesülése adta fel. A helyzet jóval bonyolultabb volt, mint a hetvenes években. Akkor az orosz befolyás alatt álló „nagy délszláv állam" ellen kellett fellépni, és a döntés egyértelmű lehetett. Most azonban szerződés kötelezte a Monarchiát, hogy az uniót ismerje el, ha az „a dolgok ereje folytán" bekövetkezik.[114] A berlini szerződés által előírt status quo megváltoztatása, a szláv államalakulás és a török pozíciók gyengítése ugyanakkor most sem tartozott a kívánatos fejlemények körébe. A bolgár uniónak ráadásul, a hét év előtti helyzettől eltérően, kifejezetten oroszellenes éle volt: az egyesülés a cár tilalma és rosszallása ellenére ment végbe. Ez utóbbi szintén a „fait accompli" tudomásul vétele mellett szólt, hiszen a bulgáriai orosz befolyás teljes megszűnése következhetett belőle. Bulgária megnövekedését viszont nem lehetett tudomásul venni anélkül, hogy a Monarchia érdekszférájába tartozó Szerbia ne részesüljön területi kompenzációban. A szerb területi igények támogatására a Monarchia különben is szerződéses kötelezettséget vállalt.[115]

Az ellentétes megfontolások közepette és kellő információ híján nem volt könnyű dönteni, és maga az uralkodó is éppúgy elképzelhetőnek tartotta a status quo visszaállítását, mint az unió elismerését.[116] Amikor azonban a bécsi orosz nagykövet a cár megbízásából a „kelet-ruméliai forradalmi puccsot" nyílt szerződésszegésnek minősítette és a status quo visszaállítását jelölte meg egyetlen lehetséges kiútnak, nem volt tovább helye a vagylagosságnak: Kálnoky elkötelezte magát Oroszország mellett a status quo visszaállításában.[117] A döntés okáról az orosz nagykövet csak a szerződésszegés rossz példájáról és a hatalmak tekintélyéről szóló szóvirágokat hallhatott, a közös külügyminiszter valódi indítékai azonban mélyebben rejtőztek. Most is, mint korábban, az Oroszországgal való összeütközés lehetősége aggasztotta. Fivérének írta: a miénkhez hasonló állam számára szerencse, ha jó viszonyban van Oroszor-

sággal, a rossz viszony balszerencse és a háború egyenesen szörnyű kalamitás.[118] Ezekből a premisszákból logikusan következett, hogy a bolgár unió ügye alárendelődött az Oroszországhoz fűződő viszonynak, és ha a cárizmus restaurálni akart, ezen az úton követni kellett. A döntés kétségkívül egyezett a Monarchia külpolitikai értékrendjével, amelyben az orosz viszonylat elsőbbségét senki sem vitatta. Csak az volt a szépséghibája, hogy a szomszéd hatalmat, amelynek túlerejétől annyira féltek, segítette elvesztett pozíciójának visszaszerzésében. Andrássy, aki az orosz viszonylat elsőbbsége és az Oroszországhoz fűződő jó viszony közé nem tett egyenlőségi jelet, egészen más konklúzióra jutott, és azt ajánlotta, hogy az Oroszország és Bulgária közötti konfliktusban határozottan álljanak az utóbbi oldalára.[119]

Hamarosan megmutatkozott azonban, hogy a félelemből táplálkozó osztrák–magyar együttműködési készség kinyilvánítása önmagában nem elegendő a két hatalom közötti harmónia biztosításához. A türelmetlen Szerbia 1885 novemberében rátámadt Bulgáriára, és miután súlyos vereséget szenvedett, csak az osztrák–magyar diplomáciai intervenció akadályozta meg Belgrád elfoglalását. Bécsben úgy gondolták, hogy nem engedhetik meg a védenc Szerbia összetörését, ami önmagában logikus elképzelés volt ugyan, de a fő célkitűzéssel, az Oroszországgal való együttműködéssel nem harmonizált. Más felállásban és kicsiben végeredményben ugyanaz történt, mint 1877-ben: felcserélték a prioritásokat, és a védekezést, amelynek most a cárizmussal való együttműködés volt a kerete, alárendelték az érdekszféra megőrzés fikciójának. Természetes, hogy az egyoldalú osztrák–magyar eljárásnak orosz sértődöttség és harag lett a következménye. Még nagyobb baj volt, hogy a kilátásba helyezett osztrák–magyar támogatás végül is nem segített Oroszországnak. A konstantinápolyi nagyköveti konferencia hiába nyilvánította semmisnek az uniót, nem volt, aki a döntésnek érvényt szerezzen, és a cár végül kénytelen volt hozzájárulni ahhoz, hogy a szultán 1886 áprilisában a bolgár fejedelmet nevezze ki Kelet-Rumélia kormányzójának. A hozzájárulás azonban csak látszólagos lehetett. Az egykori felszabadító hatalom nem fogadhatta el, hogy Bulgáriában ne az ő akarata érvényesüljön. 1886 augusztusában oroszbarát bolgár tisztek megbuktatták Battenberg Sándort, majd szeptemberben rendcsinálás céljából orosz kormánybiztos jelent meg Szófiában. Kálnokyban megvolt a hajlandóság, hogy az Oroszországgal való együttműködés fenntartása érdekében ezekben a goromba akciókban is asszisztáljon a cárizmusnak. Bizonyos határvonalakat azonban ő sem léphetett át. A bulgáriai orosz akciók miatt a magyar parlamentben nagy izgalom keletkezett,[120] és Tisza Kálmán az interpellációkra válaszolva kijelentette, hogy ő nem tud olyan politikát képviselni, amely Bulgária orosz megszállására irányul.[121] Kálnoky szempontjából kritikus belső szituáció jött létre. Még 1880-ban, az orosz szövetség felújítása ellen érvelve Andrássy elmondta Haymerlének, hogy az orosz–török háború idején neki milyen emberfeletti erőfeszítésekbe került az Oroszországgal folytatott együttműködés fenntartása. Pedig ő, mint magyar, nem volt gyanúsítható azzal, hogy orosz politikát folytat. Hozzátette: hasonló helyzetben Haymerle, mint német, nyolc napig sem tudott volna kitartani, egy cseh színezetű minisztérium pedig egy ilyen politikával huszonnégy óra alatt elkészült volna. Nem háríthatta volna el ugyanis a gyanút, hogy a Monarchia érdekeit feláldozta a faji vagy kamarilla politika kedvéért.[122] Kálnoky helyzete 1886 szep-

temberében kísértetiesen emlékeztetett arra, amit Andrássy egy korábbi lehetséges cseh színezetű minisztériumról mondott. A parlamenti bázist és nemzeti támasztékot nélkülöző közös külügyminiszter csak a lemondás[123] és a külpolitika módosítása között dönthetett. Az utóbbit választotta. A delegáció költségvetési bizottságában nyilvánosan kijelentette: Bulgáriának, akárcsak ideiglenes orosz megszállása is a fennálló szerződések megsértése lenne, amit a Monarchia nem tűrne el.[124] A külügyminiszter persze megpróbált diplomáciai úton kimagyarázkodni,[125] de akármit is mondott, nyilvánvaló volt, hogy vége szakadt annak a politikának, amely az összeütközéstől való félelem miatt az Oroszországgal kialakított jó viszony minden áron való fenntartását helyezte előtérbe. Az 1886-os eset a személyi konzekvenciáktól függetlenül új oldaláról világította meg a külpolitikai döntések belső összefüggéseit. Megmutatkozott, hogy a külpolitika a soknemzetiségű Monarchiában sem szakadhat el tartósan a nemzeti közérzülettől.

Amikor Kálnoky magyar nyomásra szakított az Oroszországgal való jó viszony minden áron való fenntartására irányuló politikájával, korántsem szándékozott konfliktusba kerülni a cári nagyhatalommal. Az újonnan kinevezett szófiai főkonzulnak még augusztus folyamán azt az útmutatást adta, hogy Bulgária szabad és szerencsés fejlődését kívánják, de érette Oroszországgal konfliktusba nem bocsátkoznak.[126] Az osztrák–magyar külpolitika módosításából mégis konfliktus keletkezett, méghozzá olyan intenzitású, hogy a két nagyhatalom háborús összeütközése is napirendre került. A több mint egy éven át tartó krízisperiódusban Oroszország volt a kezdeményező fél. Megnyilvánulásait meglehetősen anakronisztikus, de mégis súlyosan latba eső indíték: a dinasztikus presztízssérelem mozgatta. A Bulgáriában elszenvedett sorozatos kudarcokért valamilyen módon elégtételt kellett szereznie, és kézenfekvőnek tűnt, hogy a hűtlenné vált szövetségest tegyék felelőssé. 1886 végén a pétervári osztrák–magyar nagykövet és a katonai attasé riasztó jelentéseket küldött Bécsbe a Monarchia ellen irányuló orosz hadikészülődésekről.[127]

Presztízssérelem persze önmagában elégtelen ok a háborúkezdésre. A pétervári nagy kardcsörtetés is inkább a pánszláv köröknek, mint a Monarchiának szólt; a kudarcot vallott bulgáriai politika kritikusait akarták ezzel a gesztussal kielégíteni. Bécsben azonban nagyon jól emlékeztek még arra, hogy a cár 1877-ben sem akart háborút, az egzaltált patriotizmus mégis ide vezetett, éppen ezért nagyon komolyan vették az orosz fővárosból érkező riasztást. Háborús veszély soha rosszabbkor nem jöhetett. A kettősszövetség megkötése óta Bécsben axióma volt, hogy Oroszország ellen csak Németország oldalán lehet háborút viselni. Az újonnan keletkezett német-francia feszültség viszont arra késztette a német vezérkart, hogy ismét a nyugati határra koncentráljon, és keleten lényegében magára hagyja a Monarchiát. Az így kialakult erőviszonyokat mérlegelvén az osztrák–magyar vezérkar főnöke lehangoló következtetésre jutott: a kétszerte erősebb orosz haderővel szemben az osztrák–magyar hadsereg mindenképpen alul marad.[128] Mit lehetett tenni? Logikusnak tűnt volna, hogy a Monarchia szempontjából harmadrangú bolgár kérdésben mégiscsak engedjenek Oroszországnak. Ez azonban belpolitikai szempontból nemcsak lehetetlen, hanem célszerűtlen is lett volna. A magyar vétó bármennyire akadályozta is a tisztán hatalmi szempontból vett optimális maga-

tartás kialakítását, a közérzülettől elszigetelt külpolitikának végeredményben hasznára vált a hirtelen jött nemzeti felbuzdulás. A külpolitika nemzeti bázisára sokat adó Aehrenthal később azt írta, hogy a nyolcvanas évek válságában a magyarok tüzes paripaként ragadták magukkal a Monarchiát,[129] és a parlamenti befolyás miatt sokat panaszkodó Kálnoky is vallotta, hogy magyar támogatás nélkül nincs hatékony külpolitika.[130] Miután visszalépni nem lehetett, nem maradt más hátra, mint a következő tavaszra lehetségesnek tartott háború katonai és diplomáciai feltételeinek javítása. A vezérkari főnök a frissen megszavazott népfelkelő intézmény felállítását,[131] valamint a felvonulás gyorsaságát és a védelem hatékonyságát fokozó intézkedések meghozatalát indítványozta, és a mozgósításra való felkészülést is kilátásba helyezte.[132] Az uralkodó elnöklete alatt tartott katonai konferenciákon jóváhagyták a vezérkari főnök elgondolásait.[133] A közös minisztertanács hozzájárulását adta a szükséges költségek előteremtéséhez,[134] amelyeket a delegációk 1887 márciusában tartott rendkívüli ülésszaka meg is szavazott.[135] Különböző céllal és megkötésekkel összesen 52,5 millió forintot bocsátottak a közös hadügyminiszter rendelkezésére, amihez még hozzájött a két országrész parlamentjei által megszavazott 19,5 millió forint.[136] Mindez nem jelentéktelen összeg, a rendes évi hadiköltségvetés csaknem felét tette ki, mindazonáltal az erőviszonyokon lényegesen nem változtatott. A felállítandó 60 népfelkelő zászlóaljjal, azaz 5 hadosztállyal együtt is a Monarchia hadereje alig haladta meg az orosz haderő felét (így most 39:64 lett az arány), és a felvonulás gyorsítására fordított összegekkel sem lett ez a haderő lényegesen mozgékonyabb. Az erőviszonyokon a szövetségi politika sem módosított. A hármas szövetség 1887 februári megújítása alkalmával a Monarchia kötelezettséget vállalt arra, hogy a balkáni status quot Olaszország egyetértése nélkül nem változtatja meg,[137] majd csatlakozott a Földközi-tengeri status quo megőrzését proklamáló angol–olasz megállapodáshoz,[138] de ezek a kötések nem jelentettek több hadosztályt Oroszországgal szemben. Érthető, hogy az aggodalmas Kálnoky 1887 májusában azt üzente Pétervárra, hogy a Monarchiában változatlan a szándék, hogy tovább folytassa Oroszországgal a békés és konzervatív alapokon nyugvó szerződéses politikát.[139]

Ennek a felajánlkozásnak Pétervárott azonban csak akkor lett volna értéke, ha a bulgáriai orosz törekvések támogatásával párosul. Az orosz fővárosban úgy látták, hogy továbbra is ennek ellenkezője történik. A bolgár nemzetgyűlés 1887 nyarán Koburg Ferdinándot választotta meg fejedelemnek, aki rövidesen el is foglalta trónját. Bár Bécsnek valóban semmi köze nem volt a választáshoz, sőt eltanácsolták őt a fejedelemségtől,[140] Pétervárott úgy tudták, hogy az új fejedelem az osztrákok embere, és a Monarchia elleni haragjuk újabb tápot kapott. A tavasz folyamán foganatosított osztrák–magyar katonai intézkedésekben különben is az oroszellenes támadó szándék megnyilvánulását látták, amit már a feltámadt újabb harag miatt sem lehetett válasz nélkül hagyni. Ekkor olyasvalami történt, ami miatt a válsághelyzet korábban is, később is sokszor kormányozhatatlanná vált: a katonai szektor kilépett a politika alárendeltségéből és önálló életre kelt. Az orosz vezérkar tisztában volt azzal, hogy az osztrák–magyar (és a német) fél előnye a gyorsabb mozgósításban rejlik, és most, hogy osztrák–magyar csapatösszevonásokat sejtett, úgy vélte, méginkább hátrányos helyzetbe kerül.[141] A válasz csak

a további csapaterősítés lehetett: 1887 decemberében egy lovashadosztályt helyeztek át a galíciai határra. Az osztrák–magyar vezérkar véleménye szerint a lábon álló orosz haderő már így is túlságosan erős volt, és most, hogy még egy lovashadosztállyal növekedett, a vezérkari főnök úgy ítélte meg, hogy az oroszok könnyen megakadályozhatják az osztrák–magyar felvonulást, és így a Monarchia súlyos veszteségeket szenvedne, még mielőtt a hadműveleteket megkezdené.[142] Válaszul ő is két hadosztály Galíciába való áthelyezését indítványozta. Ebből viszont újabb orosz csapaterősítés következhetett, majd megint osztrák–magyar, és végül a kölcsönös félelem miatt a háború, anélkül, hogy ezt a politikai vezetés bármelyik oldalon akarta és előre elhatározta volna. A politikai vezetés számára mindhárom fővárosban fel volt adva a lecke, hogy kövesse-e az erők eszkalációjának katonai logikáját, avagy visszaállítsa a politikai szempont elsőbbségét.

A politikai és katonai vezetés konfliktusának igazi színtere persze nem Bécs volt, hanem Berlin. Moltke és Waldersee rendkívül erős nyomást gyakorolt Bismarckra, hogy a keleti nagyhatalom katonai kibontakozását megelőzendő, preventív háborút indítsanak Oroszország ellen.[143] Az osztrák–magyar vezérkarnak fenntartásai voltak a téli háborúval szemben, de mivel az orosz haderő további növekedésétől tartott, és maga is rokonszenvezett egy tavasszal indítandó preventív háború eszméjével, végeredményben a német vezérkar szócsövévé vált saját kormányával szemben.[144] Jóllehet nem gyakorolt a némethez hasonló nyomást a politikai vezetésre, álláspontja már csak azért is súlyosan esett a latba, mert a Monarchián belüli legerősebb külpolitikai áramlattal találkozott. Tisza Kálmán kijelentette, hogy ha Németországra biztosan számítani lehet, semmi ok sincs arra, hogy a háborút mesterséges eszközök igénybevételével elkerüljék.[145] Kálnokytól azonban mi sem állt távolabb, minthogy nyomós ok nélkül háborúba bocsátkozzék Oroszországgal. A közös külügyminiszter szilárdan kitartott a politika elsőbbsége mellett. Álláspontja most is az volt, mint négy évvel ezelőtt: az Oroszország elleni háborúban csak a népre háramló nyomorúság számítható ki, a következmények felbecsülhetetlenek.[146] Ilyen alapállásból kiindulva nem hitte, nem akarta hinni, hogy az orosz csapatösszevonások a háború prológusának jelei, és eleve óvott attól, hogy a legszükségesebb katonai intézkedéseken túl okot adjanak Oroszországnak újabb ellenlépésekre.[147] Azt tette, ami ilyen helyzetben minden államférfi első kötelessége: informálódott. A beérkező hírek őt igazolták. A pétervári osztrák–magyar nagykövet december 16-án azt jelentette, hogy az orosz csapatmozdulatok nem offenzív céllal történtek, és inkább az a valószínű, hogy ezzel a bolgár kérdésben akarnak a Monarchiára nyomást gyakorolni.[148] Ennek az információnak a birtokában december 17-én határozottan kijelentette a bécsi német katonai attasénak, hogy az Oroszország elleni preventív háborúhoz, amit az osztrák–magyar katonai körök is támogatnak, nem járul hozzá,[149] másnap pedig a közös minisztertanácson közölte a harci riadót fúvó magyar miniszterelnökkel, hogy Németország számára csak a Monarchiát érő orosz támadás esetén lép érvénybe a casus foederis.[150] A fellépés mindkét irányban megtette hatását: a katonák továbbra is aggodalmaskodtak ugyan, de szempontjaik visszakerültek a politika alárendeltségébe, német támogatás híján pedig a magyar miniszterelnök harci kedve is lelohadt. Az már csak utójáték volt, hogy december 23-án megjelent a Ballhausplatzon az

orosz nagykövet, és biztosította a közös külügyminisztert a cár békés szándékairól,[151] és hogy a kettős szövetség nyilvánosságra hozatalával 1888 februárjában a magyar közvéleményt is kijózanították. A katonai lépésekből és ellenlépésekből keletkező krízis a politika primátusának biztosítása révén így fegyveres összecsapás nélkül oldódott fel, az eset mindenesetre a későbbiekben kellően meg nem szívlelt figyelmeztetést hordozott magában. Megmutatta, hogy a tömeghadseregek korában a csapatmozgatás önmagában is a konfliktus, és ezáltal a háború oka lehet.

A kelet-ruméliai forradalommal kezdődő és háborús feszültségbe torkolló válság a Monarhia külügyi vezetése szempontjából nem zárult kedvezőtlenül. Oroszországgal megszakadt ugyan a balkáni ügyekre vonatkozó, és az ellentéteket egyéb területen is moderáló szerződéses viszony, de a szövetségi háló, amellyel a Monarchia magát körülvette, megmaradt, sőt tovább erősödött. A következő években sor került a Szerbiához (1889),[152] Németországhoz (1889),[153] Olaszországhoz (1891),[154] és Romániához (1892)[155] fűződő szerződések felújítására, sőt 1887 decemberének kritikus napjaiban a keleti hármasszövetség megkötése révén a mindig is óhajtott és nélkülözött angol szerződéses kapcsolat is biztosíttatott.[156] Oroszország ugyanakkor tartósan kiszorult Bulgáriából, abból az országból, amely bécsi ítélet szerint a Monarchia délről történő átkarolásának kiindulópontja volt, és miután 1890-ben a Németországhoz fűződő szerződéses viszonya is megszakadt, a nemzetközi politikában teljesen elszigetelődött. A válság idején a külügyi vezetés a belső erők oldaláról jelentkező nyomásnak is sikerrel ellenállt. A magyar türelmetlenség kikényszerítette ugyan az Oroszországgal való együttműködés megszakítását, de a válság háborús megoldásának programját nem tudta elfogadtatni. És ami a legfontosabb: Kálnoky a politika primátusát a szimpla katonai logikát követő vezérkarral szemben is érvényesítette.

Mindamellett úgy tűnik, hogy a preventív háború szószólóinak érvei nem maradtak teljesen hatástalanok a közös külügyminiszterre. Különösen két argumentum ejtette gondolkodóba. A magyar miniszterelnök azt mondta, hogy a Monarchia különböző nemzetei ma még teljesítenék kötelességüket, de hogy ez a helyzet az orosz mesterkedések következtében néhány éven belül nem változik-e meg, az legalábbis kérdéses.[157] A vezérkari főnök pedig kitartóan hangoztatta, hogy az orosz csapatösszevonások a támadó szándék határozott megnyilvánulásai.[158]

Kálnoky a közös minisztertanácson válasz nélkül hagyta Tisza Kálmán kérdésfeltevését, de aztán hosszú memorandumot diktált tollba, amelyben, úgy tűnik, a magyar miniszterelnökkel polemizált.[159] Azt fejtegette ugyanis, hogy a magyar állameszme erőltetésével éppen a magyar kormány idegeníti el a magyarországi románokat, és mozdítja elő, hogy a román nemzeti állam irányába gravitáljanak. A kritikából az osztrák kormánynak is kijutott. Ennek azt vetette szemére, hogy a lengyel elem favorizálásával nemcsak a Németországgal és az Oroszországgal való együttműködést nehezíti, hanem az ukránokat is kiszolgáltatja a szláv felforgató tendenciáknak. Aggodalmát fejezte ki amiatt is, hogy a kormány a cseheknek való folytonos udvarlással Ausztria német lakosságát is elkedvetleníti. A terápia, amelyet a közös külügyminiszter ajánlott, meglehetősen ellentmondásos volt. Részint leszögezte, hogy a külpolitikát továbbra is az osztrákokra és a magyarokra kell építeni, részint kiállt

amellett, hogy a külpolitika belső bázisának kiszélesítése érdekében az összmonarchiai öntudatot kell erősíteni. A kettő aligha bizonyult összeegyeztethetőnek. Az igazi probléma persze nem a terápia ellentmondásos voltában rejlett, hanem abban, hogy a közös külügyminiszter a két ország kormánypolitikájára semmiféle befolyást nem gyakorolhatott. Kálnoky néhány év múlva bosszúsan vetette Taaffe szemére, hogy a tervezett választójogi reformmal kapcsolatosan sem kérte ki a véleményét.[160] A nemzetiségi kérdés, a külpolitika összefüggéseit fejtegető memorandum így csupán eszmetörténeti jelentőséggel bír. Mutatja, hogy a közös külügyminiszter tisztában volt azzal, hogy milyen túlterhelt hajót kell a nemzetközi politika vizein kormányoznia. Sokkal nagyobb gyakorlati jelentősége volt annak az emlékiratnak, amelyben a közös külügyminiszter, feltehetően a katonai körök érvelésének hatása alatt, a háborús feszültség okait és a nemzetközi politika tendenciáit elemezte.[161] Már maga a kérdésfeltevés is közeledést mutat vitapartnereinek álláspontjához: miből fakadt az az áramlat, amely a cárt majdnem háborúba sodorta békés szomszédai ellen. A választ azonban már a politikus fogalmazta. Kálnoky kifejtette, hogy ennek az önmagában jelentéktelen bolgár ügy nem lehetett oka, de még az úgynevezett keleti kérdés sem, mert Pétervárott nagyon jól tudják, hogy ennek megoldására a szituáció most alkalmatlan. Az egyedüli és kizárólagos ok az, hogy Németország hatalmi túlsúllyal rendelkezik Európában, és ezt a túlsúlyt a kettős szövetség Oroszország számára végképp elviselhetetlenné teszi. Ennek következtében ugyanis Oroszország kiszorult Európából, és az a veszély fenyegeti, hogy keleti befolyását is elveszíti. Mi a kiút ebből a helyzetből? Kálnoky nem tartotta kizártnak, hogy a cárt a belső orosz áramlatokkal szemben talán sikerül visszavezetni az együttműködés politikájához, vagy hogy Franciaországot sikerül elválasztani Oroszországtól, és ez lehűti a pánszláv ambíciókat. E lehetőségekkel szemben azonban meglehetős szkepszist mutatott. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy Németország és a Monarchia fegyveres összecsapása Oroszországgal előbb vagy utóbb elkerülhetetlen, és azt a kérdést, hogy a szláv Oroszország uralkodni fog-e az európai kontinensen, vagy nem – csak a kard döntheti el.

Az uralkodó számára készített emlékirat elsősorban Kálnoky nézeteinek alakulása szempontjából érdemes figyelemre. Mutatja, hogy a közös külügyminiszter a tapasztalatok alapján eljutott oda, ami Andrássy számára kiindulópont volt: Oroszországban a képesség és a szándék is megvan arra, hogy a Monarchiát letörölje a térképről. Hogy ilyen szándék valóban fennállott volna, és hogy a cárizmus a német túlsúlytól és a kettős szövetségtől való félelmében valóban szakított volna a közép-európai viszonyok konzerválására irányuló politikájával, ma sem lehet biztosan tudni. Az orosz hegemón törekvéseket és támadó szándékot feltételező elemzésből mindenesetre az következett, hogy az a politika, amely a konfliktus mindenáron való elkerülésére irányult, elveszítette értelmét és időszerűségét. Ehelyett inkább az az álláspont tűnt aktuálisnak, amely a háborúval nem mint „szörnyű kalamitással", hanem mint realitással számolt, és nem a kikerülés módozatainak megtalálására, hanem az összecsapás feltételeinek megjavítására koncentrált. Ez pedig végeredményben Kálnoky ellenlábasainak álláspontja volt. A közös külügyminiszter így a válság napjaiban sikerrel érvényesítette ugyan a külpolitika elsőbbségét a belső áramlatokkal, és a politika primátusát a katonai logikával szemben, mi-

után a jövőben a háború bizonyosságával számolt, a gyakorlati politikában adaptálnia kellett a magyar miniszterelnök és a vezérkari főnök véleményét.

A mindig is óvatos Kálnoky persze ezután sem vette kezébe a harci trombitát, de a bizonyosra vett háború perspektívájában új módon kellett közelítenie mind a szövetségi politika, mind a katonapolitika kérdéseihez. A szövetségi politika új értelmezése már az 1889-es berlini császártalálkozó alkalmával megmutatkozott. Belső ellenlábasaival szemben Kálnoky eddig folyvást azt hangsúlyozta, hogy a kettős szövetségben a casus foederis nem vonatkozik a Balkánra, és hogy a szerződés kifejezetten defenzív jellegű. Az uralkodó számára készült emlékiratban[162] most feltette a kérdést: miután Oroszország nyilvánvalóan Konstantinápoly elfoglalására készül, vajon Németország továbbra is közömbös maradhat a keleti kérdésben? A kérdésfeltevés magában foglalta a tagadó választ, és egyben azt, hogy a casus foederisnek a Balkánra való kiterjesztése is kívánatos. Vagyis azt, amit Tisza Kálmán a közös külügyminiszterrel szemben kitartóan, de eddig eredmény nélkül hangoztatott. A közös külügyminiszter emlékiratában a kettős szövetség jellegének is új értelmezését adta. Az orosz csapatösszevonások miatt, mint írta, bármikor kirobbanhat a háború, és ha a Monarchia háborúba kerül Oroszországgal, Németországnak mindenképpen a Monarchiával kell tartania. A „mindenképpent" úgy lehet értelmezni, hogy abban az esetben is, ha a háború defenzív jellege nem plauzibilis. Ez pedig az osztrák–magyar vezérkari főnök álláspontja volt, amely ellen Kálnoky eddig határozottan tiltakozott. Most azt is szükségesnek ítélte, hogy a két vezérkar közötti előzetes tanácskozásokra sort kerítsenek, és a katonai együttműködés feltételeit jóelőre tisztázzák. (Mint tudjuk, 1887 decemberében Bismarck-kal együtt ő is ellene volt a két vezérkar közvetlen érintkezésének.) A tanácskozásokra Berlinben aztán sor is került, és II. Vilmos a közös külügyminiszter nagy megelégedésére azt mondta Beck vezérkari főnöknek, hogy ha a Monarchia bármily okból is mozgósít, az osztrák–magyar mozgósítás napja egyben a német mozgósítás napja is lesz.[163]

A hadseregfejlesztés ügyével kapcsolatosan a közös külügyminiszter általában nagy megértést mutatott, és abban, hogy a Monarchia védereje fejlesztésre szorul, alapjában véve egyetértés mutatkozott a külügyi és a hadügyi vezetés között. Figyelemre érdemes azonban, hogy amikor Kálnoky a Monarchia külpolitikájának belső hiányosságairól beszélt, soha nem szólt a hadseregről, úgyszintén az is, hogy kritikus alkalmakkor mindig óvott a provokatív jellegűnek minősíthető katonai lépések megtételétől. Még a háború bizonyosságának tudatában is ellene volt annak, hoy katonai szempont elsőbbséget kapjon a politikai meggondolásokkal szemben. Amikor az uralkodó 1891-ben felvetette, hogy fegyverkezési célokra külföldi kölcsönt lenne célszerű igénybevenni, a többi miniszterrel együtt Kálnoky is ellenvéleményt nyilvánított. Azt mondta, hogy a hitel felvétele esetén a belső ellenállás miatt a Monarchia kapitulációra kényszerülne, még mielőtt háborúba bocsátkozna.[164] Érzékelhető mindazonáltal, hogy a közös külügyminiszter 1888 után a katonai szempontnak egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított. A vezérkari főnök 1892-ben terjedelmes tanulmányt készített az európai hadügy fejlődéséről az utóbbi huszonöt esztendőben,[165] és oda konkludált, hogy a Monarchia mind a kiképzettek és az állandó hadsereg létszámát, mind a hadsereg fegyverzetét és felkészítését tekintve lényegesen elmaradt a többi nagyhatalomtól. Ennek

megfelelően számos indítványt fogalmazott meg, és egyebek mellett a hivatásos tisztek számának növelését, a századok személyi állományának szaporítását, a lóállomány és a fegyverkészlet növelését, valamint az erődrendszer további kiépítését hozta javaslatba. Mindehhez tekintélyes többletköltséget igényelt: 1894-től kezdve öt éven át az évi hadiköltségvetésen felül összesen 94 millió forintot szándékozott elkölteni. Kálnoky a közös minisztertanácson határozottan kiállt a vezérkari főnök javaslata mellett, és melegen ajánlotta a költségvetési többlet megszavazását. Érvelése olyan volt, hogy amiatt egy katonának sem kellett volna restellkednie. Határainkon egy hatalmas hivatásos hadsereg állomásozik, mondotta, amely bármikor akcióba léphet és áttörhet határainkon. Ezen mitsem változtat, hogy a politikai helyzet most jobb, mint korábban. Katonai helyzetünk Oroszországgal szemben nem kevésbé veszélyeztetett.[166]

A szövetségi politika területén tett lépések és a hadsereg fejlesztésével kapcsolatosan foganatosított intézkedések arra vallottak, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján nemcsak a közös külügyminiszter felfogása, hanem maga a külpolitika is megváltozott. A casus foederis kiterjesztésére és konkretizálására irányuló erőfeszítések, úgyszintén a véderő létszámának növelésére szolgáló döntések gyakorlati jelentkezésformái voltak annak a politikai koncepciónak, amely az Oroszországgal való fegyveres összecsapást perspektívikusan elkerülhetetlennek ítélte. Az ellentmondás csak ott jelentkezett, hogy ezek a lépések egyben növelték a háború valószínűségét, amely a Monarchia szempontjából továbbra sem volt kívánatos. A casus foederis kiterjesztésének igyekezete ebben a tekintetben még kisebb veszélyt rejtett magában, mert a döntés nem kizárólag Bécsen múlott, és Berlinben az új császár nagyhangú kijelentései ellenére végül is megmaradtak a bismarcki óvatosságnál. A létszámnövelés, és különösen a Galíciában állomásozó alakulatok személyi állományának erősítése viszont reprodukálta és állandósította azt a szituációt, amely 1887 decemberében tisztán katonai okokból egyszer már majdnem háborúra vezetett. Nem beszélve arról, hogy a Monarchia mérsékelt gazdasági adottságai folytán a fegyverkezés területén nem volt igazán versenyképes, a fegyverkezés ördögi spirálja oda vezethetett, hogy a katonai logikát adaptáló politikai vezetés újabb kritikus szituációban elveszíti döntéseinek szabadságát.

A kilencvenes évek első felében számos olyan változás ment végbe a nemzetközi életben, amely hátrányosan érintette a Monarchiát. Mindenekelőtt a szövetségi politika vonatkozásában. A viszontbiztosítási szerződés felújításának elutasítása 1890 júniusában arra késztette Oroszországot, hogy Franciaország irányába tájékozódjék, és hogy fontolóra vegye az orosz–francia szövetség megkötésének gondolatát. Ennek a tájékozódásnak 1891 augusztusában konzultatív paktum, majd 1892 augusztusában katonai egyezmény lett az eredménye, amely a szerződő feleket kölcsönös segélynyújtásra kötelezte a Franciaországot érő német, illetve az Oroszországot érő német, vagy német–osztrák–magyar támadás esetén. A Monarchia szempontjából a szerződés részint azt jelentette, hogy a nyugati háború automatikusan a keleti háború megkezdésével jár együtt, részint azt, hogy szövetséges társának keleti háború esetén mindenképpen francia beavatkozással kell számolnia. És hogy az előbbi nemcsak teoretikus lehetőség, azt a bécsi orosz katonai attasé cinikus nyíltság-

gal meg is mondta az osztrák–magyar vezérkari főnöknek, kijelentvén, hogy nyugati konfliktus esetén azonnal rátámadnak Németországra és természetesen a Monarchiára.[167] A kettős szövetség védelmi ernyője így tulajdonképpen mágneses pólussá változott, amely veszedelmesen vonzotta a nemzetközi élet égboltján messze cikázó villámokat. Az egyidejűleg kirobbanó nyugati és keleti háború esetén a katonai erőviszonyok is kedvezőtleneknek ígérkeztek a Monarchia szempontjából. A német vezérkar korábban egy évtizeden át ingadozott a nyugati és a keleti súlypontképzés között, és hol a francia, hol az orosz frontot kívánta előnyben részesíteni. A francia–orosz katonai szövetség után végeszakadt ennek az ingadozásnak, és a német vezérkar számára egyértelművé vált a nyugati front elsőbbsége. Schlieffen, az új vezérkari főnök 1892-ben világosan megmondta Beck tábornoknak, hogy háború esetén a német haderő zömét nyugatra koncentrálja, keleten mindössze 18 hadosztályt állomásoztat, és majd csak a franciák fölötti győzelem kicsikarása után fordul teljes erejével Oroszország ellen.[168] Mindez azt jelentette a Monarchia számára, hogy a 88 orosz divízióval szemben elsősorban a maga 43 hadosztályára kényszerül hagyatkozni, és olyan feltételek mellett bocsátkozni háborúba, amikor még az eredményes védekezés feltételei is hiányoznak. Joggal állapította meg 1894-ben az osztrák–magyar vezérkari főnök, hogy ilyen feladat megoldásához a Monarchia hadserege nem tud felnövekedni. Az aggodalmaskodó, de a jövőbe látó vezérkari főnök azt a kérdést is feltette, hogy mi történik akkor, ha Olaszország szövetséges társból netán semleges, vagy egyenesen ellenséges hatalommá változik? Saját kérdésére csak azt a lehangoló választ adhatta, hogy a hatalmi viszonyok ilyen megváltozása esetén a hadsereg nem lesz abban a helyzetben, hogy a Monarchia biztonságát szavatolja.[169] A kilencvenes évek első felében a Monarchiának Angliához fűződő viszonya is kedvezőtlenül alakult. Igaz, a Monarchia szempontjából a szigetország soha nem számított egészen biztos partnernek. Ahhoz azonban, hogy Anglia a török birodalom épségén őrködik és Konstantinápolyt védi az orosz terjeszkedéssel szemben, alapjában véve nem férhetett kétség. Nézeteltérés csak abban a kérdésben merülhetett fel, hogy milyen eszközöket és milyen intenzitással vegyenek igénybe a közös cél elérése érdekében. A hatalmi politika mérlegén végbemenő változások az angol külpolitika irányítóit arra késztették, hogy fokozatosan felhagyva a fényes elszigeteltséggel, az ellenfelek számának csökkentésére vegyenek irányt. Mivel a gyarmati arénában ekkor Franciaország tűnt a legveszedelmesebb vetélytársnak, szükségesnek látszott az Oroszországgal szemben évtizedek óta fennálló feszültség mérséklése. Ebben az összefüggésben a tengerszorosok és Konstantinápoly értéke erősen devalválódott, és a török integritás száz éve követett politikája elveszítette korábbi értelmét. Ilyen összefüggésben válik érthetővé, hogy a további együttműködést reklamáló Kálnoky érvelése miért bizonyult teljesen hatástalannak Londonban.[170] Az idők változásának jele volt, hogy Salisbury, a törökbarátságáról ismert konzervatív politikus (1895-től újra miniszterelnök) is megengedhetőnek tartotta, hogy a stratégiai fontosságú pontok orosz tulajdonba kerüljenek. A Monarchia vezetőinek előbb-utóbb tudomásul kellett venniük, hogy a keleti hármas szövetséghez való csatlakozás a hagyományos brit keleti politika utolsó fellángolása volt. A helyzetet tovább rontotta, hogy az osztrák–magyar befolyás alatt álló balkáni államok fokozatosan kicsúsztak a Monarchia

kezéből. Bulgáriában 1894 májusában megbukott Sztambolov, a hét év óta kormányzó osztrákbarát miniszterelnök, és rövidesen bekövetkezett a bolgár belső viszonyok szerint esedékes bolgár–orosz kibékülés. Szerbiában 1894 nyarán zavargások törtek ki, és a többszöri kormányválságnak erősen osztrákellenes tartalma volt. Nagyon kétségesnek látszott, hogy megújítható lesz-e az 1895-ben lejáró osztrák–magyar–szerb szerződés. Csupán Románia látszott továbbra is megbízható partnernek, de Szófiában és Belgrádban alig-alig volt fenntartható az oroszellenes tartalmú osztrák–magyar befolyás.

Nyugtalanító tünetek nemcsak a határokon túl, a határokon belül is mutatkoztak. A nemzeti és állami érdekek lehetséges diszharmóniája, amely a sajátos soknemzetiségű struktúra következtében elméletileg mindig fennállott, a kilencvenes évek elején kezdett formát ölteni. Az osztrák–német lakosság, a számszerint legerősebb népesség, már eddig is nagyfokú közömbösséget mutatott, és utolsó határozott gesztusa 1871-ben a Németországgal való kibékülés kikényszerítése volt. Ettől kezdve nagyfokú érdektelenségével tűnt ki, és a Monarchia külpolitikájának nem tudott, de nem is akart irányt szabni. A dezorientált osztrák–német nacionalizmus a nyolcvanas évek kezdetén talált ismét magára, de nem a „másik Németország" illúzióját élesztette újra, hanem azonosult a valóságban létező Németországgal. A Monarchia iránti érdektelensége a kilencvenes évek kezdetétől tovább erősödött, az elkülönülés áramlata pedig olyan méreteket öltött, amely hovatovább a birodalom egzisztenciájára nézve is veszélyessé vált. A magyar nemzet és a birodalom kapcsolatában hasonlóképp előnytelen változások következtek be. A Monarchiához való ragaszkodás helyett fokozatosan a nemzeti különérdekek kerültek előtérbe. Magyarország és a birodalom kapcsolatait fölöslegesnek, a dualista berendezkedést károsnak nyilvánították. Az együvé tartozást fölöslegesnek, mert úgy látták, hogy a megállapodott Európában kevésbé van szükség a Monarchia biztonságot nyújtó kereteire, a struktúrát károsnak, mert úgy vélték, hogy a vámunió akadályozza a magyar gazdasági fejlődést, a közös hadsereg és a közös külpolitika pedig korlátozza a magyar szupremácia fenntartásához nélkülözhetetlen nemzeti-állami teljességet. A kilencvenes évektől a közös külügyminiszternek nem kellett többé attól tartania, hogy politikáját a delegációban megtámadják, és hogy a közös minisztertanácson a magyar miniszterelnök a magyar elképzeléseket kifejezésre juttató külpolitikai programot terjeszt elő. Ezt a jelenséget Bécsben előbb megelégedéssel nyugtázták, de csakhamar rájöttek, hogy a magyar közömbösség miatt a Monarchia politikájának legerősebb motorja kezd akadozni. A Monarchia egyéb népeinek magatartásában nem mutatkozott az osztrákéhoz és magyaréhoz hasonlítható változás. A csehek a kedvezőtlen tapasztalatok ellenére ausztrofilek maradtak, a horvátok tovább táplálták nagyhorvát illúzióikat, a lengyelek pedig tudták értékelni az oroszországinál és németországinál kedvezőbb állásukat. E népek lojalitása fontos tényező volt, de nem ellensúlyozhatta az osztrákok és magyarok erősödő közömbösségét. A nemzeti álláspontokban végbemenő változások eredményeként a Monarchia belső kohéziója tovább gyengült, és éppen akkor szigetelődött el a nemzeti közérzülettől, amikor európaszerte tetőpontjához közeledett a legszélesebb társadalmi rétegeket megmozgató nacionalizmus.

Mindazoknak, akik a birodalom sorsát szívükön viselték, ilyen külső és

belső körülmények közepette kevés okuk volt a bizakodásra. A belső viszonyokban valóban nem is következett be kitisztázás, és a Monarchia mindkét fele belesüppedt a kilátástalan nemzeti viszályokba és közjogi torzsalkodásokba. A külső körülmények azonban fokozatosan javulni kezdtek, és a borulátó prognózisok ellenére jó másfél évtizedes nyugalmi periódus következett. Újabb kritikus időszak csak akkor állt elő, amikor a Monarchia, eléggé meggondolatlanul, maga lépett a kezdeményezés útjára. A viszonylagos nyugalom részint abból adódott, hogy a balkáni nemzeti mozgalom a hetvenes-nyolcvanas évek nagy nekilendülése után egyelőre vesztett intenzitásából, részint abból, hogy a cári Oroszország a Közel-Kelet helyett a Távol-Kelet irányába fordult, és a messzi Ázsiában akarta kielégíteni hatalmi ambícióit. Bécsben egyre inkább szabadultak a szláv gyűrű szorításától és Goluchowski, az új közös külügyminiszter már azt is kijelentette, hogy a veszély többé nem az északi határok felől fenyeget, és a Monarchia a cári hatalom oldaláról a jövőben nyugalomra és békére számíthat.[171] És ha a diagnózis túlzottan bizakodónak is bizonyult, kétségtelen, hogy a Monarchia másfél évtizedes történelmi moratóriumot kapott viszonyainak rendezésére.

Jegyzetek

1. Memorandum. Die Nationalitäten-Frage in Österreich-Ungarn und ihrer Rückwirkung auf die äußere Politik der Monarchie. Nach Dictaten Seiner Exzellenz der Herrn Grafen Kálnoky, Minister des k. Hauses und der Äußern. Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Wien, Ministerium des Äußern. Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) XL. Interna. Karton (a továbbiakban: K) 316.
2. Protokoll des, zu Wien, am 29. November 1901. abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten (a továbbiakban: Gem. Ministerrat). Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1896–1907. Bearbeitet von Éva Somogyi. Budapest, 1991. 271.
3. Taaffe an Kaiser Franz Joseph. Wien, 11. März 1883. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19.
4. K. k. Chef des Generalstabes. Memoire betreffend den Ausbau des Eisenbahnnetzes zur Beschleunigung des Aufmarsches der Armee im Kriegsfall gegen Rußland. Wien, im August 1887. Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers (a továbbiakban: MKSM) Separatfascikeln (a továbbiakban: Sep. Fasc.) 69. No 12.
5. Denkschrift über die allgemeinen militärischen Verhältnisse Ende 1892 mit einem Anhange Darstellung der russischen Kriegsvorbereitungen seit dem Jahre 1886. Zum reservierten Dienstgebrauche als Manuscript gedruckt. 38–41. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 90. No 3.
6. Die auswärtige Politik Preußens 1858–1871. Oldenburg, 1934. VIII. k. 547–548.
7. Bismarck, Otto von: Die gesammelten Werke. Berlin, 1931. 6b. k. 506.
8. Novicow à Westman. Vienne, le 11/24 octobre 1871. Archiv Vnyesnyej Politiki Rosszii (a továbbiakban: AVPR). Moszkva, Fond Kanceljarii. 1871. gy. 121.
9. Novicow à Westman. Vienne, le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1871. gy. 121.
10. Platzhoff, Walter: Die Anfänge des Dreikaiserbundes (1867–1871) unter Benützung unveröffentlichten Materials. Preußische Jahrbücher, Bd. 188. (1922).

11. Conversation du Comte Chotek avec S. M. de toutes les Russies à Peterhof, le 14 août 1870. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA X. K 62.
12. Lutz, Heinrich: Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai 1871. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 25. (1972) 178. (a továbbiakban: Lutz 1972.)
13. Lutz, Heinrich: Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrássy. Das Protokoll der Wiener Geheimkonferenzen vom 17. bis 19. Februar 1872. In: Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler. Wien, 1974. 31–32. (a továbbiakban: Lutz 1974.)
14. Palotás Emil: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája a berlini kongresszus után 1878–1881. Budapest, 1982. 119. (a továbbiakban: Palotás)
15. Heiszler Vilmos: Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között. Budapest, 1984. 114–119. (a továbbiakban: Heiszler)
16. Palotás 120.
17. Mariginalbemerkungen zu dem Berichte des Obersten Haymerle d. d. Rom. 25. Dezember 1875. Wien, den 23. Januar 1876. HHStA Wien, Ministerium des Äusern. PA XI. K 87.
18. Lutz 1972. 177–178.
19. Lutz 1974. 31.
20. Lutz 1974. 36.
21. Heiszler 66–68.
22. Kállay Béni naplója. 1868. augusztus 19-i bejegyzés. Országos Levéltár, Budapest. Kállay hagyaték 33. k. Idézi: Diószegi István: Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 1870–1871. Budapest, 1965. 42.
23. Lutz 1974. 37.
24. Lutz 1972. 182.
25. Pesti Napló, 1866. október 28.
26. Lutz 1972. 182.
27. Diószegi, István: Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871–1877. Budapest, 1985. 222–234. (a továbbiakban: Diószegi)
28. Novicow à Gortchakow. Vienne, le 12/24 septembre 1870. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1870. gy. 146.
29. Novicow à Westman. Vienne, le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1870. gy. 121.
30. Lutz 1974. 41.
31. Andrássy an Kaiser Franz Joseph. Budapest, den 24. November 1885. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 18.
32. V. ö. az 1. jegyzettel.
33. Lutz 1972. 182.
34. Lutz 1974. 32.
35. Protokoll über die am 29. Jänner 1875. unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers abgehaltene Konferenz. KA Wien, MKSM 69–2/2 ex 1875. A jegyzőkönyvet közli Diószegi 321–332.
36. Diószegi 325.

37. Denkschrift zur Lösung der Orientfrage. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 70. No 59.

38. Protokoll über die unter Allerhöchstem Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers am 13. November 1876. stattgehabten Konferenz. KA Wien, MKSM 69-1/25 ex 1876. A jegyzőkönyvet közli Diószegi 333–345.

39. Konek Sándor: Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Budapest, 1878. 445–450.

40. Sosnosky, Theodor: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Stuttgart und Berlin, 1913. I. k. 290.

41. Diószegi 323.

42. Andrássy à Wimpffen. Vienne, le 24 mai 1874. HHStA Wien, Ministerium des Äusern. PA X. K 84.

43. Andrássy Kállaynak. Terebes, 1870. október 24. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Budapest, Fol. Hung. 1733.

44. Novotny, Alexander: Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses. Graz–Köln, 1957. I. k. 16–17.

45. Andrássy an Beust. Wien, den 1. April 1872. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA VIII. K 77.

46. Stolberg an Bülow. Wien, den 1. März 1878. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (a továbbiakban PAA) Bonn, A. A. 1. (Österreich) Bd. 16.

47. Leidner, Fritz: Die Außenpolitik Österreich-Ungarns vom deutsch-französischen Kriege bis zum deutsch-österreichischen Bündnis 1870–1879. Halle, 1936. 19–20.

48. Bülow an Stolberg. Berlin, den 6. März 1878. PAA Bonn. I. A. A. 1. (Österreich) Bd. 16.

49. Goriainow, Serge: La question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870–1876). Paris, 1948. 130–135.

50. Andrássy à Beust. Vienne, le 22. juin 1877. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA VIII. K 170.

51. V. ö. a 31. jegyzettel.

52. Kálnoky an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 31. Juli 1889. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19.

53. Pribram, Alfred Francis: Die politische Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879–1914. Wien und Leipzig, 1920. 18–23. (a továbbiakban: Pribram)

54. Pribram 29–32.

55. Vö. a 31. jegyzettel.

56. Denkschrift des Freiherrn von Aehrenthal im Mai-Juni 1895 über die Beziehungen Österreich-Ungarns zu Rußland. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 453.

57. Copie d'une lettre autographe de Sa Majesté l'Empereur Alexandre. Vienne, le 23. octobre 1876. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 453.

58. Vö. az 50. jegyzettel.

59. Beilage an Depeche vom 26. Dezember [1876] an Baron Langenau. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 453.

60. Vö. az 56. jegyzettel.

61. Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: Große Politik). Im Auftrage

des Auswärtigen Amtes hrsg. von Johannes Lepsius, Albrechet Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. Berlin, 1924. II. k. 53.

62. Große Politik II. k. 76.

63. Bericht des Baron Münch über seine Unterredung mit Fürst Bismarck. Wien, den 8. Oktober 1876. HHStA Wien, Ministerium Äußern. PA I. K 453.

64. Lutz 1974. 40–41.

65. Alexandre II à François Joseph. Poradim, le 27 novembere 1876/9 décembre 1877. HHStA Wien, Ministerium des Äußern PA I. 453.

66. L'Empereur François Joseph à Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies. Vienne, le 8 janvier 1878. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 453.

67. Kurzgefaßtes Résumé der am 15ten Jänner 1878 unter Allerhöchstem Vorsitze stattgehabten Konferenz. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 70. No 59.

68. Oszvobozsgyenyije Bolgarrii ot tureckovo iga. Dokumnetü v treh tomah. Moszkva, 1964. II. k. No 376.

69. Vö. a 67. jegyzettel.

70. Vö. a 67. jegyzettel.

71. Gem. Ministerrat vom 7. Februar 1878. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA XL. K 290.

72. Vortrag des Chefs des Generalstabes dd. 12. Februar 1878. Kriegsfall gegen Rußland. 2te Variante: Aufmarsch in Ostgalizien. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 75. No 8.

73. Vö. a 67. jegyzettel.

74. Große Politik II. k. 76.

75. Graf Bismarck an Bülow. Varzin, den 24. Januar 1878. PAA Bonn, I. A.B.q (Türkei) 125 adh. 4. Vol. 4.

76. Vö. a 71. jegyzettel.

77. Gem. Ministerrat vom 24. Februar 1878. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA LX. K 290.

78. Stolberg an Bülow. Wien, den 22. Februar 1878. PAA Bonn, I. A.B.q (Türkei) 125 adh. 8. Vol. 2.

79. Diószegi 334.

80. Kaiser Franz Joseph an Graf Kálnoky. Ischl, den 26. Juli 1884. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA K 460.

81. Über die militärisch-politische Lage. Wien, am lten Dezember 1886. Beck Feldmarschalleutnant.. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 69. No 29.

82. Vö. a 77. jegyzettel.

83. Telegramm in Ziffern an den königlichen ungarischen Ministerpräsidenten von Tisza. Wien, den 12. Oktober 1884. – Telegramm des Ministerpräsidenten von Tisza. Budapest, den 13. Oktober 1884. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA. I. K 471.

84. Rutkowski, Ernst R.: Gustav Graf Kálnoky von Köröspatak. Österreich-Ungarns Außenpolitik von 1881–1885. Dissertation. Wien, 1952. 61., 66. (a továbbiakban: Rutkowski)

85. Kálnoky an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 22. Oktober 1884. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 471.

86. Beiträge zur Klarstellung der bei einer etwaigen Änderung des status quo auf der

Balkanhalbinsel in Betracht zu ziehenden Verhältnisse. Wien, den 14. April 1897. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 457.

87. Rutkowski 57.

88. Kálnoky an Haymerle. St. Petersburg, den 7. September 1880. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 455.

89. Denkschrift des Grafen Teschenberg über die Orientpolitik Österreich-Ungarns. Darlegung der gegenwärtigen Situation. Wien, den 2. August 1884. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 469.

90. Rutkowski 63.

91. Pribram 28–29.

92. Große Politik III. k. 149.

93. Pribram 14.

94. Kálnoky an Haymerle. St. Petersburg, den 18. Februar 1881. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 456.

95. Rutkowski 591.

96. Rutkowski 597.

97. Rutkowski 605.

98. Pribram 35–36.

99. Rutkowski 637.

100. Mémoire über die ungünstigen Verhältnisse der Ergänzung der bei der mobilen Armee entstehenden Abgänge, dann über die zu diesem Zwecke höchst wünschenswerten Verbesserungen des Wehrgesetzes und der Durchführungsbestimmungen zu demselben. [Dátum nélkül, valószínűleg 1885 májusában.] KA Wien, MKSM 20–1/10–3 de 1885.

101. Zur Landsturmfrage. Wien, im Dezember 1883. Popp Generalmajor. KA Wien, MKSM 20–1/1–2 de 1883.

102. Hlavač, Franz: Die Armeeorganisation der Jahre 1881–1883 in der Donaumonarchie. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 27. (1974) 238–275.

103. Lutz 1974. 35.

104. Diószegi 339.

105. Palotás Emil: Osztrák–magyar külpolitika egy nyugtalan évtizedben 1879–1888. Kézirat. Budapest, 1985. 199. (a továbbiakban: Palotás 1985.)

106. Zajoncskovszkij, P. A.: Vojennüje reformü 1860–1870 godov v Rosszii. Moszkva, 1952. 352.

107. Aufmarschelaborat für den Kriegsfall mit Rußland. KA Wien, MKSM 69–3/1 ex 1881.

108. Canis, Konrad: Bismarck und Waldersee. Die außenpolitischen Krisenerscheinungen und das Verhalten des Generalstabes 1882–1890. Berlin, 1980. 85. (a továbbiakban: Canis)

109. Palotás 1985. 211.

110. Umarbeitung des Aufmarschelaborates für den Kriegsfall gegen Rußland. Vortrag des Chefs des Generalstabes. Wien, den 21. Dezember 1882. KA Wien, MKSM 69–2/1 ex 1883.

111. Vortrag des Chefs des Generalstabes dd° 29. April 1883. hinsichtlich des Aufmarschelaborates für den Kriegsfall gegen Rußland. KA Wien, MKSM 69–2/1–3 ex 1883.

112. Vö. a 80. jegyzettel.

113. Vö. a 95. jegyzettel.

114. Pribram 14.

115. Pribram 20.

116. Palotás 1985. 284–295.

117. Skizze zweier Unterredung des Grafen Kálnoky mit dem Fürsten Lobanow am 10. und 11. Oktober 1885. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19.

118. Palotás 1985. 332.

119. Vö. a 31. jegyzettel.

120. Az 1884. évi szeptember 21-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest, 1886. XII. k. 7–11.

121. Große Politik V. k. 126–127.

122. Haymerle an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 21. Februar 1880. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 18.

123. Vö. a 117. jegyzettel.

124. Palotás 1985. 407.

125. Palotás 1985. 408–409.

126. Burián István szófiai naplója. 1886. augusztus 9-i bejegyzés. A napló magántulajdonban található.

127. Palotás 1985. 418.

128. Vö. a 81. jegyzettel.

129. Hantsch, Hugo: Außenminister Alois Lexa Graf Aehrenthal. In: Gestalter der Geschicke Österreichs. Innsbruck–Wien–München, 1962. 523.

130. Vö. az 1. jegyzettel.

131. Vorsorgen hinsichtlich des Landsturmes als Vorbereitung für den Krieg mit Rußland. Wien, am 11. Dezember 1886. Beck Feldmarschalleutnant. KA Wien, MKSM 20–1/11–2 de 1886.

132. Vorbereitungsmaßnahmen für den Krieg mit Rußland. KA Wien, MKSM 20–1/12–2 de 1886.

133. Protokoll über die unter Ah. Vorsitze Seiner k. und k. Apostolischen Majestät am 21. Dezember 1886. stattgehabte Konferenz, betreffend „Vorbereitungsmaßnahmen für den Krieg mit Rußland". KA Wien, MKSM 20–1/12–2 de 1886.

134. Gem. Ministerrat vom 5. Jänner 1887. Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1883–1895. Bearbeitet von István Diószegi. Budapest, 1993. 312–318.

135. Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich. Wien, 1907. IV. k. 52–54.

136. Palotás 1985. 429.

137. Pribram 42–43.

138. Pribram 52–53.

139. Kálnoky an Wolkenstein. Wien, den 7. Mai 1887. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 460.

140. Vö. az 56. jegyzettel.

141. Palotás 1985. 421.

142. Vortrag des Chefs des Generalstabes dd° 3. Dezember 1887. Unsere militärische Lage in Galizien. KA Wien, MKSM 20-1/10-2 ex 1887.

143. Canis 220.

144. Protokoll der am 8. Dezember 1887. unter Ah. Vorsitze Seiner kais. und königl. Apostolischen Majestät in der Hofburg zu Wien stattgehabten kommissionellen Beratung über die eventuell in Galizien zu ergreifenden Maßnahmen. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. 719–734.

145. Gem. Ministerrat vom 18. Dezember 1887. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. 381–390.

146. Rutkowski 300.

147. Vö. a 144. jegyzettel.

148. Vö. az 56. jegyzettel.

149. Kálnoky an Széchenyi. Wien, den 17. Dezember 1887. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 534.

150. Vö. a 145. jegyzettel.

151. Kálnoky an Széchenyi. Wien, den 27. Dezember 1887. Idézi Aehrenthal az 56. jegyzetben említett emlékiratában.

152. Pribram 57–60.

153. Pribram 29.

154. Pribram 64–69.

155. Pribram 69–73.

156. Pribram 51–56.

157. Vö. a 145. jegyzettel.

158. Vö. a 142. jegyzettel.

159. Vö. az l. jegyzettel.

160. Abschrift eines Privatschreibens an den k. k. Ministerpräsidenten Grafen Taaffe. Wien, den 15. Oktober 1893. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 469.

161. Geheim. Wien, den 1. Jänner 1888. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 469. – Az emlékirat anonim, de Aehrenthal szerint Kálnoky a szerző. Vö. az 56. jegyzettel.

162. Kálnoky an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 31. Juli 1889. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19.

163. Glaise-Horstenau, Edmund von: Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Zürich–Leipzig–Wien, 1930. 338. (a továbbiakban: Glaise–Horstenau)

164. Gem. Ministerrat vom 21. September 1891. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. 530–532.

165. Vö. az 5. jegyzettel.

166. Gem. Ministerrat vom 2. Februar 1893. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. 567–581.

167. Große Politik VII. k. 225.

168. Glaise–Horstenau 346.

169. Alleruntertänigster Vortrag. Wien, den 23. Jänner 1894. Beck Feldzeugmeister. KA Wien, MKSM Archiv Beck–Rzykowsky No 266.

170. Bridge, Francis Roy: From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria–Hungary 1866–1914. London and Boston, 1972. 196.

171. Gem. Ministerrat vom 28. November 1904. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1896–1907. 426.

ISTVÁN DIÓSZEGI

Nationale Bestrebungen und dynastische Velleitäten in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts

Der erste Teil der Studie behandelt die inneren und äußeren Bedingungen der Außenpolitik der Monarchie sowie das außenpolitische Instrumentarium. Es wird festgestellt, daß zwar im politischen Verhalten der in der Monarchie lebenden elf Nationen und Nationalitäten eine Art Loyalität dem Staat gegenüber zu verspüren war, trotzdem verfügte die Außenpolitik über keine innere Basis, wie z.B. die Außenpolitik der Nationalstaaten eine hatte. Die fehlende nationale Basis wurde durch die in den meisten Nationen vorhandene Loyalität der Dynastie gegenüber nur zum Teil ersetzt. Auch die innere wirtschaftliche Fundierung der Außenpolitik war mangelhaft, die Monarchie verfügte nicht über Quellen wie die entwickelten Industriestaaten. Die geopolitische Lage (angrenzende Großmächte) und die ethnische Zersplitterung (Kontakte zu den Nationalstaaten) galten gleichzeitig als ungünstige äußere Bedingungen. Das Instrumentarium betreffend befaßt sich die Studie mit dem Zustand des Heerwesens und mit der Gestaltung der Bundespolitik und weist darauf hin, daß die Einsetzung der beiden die ungünstigen Umstände nur zum Teil kompensieren konnte.

Im zweiten Teil wird die Problematik der außenpolitischen Orientierung untersucht. Den Ausgangspunkt dafür bildete der Faktor der Gefährdung, und da man Anfang der 1870er Jahre die Gefahr in erster Linie aus Rußland nahen sah, begab sich die Außenpolitik der Monarchie auf eine russenfeindliche Bahn und blieb auch darauf bis zu ihrer Auflösung im Jahre 1918. Aus der Studie geht hervor, daß unter den außenpolitischen Zielen die im wesentlichen dynastisch bedingte Expansivität, die die Verluste im Westen mit der Expansion auf dem Balkan auszugleichen versuchte, einen vornehmen Platz einnimmt. Zur Illustration der Problematik der außenpolitischen Orientierung zeigt die Studie die Bundespolitik der 1870er Jahre, die Stellungnahme der Monarchie in Bezug auf den Krieg zwischen Rußland und der Türkei 1877–78 sowie die inneren Bezüge einer eventuellen Entscheidung für den Krieg.

Der dritte Teil der Studie behandelt die Hauptprobleme der Außenpolitik zwischen 1883 und 1895. Der Autor analysiert die Problematik der Verteidigung gegen Rußland und der Expansion auf dem Balkan und schildert die damalige Lage des Heerwesens und der Bundespolitik, der zwei

wichtigsten Mittel der Außenpolitik. Er befaßt sich mit der bulgarischen Krise 1885, mit der angespannten Situation zwischen der Monarchie und Rußland 1887-88, ihre Folgen und schließlich jene beunruhigenden Zeichen, die sich in der ersten Hälfte der 1890-er Jahre sowohl in inner- als auch außenpolitischer Hinsicht gezeigt haben.

István Diószegi

National efforts and dynastic velleities in Austro-Hungarian foreign policy in the last third of the 19th century

The first part of the essay discusses the internal and external conditions, as well as the system of means, of the foreign policy of the Monarchy. It claims that although the political behaviour of the eleven nations and nationalities living in the Monarchy showed some loyalty for the multinational state, its foreign policy did not and could not have the internal basis that the foreign policy of nation states could rely on. The missing national basis was only partially made up for by the loyalty of most of the nations for the dynasty. The inner economic foundation of the foreign policy was also deficient, the Monarchy lacking resources that developed industrial countries had. The geopolitical situation (the vicinity of a great power) and the ethnic division (contacts with nation states) at the same time counted as unfavourable external conditions. Of the system of means, the state of the armed forces and the development of allied politics are discussed, and the author points out that their application counterbalanced only partially the drawbacks created by the unfavourable conditions.

The second part discusses the issue of the orientation of the foreign policy. It is shown that since endangeredness was the starting point in determining directions and since in the early 1870s the Russian threat was considered primary, the foreign policy of the Monarchy took off on an anti-Russian course, staying on it till its dissolution in 1918. The essay shows that expansivity on essentially dynastic grounds, intending to compensate the loss of ground in the West with expansion on the Balkans, was among the most important foreign policy objectives. To illustrate the problematic of the foreign policy orientation, the paper discusses and models the alliance politics of the 1870s, the position of the Monarchy vis-à-vis the Turco-Russian war of 1877–78, and the inner aspects of the possible bellicose decision.

The third part touches upon the main foreign policy problems between 1883 and 1895. The issues of the defense against Russia and of the Balkan expansion are analyzed, and the contemporary state of the armed forces and the alliance politics (the two main instruments of foreign policy) is described. The Bulgarian crisis of 1885, the warlike tension between the Monarchy and Russia in 1887–88, the consequences of the crisis, and finally the alarming external and internal symptoms in the early 1890s are all discussed, one after the other.

VADÁSZ SÁNDOR

Lajos Fülöp, a Polgárkirály

A Napkirály, XIV. Lajos unokaöccse, a régens orléans-i Fülöp dédunokája, Chartres hercege, óriási vagyon várományosa.

Apja, a később kivégzett Égalité Fülöp fiát a híres forradalmi dal, a Ça ira! dallamára oktatgatja.

Franciaország első királyi hercege belép a Jakobinus Klubba, majd a forradalmi hadseregbe és még nincs 20 éves, amikor Valmy-nál tábornokként harcol a poroszok ellen.

Svájci emigránsként tanári pályára lép. Európában és az Amerikai Egyesült Államokban ismerkedik az egyre polgárosuló világgal.

Egy király, aki forradalomtól kapja koronáját, aki csak az 1830-as párizsi barikádokra (képletesen) fellépve ülhet elődei trónjára.

A legkevesebb, amit állíthatunk: rendhagyó életút, a Bourbon-dinasztia tagjaitól élesen elütő személyiségjegyek, egy kivételes történelmi pillanatban, 1830-ban és a rá következő években sajátos politikai szerep eljátszása, majd a mélypont, 1848 februárja, amikor a körülötte történtekből már mit sem értő, elaggott uralkodó hatalmát pelyvaként szórja széjjel egy újabb forradalom.

Lajos Fülöp 1773. október 6-án született a párizsi Palais-Royalban. Ez a palota az orléans-i ház központja volt, amolyan „ellenudvar", büszke függetlenségére és ellenzékiségére a versailles-i királyi udvarral szemben, amelyet különben Lajos Fülöp már gyermekkorában megismert. Apja, Louis-Philippe Joseph d'Orléans, a francia történelemben egyáltalán nem ritka anglofilek típusához tartozott, ami nem csupán a számára oly kedves időtöltés, a vadászat szigetországi szokásainak átvételében mutatkozott meg. Liberális herceg volt, az angol parlamentáris rendszert csodálta, követelte a közteherviselést és az egyéni szabadságjogok megvalósítását. Mindenki tudta róla, hogy nyilvánosan ellenszegült a király, XVI. Lajos akaratának, aki egy általa törvénytelennek tartott rendelettel újabb 420 milliós kölcsönt akart kibocsátani. Egyike volt annak a 47 nemesi küldöttnek a Rendi Gyűlésben, akik 1789-ben a harmadik rendhez csatlakoztak.

Az anya szintén előkelő családból származott, Louis de Bourbon-Penthievre herceg leánya, Toulouse grófjának unokája volt. Két másik fia (Montpensier és Beaujolais grófjai) és két ikerleánya született. A történeti irodalom egybehangzóan állítja, hogy Adelaide hercegnő – erős jellemű és akaratú – egész életében, de főként 1830 után, tehát a júliusi monarchia időszakában igen jelentős hatást gyakorolt Lajos Fülöpre. A házastársak közt a viták forrása a gyermekek nevelése volt. Égalité Fülöpnek arra a kemény szemrehányására, hogy saját elvei szerint akarja felnevelni őket, a feleség így válaszolt: „Úgy tűnik, ön attól fél, hogy én a saját véleményemet kényszeríteném rá gyermekeimre. Ön téved. Túlságosan szeretem őket ahhoz, hogy ezt tegyem. Úgy érzem, szerencsétlenné tenném őket, ha a dolgok jelenlegi rendje ellen hangulatot keltenék bennük, mert ebben kell élniük. Soha nem fogom túlzásokra csábítani őket, és azt tanácsolom nekik, hogy legyen önálló véleményük."[1] A

terméketlen viták végeredménye a válás lett; a hercegnő apja kastélyában folytatta életét.

A közelmúltban megjelent memoárjaiban Lajos Fülöp részletesen foglalkozik gyermekkoruk meghatározó személyiségével, a nevelőnői tisztet ellátó de Genlis grófnővel. Leírásából kitűnik, hogy minden délutánt az ő szobájában töltöttek el, ahol földrajzot, kémiát, történelmet és nyelveket tanultak, meg-megszakítva az órákat kézügyességet fejlesztő gyakorlatokkal, melyeknek során tanítónőjük hajból és viaszból különböző tárgyakat készített. Nagy gondot fordított vallásos nevelésükre, olvastatta velük a Bibliát. Ugyanakkor Rousseau írásaira is sort kerített, így a felvilágosodás eszméivel is megismertette őket. Az igazat szólva a jövendő uralkodó nem volt egyértelműen elégedett az inkább érzelmi alapokra helyezett tanítási módszerrel, amelyet rögtönzések jellemeztek. Szerinte a modern történelemre vonatkozó nézeteiket nem a grófnő, hanem Guyot abbé alakította ki. Ő értette meg velük, miképpen következett a római birodalomra a feudalizmus, és hogyan alakultak ki ez utóbbi bázisán a modern monarchiák. Mindazonáltal a visszaemlékező uralkodó végeredményben pozitív mérleget állított fel nevelőnőjük teljesítményéről: „Az erény, az erkölcs és mindannak a szeretete, ami jó és tisztességes (Mme de Genlis ezt az érzést plántálta belénk minden eszközzel) még e kombinált módszer alkalmazásával is egy új, demokratikus és forradalmi ösztönzéssé változott át. Ünnepélyesen igazságot kell szolgáltatnom Mme de Genlisnak kijelentve, hogy becsületes embert akart faragni belőlem. Lelkiismeretem azt mondatja velem, hogy ez sikerült neki... Tisztességes és erényes republikánusokká alakított minket; hiúsága mégis azt mondatta vele, hogy mi maradjunk továbbra is hercegek. Nehéz volt mindezt összeegyeztetni."[2]

Felnőtté válása – politikai értelemben biztosan – a sorsdöntő 1789-es esztendőben, illetve a forradalom időszakában következett be. Amikor XVI. Lajos ünnepélyesen megnyitotta a Rendi Gyűlést 1789. május 5-én, a 16 éves ifjú (magas társadalmi rangjának megfelelően) a király díszkíséretében jelent meg. A királyság minden pompáját felvonultató ünnepi ülést azonban túl hosszúnak találta, ezért a király hintaján, a katonák sorfala között, a tömeg éljenzésétől kísérve visszatért a versailles-i királyi palotába.

Apjának csatlakozása a kitört forradalomhoz megkönnyítette számára a tájékozódást, hamarosan megismerkedett a nagy történelmi dráma olyan kimagasló szereplőivel, mint Georges Danton, Camille Desmoulins, Jerome Pétion, Antoine Barnave és mások. Az orléans-i herceg igen népszerű lett, ezért kapta az „Égalité" nevet. Nem érdektelen, hogy ugyanazon a listán választották meg az 1792 őszén összeült Konvent képviselőjének, amelyiken Maximilien Robespierre neve is szerepelt. Ő szorgalmazta fiának belépését a Jakobinus Klubba, amelyre 1790. november 2-án került sor.

Visszaemlékezéseiből érdekes kép kerekedik ki a klubokról, amelyek lényegében a jóval később – a 19. század második felében és a 20. században – létrejött modern politikai pártok mozgósító funkcióját látták el. „Ez volt a klubmánia időszaka – írja Lajos Fülöp. Minden politikai irányzat a befolyás eszközének tekintette őket. Mégis: csak a Jakobinus Klub rendelkezett tényleges befolyással." Ez utóbbinak az üléseit „halálosan unalmasnak" találta, egyáltalán e klub belső életéről adott jellemzése több mint lehangoló. Abból a tényből indult ki, hogy vidéken számos kisebb klub alakult, amelyek egymás-

sal versengtek annak érdekében, hogy elnyerjék a fővárosban székelő anyaklubhoz való csatlakozás jogát. „Semmi nem volt bosszantóbb és züllesztőbb, mint ezeknek a kis vidéki kluboknak a tevékenysége. A tétlenség, az akadékoskodás és a pletykálkodás szellemét fejlesztette ki ezekben az emberekben, amely virul a kisvárosokban. Ezeknek a kluboknak a többségében, mivel nincs mit tenniük, és nem tudják, hogyan tegyenek szert fontosságra, csak azzal foglalkoztak, hogy találjanak valamilyen ténylegesen létező bagatell ügyet, amelyet mint nagy összeesküvést jelenthettek az anya-társaságnak. Ez a hajlandóság arra, hogy mindenkit meggyanúsítsanak, hogy a legnevetségesebb feljelentéseket tegyék és féljenek a legjelentéktelenebb dologtól is, a nép hiszékenységére és bizalmatlanságára vezethető vissza, amelyet a királyi udvar, a nemesség és a papság szellemisége sugallt neki.[3] A jakobinus uralom időszakában ezek a vidéki klubok átalakultak Forradalmi Bizottságokká, amelyek szerinte mindenütt összeesküvést véltek felfedezni, aminek következtében annyi ártatlan áldozat pusztult el egyesek hiszékenysége és mások gonoszsága miatt.

Ugyanakkor Lajos Fülöp tudatára ébredt annak, hogy aki részt akar venni a politikai életben, annak el kell sajátítania a politikai ülések taktikáját és gyakorolnia kell a nyilvános beszédet. E cél érdekében állandó belépési engedélyt szerzett a nemzetgyűlés üléseire és rendszeresen látogatta vagy a 89-es klubot, vagy a jakobinusokét. Az elsőtől eltérően a jakobinusoknál rendszeresek és folyamatosak voltak a viták. Apja nem kísérte figyelemmel ezeket a látogatásokat, csupán arra figyelmeztette, hogy legyen nagyon körültekintő és ne lépjen senkivel kapcsolatba a klubon belül. Amint írja: „aggályosan követtem ezt a tanácsot."[4]

Érdekes nyomon követni e visszaemlékezés lapjain állásfoglalásának alakulását a forradalom leglényegesebb kérdéseiben. Itt van például a vallási kérdés! A papság 1790-ben elfogadott polgári alkotmánya arra kötelezte a katolikus klérus tagjait, hogy elfogadják a forradalom által végrehajtott adminisztratív, jogi és pénzügyi intézkedéseket, elveszítve íly módon régi kiváltságaikat, s mindezek eredményeképpen integrálódjanak a kialakulóban lévő nemzetbe. Lajos Fülöp egyetértett ezzel az alkotmánnyal, jóllehet tudta, hogy ez két részre szakítja nemcsak a klérust, hanem az egész francia népet is. Arról nem is szólva, hogy ezzel végérvényesen és visszavonhatatlanul szembekerült a királyi udvarral, sőt saját családjának egy részével is.

Elítélte az emigrációt mint jelenséget, bár megértette az emigránsok indítékait. Eljárásukat saját érdekeik szemszögéből nézve is károsnak ítélte. Rámutatott arra, hogy „a hadsereget és Franciaországot elhagyó katonatisztek és valamennyi emigráns nem rejti el, ellenkezőleg, nyíltan hirdeti azt a szándékát, hogy külföldi hatalmak segítségére számítva, az ő hadseregeik részvételével megdöntsék az új alkotmányos rendszert, visszaszerezzék hajdani tisztségüket, visszaállítsák a feudális jogokat, a tizedet és mindazt, amit a nemzetgyűlésnek a király által szentesített rendeletei eltöröltek."[5]

Magának a királyi párnak, XVI. Lajosnak, Marie Antoinette-nek és közvetlen környezetüknek forradalomellenes praktikáit szintén elítélte. Nem kételkedett azoknak a leveleknek a valódiságában, amelyeket a király és felesége külföldi uralkodóknak írtak segítséget kérve, s amelyek végül napvilágra kerültek. „Ennek a felfedezésnek az lett a következménye, amit könnyen előre le-

hetett látni, hogy a nemzetnek királya iránti lelkesedése kialudt, hogy helyet adjon a gyanakvásnak és annak az óhajnak, hogy óvintézkedéseket léptessenek életbe az udvar cselszövései, az emigránsok intrikái és fenyegetőzései ellen."[6] Nagyon politikusan értelmezte az országban kialakult bonyolult helyzetet, rámutatva arra, hogy ha a király alkotmányosan uralkodott volna, minden bizonnyal számíthatott volna a nemzetgyűlés túlnyomó többségének hathatós politikai támogatására.

Nézőpontját ismertetve nem feledkezhetünk meg arról a bizonyított tényről, hogy a forradalom éveiben új formában jelentkezett a Palais-Royal és Versailles ősi rivalizálása. XVI. Lajos hatalmának előbb alkotmányos korlátozása, 1792 nyarán pedig megdöntése azt a reményt ébresztette-ébreszthette elsősorban benne, továbbá az orléans-i ház híveiben, hogy ütött az óra, trónra lehet segíteni az ősi királyi család fiatalabbik ágának jelöltjét, Égalité Fülöpöt. Lajos Fülöp azonban memoárjaiban következetesen tagadja azt a vádat, hogy valamiképpen ő is belekeveredett az orléans-isták intrikáiba, és ez az állítás valóban nem bizonyítható. Különben apját is védelmezte mindenfajta rágalommal szemben, hangsúlyozva, hogy 1790 nyarától 1791 szeptemberéig, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlatásáig nem vett részt a közügyek alakításában. Kitért apja állítólagos anglomániájára is; ez az érv nagy hangsúlyt kapott annak következtében, hogy Égalité Fülöpöt 1789 októberében diplomáciai megbízással Angliába küldték, ahonnét csak 1790 júliusában tért vissza. Az anglománia ebben az esetben nem kevesebbet jelentett bizonyos csoportok érvrendszerében, mint annak bizonyítását, hogy titkos megállapodás született az angol kormány és az orléans-i herceg között abból a célból, hogy őt ültessék a trónra XVI. Lajos helyére. Amikor apját hívei arra bíztatták, hogy cáfolja meg e rágalmakat, ő így kiáltott fel: „Az ördögbe is, ez kicsit sok nekem. Aki mentegetőzik, önmagát vádolja."[7]

Mindent egybevetve a 18 éves fiatalembert taszította a politika, ezért beállt a hadseregbe, ahol 1791. június 14-én ezredessé nevezték ki. Részt vett a köztársaság kikiáltásának közvetlen előzményét képező ütközetben Valmynál, majd kitüntette magát a Jemappes mellett kivívott győzelemben. (1792. november 6.) Ezután altábornagyként szolgált a Belgiumot megszállva tartó hadseregben Charles-François Dumouriez tábornok parancsnoksága alatt.

A poroszokat feltartóztató valmy-i csata utáni mozgalmas napokban Danton találkozóra hívta. Közölte vele, hogy átvezénylik Dumouriez hadseregéhez.

– Önnek nincs több dolga velem. Én azonban még nem végeztem. Ön nagyon fiatal, bár már altábornagy.

– Tizenkilenc éves leszek.

– Ön hazafi.

– Ez igaz, ez az érzés uralja egész lelkemet.

Danton ezt tanácsolta neki: „zárkózzék be katonai mesterségébe, ne foglalkozzék a mi cselekedeteinkkel, és ne keveredjék bele a politikába. Ez igen fontos mind magának, mind családjának és nekünk magunknak is, de legfőképp az ön apjának. Vigye magával a hadseregbe ezeket a tanácsokat, melyeket őszinte érdeklődés diktál. Vésse őket jól az emlékezetébe és őrizze meg magát a jövő számára."[8] Danton egész fellépése azt bizonyítja, hogy tervei voltak az orléans-i ház két fő képviselőjével. De nemcsak neki, hanem az

ellenségnek is. Bizonyság erre az a különös epizód, amelynek leírása szintén Lajos Fülöp visszaemlékezéseiben olvasható. Valmy után a francia és a porosz főparancsnokság érintkezésbe lépett egymással, s ennek keretében a két fél képviselői közös ebéden vettek részt. Jelen volt az elzászi születésű Heyman tábornok is, aki 1791-ben emigrált Franciaországból és porosz szolgálatba állt. Ebéd után Heyman félrevonta őt, kifejezte nagyrabecsülését apja iránt, és arra kérte, hogy egy levelet adjon át neki. „Azt szeretném, ha édesapja tudná, hogy talán tőle függ a háború csapásainak megállítása – folytatta Heyman a beszélgetést. Ismerem a szövetkezett uralkodók szándékait, tudom, hogy mit óhajtanak mindenekelőtt: fenntartani Franciaországban az anarchiát. És mivel jól gondolták, hogy én itt önnel fogok találkozni, felhatalmaztak, hogy ezt elmondjam és tudassam herceg apjával, hogy a szövetségesek számára nagyon megnyugtató lenne, ha őt látnák a francia kormány élén. Ugyan, hogy hiheti ön, válaszoltam neki nevetve, hogy apám és én ilyen értelmetlenségekkel foglalkozunk? Nem, tábornok, sem az önök oldalán, sem a miénken nem óhajtják, hogy apám legyen a francia kormányzat feje. És én jól tudom, hogy apám sem érez nálam nagyobb hajlandóságot arra, hogy hasonló terveket fogadjunk el."[9] Heyman végül megelégedett a levél továbbítására vonatkozó kérésével, ami meg is történt. Égalité Fülöp ezt a levelet felbontatlanul a nemzetgyűlés asztalára tette, deklarálva, hogy semmilyen érintkezést nem óhajt Heyman tábornokkal. A nemzetgyűlés tudomásul vette ezt a nyilatkozatot és olvasatlanul elégette a levelet.

Az ifjú herceg „megkísértései" közül még egy érdemel említést, az „egy igen sötét tollforgató", Robert Kéraglio nevéhez fűződik, akivel a Jakobinus Klubban találkozott korábban. A királyság megdöntése (1792. augusztus 10.) után azt javasolta az orléans-i hercegnek, hogy választassák meg képviselőnek a fiát. Kéragliot nem zavarta az az apróság, hogy az 1791-ben elfogadott alkotmány értelmében csak a 21. életévét betöltött állampolgárnak volt választójoga; erre az ellenvetésre az volt a válasza, hogy a szuverén nemzet mindent megtehet, amit akar, anélkül, hogy a törvényt felborítaná és különben is, a herceg fiának képviselővé választása igen nagy hatást váltana ki. „Én nem akarom felcserélni lovam nyergét a képviselői padra – válaszolja a herceg. Helyem a hadseregben van, főként abban az időpontban, amikor az ellenséges hadseregek elözönlik területünket. Nem hagyom el a hadsereget azért, hogy egy gyűlésen üljek."[10]

1792–1793 fordulója – a francia forradalom történetének egyik legkiélezettebb pillanata. Valmy a háborúpárti Gironde-ot juttatta hatalomra. Mindössze néhány hétig tartottak a politikai mézeshetek a jakobinus Hegypárttal, a király pere és a szociális kérdések hallatlanul kiélezték a két irányzat közti ellentéteket. Az általános hangulatra, a girondisták veszélyérzetére vet éles fényt az a titkosnak mondható találkozó, amelyre december 3-án kora reggel került sor Lajos Fülöp és a Gironde egyik vezetője, Pétion közt az utóbbi lakásán. A látogató ingujjban találta a girondista politikust, kezében pamaccsal, amint éppen borotválkozott az ablakra akasztott tükör előtt. Elmondta neki, hogy a hadseregből érkezett Párizsba, hogy magával vigye nővérét Belgiumba, s hogy tulajdonképpen apja biztatására kereste fel, akivel előző este hosszú beszélgetést folytatott. Elmesélte Pétionnak, hogy ismét és nagy nyomatékkal kérte apját: iszonyatos lenne számára, ha apja szavazna a

király perében. „Milyen jól tette – kiáltott fel Pétion félbeszakítva látogatóját, ez egy jó fiú és egy jó citoyen tanácsa. Ez a szerencsétlen per kegyetlen bonyodalom valamennyiünknek és legfőképpen az ön apja számára... mondja meg neki, hogy jóllehet nem helyeslem jelenlétét a Konvent üléstermében, nem vagyok és nem leszek a személyes ellensége; nem hiszem, hogy meggyőzőbb bizonyítékot adhatnék neki, mint azt a tanácsot, hogy tartsa távol magát és ne jelenjen meg a király perében. Ami pedig Önt illeti: a lehető legrövidebb időn belül menjen el innen, mert azzal gyanúsítják, hogy osztja a mi véleményünket. Büszke vagyok erre – mondtam. Nagyon jó, de szedje a sátorfáját és gyorsan vigye el a nővérét Belgiumba."[11]

Belgium azonban az adott helyzetben Dumouriez tábornokot jelentette, aki a politizáló katonák típusához tartozott. Róla mindenki tudta, hogy szoros kapcsolatok fűzték a hatalmon lévő Gironde vezető csoportjához. Lajos Fülöp mindig tagadta, hogy részt vett volna a tábornok politikai akcióiban, sőt azt az állítást is cáfolta, hogy valaha is szárnysegédje lett volna. Ennek azonban ellentmond az a vitathatatlan tény, hogy 1793. április 5-én parancsnokával együtt átszökött az osztrákokhoz. Szökése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy apját elfogják és bebörtönözzék, majd november 6-án kivégezzék. Azon a napon, amelyen Égalité Fülöp feje lehullott a vérpadon, Chartres hercegéből orléans-i herceg lett. Az új trónkövetelő egészen 1814-ig nem tette a lábát francia földre.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy az apjával és vele kapcsolatos politikai kombinációk nem lehettek a véletlen művei, több oldalról is az orléans-i ház közvetítésével remélték elérni a várt kibontakozást, s ez például Danton esetében nagy valószínűséggel egy parlamentáris monarchia lett volna.

A köztársasági hadseregben teljesített szolgálatát Lajos Fülöp úgy értékelte, hogy „ahol én parancsnokoltam, ott nem volt vesztett csata".[12]

* * *

Nehezen képzelhető el váratlanabb fordulat egy ember életében, mint ami vele történt: egy sodró történelmi folyamatból kilépve, Svájcba áttelepülve, szinte mozdulatlannak tűnő közegben találta magát. A kard dicső villogása után egy vidéki tanító szerény állása, hiszen a címétől, rangjától és birtokaitól megfosztott volt francia állampolgárnak gondoskodnia kellett saját megélhetéséről. El akarta kerülni mind az arisztokrata emigránsokat, mind pedig a francia titkosszolgálat embereit, ezért felvette a Corby álnevet. Graubünden kantonban, közelebbről a reichenaui kastélyban működött az a kollégium, ahol alkalmazták. Nyolc hónapon keresztül francia és angol nyelvet, valamint történelmet, földrajzot, matematikát és geometriát oktatott a gyerekeknek, akik nagyon megszerették. Környezetében senki sem sejtette, hogy a szerény külsejű, jóindulatú fiatalember álarca mögött egy „trón mellett született" királyi herceg rejtőzik.

Svájc azonban nemcsak menedéket és tisztes polgári megélhetést, hanem olyan terepet is kínált számára, ahol hasznos megfigyelésekre tehetett szert. A francia forradalom éveiben szerzett gazdag tapasztalatai birtokában hamar felfigyelt különböző társadalmi és politikai jelenségekre, az egyes kantonok közötti jelentős különbségekre. Így például voltak olyanok, ahol fentmaradtak a feudális jogok és kiváltságok maradványai, a városok pedig ural-

kodtak a környező vidékek fölött. Voltak hűbérúri és vazallus kantonok, és az ellentmondások súlyát csak növelte, hogy az előbbiek a szomszéddal szemben feudális módon léptek fel, saját határaikon belül viszont a végsőkig demokraták voltak.

Felfigyelt a vagyoni különbségekre is. Nézeteinek fejlődése szempontjából tanulságos idézni a demokráciáról kifejtett véleményét. „Úgy gondolom, hogy az abszolút demokrácia eltávolítja a gazdagokat azáltal, hogy féltékenységet gerjeszt és nem biztosít hatékony védelmet. A demokrácia a vagyonok kiegyenlítésére törekszik, ez a tendencia ugyanakkor kudarc az ipar számára, amely gazdagságot teremt. Ezen túlmenően a nyugtalanság forrása azok számára, akik már szereztek valamit, és azt meg akarják tartani. Csak a törvények iránti vak engedelmesség vonzza a gazdagokat és teszi lehetővé, hogy félelem nélkül termeljenek és mutatkozzanak. Kétlem, hogy ez a fajta vak tekintély létezhet egy demokráciában, ahol sem erő, sem pedig megfelelő tekintély nincs ahhoz, hogy megállítsa a nép első lökését s legalább egy kis gondolkodási időt adjon neki."[13] Talán túlzás arra következtetni, hogy ezekben a sorokban már megfogalmazódott az 1830 utáni polgárkirály politikai credoja, de a rend és a gazdagodás, a tekintély uralma és a társadalmi béke közötti összefüggés kiemelésével valóban abba az irányba mutat.

Svájcon kívül egy ideig Hamburgban élt, majd beutazta Skandinávia országait, még a svéd Lappföldön is barangolt, többnyire gyalog, és együtt sátorozott s étkezett a lapokkal három héten át. Életének igazi nagy kalandja azonban még csak ezután következett: 1796. szeptember 24-én a hamburgi kikötőben felszállt az America nevű hajóra és elindult az Újvilágba – anyja kérésére. Philadelphiában szállt partra, és ugyanitt találkozott – 3 év után – két testvérével, Montpensier-vel és Beaujolais-val, akik 43 hónapi fogság után kiszabadulva vágtak neki a nagy útnak. Amerika biztos menedéket jelentett mindhármuknak, és ők éltek is a nagy lehetőséggel, hogy nagy utat tegyenek meg a szárazföld belsejében, tájakat, szokásokat és nyelveket megismerve. Feljegyezték élményeiket, azonban a két fivér naplója elveszett, így csupán Lajos Fülöp jegyzetfüzete, amelyet a közelmúltban Párizs grófjának engedélyével közzétettek, őrzi ennek a nagy vállalkozásnak megannyi élményét.

A mai olvasó számára elsősorban azok a részek tűnnek érdekfeszítőnek, ahol a négerek helyzetével és az indián őslakosok sorsával ismerkedhetünk. Jártak többek közt egy virgíniai farmon; a rabszolgák kiszolgáltatottságáról együttérző sorokat vetett papírra Lajos Fülöp. „Itt nem úgy tekintenek a négerre, mint egy másik emberre – írja. Amikor a feketék egy fehérrel találkoznak, már messziről, mélyen meghajolva üdvözlik és gyakran csodálkoztak amiatt, hogy mi viszonoztuk az üdvözlésüket, mert errefelé ezt senki nem teszi. Virgínia egész földművelését a négerek végzik, akiket különböző farmokon nagyon rossz fakunyhókban helyeznek el, amiket itt quarters-nek neveznek. Ezekben a kunyhókban rendszerint nyüzsögnek a kis néger gyerekek, olyan rongyokba öltözve, amilyeneket a mi koldusaink sem hordanának. Nem csodálható tehát, hogy a négerek lusták, mivel munkájuk soha nem hoz nekik hasznot, ellenkezőleg, azoknak biztosít előnyt, akiket gyűlölnek."[14]

Az indiánokkal való találkozásaik másféle élményekkel gazdagították őket. Amikor például egy Tellico nevű faluba érkeztek, a herceg elszívta velük a békepipát, sőt, igyekezett megismerni tájszólásukat is, mert mindig vonzó-

dott az idegen nyelvekhez. Csupán az idézett elő nála sokkhatást, hogy a férfiak minden nehéz munkát a nőkre hárítottak át, ők maguk pedig egész nap pipáztak és nyugodtan cseverésztek. „Nekik tartják fenn nem csupán a házimunkákat, hanem még a kukoricát, a borsót, a babot és a burgonyát is a nők ültetik el, ők művelik meg és tartósítják. A férfi nyugodtan pipázik, miközben asszonya egy kivájt fatörzsben töri a kukoricát."[15] A nőkkel való bánásmódjuk más okból kifolyólag sem nyerte meg a tetszését; a házasság intézményét nem ismerték, minden indián annyi feleséget tarthatott, ahányat táplálni tudott, továbbá elűzhették és elhagyhatták őket, amikor nekik tetszett.

Érthetően a birtokviszonyok is foglalkoztatták. Úgy találta, hogy a föld közös tulajdont képezett, de elismerték az egyéni birtoklást a föld termékeire és az ingó javakra, így a kukoricára, a babra, a lovakra, a tehenekre stb. vonatkozóan. Még a közéjük letelepedett négerekre és leszármazottaikra is vonatkozott a tulajdonjog elismerése, így például Virgíniában és Carolinában. Az indiánokkal kötött szerződés egyik cikkelye értelmében vissza kellett adniuk azokat a négereket, akik az ő országukba menekültek, és ezt gyakran meg is tették.

Tény, hogy mint a franciák királya, Lajos Fülöp valamennyi ifjúkori élménye közül éppen az amerikai utazására emlékezett vissza legszívesebben, különösképpen olyankor idézte fel emlékeit, amikor az Egyesült Államokból érkezett vendégeket fogadott.

Amerikából visszatérve a három fivér Angliában telepedett le, ahol néhány nyugodt évet töltöttek (1800–1808). Ennek az időszaknak a végén Lajos Fülöp mindkét fiútestvérét elveszítette. Átköltözött Palermóba, ahol megismerkedett a Nápolyi Királyság uralkodójának leányával, Marie-Amélie-vel, s megkérte a kezét. Az esküvői szertartásra 1809. november 25-én került sor a palermói királyi palota kápolnájában. Az esküvő egyben meghozta a család újraegyesítését is, ugyanis Lajos Fülöp édesanyja és nővére, Adélaide szintén Szicíliába érkeztek a nagy eseményre. A királyi palota egyik lakosztályát az ifjú párnak ajánlotta fel az uralkodó.

* * *

Bármerre járt is Lajos Fülöp, soha, egyetlen pillanatra sem felejtette el, hogy Franciaország trónjának várományosa. A „trónbitorló" Napóleon hatalmát nem volt hajlandó elismerni. Amikor megkapta a nagy hírt Napóleon lemondásáról, berontott felesége szobájába, hogy kiáltva közölje vele a császárság végét. „Bonapartének vége! XVIII. Lajos uralma helyre van állítva. Indulhatok Párizsba, egy egész épületet bocsátottak rendelkezésemre."[16] Május 18-án érkezett meg a fővárosba. Másnap felkereste a királyt, hogy kifejezze jókívánságait és lojalitását. XVIII. Lajos jóindulattal fogadta közeledését, kijelentve, hogy „Ön huszonöt évvel ezelőtt altábornagy volt. Még mindig az".[17] Napóleon visszatérése után, száz napos uralma idején Lajos Fülöp részt vett az ellenállásban. Amikor azonban látta, hogy a király nem képes annak vezetésére, és azzal a felkiáltással, hogy „tegyék azt, amit jónak látnak!" kocsijába ült és elvágtatott Brüsszel irányába, a herceg lemondott rangjáról és Adelaide nővérével együtt Angliába hajózott át. Twickenhamba ment, ahol már vártak rá felesége és gyermekei. Két évig, 1817-ig tartózkodtak a szigetországban,

önkéntes száműzetésben. Miután sikerült megegyeznie a koronával a chartres-i istállók és a szép fekvésű, hatalmas parkkal körülvett Neully kastély cseréjében, a család 1817 nyarán visszatért Franciaországba.

Lajos Fülöp a Bourbon-restaurációban sehogy sem találta helyét. XVIII. Lajos nem tudta leküzdeni iránta érzett ellenszenvét és ezt több alkalommal ki is mutatta; ez a helyzet nem változott meg 1824-ben bekövetkezett haláláig. Utóda, X. Károly elégtételt nyújtott neki egy áhított cím odaítélésével, amelyről lelkendezve számolt be szeptember 24-i levelében de Chabot vicomte-nak. „Csakugyan egy Királyi Fenség ír önnek, kedves vicomte, a király a legnagyobb szívélyességgel adta tudtomra ezt a kegyet. A többit majd elmesélem, ha legközelebb találkozunk."[18] Bár X. Károly – mint ez a gesztusa is bizonyítja – kétségkívül megértőbb volt unokatestvérével szemben, mint elhunyt bátyja, de ő sem tudta magát kivonni a dinasztia két ága ősi ellentétének hatása alól, ő sem felejtette el Égalité Fülöp forradalom alatti tevékenységét, és mindezeken túl: Lajos Fülöp egész egyénisége idegen, ha nem is taszító volt számára. A két Bourbon mereven képviselte a Dei gratia uralkodó király eszményébe vetett erős hitet, a volt nemesség legmegcsontosodottabb rétegére, az ultraroyalistákra támaszkodtak politikájukban, aminek következtében egész lényüket tekintve egy világ választotta el őket unokatestvérük józan racionalizmusától, liberálisnak mondható beállítottságától. Ilyen körülmények között nem volt más választása, mint távoltartva magát a politikai élettől, várni a kedvező történelmi pillanat bekövetkezését. És ő tudott várni... De ez a várakozás egyáltalában nem jelentett passzivitást. Kereste és meg is találta a kapcsolatot azokkal a személyekkel és körökkel, amelyek az 1820-as években formálódtak a Bourbon-restaurációval szemben álló ellenzékiekből. Érthető, hogy elsősorban Lafayette-tel értett szót, aki maga volt a megtestesült forradalmi hagyomány, azonban megtalálta az „új embereket" is, a liberális felfogásukról közismert történetírókat: François Guizot-t és Adolphe Thiers-t, akikre még nagy politikai jövő várt. Tudósokból (akik mellesleg publicisztikát is műveltek és nem is eredménytelenül), a 18. századi felvilágosodás és forradalom eszméit megőrző „történelmi személyiségekből", a Bourbonok által mellőzött, sértett emberekből, néhány öntudatos burzsoából tevődött össze az az ellenzéki politikai elit, amely támaszkodhatott a korszerűtlen képzés miatt elégedetlen egyetemisták csoportjaira – akik gyűlölték a szabad tájékozódást és véleménynyilvánítást rendőri eszközökkel elnyomó államot –, továbbá bizonyos munkáskörökre.

* * *

A polgárosodó Franciaország gazdasági és politikai szükségleteit tökéletesen negligáló restauráció végóráját azok a rendeletek idézték elő, amelyek az 1829-ben miniszterelnökké kinevezett Jules Polignac nevéhez fűződnek („júliusi rendeletek"). A parlament két házának feloszlatása, a sajtószabadság felfüggesztése, a választójog módosítása olyképpen, hogy a földbirtokosok javára lényegében az egész burzsoáziát kizárta a politikai életből: ez volt az a bizonyos csepp, amitől a pohár kicsordult.

A „három dicsőséges nap" (július 27–29.) X. Károly bukását eredményezte. A barikádharcosok győzelme után igen érdekes helyzet állt elő az országban: politikai vákuum keletkezett. A köztársaságpártiak ugyan gyengék

voltak, de nem annyira, hogy meg ne fogalmazzák felhívásaikban legfőbb jelszavaikat: „Nem kell többé királyság!" „Nincs szükség többé a Bourbon-házra!" „Lajos Fülöp is Capet és Bourbon." Ennek az irányzatnak a reményeit csak erősítette a nagy forradalom képviselőinek, Lafayette-nek és Charles Talleyrand-nak a bábáskodása az új rezsim születésénél. A tényleges erőviszonyok azonban keresztülhúzták a republikánusok számításait. Az újonnan megalakított Nemzeti Gárda parancsnoka, akárcsak 1789-ben, Lafayette lett. A kompromisszumkeresés jegyében a figyelem az Orléans-i ház felé fordult. A Nemzeti Gárda X. légiójának nevében egy bizonyos Alexandre Bost Párizs népéhez fordult kiáltványával, azt javasolva, hogy „hívjuk meg kormányozni azt a herceget, aki mindig a haza oldalán állt, akinek a gyermekei a mieinkkel együtt nevelkedtek. A főváros egyik végétől a másikig tapsoljuk meg azt, aki Jemappes-nál a háromszínű lobogót védelmezte, s aki később, száműzetése idején undorral utasította vissza a külföld segítségét. De hogy örökre biztosítsuk a franciák jogait, javasoljunk ennek a hercegnek egy alkotmányt, amely leszögezi megváltoztathatatlan jogainkat."[19] A kiáltvány az orléans-i herceg és a szabadság éltetésével fejeződik be.

A döntő lépést a képviselők gyűlése tette meg. Július 29-én megszületett egy úgyszintén a párizsiakhoz intézett kiáltvány. „A képviselők jelenleg Párizsban gyülekező testülete úgy véli, hogy sürgősen fel kell kérni a trónörökös orléans-i herceget, hogy jöjjön a fővárosba a királyság helytartójának funkcióit gyakorolni. Kifejezi továbbá azt az óhaját, hogy meg kell őrizni a nemzeti színeket. A gyűlés ezenfelül szükségét érzi annak, hogy haladéktalanul – a kamarák következő ülésén – foglalkozzék mindazokkal a biztosítékokkal, amelyek az alkotmány teljes és haladéktalan végrehajtásához elengedhetetlenek."[20] Ezzel a kiáltvánnyal Thiers, jóllehet nem volt képviselő, de lapjával, a National-lal a herceg táborát tömörítette, Neully-be sietett. Az esti órákban Lajos Fülöp szalonkabátban, kalapján háromszínű kokárdával, Adelaide nővérének kezét fogva Párizsba ment, a Palais-Royalba. Augusztus 2-án kiáltványban jelentette be, hogy elfogadja a helytartói megbízást. „Nem haboztam jönni – írja –, hogy megosszam önökkel a veszélyeket, és hogy minden erőmmel megóvjak mindenkit a polgárháború és az anarchia szerencsétlenségétől. Párizsba visszatérve büszkén viseltem a dicsőséges nemzeti színeket, amelyeket önök visszanyertek, én magam pedig hosszú időn át hordoztam... Az alkotmány e pillanattól kezdve valóság."[21]

Több leírás áll rendelkezésünkre e három nap és a rá következő hetekhónapok eseménydús históriájáról, Lajos Fülöp életének minden bizonnyal legviharosabb korszakáról. Jóllehet a kortársak vallomásai egybecsengenek, válasszuk ki azt, amelyik talán a legérdekesebb, mert a kitűnően tájékozott és jó megfigyelő Adelaide feljegyzésein alapul. A Palais-Royalba való megérkezés után „a nép Orléans hercegét követelte, aki meg is jelent az egyik ablakban, családjától körülvéve. Éljen a herceg, éljen a királyi helytartó, éljen a hercegné! – kiáltották. A fivére balján álló Adelaide hercegkisasszony büszke örömmel köszöntötte a tömeget, mivel az ő műve volt, amit megtapsoltak. A hercegasszony ellenben egyáltalán nem mosolygott a népre, ugyanis az örömujjongásba szidalmak és káromkodások is vegyültek. Később egy hang rázendített a Marseillaise dallamára; csendben, fedetlen fővel hallgatták a forradalom himnuszát, sodró lendületű refrénjét kórusban ismételték. Aztán a kiál-

tások erősebbek lettek: egy küldöttség érkezett, amit mindenki el akart kísérni a Palais-Royal belsejébe. Az erkélyen az orléans-i herceg, felesége, Marie-Amélie, Adelaide kisaszony, a hercegek és hercegkisasszonyok mindenki szeme láttára megölelték azokat a férfiakat, nőket és gyermekeket, akik látni akarták uraikat, akiknek uralma alá adták magukat. Ezt azért tették, hogy tessenek a sokaságnak. Óriási lelkesedés ragadott magával mindenkit, az emberek kiáltoztak, újjongtak, tapsoltak és toporzékoltak. Kalapok röpködtek a levegőben, zsebkendőket lobogtattak. A helytartó pedig a párizsi utcákon ugyanazon a napon kiragasztott kiáltvány példányait szórta az önkívületbe esett tömegbe. És az emberek lökdösődtek a palota körül, hogy elkaphassák ezeket a kis, négyszögletű papírdarabkákat, mint a falusi vásárokban a naív parasztok a sarlatán aranyozott kocsija körül, aki mágikus erejű prospektusokat osztogat, azt igérve, hogy minden betegséget meggyógyít."[22] Este a fővárost kivilágították a trikolór színeit viselő lampionokkal és lámpákkal, és sokezer torokból harsogott a La Parisienne című dal arról, hogy az orléans-i herceg a trikolór katonája, ő az, aki e színeket viselte valaha.

És az ünneplésnek nem akart vége szakadni. Több mint egy hónapon át a tömeg minden este összegyűlt a Palais-Royal ablakai alatt, és kihívta az erkélyre a királyi család tagjait. A különféle állami testületek küldöttségei egymásnak adták a kilincset a palotában. Hetente 2–3 alkalommal szívesen láttak bárkit a terített asztalnál, mintegy 60–80 személy foglalt helyet a „királyi terítéknél".

Sokat elárul a születőben lévő júliusi monarchiáról az akkor 56 éves király esküje és trónbeszéde. Erre az ünnepélyes aktusra 1830. augusztus 7-én került sor a képviselőház üléstermében. Kissé hanyag testtartással állt, kitüntetésekkel felcicomázott egyenruha helyett civil ruhát viselt. Nankin-nadrág talpallóval, kék, aranygombos öltöny, bő mellény és szürke kalap – inkább hasonlított egy jámbor nemzeti gárdistához és a Marais városnegyed valamelyik kereskedőjéhez. „Burzsoá-nagyság és nemesség nélkül" – írta róla ezt a nem túl hízelgő jellemzést életművének egyik méltatója. „Mindennemű közhatalom hiányában polgártársaim kívánságára felém fordult – jelentette ki. Méltónak ítéltek arra, hogy együtt munkálkodjunk a Haza üdvén. Az ő ügyüket igaznak találtam, mert hatalmas a veszély, parancsoló a szükség, így szent feladat áll előttem. Szívemből és meggyőződésemből fakadóan ragaszkodom egy szabad kormány elveihez, és előre elfogadom ennek minden konzekvenciáját... Az én múltam fájdalmas... azonban a főváros és minden francia város nagyszerű lelkesedésétől hajtva, látva a bámulatosan gyorsan újjászülető rendet, s miután egyértelmű elutasítás mutatkozott bármiféle szélsőséggel szemben, szívemet jogos büszkeség dobogtatja meg. Bizalommal nézek a Haza jövője elé."[23]

Ezer és egy jel mutat arra, hogy 1830 júliusában igazi népi forradalom zajlott le Párizsban, s hogy az új uralkodót a nép „a barikádok királyának", a magáénak tekintette, aki hatalmának legitimitását azoktól az elszánt, markáns arcú férfiaktól, önfeláldozó nőktől és a 12–15 éves párizsi utcakölyköktől (gamin) nyerte, akik valóban hősiesen harcoltak a girbegurba utcákon emelt torlaszokon. (A júliusi forradalomban sokan meghaltak és közel 1000 sebesültet kezeltek több kórházban.) A kialakult helyzet egyediségét mutatja az is, hogy a tömegmozgás lendülete sokáig tartott, és ez a körülmény arra kényszerítette

Lajos Fülöpöt, hogy szinte megszakítás nélkül fraternizáljon – családjának tagjaival együtt – a néppel.

Valóban kényszerről helyes szólni, ugyanis a király a forradalom kitörése után mozdulatlanul várakozott Neuilly-ben, egyáltalán nem akart kapcsolatba kerülni az utcával. Csak akkor mozdult ki kastélyából, amikor érte mentek, hogy vele és általa töltsék ki a X. Károly bukásával keletkezett hatalmi űrt. Nagyon árulkodó trónbeszédének már idézett kulcsmondata: mindennemű közhatalom hiányában vállalta csak el a királyi helytartó tisztét, tulajdonképpen nem kívánt fellépni a trón lépcsőjére. Hogy milyen nagy mértékben foglalkoztatta őt egészen élete végéig hatalma keletkezésének a kérdése, bizonyítja egyik bizalmasának, Louis-Clair de Sainte-Aulaire-nek, a júliusi monarchia római, bécsi és londoni követének 1842 októberéből származó naplóbejegyzése. Londoni állomáshelyéről visszatérve meglátogatta a királyi családot és három napot töltött velük. Az egyik alkalommal, amikor a királyi párral hármasban beszélgettek, meglepő fordulatra került sor. „A király hirtelen felállt – írja Sainte-Aulaire –, és felerősítve hangját a királynéhoz fordult, aki a szoba másik végében dolgozgatott, s odakiáltotta neki: 'Vannak emberek, akik azt gondolják, hogy trónbitorló vagyok. Ön jól tudja, hogy én nem vagyok bitorló.' A királyné könnyekkel a szemében felkelt, hangtalanul a király mögé ment és becsukta a személyzet szobájába nyíló ajtót. Nem értettem, miért váltott ki oly nagy dühöt a királyból feleségének hallgatása, érzelmi felindultsága és ez az egyszerű óvatosság, de tény, hogy különös dührohamában elsétált előtte, az angyali feleség előtt, aki iránt különben olyan nagy tiszteletet tanúsított. Erőteljes mozdulattal újra kinyitotta a két ajtószárnyat és teli tüdőből kiáltotta: 'Miért nem akarja Ön, hogy kimondjam X előtt, hogy nem vagyok trónbitorló? Ki akarom mondani, azt akarom, hogy mindenki hallja! ... Nem, én nem vagyok bitorló.' A királyné zokogni kezdett, én pedig nem mertem felemelni a szemeimet és szó nélkül visszavonultam."[24]

E színpadra kívánkozó jelenet több mint elhihető. A látszat azonban ezúttal is csal: élete végéig tartó belső vívódásai, időnkénti dühkitörései ellenére Lajos Fülöp nemcsak elfogadta a hatalmat. Élni is tudott vele.

Gyors ütemben átalakította az ország politikai arculatát. Ennek megítéléséhez elegendő számba venni a legharsányabb különbségeket a júliusi monarchia és a Bourbon-restauráció között. A leglátványosabb kétségkívül az volt, hogy végérvényesen visszaállította jogaiba a trikolórt. X. Károly ragaszkodott ahhoz, hogy elődei példáját követve az ősi koronázóváros, Reims katedrálisában legyen felkent uralkodó; Lajos Fülöp beérte egy világi esküvel a képviselők jelenlétében. A jelkép értékű cselekedeteknél és a szimbólumoknál maradva: 1830 és 1840 közt a Bastille téren felépíttette a szabadság oszlopát, amely egyszerre emlékezteti az arra járót a „nagy" forradalomra és a júliusi harcosokra. Érdekes tömeglélektani jelenség, hogy még mielőtt felavatták volna, a nép már elfogadta, és nem orléanista emlékműnek, hanem a republikánusok találkozási pontjának tekintette. (A Párizs keleti, forradalmi hagyományairól nevezetes felében található tér és oszlop ezt a szerepét mind a mai napig megtartotta azzal a módosulással, hogy a baloldali politikai erők gyűléseinek és felvonulásainak színterévé vált.)

Nemcsak az 1789-es forradalom rekvizítumai tértek vissza és kaptak új fényt. Újra megjelentek, sőt a közfigyelem középpontjába kerültek a forra-

dalom túlélői is. Lafayette-nek, amikor kéz a kézben állt Lajos Fülöppel a párizsi városháza erkélyén, bizonyára eszébe jutottak a régi szép napok, 1789 és 1790 ünnepei, amikor szintén ő állt a forradalom egyetlen fegyveres testületének élén. Helytelen lenne azonban kizárólag nosztalgiát emlegetni: legbelsőbb meggyőződéséből következett egy alkotmányos monarchia igenlése, amelynek megvalósítására 40 év után először nyílt lehetősége. Sorompóba lépett az öreg diplomata, Talleyrand is. Felemelték másfél évtizeden át lehorgasztott fejüket Napóleon időközben megvénült tábornokai, mivel úgy érezték, hogy ismét eljött az ő idejük, a hosszú temetői csend után újból hangot adhatnak a nemzeti dicsőség követelésének. Annakidején, 1792-ben önkéntesek voltak, következésképpen Lajos Fülöp egykori bajtársait üdvözölte bennük, amikor fogadta őket palotájában.

Nem csupán a társadalmi ranglétra csúcsán állókat kell tekintetbe vennünk, az egész országon végigsöpört a változás szele. Főként vidéken mutatkozott meg az átalakulás jótékony hatása. Franciaországban 1799-től, tehát a forradalom lezárásától 1830-ig lényegében tilos volt a forradalomról beszélni. Kisvárosokban s még inkább a falvakban, ahol mindenki szem előtt volt, a hajdani forradalmárok legfeljebb családi vagy teljesen megbízható, szűk baráti körben mertek elejteni egy-két szót a régi időkről – akkor is csak suttogva. Az utcákon ujjal mutogattak rájuk, szinte pestisesként kezelték őket, ki voltak rekesztve a társasági életből. Most fellélegezhettek, mi több, nyilvánosan szólhattak, írhattak történelmi élményeikről; a júliusi forradalmat követő 2–3 évben lényegében véve teljes volt a szólás- és sajtószabadság. Július újra bevitte a politikát a falvakba.

Még egy olyan területe volt az államéletnek és a társadalmi kapcsolatoknak, ahol az új rezsim azonnal és látványosan szakítani akart a restauráció örökségével: a vallás. Az 1814-ben életbe léptetett új alkotmány államvallásnak ismerte el a katolicizmust; 1830-ban eltörölték ezt a cikkelyt, ilyeténképpen az államvallás és az államegyház fogalma és intézménye végleg kikerült a francia történelemből. Ez jótékony hatást gyakorolt a kisebbségben lévő vallási felekezetekre, így a protestánsokra, a zsidókra, továbbá a szabadgondolkodókra és azokra a katolikusokra, akik vagy a gallikán hagyományok szellemében, vagy pedig a liberalizmus eszméjétől befolyásolva gyakorolták vallásukat. Az államvallás kiiktatása kétségkívül az államéletnek a múlt század utolsó harmadában és a századelőn bekövetkezett laicizálása felé mutat.

A jelenkori francia történetírásnak a júliusi monarchiáról kialakított képét tanulmányozva e sorok írójának Maurice Agulhon rövid esszéje ragadta meg leginkább a figyelmét. („Politikai ébredés: 1830–1848.") Bevezető soraiban George Sand-ot idézi, aki a köztársaság 1870. szeptember 4-i proklamációjáról így nyilatkozott: „Íme a harmadik ébredés; eszményien szép, de a negyedik, mert nem szabad elfeledni, hogy 1830 kezdetben republikánus volt." Agulhon – elfogadva Sand nézőpontját – egyenesen azt állítja, hogy „1830 fordulat a 19. század történetében" s hogy „a mi erkölcsi és politikai életünket visszahelyezte 1789 síneire."[25] Sandnak Agulhon által is vallott felfogásából értelemszerűen következik az a felismerés, hogy a francia történelem belső logikájából következően 1830-ban köztársaságnak kellett volna követnie a restaurációt, ehelyett egy újabb monarchia állt a helyére. Ezt a koncepciót elfogadva helyénvalónak látszik az az állítás is, hogy a júliusi monarchia végső

soron nem volt más, mint időleges kompromisszum a Bourbon-ház legitimistái és az alkotmányos monarchia hívei között. A megkötött alku lényegét talán Lafayette fogalmazta meg a legtökéletesebben a városháza erkélyén, miközben átölelve tartotta a királyt: „Ime a legjobb köztársaság!" A francia történelem paradoxona az, hogy még a második császárság is beékelődött az egymást váltó rendszerek sorába, mielőtt a harmadik köztársaság (háromnegyed évszázados késéssel az elsőhöz képest) létrejött és megszilárdult volna 1871 után.

* * *

Az új politikai elit néhány reprezentánsának bemutatása az egyik legjobb módszer arra, hogy közelebb kerüljünk az új királyság jellegének megértéséhez. Lafayette döntő szerepét Lajos Fülöp ki- és megválasztásában már X. Károly felismerte, amikor – a júliusi napok után – így kiáltott fel: „Ez az öreg republikánus, Lafayette csinálta az egészet!"[26] Csakhogy ő hamarosan, már 1831-ben ellentétbe került uralkodójával. Apponyi Rudolf gróf, Ausztria párizs követe feljegyezte ezzel kapcsolatban Lajos Fülöp hozzá intézett szavait. „Az egyik napon Lafayette arról beszélt nekem, hogy mit tettem én a forradalom megállítása érdekében; keserű szemrehányásokkal halmozott el és megfenyegetett, hogy visszavonul s bezárkózik La Grange-i kastélyába... Csak akkor lélegzem majd szabadon, ha ez az ember meghal."[27] Csakhogy e nélkül az ember nélkül (akit Apponyi „átkozottnak" nevezett) nem tudta volna megszerezni a koronát – tette hozzá a francia szerző.

A másik „történelmi kísértet" az árulásban megőszült, de kiváló diplomata, Talleyrand volt. Tudós biográfusok adatai szerint a Napóleon által „ördöngős fickónak" nevezett karrierista nem kevesebbszer, mint tizenhárom alkalommal tett esküt, és mindegyik esetben elárulta – kisebb-nagyobb mértékben – azt a rendszert, amelyiket szolgált.[28] Az orléans-i ház tagjai azonban nagy becsben tartották a herceget, főként Adelaide, aki rendszeresen levelezett vele, s mindig kifejezte tiszteletét Talleyrand politikai zsenialitása előtt. Az államférfi szerepét tudatosan vállaló nővér amolyan közvetítő volt fivére, a király és a londoni nagyköveti posztot betöltő (1830–35) diplomata között, aki fáradhatatlanul munkálkodott azon, hogy tető alá hozza a francia-angol „entente cordiale-t". Adelaide tájékoztatta őt a belpolitika jelentős eseményeiről és túlzás nélkül állítható, hogy Párizs a külpolitika terén egyetlen fontos lépést sem tett, mielőtt kikérte volna az ő tanácsát, sőt beleegyezését. Talleyrand azonban már nagyon öreg volt, s ennek is szerepe volt abban, hogy 1834-ben, 80 éves korában lemondott posztjáról. „Már két hónapja készítik fel a közvéleményt minden országban az újságok, s már régóta rebesgetik Párizsban és Londonban, Szentpétervárott és Bécsben, valamint Berlinben, hogy lord Grey lemodása óta komolyan fontolgatom visszavonulásom. Mindenki tudja, hogy mely tényezők játszanak döntő szerepet elhatározásomban: Palmerston személye, az angol kormány jelenlegi tendenciája, magas korom és lábaim gyengesége" – írja november 16-i levelében Adelaide-nak.[29] A leghatározottabban tagadta, hogy lemondásával kárt okozna a királynak, akinek egy héttel később, 23-án írott levelében, némileg másként, szintén kifejtette indokait. „Önnek hála Sir, sikerült polgárjogot szereznem a júliusi forradalomnak egész Európában. Feladatomat teljesítettem, s ma kitartok vissza-

vonulási szándékom mellett, amire jogom és szükségem van." A politika színpadáról lelépve Talleyrand tömören megfogalmazta királyának politikusi-államférfiúi hitvallását. „Sosem voltam pártember, nem is akartam az lenni; ebben volt az én erőm. Négy évvel ezelőtt, amikor elutaztam Angliába, egész Franciaország, a nemzeti érzékenységében oly szigorú Franciaország szemében az voltam, ami mindig is akartam lenni: Franciaország embere! Mától Wellington herceg embere lesznek."[30]

A két forradalmat (1830 és 1789) jelképesen és valóságosan összekapcsoló Lafayette és Talleyrand a júliusi monarchia történetének első időszakában elhunytak (1834. ill. 1838.). A politikai vezető csoportnak két olyan tagját kell most előtérbe állítanunk, akik sokkal inkább a jelent, sőt a jövőt képviselték.

A grenoble-i származású Périer-család 18. század végi karrierje a nagyvállalkozó kiemelkedésének tipikus példája. A dinasztia alapítójának, Jacques Périer-nek két fia, Claude és Augustin virágoztatták fel a családi vállalkozást, az előbbi a távol-keleti kereskedelemmel, az utóbbi pedig egy San Domingóban megvásárolt cukornádültetvénnyel, továbbá a Vizille-ben alapított textilmanufakturával. (A vizille-i Périer-kastély bekerült a történelembe: 1788. július 21-én fogadta be Dauphiné tartomány rendjeinek küldötteit, ezt az eseményt a forradalom előjátékának szokás tekinteni.) Claude Périer halálakor (1801.) a család vagyona közel 6 millió frankra rúgott. Egyik fia, Casimir volt az, aki 1830-ban a forradalom győzelme után felolvasta a nemzetgyűlési képviselők esküjét Lajos Fülöpnek. Az ország súlyos pénzügyi helyzetével is magyarázható kiválasztása a miniszterelnöki posztra (1831–1832). Ha hihetünk Adelaide krónikájának, a bankárból lett politikus a királyi család állandó vendégei közé tartozott, de Adelaide nem kedvelte, részben a királyra kényszerített kemény gazdasági rendszabályok, részben pedig becsvágya miatt: ő akart lenni mindenáron a gazdasági ügyek kizárólagos intézője.[31]

Talán még látványosabb karriert futott be az a Jacques Lafitte, akinek apja vidéki boltos volt, és aki maga is kereskedősegédként kezdte. Párizsba költözve megcsinálta a szerencséjét: sikerült bekerülnie a híres Perregeaux bankházba. Miután elvette feleségül a tulajdonos leányát, befolyása egyre nőtt, mígnem 1806-tól kezdve már egyedül irányította a bankház egész tevékenységét. Az 1800-ban megalapított Francia Banknak ő volt az ötödik legnagyobb részvényese. Lafitte tekinthető az első igazi modern bankárnak Franciaország történetében, így ő képviselte hosszú évtizedeken át a dinamikus gazdasági fejlődést, a modernizációt. Politikai szimpátiái a restauráció időszakában a liberálisok soraiba vitték. A júliusi forradalomban kiemelkedő szerepet játszott, így senkit sem lepett meg, hogy Lajos Fülöp őt bízta meg második kormányának megalakításával (1830. november – 1831. március). Valamennyi megoldásra váró kérdés közül a letűnt rendszer miniszereinek pere volt a legkényesebb. Hárman közülük elmenekültek Franciaországból, a többi négyet börtönbe vetették. A kormánykörök és a nemzetgyűlés képviselői mérsékletre hajlottak, velük szemben a párizsi nép bosszúra vágyott. Különösen X. Károly utolsó miniszterelnöke, Polignac volt gyűlöletes a forradalmat kirobbantó júliusi rendeletek kiadása és a sortűz miatt. „A vért vérrel kell lemosni" – ez a jelszó járta akkoriban. Október 17–18-án a tömeg a Vincennes-erődhöz vonult, hogy kikényszerítse a parancsnoktól a foglyok kiadását. Ezek

a megmozdulások nem jártak sikerrel. A perben végül életfogytiglani börtönre ítélték a vádlottakat, amit Polignac esetében „polgári halállal" (polgári jogainak megvonásával) súlyosbítottak. (1836-ban amnesztiával szabadult.)

Lafitte és a király közt nem okozott meghasonlást ez az ügy, a Palais-Royal hűvös falain belül az utcai tüntetések napjaiban is nyugodt légkör uralkodott. A következő hónapokban azonban lényegesen változott a helyzet annak következtében, hogy a miniszterelnök engedményeket tett a baloldalnak. A király – hogy megnyugtassa a konzervatívokat – 1831 márciusában leváltotta Lafitte-et és Périer-t nevezte ki a helyére.

Az új monarchia megalapozása azonban korántsem ért véget az ismertetett intézkedésekkel és személyi változásokkal, ellenkezőleg, az igazi próbatételekre csak ezek után, az 1831 és 1834 közti időszakban került sor. Mindenekelőtt a lyoni selyemszövő munkások két felkelése (1831 és 1834) jelentett komoly erőpróbát. Lajos Fülöp 1831-ben a Dalmácia hercege címet viselő Jean Soult bízta meg a felkelés elfojtásával. (A marsall az austerlitzi csatában, Napóleon spanyolországi hadjáratában tüntette ki magát. 1830-tól 1832-ig hadügyminiszter volt.) Az uralkodó azon a véleményen volt, hogy az adott pillanatban az egész ügynek egyetlen kulcskérdése van: beengedik-e a felkelt munkások a királyi hadsereget Lyonba. Ha ezt megtagadnák, „elkerülhetetlen lenne a bekerítés, a blokád és a támadás, következésképpen ki kellene hirdetni az ostromállapotot – írja november 29-én éjjel a marsallnak. Ha ellenben kardcsapás és feltételek nélkül megnyílnának Lyon kapui, ahogy remélem és hiszem, s főként ahogy nagyon óhajtom, ha csapataink úgy vonulnának be oda, hogy nem kéne újra ontani a drága francia vért, fölöslegesnek tartanám az ostromállapotot." Természetesen meg kellene tenni bizonyos intézkedéseket, így például a lefegyverzést. „Szükség lesz szigorra, főként a műszaki századok és olyan katonai személyek esetében, akik elhagyták a zászlót és Lyonban maradtak. Önnek mégis tudnia kell, hogy amikor én szigorúságot mondok, nem kivégzésekről akarok beszélni... A jó politika: okosnak lenni gyengeség és szilárdnak lenni erőszak nélkül."[32]

A második lyoni felkelésről, amelyre 1834 március-áprilisában került sor, többek közt Adelaide-nak Talleyrandhoz intézett, a friss hírek hatását hűen tükröző beszámolóiból tájékozódhatunk. „Csapataink minden állást a kezükben tartanak, azonban mindig félek e győzelmektől, annyi szerencsétlen esik áldozatul. A felkelők visszavonultak, be vannak kerítve néhány szűk utcában, kényre-kedvre ki vannak szolgáltatva. Lehetetlen, hogy tartsák magukat." Ez a levele április 11-én kelt, két nappal később azt közli a herceggel, hogy „éppen most kaptunk táviratot Villafrancából, amelyet Lyonban adtak fel 12-én éjjel 11-kor, amelyben az a vigasztaló hír áll, hogy mindennek vége van. Félni kell a hasonló győzelmektől, de ez nagy horderejű a közrend, valamint szép és jó hazánk jövője szempontjából. Következményei hatalmasak!"[33]

A két levert lyoni munkásfelkelés közé esett egy másik lázadás, ez azonban nem vidéken, hanem magában Párizsban tört ki és jellegében is különbözött a másik kettőtől. Történelmi tény, hogy a diktatúrák s általában a tekintélyuralmi rendszerek félnek bizonyos közismert személyek temetésétől, mert ezek alkalmat kínálnak tüntetésekre, mi több, lázadásokra, de legalábbis a fennálló rendszerrel való szembenállás kifejezésére. A liberális szellemiséget sugárzó júliusi monarchiának még nem lehettek tapasztalatai ezen a téren, így

történhetett, hogy a járványos betegségben 1832-ben elhunyt tábornok és politikus, Maximilien Lamarque gróf temetése a kormány által nem várt fordulatot vett. Az ő személye kiválóan alkalmas volt arra, hogy koporsója köré gyűljenek össze a rendszer ellenzéki elemei. Mivel Napóleon tehetséges tábornoka volt, s a 100 nap idején a császár rábízta a Loire-hadsereg parancsnokságát, neve igen jól csengett bonapartista körökben. Kiváló szónokként is híres volt, értett ahhoz, hogy a nép nyelvén szóljon. A lelkük mélyén pacifista burzsoáknak is óhatatlanul a régi dicsőség jutott eszükbe, ha meghallották a nevét. Ilyen előzmények után érthető, hogy június 5-én nagy tömeg gyűlt össze a végtisztesség megadására. A tömegben elvegyültek fiatalemberek, egyetemisták, lengyel és olasz politikai menekültek, a párizsi népi társaságok agitátorai, egyszóval mindazok az elemek, akik képesek egy adott jelre mozgásba hozni a tömeget. A párizsiak elképesztő gyorsasággal tudnak barikádokat emelni a klasszikus építőanyagból, a kockakőből, s hamarosan a lázadók kezébe került a Szajna jobb- és balparti kerületeinek jelentős része. Bizonyára voltak – nem is kevesen –, akik a júliusi forradalom napjainak újjáéledését akarták látni Párizsban. Azonban a csapatok engedelmeskedtek parancsnokaiknak, a nemzeti gárda egységei szintúgy, ráadásul a munkásság zöme sem válaszolt a lázadásra szító felhívásra. Másnap, 6-án, a lázadók visszaszorultak a Saint-Merry kolostort övező girbegurba utácskákba, ahol hősiesen harcoltak. A következő évtizedekben a republikánusok megünneplik majd az elődjeiknek tartott saint-merry-i barikádharcosokat. Közel 800 halott és sebesült maradt a kövezeten.[34]

A köztársaság eszméjének továbbélése – előbb lappangva, később nyíltabban, de mindig csupán egy törpe kisebbség által képviselve – mindkét monarchia (Bourbon és orleans-i) évtizedeiben kimutatható. Kis példányszámú újságok is terjesztették, így a Revue républicaine (1833–35), amelyeket a rendszer még nem tartott veszélyesnek éppen kis elterjedtségük okán. Bonyolítja a helyzetet a legkülönfélébb eredetű és színezetű szocialista iskolák megjelenése, ezek helyenkénti és időleges összefogása a republikánusokkal. Egyetlen példa: Marseille-ben az ottani saint-simonisták hatása alatt 250 munkás ünnepelte meg 1833-ban a Bastille bevételének napját. Érméket terjesztettek az ismert jakobinus forradalmárok, Jean-Paul Marat és Maximilien Robespierre képmásaival. Divat lett vörös (frigiai) sapkát viselni. Az ellenzékiségnek olyan lármás kifejezési formái is voltak, mint a rendszer prominens személyiségeinek háza előtt rendezett macskazene, zavargások színházi előadásokon és más effélék. Nyilvánvalóan helytelen lenne eltúlozni ezeknek az epizódoknak a jelentőségét, de figyelmen kívül hagyni sem szabad azokat, hiszen lényegüket tekintve az új rendszerben való csalódást, a respublikához való hűséget fejezték ki forradalmi reminiszcenciák segítségével.[35] Hogy a kormány sem nézte tétlenül az ilyen fajta előjelek gyarapodását, mi sem bizonyítja jobban, mint az 1834 márciusában a nemzetgyűléstől kieszközölt törvény, amely betiltotta az összes egyesületet, még azokat is, amelyek nem tartottak rendszeresen üléseket és csoportjaik taglétszáma nem haladta meg a 25 főt. Előbb Lyonban, április 13-án Párizsban, a város központjában jelentek meg ismét barikádok. Az események sorából a Transnonain utcai vérengzés emelkedik ki, ezt őrizte meg leginkább a republikánus emlékezet – és Honoré Daumier-nak köszönhetően a képzőművészet is.

Az 1834. áprilisi napok jelentették a köztársasági felkelések utolsó nagy hullámát A nyílt megtorlást részben a hallgatás csendje, részben egyes vezetőik, mint például Eugène Cavaignac külföldre menekülése követte.

Volt azonban még egy veszély a rendszerre nézve, amelyre Metternich herceg, osztrák államkancellár hívta fel Lajos Fülöp figyelmét párizsi követének, Apponyi grófnak a közvetítésével. Üzenetének közvetlen oka Napóleon és Mária Lujza fia, a reichstadti hercegnek ügye volt, aki 1832. július 22-én meghalt. „Kérem önt, hogy figyelmeztesse a királyt arra a személyre, aki a reichstadti herceg örökébe lép. A herceg elhalálozásának napján az ifjú Louis Bonaparte úgy fog tekinteni önmagára, mint akinek elhivatottsága van a Francia Köztársaság élére állni."[36]

Ha Lajos Fülöp mérleget készített uralkodásának első öt esztendejéről, a látszat szerint elégedett lehetett: valamennyi ellenségét, tehát a Bourbonházat támogató legitimistákat, a köztársaságiakat és a bonapartistákat maga alá gyűrte és elfojtotta a születőben lévő munkásmozgalom első, ösztönös dühkitöréseit. Érdekes megemlíteni ebben az összefüggésben, hogy nőtestvére, Adelaide több megértést és szánalmat tanúsított a lyoni felkelők, mint az 1834-es párizsi republikánusok iránt. „Amikor tegnap írtam önnek, kedves hercegem, még nem sejtettem, hogy néhány órával később barikádok emelkednek Párizs egyik szögletében – írja Talleyrand-nak 1834. április 14-én. Ez csak egy csapda, hogy gyilkosságokat kövessenek el. Ez gyilkosok és fékevesztett gyávák bandája Párizsban."[37] (A levél további részében kifejezi azt a reményét, hogy a képviselők energikus rendszabályokat hoznak hasonló terrorcselekmények megelőzésére.) Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy mind Adelaide, mind pedig a király az 1792-ig visszanyúló köztársasági mozgalomban látták a fő veszélyt, nem pedig a komoly politikai erőt még nem képező lyoni munkások éhséglázadásaiban. Ami viszont kétségbevonhatatlan tény: véget ért a polgárkirályság történetének első, „alapozó" időszaka, hogy megkezdődjék a második, a monarchia eredményeinek megszilárdítása. Ez a fordulat elkerülhetetlen volt, egy rendszer csak rövid ideig őrizheti meg születésekor mutatott Janus-arcát, az egymást követő belpolitikai válságok megoldása során a királyság rákényszerült a nyílt színvallásra. Rendkívül érdekes az a statisztika, amelyet egyik életrajzírója, de la Gorce állított össze a Lajos Fülöp elleni merényletekről, hangsúlyozva, hogy az egész 19. században nem akadt még egy uralkodó, akinek a személye oly nagy mértékben ki lett volna téve az életveszélynek. Az elsőt még 1832-ben követték el ellene; 1835. július, 1836. június és december, 1840. október és 1846. április a következő merényletek dátumai. Ebből az adatsorból (nem számítva a legelsőt) csupán egy tárgyilagos következtetés adódik, jelesül, hogy a merénylők akkor tűntek fel, amikor nem volt többé lehetőség tömegmozgalmak kialakítására, még kevésbé felkelések kirobbantására. Perdöntő e tekintetben, hogy éppen a 30-as évek közepére, vagyis a rendszer megmerevedésének kezdetére jut három merénylet. És akkor még nem is szóltunk azokról, amelyek a kivitelezés stádiumába jutottak ugyan, de a rendőrség felfedte és megakadályozta őket.[38] Lajos Fülöp tehát megvalósította a társadalmi békét, ám ez nem jelentette saját biztonságát.

E második periódus vezető politikusa és államférfia, a rendszer „erős embere", a francia lexikonok meghatározása szerint az „ország igazi gazdája" az a François Guizot, aki mellesleg történetíróként is kiemelkedőt alkotott. 1815 után az alkotmányos monarchisták „doktrinér" csoportját vezette. Ő is szerepet játszott X. Károly megbuktatásában; a júliusi monarchiában több ízben miniszteri tárcát kapott, előbb közoktatási- (1832–37.), majd külügyminiszter volt (1840–47.), és mindössze egy évig (1847–48.) ült a miniszterelnöki bársonyszékben, mégis az ország minden polgára benne látta az állam első emberét. Különböző időpontokban jelszószerűen fogalmazta meg programját. „Csak a rend segítségével van igazi haladás", „a társadalomnak arra van szüksége, hogy megszervezze önmagát és újra rátaláljon a rend ama elveire, amelyeket régen elvesztett"; „aki Franciaországot akarja szolgálni, annak el kell fogadnia minden felsőbbséget, újakat és régieket egyaránt, bármi legyen is a nevük és a jellegük." És végül: „Nekünk új társadalmat, új intézményeket és egy új dinasztiát kell alapítanunk."[39] Konzervatív politikai meggyőződése főként két területen érvényesült, a választójog kérdésében és a szociális reformok szükségességének megítélésében Hajthatatlan merevséggel szegült szembe minden olyan kísérlettel, amelyik az igen szűkkörű cenzusos választójog kiszélesítésére irányult. Úgyszólván nincsen olyan kézikönyv, ahol ne olvashatnók híres-hirhedtté vált kijelentését a választójogot kérelmező nagyiparosok küldöttsége előtt: „Gazdagodjanak uraim és lesz választójoguk!" A társadalmi problémák iránti közömbössége abból táplálkozott, hogy lebecsülte a „negyedik rend" törekvéseiben a fennálló rendre leselkedő veszélyeket. Nyilvánvalóan arról sem vett tudomást, hogy a „szocializmus" szó éppen a júliusi monarchia másfél évtizedes fennállása alatt honosodott meg a francia nyelvben. Guizot-nak ezért az érzéketlenségéért a rendszer a létével fizet majd az 1848-as forradalomban.

Egyelőre azonban – az 1830–40-es évek fordulóján – még minden rendben lévőnek látszott. A gazdasági élet szépen fejlődött, az ipari termelés 18 év alatt megkétszereződött, elmúlt a nagy politikai megrázkódtatások ideje, az ipari vállalkozók méltatlankodó mormogása és a passzivitásra kényszerített népboldogítók és szocialisták fogcsikorgatással kísért önmegvalósító kísérletei nem zavarták meg a mindenható miniszter és uralkodója álmát. Ezek voltak a szép napok mindkettőjük számára. Egymást érték a bálok Compiègneben, Fontainebleau-ban, a Tuileriákban. A király és a nép nagy reményeket táplált az intelligens, liberális hírében álló trónörökös iránt, akit egy német hercegnővel házasítottak össze. A sors azonban másként rendelte. 1842-ben a megvadult lovak elragadták a trónörökös kocsiját, ő kiesett belőle, és a halálosan megsebesült herceg egy neuilly-i vendégfogadóban a földre terített matracon – a halotti szentség felvétele után – kilehelte lelkét, miközben családjának tagjai előtte térdepelve imádkoztak.

Nem kerülhető meg az a kérdés, milyen volt Guizot és Lajos Fülöp kapcsolata, amikor a polgárkirály csillaga delelőjén állt? Nyilvánvaló módon összekapcsolta őket a rend, a törvényesség tisztelete és az elszánt akarat a jobbról és balról jelentkező szélsőségek visszaverésére. Egyik, 1840-ben írt levéltöredékében (feltehetően valamelyik külföldi rokon uralkodóhoz intézte) Lajos Fülöp összefoglalta a helyes kormányzás bölcseletét. „A legjobb módszer a forradalmi kísérletek leszerelésére abban áll, hogy a népeket odakötjük a

kormányokhoz, amelyek őket kormányozzák. Mert bizonyosra vehetjük, hogy ha ezt elérjük, ezek a kísérletek megszűnnek, miután kitervelőik igen gyorsan elvesztik kedvüket és reményeiket, hogy magukkal tudják ragadni a tömegeket, amelyek támogatni fogják őket. A nemzetek leginkább az önkényuralomtól félnek és mindenütt azt kívánják, hogy a törvény uralma váltsa fel, s a törvényes rend védelmezze meg őket a hatalom megbízottainak törvénytelen zaklatásaitól."[40] Nem nehéz felismerni ezen intés mögött a Guizot-val közösen meghonosított kormányzási módszert.

Persze azért nem volt felhőtlen az együttműködésük. Guizot-t zavarta, hogy királya óriási összegeket költött Saint-Cloud, Versailles, Fontainebleau és más kastélyok szépítésére. Lajos Fülöp egyik bizalmasának, de Sainte-Aulaire-nak a jegyzetei közt egy érdekes feljegyzés maradt fenn. „Egyik nap Guizot azt tanácsolta neki, hogy évi 3 millióra csökkentse az épületekre szánt kiadások összegét, ezen a módon helyre lehetne állítani a költségvetés egyensúlyát és az ő lelki békéjét. A király így válaszolt miniszterének: 'Utálom a háborút. Nem szeretek sem kártyázni, sem vadászni. Nincsenek szeretőim. És ön tudja Guizot, hogy mi lenne, ha gazdaggá tenném kegyenceimet! Én csak azt akarom, hogy dolgozzanak a munkások, bátorítani akarom a művészeteket, szép emlékműveket akarok hagyni Franciaországra. Ezek az én bolondságaim. Elődeim szenvedélyei néha kevésbé voltak ártatlanok!'[41]

A júliusi monarchia lényegét két szóval fejezték ki: „Juste Milieu", „arany középszer". Thiers erről a következőképp nyilatkozott egyik 1837-es beszédében:

„Az arany középszer iránti vonzalomnak kettős gyökere van: egyrészt a fáradtság, másrészt a szélsőséges álláspontoktól való irtózás. Egész Európa így van ezzel, elfáradt, és hasonlóképpen undorodik a végletes gondolkodástól... Európában 50 éven át forradalmak voltak; e földrész megismerte az emberi gondolkodás összes szélsőségét, ezért természetesen a középutat keresi."[42] Amikor a kereskedelem képviselői a politikai zavarok által okozott gazdasági károkról panaszkodtak a királynak – ez 1832-ben történt –, ő azt válaszolta, hogy „a belső béke meghozza önöknek a prosperitást és meg fogja javítani a munkásosztály sorsát."[43]

Csak semmi megfontolatlanság, semmi zűrzavar és legfőképpen béke,... béke mind az ország határain túl, mind a belhonban – valahogy így lehetne összegezni ezt a mentalitást. Az országban uralkodó közhangulatot a legszellemesebben Alphonse Lamartine, a Gironde történetírója fejezte ki egyik beszédében: „Franciaország unatkozik."[44]

Igen, Franciaország lakói unták a langymeleg középszert, s mindenekelőtt az ország külpolitikájának visszafogottságát. Algéria kezdődő meghódítása nem kárpótolta a gloire és a grandeur szellemében felnőtt nemzedékeket az európai nagy politikában tanúsított passzivitásért, a nagy történelmi ellenfelek, Anglia és a cári Oroszország előtti időnkénti meghunyászkodásokért. Az orléans-i ház jelenlegi feje, Párizs grófja is úgy vélekedik, hogy „a legnagyobb szemrehányás, amivel a franciák Lajos Fülöpöt illették, az ő háborúellenessége volt."[45] Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy közömbös volt számára országának dicsősége, az európai hatalmak közt kivívott (kivívandó) helye. Csupán arról van szó, hogy a nemzeti büszkeség forrását ő nem a kard által szerzett és nagyon is kétes értékű hódításokban, hanem a gazdasági fejlő-

dés eredményeire alapozott előrehaladásban jelölte meg. Erre emlékeztetett 1847-ben a felsőházban elmondott rövid beszédében is. „Önökkel együtt engem is büszkeséggel tölt el, hogy Franciaország végre elfoglalja azt a magas társadalmi pozíciót, amely a sajátja. Ez utóbbinak legfőbb biztosítéka az a tiszteletre méltó példa, amit a többi nemzetnek mutat az őt irányító törvények maradéktalan végrehajtásával, valamint gyors fejlődésével, az ország felvirágoztatásával, amit a nyugalom és a megfontoltság tesznek lehetővé."[46]

Bárhogy is érvelt azonban, egy valakivel sosem tudott megküzdeni: a nagy császár, I. Napóleon fölébe magasodó hatalmas árnyékával. Már uralmának legelején küszködött a nemzeti dicsőség bonyolult problématikájával, erről tanúskodik az a beszélgetés, amely Lamarque tábornok temetése után, 1833. június 5–6-án zajlott le, de amelynek a szövegét a király csak egy évvel később diktálta le. E beszélgetésben rajta és Lafitte-en kívül még két képviselő, François Arago és Odilon Barrot vett részt.

„– Király: Nemzeti dicsőség! nem voltam felkészülve szemrehányásokra ezen a ponton. Úgy gondolom, egész életemben és minden alkalommal ezt védelmeztem. Nem értem, hogyan lehet azzal vádolni az én kormányomat, hogy nem tartotta fenn állandóan és energikusan a nemzet méltóságát. Dehát az ifjúság dicsőségre vágyik, mondják önök; de hiszen én is ezt akarom az ő javukra, Franciaország javára, azonban nem kívánom feláldozni e tiszteletre méltó becsvágynak Franciaország békéjét és nyugalmát, Európa békességét, a társadalmi rend megőrzését, továbbá az emberi nem boldogságát. Barrot úr, félek, hogy azok a rajongó elmék, akikről beszél, mindenekelőtt azt akarják, hogy Franciaország lángba borítsa egész Európát.

– O. Barrot: Mi attól félünk, hogy ön illúziókba ringatja magát a veszély nagyságát illetően. Azt gondoljuk, hogy igen nagy a baj.

– Király: Nem osztom ezt az álláspontot. Az a véleményem, hogy a nemzet nagy többségének elege van egyes újságok gúnyirataiból.

– O. Barrot: Sir, ne tévessze meg önmagát e tekintetben. Van elégedetlenség, amely onnan ered, hogy mi inkább akartuk folytatni a restauráció művét, mint új, vagyis teljesen nemzeti alapon létrehozni Július kormányát.

– Király: Én mindig nemzeti érzésű voltam. Soha nem törtem mohón a hatalomra. Uraim, önök ismernek engem, így tudniuk kell, hogy én csakis azért fogadtam el a trónt, hogy feleljek a nemzet hívó szavára és megmentsem olyan szerencsétlenségtől, amelynek ki lett volna téve visszautasításom esetén. Biztos vagyok abban, hogy az a mód, ahogy én felléptem a trónra, eléggé különbözik a restaurációtól ahhoz, hogy jogom legyen csodálkozni az ön által alkalmazott összehasonlításon.

– O. Barrot: Igen, Sir, azonban olyan vélemény alakult ki az országban, hogy túlságosan sok kíméletet kapott az elbukott párt."[47]

Úgy tűnik, a beszélgető partnerek nem tudták meggyőzni egymást a maguk igazáról, de talán nem is ez a döntő, hanem Barrot-nak az a mondata, hogy a nemzet csalódott várakozásában, mert az új monarchia nem a nemzeti elv jegyében szerveződött.

A király megadta a császárnak, ami megillette: 1840-ben sor került Napóleon hamvainak hazaszállítására. Unokahúgának, Leuchtenberg hercegnőnek a következőket írta május 30-i levelében: „Nagyon boldog vagyok, hogy nekem jutott osztályrészül visszaadni Franciaország földjének annak az

embernek a maradványait, aki annyi dicsőséggel gyarapította történelmünket, és körülvenni Napóleon császár síremlékét mindazzal a tisztelettel, amely megilleti őt közös hazánk részéről."[48]

Napóleon hamvainak hazahozatalát azonban nem a király, hanem az 1840 márciusában kinevezett miniszterelnöke és külügyminisztere, Thiers rendelte el. Maga a kinevezés engedmény volt a nacionalista erőknek, és Thiers nem is érte be ezzel a jelképes gesztussal, hanem erőteljesen beavatkozott az 1830-as években kiéleződött keleti válságba. Ennek lényege az volt, hogy Mohamed Ali – 1806-tól Egyiptom alkirálya – reformjaival, dinamikus hadseregfejlesztésével gyakorlatilag függetlenné tette országát a török Portától, sőt 1839-ben megverte a támadó török hadsereget is. A keleti kérdésben érdekelt nagyhatalmak nem maradhattak közömbösek, lényegében kollektív fegyveres támogatást ígértek a török szultánnak. Az apró termetű Thiers, aki Mohamed Alit támogatta, merész lépésre szánta el magát: bejelentette, hogy fegyverrel száll szembe azokkal a hatalmakkal, amelyek Egyiptomot erőszakkal kívánják térdre kényszeríteni. A lényeget tekintve ez esetben angol–francia gyarmatpolitikai érdekellentétekről volt szó. Az angol külügyek irányítása a múlt század egyik nagy államférfijának, Henry Palmerstonnak a kezében volt. Ő a válság tetőpontján nyíltan kifejtette a londoni francia követnek, hogy mit várhat Franciaország az angol kormánytól. „Önöké Algéria; ezen túl, a keleti parton nincsen más, mint a gyenge tuniszi és tripoliszi régensség. Ha Mohamed Ali, aki az önök ügyfele és védence, mindenható lesz Egyiptomban és Szíriában, önök egy csapásra az egész mediterráneum urai lesznek. És mi éppen ezt nem akarjuk."[49] Ez világos beszéd volt, és Palmerston nem maradt meg a szavaknál: júliusban a nagyhatalmak megegyeztek egy Egyiptomnak szóló közös ultimátumban, októberben pedig már a fegyverek érve következett. Ami magát a francia királyt illeti, több ízben tárgyalt a párizsi angol követség vezetőivel, előbb Henry Bulwer titkárral, később magával a követtel, Lord George Granville-lel. Panaszkodott Bulwernek, hogy túl nagy titkolózás veszi körül a szerződést, majd kifejtette, hogy milyen nehézségekkel kell szembenéznie. „Ő fél, vagy tetteti a félelmet, hogy nem lesz könnyű megtartani a békét – írja Bulwer miniszterének július 27-én. Igaza volt, amikor azt hitte, hogy Thiers el akarja fogadtatni vele a háborút, ám ebben az esetben nagyon kényes helyzetbe kerülne."[50] Thiers harcias fellépésének azonban nagyobb volt a füstje, mint a lángja, vereségét belátva október közepén benyújtotta lemondását. „Utóda, Guizot, a másik történetíró nem sokat adott a dicsőségre, és a francia érdekeket Belgiumban is, Egyiptomban is veszni hagyta."[51]

A francia nacionalizmus kérészéletű fellángolása tehát semmilyen kézzelfogható eredménnyel nem járt, sőt tőzsdebotrányt idézett elő. Az ellenzéki lapok is fokozták a kormányzat elleni támadásaikat, amire az utóbbi a National, a Charivari és más orgánumok elleni sajtóperekkel válaszolt.[52] Ennek a kalandnak a tanulságait levonva a júliusi monarchia hátralevő időszakában már nem került sor jelentősebb külpolitikai kockázatvállalásra. Ebben nem kizárólag Palmerston rendkívül ügyes, kezdeményező és a döntő pillanatokban határozott erőt felmutató külpolitikai irányvonalának, hanem minden oroszok cárjának, I. Miklósnak, pontosabban a tőle való félelemnek is szerepe volt. „Miklós személyes gyűlölettel viseltetik irányomban – mondta Lajos Fülöp

Apponyi grófnak egy beszélgetés során. Kereste és megtalálta a legjobb módszert hatalmam megdöntésére: felbomlasztani szövetségemet Angliával. Ennek a perfid vállalkozásnak Brunow volt az eszköze, Palmerston rosszakarata pedig a cinkosa. Önök, osztrákok és poroszok, félelemből Oroszország mellé álltak. Ha másról lett volna szó, bosszút álltunk volna Franciaország zajos helyeslésétől kísérve. Nem tettem. Ön ismeri az én jeligémet Miklós cár rossz módszereivel kapcsolatban: Ignoramus."[52] A polgárkirály félelmét túlzottnak is minősíthetnénk, szubjektív állásfoglalásnak, azonban a tények az ő igazát bizonyítják. A júliusi forradalomról augusztus 19-ig a szentpétervári újságokban egyetlen sor sem jelenhetett meg, ahogy az ottani brit követ jelentette. Ugyanakkor két nappal korábban új sorozást rendeltek el az orosz hadseregbe; minden orosz állampolgárnak el kellett hagynia Franciaországot; a franciák nem kaphattak beutazási engedélyt Orszországba; végül megtiltották a trikolor bármilyen formában történő használatát. Lord William Heytesbury követet természetesen úgy informálták, hogy a hadsereg létszámának növelése nem függ össze a párizsi eseményekkel, és az orosz alattvalók visszahívása is egyszerű óvintézkedésnek minősül. A cár a vele folytatott beszélgetés során őszintén megnyilatkozott: „Legjobb meggyőződésem szerint sosem fogom másnak tartani az orléans-i herceget, mint trónbitorlónak – jelentette ki I. Miklós. Mindazonáltal nincs szándékomban beavatkozni, hacsak Franciaország nem tesz kísérletet arra, hogy széjjelszórja forradalmi doktrínájának magvait más országokban, vagy hadseregét határain túlra vezesse."[53] Lajos Fülöpnek tehát minden oka megvolt arra, hogy nagy gonddal elemezze az orosz fővárosból kapott értesüléseket.

* * *

Vessünk most egy pillantást a király hétköznapjaira, szokásaira, munkamódszerére, családjával fenntartott kapcsolatára. Kalauznak bízvást elfogadhatjuk a politikai foglyok érdekében szót emelő királyi társaság vezetőjét, Appert-t, aki 1846-ban jelentette meg (Belinben németül is) memoárjait. Tíz évet töltött el Lajos Fülöp udvarában, memoárjainak is ezt a címet adta. A bennfentesek jól értesültségével avatja be olvasóját az uralkodó intimitásaiba. Későn feküdt és korán kelt, napi négy óránál többet nem aludt. Toalettjére nagy gondot, de kevés időt fordított. Ritkán fordult elő, hogy megjelent családja közös reggelijénél, általában 10–11 óra tájban vittek be neki egy tálcán szerény reggelit. Trónra lépése óta már nem volt ideje arra, hogy a közönséges leveleket is elolvassa. Neki csak a fontos küldeményeket mutatták meg, ezekre, ha nem is az összesre, ő írta meg a választ. Könnyen írt, már fiatal éveiben hozzászokott a pontos munkabeosztáshoz, így nem okozott nehézséget, hogy eleget tegyen sok irányú kötelezettségeinek. A miniszterei által hozott jelentéseket, tervezeteket és kinevezéseket a király kabinetjének íróasztalára tették, aki, ha ideje engedte, elolvasta, elemezte, végül aláírta az előterjesztéseket. Heti 2–3 alkalommal elnökölt a minisztertanács ülésén, néha többször is a körülményektől függően. Appert uralkodásának első hat évében minden áldott nap látta királyát, amint közügyekkel foglalkozott, fogadta a département-ok küldöttségeit, elutazott a családjával vidéki kastélyába, csapatokat szemlélt meg, vagy éppen külföldi uralkodó udvarában tartózkodott. Rendszeresen olvasta mind a francia, mind a külföldi lapokat és főbb műveket.

Mivel több nyelvet bírt, a követekkel anyanyelvükön szokott beszélgetni. Ismerte más országok szokásait, vívmányait, erkölcsi felfogását, ami magától értetődően meghittebbé tette a velük folytatott társalgást. Korát meghazudtoló módon friss volt a gondolkodása, és a munka sem fárasztotta el, bár hosszú és kimerítő órákat töltött el miniszterei vel, hogy megegyezésre jusson velük. Szoros munkarendje ellenére állandóan figyelemmel kísérte családja minden tagjának tevékenységét. Apai tekintélyét senki nem vitatta el, azonban ezt gyengédséggel, figyelmességgel valósította meg, aminek következtében senki számára nem volt terhes. A hercegek és hercegkisasszonyok között teljes volt a harmónia.

Az udvaronc külön is kiemelkedőnek tartotta Madame Adelaide szerepét az udvari életben, hangsúlyozva, hogy birtokában volt minden titoknak és nagyon sokszor tapasztalhatta, hogy eszességével és energiájával kisegítette bátyját nehéz helyzetekben.

A király előszeretettel emlékeztette gyermekeit arra, hogy mennyi erkölcsi haszna származott svájci tartózkodásából, amikor értelmiségi munkát végzett.

Appert bőbeszédű és Lajos Fülöpre nézve hízelgő elbeszélését olvasva szinte önkéntelenül működésbe lép a forráskritikára való késztetés. Hiszen 1846-ban jelent meg, feltételezhető célja az uralkodó tetszésének elnyerése volt. És mégis: jellemzéseinek többsége hitelesnek tekinthető, mert pusztán lélektani szemszögből nézve is valószínűnek látszik, hogy Lajos Fülöp királyként sem felejtette el hosszú „hercegi" életének megpróbáltatásait, és sokat megőrzött hajdani egyéniségéből.

Rendkívül mulattató a karrieristák nyüzsgésének rajza. Appert nagy jártasságot szerzett megfigyelésükben már a Bourbonok 1815-ös visszatérésekor. „Láttam a napóleoni Birodalom magas méltóságait, akik fehér kokárdát tűztek a kalapjukra, liliomot a gomblyukba. Nem tudták, hogy milyen eszközt alkalmazzanak vagyonuk viszaszerzésére, állásuk megtartására. Az egyik leghíresebb marsall nem pirult el, amikor a vallás maszkját magára öltötte és közszemlére tette ájtatosságát, ami sohasem volt a szívében. Láttam őt körmenetben, viaszgyertyát tartva kezében lakájokkal körülvéve."

Július után sem volt ez másképpen. Appert tíz éven át főtitkára volt a keresztény morál őrzésére hivatott társaságnak Guizot elnöklete alatt. Amíg hatalmon volt, Guizot-t bálványozták, azonban mihely kegyvesztett lett, elkezdték vádolni, s „a rágalmazás nyelvezete nem volt többé elég ahhoz, hogy támadják, új szavakat kellett kitalálni, a legélesebb fenyegetéseket megfogalmazni. Ez az ember soha többé nem kerülhet hatalomra, jelentették ki az udvaroncok. Ez egy politizáló jezsuita, mint miniszter gőgös, hiú, merész és bosszúvágyó. Nem, nem, őrültség lenne újból visszahelyezni ezt az embert a hatalomba. Monsieur Thiers, ő igen, neki kell vezetnie az alkotmányos Franciaország ügyeit, merthogy ő független szellem, gyűlöli a külföldet. Kétértelműség nélkül áldozza magát a közszabadságnak, óriási tehetsége folytán – erről a szószéken tesz tanúbizonyságot – rendkívüli, mondhatjuk: nélkülözhetetlen államférfi."

Appert őszinte felháborodása ellenére (vagy éppen ezért) igen érzékletesen írja le a hízelgők kórusát, akik Périer-t, Lafitte-ot, Charles-Victor Broglie herceget és a többieket ugyanilyen módon zsongták körül, nem

ismerve mértéket a tömjénezésben. „Nincs nála nemesebb és nagyobb jellem. Egész Európa tiszteli szilárdságát." (Périer) „A Király boldog, hogy miniszterelnöke a nép barátja, a nagylelkű citoyen, aki a fejét és vagyonát kockáztatta 1830 győzelméért... Az abszolút uralkodók reszketnek palotáikban és boldogok lehetnek, hogy nem vesszük vissza a rajnai tartományokat." (Lafitte) „Gondolja meg – mondja egy udvari gróf, hogy de Broglie herceg fényes származású, vagyona óriási, s rendkívül nagy befolyása van a külföldi arisztokráciára. Ez benne látja a biztosítékot arra nézve, hogy Franciaország intézményei fentmaradnak úgy, ahogy vannak."[54] Szerzőnk látta új miniszterek érkezését, amint a kapusok és inasok nagy szolgálatkészséggel nyitogatták előttük az ajtókat és mély tisztelettel köszöntötték az új nagyságokat. Ezek a szolgák a kifejezett tilalom dacára időnként egy-egy kérvényt csúsztattak a miniszter kezébe, aki az előszobában kegyeskedett tudomást venni annak tartalmáról. Appert ismert egy olyan inast, aki annyira arcátlanul kérelmezett mindazoknál, akik a királyhoz, a királynéhoz, vagy akár a hercegekhez érkeztek, hogy egy idő után protekciója többet számított, mint a felsőház bármely tagjáé.

A politikai szélkakasok örök forgásának minuciózus ábrázolása egyszerre szórakoztató, elszomorító és tanulságos.

* * *

Már csak a bukás bemutatása van hátra. A köztörténet jól ismert tényeire éppen csak utalok: az 1840-es évek elején bekövetkezett gazdasági fellendülés (elsősorban a vasútépítés) lendülete nemcsak megtorpant, hanem 1847-ben válságba torkollott; 1846-ban rossz termés, árvíz a Loire mentén; 1847-ben a munkanélküliek száma elérte a 800 ezret. A politika vastörvénye mozgásba hozta az összes ellenzéki erőt, amelynek élén a születőben lévő gyárak tulajdonosai, pontosabban az ő érdekeiket megjelenítő képviselők és entellektüelek álltak. (Nem az utókor véleménye, több francia kortárs is leírta, hogy a júliusi monarchiában a bankárok uralkodtak.) A „nyissunk ablakot" jelszó jegyében Barrot vezetésével kivitték a politikát a nemzetgyűlés épületéből – persze nem az utcára, hanem a polgár egész habitusának jobban megfelelő vendéglői fehér asztal mellé. Az első úgynevezett reformbankettet 1847. július 7-én tartották. („Reform a forradalom elkerülésére.") A cél világos volt: a király támogatásával, mérsékelt liberális reformokkal elejét venni nagyobb megrázkódtatásoknak. Csakhogy időközben radikálisabb, mindenekelőtt republikánus elemek is bekapcsolódtak a bankettagitációba s ez félreérthetetlenül megmutatkozott a hangnemváltásban. Az utolsó, 1848. február 19-re tervezett bankettet a kormány betiltotta. A szervezők újabb dátumot tűztek ki – február 22. –, amely a forradalom kitörésének napja lett.[55]

A sorsdöntő év minden bizonnyal 1847 volt. Nagy kérdés, hogy mennyire lehetett előre látni a robbanás bekövetkezését. Lord Normandy, Anglia párizsi nagykövete ezt írja: „1847 júliusában számos körülmény megrősítette bennem – akaratom ellenére – azt a meggyőződést, hogy mi itt, Franciaországban nagy megrázkódtatás előtt állunk." Bár naponta feljegyezte az egyre szaporodó, baljós jelű értesüléseket, s őt állítása szerint nem lepte meg a februári forradalom kitörése, szem előtt kell tartanunk, hogy idézett feljegyzését egy évvel később, tehát már a forradalom hónapjaiban készítette.

Megbízhatóbbnak tűnik, mivel még 1847. november 7-én íródott, az a levél, amelyben François Joinville fejezte ki növekvő nyugtalanságát fivérének. „Azért írok, mert megzavarnak azok az események, melyek minden oldalról halmozódnak. Kezdek komolyan megijedni... A király rugalmatlan, kizárólag a saját véleményét hallgatja meg. Minden fölött az ő akaratának kell diadalmaskodni.. Nem tudom elképzelni, hogy a nemzetgyűlés ebben az évben ne nyisson vitát erről a rendellenes helyzetről, amelyben megsemmisült az alkotmányos fikció, és minden kérdésbe belekeverték a király személyét. Nincsenek többé miniszterek, a felelősségük nulla, minden a királyra hárul. Ő elérkezett abba a korba, amikor az ember már nem fogad el semmilyen észrevételt. Megszokta a kormányzást, szereti megmutatni, hogy ő kormányoz. Hatalmas tapasztalatával, bátorságával és összes kiváló tulajdonságával magyarázható, hogy bátran szembeszáll a veszéllyel, de ettől még nem szűnik meg létezni a veszély." Világos beszéd, de a herceg még ennél is továbbmegy Lajos Fülöp elmarasztalásában „A nemzetgyűlés két házának összeülése előtt a belső helyzet pocsék, s a külső sem jobb. Mindez a király műve, egy olyan uralkodó vénségének a következménye, aki kormányozni akar ugyan, azonban nincs ereje ahhoz, hogy férfias döntést hozzon."

A júliusi monarchia agóniájának végóráján, 1848. január 21-én Thiers családi körben a lehető legborulátóbban ítélte meg az országban kialakult helyzetet. „Az ország óriási léptekkel halad a katasztrófa felé, amely biztosan ki fog törni: vagy a király halála előtt – ha a hercegnek ilyen hosszú az öregkora –, vagy pedig valamivel a halála után. Polgárháború lesz, az alkotmányt felülvizsgálják, és talán személycserére is sor kerül magasabb helyen. Az ország nem tűr el egy régensuralmat, kivéve ha valamilyen nagy dolgot cselekednek a nemzet felemelése érdekében. Lajos Fülöp semmit nem alapozott meg. Családjára hagyja a legbonyolultabb feladatot: az ő megmentését. Ha élne II. Napóleon, ő helyettesítené a trónon. Ami engem illet, megundorodtam mindentől, és nem akarok semmit. Ez a nemzet nem fog eltűnni Európa útjáról. A király haláláig nincs mit tenni; Guizot-nak maradnia kell, csupán abban kell megakadályoznunk, hogy valóra váltsa közeledését a kontinens nagyhatalmaihoz. Rá kell kényszeríteni a külföldön követendő politikát, hogy féljen a nemzetgyűlés kamaráitól és az ország népétől."[56]

És mit tett ezekben a „forró hetekben" a 74 éves, testileg-lelkileg megfáradt öregemberré lett polgárkirály? A sors úgy rendelte, hogy fenékig ürítse a keserűség kelyhét. Előbb a családi életében. December 30-án egy fogadáson Adelaide nővére a szokottnál is fáradtabbnak mutatkozott. Éjjel egy óra felé riasztó tünetek mutatkoztak rajta, ezért lóhalálában hivatták orvosát és a plébánost. Alig maradt annyi idő, hogy feladják neki az utolsó kenetet, 3 órakor megfulladt. Lajos Fülöp végigézte nővére haláltusáját, s ha lehet hinni a róla kerengő történeteknek, a döntő pillanatban megfogta testvére kezét és elbúcsúzott attól a nőtől, aki egész életében hű társa és politikájának ihletője volt. A király az egész éjszakát és a délelőttöt a halottas szobában töltötte.

Két nappal a családi tragédia előtt, december 28-án nyílt meg a hagyományos ceremóniával, de az egyre komoruló politikai horizont miatt kissé nyomott hangulatban a nemzetgyűlés ülése. Mindenki kíváncsian várta a király trónbeszédét, különös tekintettel a reformbankettekre. „Az ellenséges vagy vak szenvedélyeket keltő agitáció közepette egyetlen gondolat vezérel

engem, az, hogy az alkotmányos monarchiában, az állam hatalmi ágainak az összességében birtokunkban vannak a legbiztosabb eszközök, amelyeknek segítségével kielégíthetjük drága hazánk minden erkölcsi és anyagi igényét. Őrizzük meg keményen, az alkotmánynak megfelelően a társadalmi rendet és ennek összes feltételeit. Érintetlenül kell átadnunk az utánunk következő nemzedékeknek, amit bizományba kaptunk. Ők áldani fognak minket azért, hogy megalapoztuk és megvédelmeztük azt az épületet, amelynek védemében boldogságban és szabadon élnek majd."[57]

Ilyen végletekig kiélezett belpolitikai helyzetben minden kimondott szónak kétszeres súlya van, így nem csodálható, hogy valamennyi ellenzéki képviselő fülében az „ellenséges vagy vak" szavak visszhangoztak a legerősebben, és ezeket a jelzőket magukra vonatkoztatták. Jó néhányan emlékeztettek 1830-ra, X. Károly esetére, aki pontosan ilyen értetlenséget tanúsítva mélyítette el a szakadékot saját maga és az ellenzék között. Lajos Fülöp beszédében semmilyen új elem nem mutatható ki, szavaival tökéletesen igazolta azokat az idézett véleményeket, amelyek szerint megcsontosodott, képtelennek bizonyult felfogni az új jelenségeket, a monarchikus elveire vonatkozó fejtegetései pedig akár az 1830-as években is elhangozhattak volna.

Életének legkeserűbb óráit 1848. február 24-én, a forradalom első napján élte meg. A tények jól ismertek. Környezete azt tanácsolta neki, hogy mondjon le és tegye meg régenssé a lakosság körében népszerű leányát, az orléans-i hercegnőt. Ezek az elképzelések megkésettek voltak, Párizs utcáin ismét barikádok nőttek. Miután lemondott, Lajos Fülöp elhagyta a királyi palotát, délután 2 óra előtt néhány perccel. Saint-Cloud-ba ment, ahol egyik tábornoka két lovas kocsit fogadott, hogy őt és családját Trianonba szállítsa. Versailles-ból tovább akartak menekülni. Itt pihenőt kellett tartaniuk. Egy később feljegyzett tanúvallomás szerint az egyik szolga látta, amint a király egy fának támaszkodva idegesen törölgette a homlokát és közben szorongva mormolta: „Rosszabb, mint X. Károly!... százszor rosszabb, mint X. Károly!!"[58] Ha ez legenda, szép legenda.

Idézzünk néhány véleményt a februári forradalom okairól, Lajos Fülöp magatartásáról!

Palmerston:

„Mily rendkívüli dolog, hogy egy király, aki koronáját egy olyan forradalomnak köszönhette, melyet egy másik király vaksága és konoksága idézett elő, ugyanezekből az okokból vesztette el azt. S ez a király olyan személy, aki keresztülment az emberélet minden megpróbáltatásán, az iskolamesteri pozíciótól kezdve egészen a trón fényes birtoklásáig! És ami még különösebb: bukását részben egyik miniszterének köszönhette, aki mélyen elmerült a történelem kutatásában és nemcsak a tényeket tudta, hanem elgondolkodott azok okairól is."[59]

„Amit Lajos Fülöp soha nem volt hajlandó elismerni, a következő: az 1830-as barikádokon megszületett kormánya, jellegénél fogva, átmeneti volt csupán, amelynek minden hatáskört meg kellett szereznie, ha el akarta kerülni a hirtelen történéseket."[60]

Végül idézzük Adelaide szócsövét, krónikását:

„A júliusi monarchia nem tudott megfelelni a hagyománynak és nagyon ügyetlenül szállt harcba a szabadsággal. Átmeneti kormány volt ez,

amely részint a köztársaságtól való félelemből, részint a birodalom helyreállításának akadályai miatt jött létre. A republikánusok és a bonapartisták – ők hívták meg az orléans-i herceget 1830-ban – régóta vártak a sorukra, és erőfeszítéseiket egyesítve előbb vagy utóbb meg kellett dönteniük lázadással azt a monarchiát, amelyik a barikádokon született meg."[61]

* * *

A bukott király Angliába menekült. Nagyon ritkán érkezett hozzá látogató Franciaországból. Alexis de Tocqueville hasonlatával élve, éppoly elfeledettségben teltek napjai, mint egy Meroving-házból származó királyéi. Még két évig élt, 1850. augusztus 26-án hunyta le örökre a szemét. Nem láthatta előre a történelmet, így nem tudhatta, hogy X. Károlyon és saját magán kívül lesz még egy uralkodó: III. Napóleon, aki ugyanígy, száműzetésben fogja életét bevégezni. A francia nemzetnek a 19. században két királyt és egy császárt kellett elviselnie, amíg visszakanyarodhatott a kiindulóponthoz, 1792-höz, a köztársasági államrendhez, véglegessé téve azt.

Jegyzetek

1. Cochin, Dedys: Louis-Philippe. Paris, 1918. 12. (a továbbiakban: Cochin)
2. Mémoires de Louis-Philippe Duc D'Orléans. T. I. Paris, 1973. 24–25. (a továbbiakban: Mémoires)
3. Mémoires I. 132–133.
4. Mémoires I. 139.
5. Mémoires I. 204.
6. Mémoires I. 260–261.
7. Mémoires I. 326.
8. Cochin 36.
9. Mémoires II. 188–189.
10. Mémoires II. 206.
11. Mémoires II. 298–300.
12. Mémoires II. 360.
13. Cochin 103.
14. Louis-Philippe: Journal de mon voyage d'Amérique. Paris, 1976. 54. (a továbbiakban: Journal)
15. Journal 91.
16. de Flers, Hyacinthe: Le rois Louis-Philippe. Paris, 1891. 75. (a továbbiakban: Flers)
17. Flers 76.
18. Cochin 163.
19. Louis-Philippe et la contre-révolution de 1830. T. I. Paris, 1834. 27–28.
20. Cochin 176.

21. Cochin 178–179.
22. Arnaud, R.: Adélaide d'Orléans. Paris, 1908. 277–279. (a továbbiakban: Arnaud)
23. Cochin 179.
24. Cochin 194.
25. L'état de la France pendant la révolution (1789–1799) Paris, 1988. 508.
26. de Marnay, A.–J.: D'une chute à l'autre. 1830–1848. Paris, 1880. 4. (a továbbiakban: Marnay)
27. Cochin 214.
28. V. ö. Soboul, Albert: Dictionnaire historique de la Révolution française. Paris, 1989. 1015.
29. Le prince de Talleyrand et la maison d'Orléans. Lettres. Paris, 1890. 225. (a továbbiakban: Talleyrand)
30. Talleyrand 244–246.
31. Lásd Arnaud 330–331.
32. Flers 295–296.
33. Talleyrand 76–77.
34. de la Gorce, Pierre: Louis Philippe. Paris, 1931. 95–97. (a továbbiakban: Gorce)
35. A korabeli republikanizmus értelmezési nehézségeire lásd: Nicolet, Claude: L'idée républicaine en France. Paris, 1982. 135–137.
36. Gorce 116.
37 Talleyrand 80.
38. V. ö. Gorce 117.
39. Guizot jellemzésére lásd Gorce 355–356.
40. Flers 322.
41. Cochin 207.
42. Cochin 203–204.
43. Cochin 204.
44. Gorce 379.
45. Mémoires T. I. XIX.
46. Flers 327–328.
47. Flers 298–301.
48. Flers 319.
49. Gorce 183.
50. Hall, John: England and the Orleans Monarchy. London, 1912. 280. (a továbbiakban: Hall)
51. Diószegi István: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Bp., 1967. 124.
52. A sajtóra lásd: Marnay 179–183.
53. Gorce 205.
54. Hall 27.

55. Appert, B.: Dix ans à la cour du roi Louis Philippe. Berlin–Paris, Vol. II. 119–120.
56. V. ö.: Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószelében 1848–1849. Bp., 1970. 39–42.
57. Marnay 421–424.
58. Gorce 391–392.
59. Marnay 298.
60. Cochin 255.
61. Regnault, Élias: Histoire de huit ans. T. III. Paris, 1852. 429.
62. Arnaud 354.

SÁNDOR VADÁSZ

Ludwig Philipp, der Bürgerkönig

Unregelmäßige Persönlichkeit, unregelmäßige Laufbahn. Während der großen Revolution war er Mitglied des Jakobiner Klubs, später kämpfte er gegen die ausländische Intervention. 1793 ging er zu den Österreichern über, anschließend verdiente er dann in der Schweiz als Lehrer seinen Lebensunterhalt. So schrieb Henry Palmerston mit Recht über ihn, seine Laufbahn "erstreckte sich von der Stelle eines Schulmeisters bis zum Thron". Von den während seiner Reise in Nordamerika gewonnenen Erfahrungen ragen jene in Bezug auf das elende Schicksal der Schwarzen und der Indianer besonders hervor. Da er Napoleons Regierung nicht akzeptierte, ließ er sich erst 1817 wieder in Frankreich nieder. Als das Haupt des Hauses Orleans, fand er in der Bourbon-Restauration nicht seinen Platz.

Durch seine Abstammung, Erziehung und Kontakte zum in der Herausbildung begriffenen Bürgertum kennzeichneten ihn nüchterner Rationalismus und eine als liberal zu bezeichnende Einstellung, durch die er sich wesentlich von den Königen des Hauses Buorbon unterschied, die hartnäckig an der Idee der absoluten Monarchie festhielten.

Die "glorreichen drei Tage" im Jahre 1830, die Julirevolution brachten für den damals 56 Jahre alten Ludwig Philipp den entscheidenden historischen Moment. Zwar verdankte er seinen Thron tatsächlich den Barrikadenkämpfer, trotzdem kämpfte er bis zu seinem Lebensende gegen die Anschuldigung wegen Usurpation. Infolge des unter den entscheidenden politischen Kräften zustandegekommenen Kompromisses wurde in Frankreich anstatt der erwarteten und erhofften Republik die etwas eigenartige Variante einer Monarchie, das Bürgerkönigtum ins Leben gerufen.

"Die gute Politik ist: klug zu sein ohne Schwäche und fest zu sein ohne Gewalt" – stellt sein politisches Credo fest. Dieses Prinzip zu verwirklichen, war in den großen Krisen der 1830er Jahre (1831: erster Arbeiteraufstan in Lyon; 1834: zweiter Arbeiteraufstand in Lyon und die Barrikaden der Republikaner in Paris) nicht leicht. Der Herrscher, der in den schönen Tagen des Jahres 1830 der Freund des Volkes war, festigte 1835–36 seine Macht, des System wurde härter.

Die Opposition der Julimonarchie warf ihm und seinem Minister

Guizot vor, daß sie nicht geneigt waren den Kreis der Wahlberechtigten zu erweitern. In der immer schwieriger werdenden sozialen Frage fand er kein anderes Mittel als den Einsatz der königlichen Armee in Lyon. Was aber die Empfindlichkeit der überwiegenden Mehrheit der Franzosen am meisten verletzte, war das Außerachtlassen des nationalen Ruhms, der gloire. Der geistsreichen Feststellung des berühmten Historiographen Alphonse Lamartin nach "langweilt sich Frankreich". In der letzten Stunde des Systems, im Jahre 1848 stand der 74 Jahre alte Bürgerkönig Ludwig Philipp seinem Vorgänger Karl X. ähnlich verständnislos den Ereignissen gegenüber.

Schließlich ein Zitat aus seiner Selbstcharakterisierung. "Ich verabscheue den Krieg. Ich mag weder Karten spielen noch an Jagden teilnehmen. Ich habe keine Geliebten. Und Sie, Guizot, wissen, was daraus würde, wenn ich meine Günstlinge reich machen würde! Ich will lediglich, daß die Arbeiter arbeiten, will nur die Künste fördern, will Frankreich schöne Denkmäler hinterlassen. Das sind meine Narrheiten. Die Leidenschaften meiner Vorgänger waren mitunter weniger harmlos!"

SÁNDOR VADÁSZ

Louis Philippe, the Bourgeois King

An extraordinary person, an extraordinary career. A member of the Jacobin Club in the great revolution, he fought as a soldier against the foreign intervention. In 1793 he deserted to the Austrians, settled in Switzerland working as a teacher. That is why Henry Palmerston writes that his career led from the position of schoolmaster to the throne. The experiences he gathered during his trip in North America include those concerning the sad fate of the Blacks and the life of the Indians. Not recognizing the rule of Napoleon, he was not allowed to settle again in France before 1817. As the head of the House of Orleans, he felt out of place in the Bourbon restoration.

Due to his origins, upbringing and his acquaintance with the developing bourgeois society, his disposition was characterized by a sober rationalism and a liberal attitude, sharply distinguishing him from the Bourbon kings, who obstinately held on to the idea of absolute monarchy.

The „three glorious days" of 1830, the July Revolution brought for Louis Philippe, then 56, the crucial historical moment. Although it was in fact the fighters on the barricades that put him on the throne, he kept away from combat, struggling till the end of his life against the charge of usurpation. Instead of the expected and hoped for republic, the compromise of the decisive political forces in France resulted in the establishment of the so-called bourgeois monarchy, a peculiar version of monarchy.

His political creed was to be clever without being weak, and to be firm without violence. Putting this principle into practice was no easy task in the great crisis periods of the 1830s (1831: the first labour uprising in Lyon; 1834: the second uprising in Lyon and the barricades raised by the republicans in Paris). The sovereign fraternizing with the people in the good old days of 1830 consolidated his rule in 1835–36 and the regime hardened.

The opposition of the July monarchy blamed him and his minister Guizot for refusing to extend the vote. The only means he could find to handle the gradually deteriorating social issue was the use of royal troops in Lyon. However, what most offended the sensitivity of the overwhelming majority of French society was his ignoring gloire. According to Alphonse Lamartin the historian, „France was bored". In 1848, in the final hours of the regime the 74 years old bourgeois king faced the drift of events uncomprehending, just like his predecessor, Charles X.

Finally, this is how he described himself: „I hate war. I like neither playing cards nor hunting. I have no mistresses. And you know, Guizot, what would happen if I made my favourites rich. I only want labourers to work, I want to encourage the arts, I want to leave beautiful monuments in France. These are my follies. The passions of my predecessors were sometimes less innocent."

KÖVÉR LAJOS

XVI. Lajos és Franciaország

> Egyedül a királyt illeti meg a királyságban a szuverén hatalom; csak istennek felelős a legfőbb hatalom gyakorlásáért; a király szuverén feje a nemzetnek és egyazon azzal; végül a törvényhozó hatalom függés és megosztás nélkül az uralkodó személyében ölt testet. ... Egy francia király az állam három rendjének képviselőit nem tekinti másnak egy szélesebb körű tanácsnál, mely egy olyan család köréből választott tagokból áll, amelynek Ő a feje, s mindig Ő előterjesztéseik és panaszaik legfőbb bírája.
>
> *(Guillaume de Lamoignon, 1787. november 19.)*

Tragikus hős vagy tohonya „kispolgár"? XVI. Lajos az ismertebb francia királyok közül a legellentmondásosabban ábrázolható figurák egyike, noha a róla alkotott kép többnyire egysíkú: vagy a mártíromság glorifikációjára, vagy az uralkodásra képtelen, erélytelen és gyenge jellemű Bourbon-sarj portréjának megrajzolására koncentrál. Nem vitás, hogy mindkét beállítás elsősorban XVI. Lajos életének utolsó három évét s egyúttal a forradalomban játszott szerepét mérlegeli úgy, hogy közben vajmi keveset láttat abból a tizenöt esztendőből, amely a trónralépés és a forradalom kitörése között (1774–1789) telt el.[1]

A mélyen monarchista érzelmű Franciaország 1774-ben, XV. Lajos halálakor bizalommal és reménységgel fordult a király felé. „Soha nem beszéltek annyit IV. Henrikről s nem magasztalták annyit Richelieu-t. A képzelődések a törvényhozó király eszményén éldelegtek, s az atavizmus egy sajátos tünemény folytán a bölcsészek abban tetszelegtek magoknak, hogy a középkor legendai hősének vonásaiban tüntessék fel a jövő uralkodóját" – írja Albert Sorel.[2] Annak ellenére, hogy Franciaország ez idő tájt már egyre több bajjal küszködött, úgy tűnt, a Bourbonok szerencsecsillaga újra felragyoghat. Az 1770-es évek elején a franciák számára a király a humanitás, a kegyelem, a jóság megtestesítőjeként arra hívatott, hogy fellendítse a kereskedelmet és a mezőgazdaságot. A monarchia dicsőségébe vetett hit tehát még korántsem veszett ki az emberekből, és e hit ébrentartásáért mindent megtett a propaganda, mely az uralkodókról készült „hivatalos" műalkotások, elsősorban köztéri szobrok formájában – a 18. század folyamán lezajlott tartalmi, esztétikai változásokkal együtt – továbbra is jelen volt a városok mindennapjaiban.

XIV. Lajos politikai végrendeletében egy olyan nagy uralkodó életteli és erőt sugárzó képét hagyományozta utódjára, aki mindvégig fiatal, győzedelmes, mindig csodálatos volt, állandóan babérkoszorút viselt, és „mindennap ugyanazzal a ragyogással kelt fel; fényt és életet adott az egész világnak."[3] Jóllehet XV. Lajos ebből a ragyogásból roppant keveset őrzött meg, a róla alkotott képzőművészeti alkotások továbbra is e csillogás jegyében fogantak. Az 1760-as évek derekáig leginkább győztes római hadvezérként jelenítették

meg, igaz előfordul, hogy a békevágyáért dicsért „királyok legjobbikát" már – a kor szokásával ellentétben – nem rabszolgák vagy rabok gyűrűje veszi körül, csupán a Polgár. Marigny márkinak, az Állami Épületek Igazgatójának tanácsadója, Cochin például 1764-ben azt javasolta, hogy olykor ábrázolni kell azokat a nagylelkű és emberszeretettel teli cselekedeteket is, amelyek a jó királyok népeinél a boldogsághoz vezettek.

A felvilágosodás századának nagy befolyású eszmei áramlatai irtóznak ugyanis mindazon tettek világgá kürtölésétől, amelyek nyomort, szenvedést okoztak az emberiségnek. Ezért mindinkább elvetik a háborút és egyre keményebben kritizálják a militarizmust, amellyel a béke áldásait állítják szembe. Így az uralkodó – aki egyébként egyetlen győztes háborút sem vívott – a Szelídség, a Mértékletesség, a Méltóság, a Jótékonyság (lásd a reimsi XV. Lajost ábrázoló szobrot) vagy az Erő, a Béke, az Óvatosság és az Igazság (lásd Bouchardon párizsi szobrát) megtestesítőjévé vált. XV. Lajos országlásának második felére már ez a hivatalos propaganda nyomta rá a bélyegét. A franciák királyukban többé nem a háború vesztesét, hanem a béke élharcosát látják és láttatják.[4]

Mindamellett az idősödő libertinus király uralkodásának előrehaladtával a kritikák mind szenvedélyesebbé váltak; az udvar és az uralkodó túlzásai és költekezései megbotránkoztatták a népet. A falragaszok és a röpiratok lassanként politikussá tették a legkülönbözőbb felvilágosult köröket is. Általánossá vált a kritikai szellem, ez pedig már alapjaiban ingatta meg az abszolút tekintélyt! „A királyt – írja René Louis d'Argenson külügyi államminiszter – az ülnökök annyira gyűlölik és megvetik, hogy a legfanatikusabb republikánus sem gyűlölhetné jobban."[5] Így azután akkor, amikor XV.(„Hőn szeretett") Lajos lehunyta szemét, a francia népből tulajdonképpen már kiveszett minden iránta érzett tisztelet és szeretet. Míg XIV. Lajost titokban kellett eltemetni, addig XV. Lajosért alig mondanak néhány misét, és ha ehhez hozzátesszük XVI. Lajos szomorú végét, úgy a halál és a temetés ceremóniájának sajátos optikája önmagában is mutatója a francia abszolutizmus 18. századi hanyatlásának. Nem véletlen: midőn XV. Lajos meghalt, egész Franciaország ujjongott: „eme szörnyű nagy döbbenet közepette az új csillag, melynek derűsebb napok felé kell bennünket vezérelnie, immár árasztani kezdé életet adó fényét." A Fönix újjászületett poraiból és – csakúgy mint XIV. Lajos halálakor – a franciák minden reménysége az a „frissen ragyogó napsugár" volt, amelyet az ekkor „Várva-várt Lajos"-nak becézett uralkodó testesített meg.[6]

A „Várva-várt Lajos"-ról készült ábrázolások még változatlanul a Szelídség, a Jóság, a Béke és az Erő princípiumait hangsúlyozzák, bár már nem Jupiterként, Herkulesként vagy Apollónként jelenítik meg, s a római triumfálások dicsősége is megvonatik tőle.[7] Az új király tehát már nem feltétlenül központi figurája a hivatalos képzőművészeti alkotásoknak, ez pedig mindennél szemléletesebben érzékelteti: az abszolút hatalom tekintélye leáldozóban.[8] Angiviller, aki ez idő tájt az Állami Épületek Igazgatója volt, leírja hogy XV. Lajos uralkodása alatt többek között arra törekedtek, hogy a francia királyság minden nagyobb városának központjában egy olyan négyszögletes teret alakítsanak ki, amelyet az államigazgatás azaz a hatalom épületei határolnak és amelynek közepén az uralkodó lovasszobra vagy a római diadalmeneteket mintául vevő szoborcsoportja álljon.[9] E királyi jelenlét XVI. Lajos esetében

már csak Bordeaux-ban, Nantes-ban és Dôle-ban található meg; abban a három francia városban, amely az Angliával kötött és oly sokat bírált 1786-os kereskedelmi szerződésből rabszolgakereskedelme illetve kereskedelme révén sokat profitált.

A feladat, mely az 1774-ben trónra lépő XVI. Lajosra várt, roppant nehéz és szerteágazó: egy gazdaságilag szétzilálódott és politikai válságtól sújtott Franciaország kormányzása; így a monarchia bukásához vezető út értelemszerűen elválaszthatatlan XVI. Lajos személyes sorsától. A történetírás ennek kapcsán hajlamos arra, hogy az uralkodó tehetsége és a forradalom kirobbanása közötti ok okozati viszonyt fatalista módon állítsa be. Gondoljunk csak a Jules Michelet rajzolta portréra, a Van Dyck híres I. Károlyt ábrázoló festménye előtt Hume-ot olvasó és magányosan töprengő XVI. Lajos figurájára.[10] Albert Sorel szerint XVI. Lajos bírt „mind ama tulajdonokkal, melyek alkalmasak arra, hogy békés időben népszerűsítsék az uralkodó házakat, de eggyel sem bírt azok közül, melyek szükségesek arra, hogy dynastiák alapíttassanak izgalmak között, vagy visszaállíttassanak zavarok közepett. Ő a kor illusiói szerint fejedelem volt, egy idylli fejedelem, vagy a minő az erkölcsi elbeszélésekben szokott előfordulni; semmi sem volt benne ama zord tragédia hőséből, melyet a század magában hordott. Voltak ismeretei, de szelleme rest és ingatag vala; volt értelme, határozottság nélkül; bírt tapintattal, de nem jellemmel. Szerénynek, nehézkesnek és lemondónak tűnt fel."[11]

XVI. Lajos 1754. augusztus 23-án született Lajos Ferdinánd trónörökös és Mária Jozefin – III. Ágost Frigyes lengyel király és szász választófejedelem leánya – harmadik fiúgyermekeként. (A másodszülött fiú, Aquitánia hercege még néhány hónapos korában meghalt.) A leendő francia királlyal, aki egyenlőre a Berry hercege címet kapta, kezdetben nem törődtek túl sokat. A szülők szemefénye természetesen változatlanul a trón majdani örököseként számontartott fiú, Burgundia hercege maradt, akire egyszerre csodálattal és félelemmel nézett fel legidősebb öccse. (XVI. Lajos 1781-ben elsőszülött fiának szintén a Burgundia hercege címet adományozta.)[12] Burgundia hercege egyébiránt igen jól beletanult a neki szánt szerepbe. Autokrata, szeszélyes alaptermészete volt, mely kellő öntudattal, komolysággal és szellemi adottságokkal párosult. Kiváltképp a geometria és a matematika terén mozgott otthonosan, de „bármit igen könnyen megtanul" – jegyezte fel róla egyik nevelője. Adottságai alapján környezete hajlamos volt úgy tekinteni rá, mint leendő nagy királyra.[13] Amikor megbetegedett, a szülők az alig ötéves Berry herceget rendelték mellé azzal a szigorú óhajjal, hogy mindenben engedelmeskedjék a legidősebb testvér akaratának. A csipőtumorral műtött és tolószékhez kötött halálos beteg herceg különben mindent megtett annak érdekében, hogy jólelkű és kisebbrendűségi érzéssel küszködő öccsét olykor porig alázza.[14]

Berry hercege nemigen hasonlított bátyjához. Az udvar hedonizmusa előtt értetlenül állt, bátyja betegségét pedig az isteni kegyelembe vetett hit és az áhitat rezignációjában élte át.[15] Korához képest robosztus külleme félénkséget, zárkózottságot takart. Ezt sejteti az ekkor európai tanulmányúton lévő gr. Teleki János 1760. december 7-i naplóbejegyzése is: „láttam Berry herceget, akit korábban soha észre sem vettem, jóllehet együtt nevelkedett a mosta-

nában betegeskedő testvérével. Ámbár ő a fiatalabb, úgy tűnik, hogy idősebb a bátyjánál."[16]

1761 tavaszán, közel egyéves agónia után meghalt Burgundia hercege, és a gyászoló szülők kénytelenek voltak tudomásul venni: hőn szeretett gyermekük méltatlan utóda immár Berry hercege lett. E fiuk sorsa iránt tanúsított korábbi közönyüket ez idő tájt a tanulásra kényszerítés szigora váltotta fel, amelynek szerves része volt a megaláztatás „pedagógiája." Így heti két alkalommal, szerdán és szombaton beszámoltatták a herceget tanulmányaiból, anyja pedig – nem kellő felkészültség esetén – olyan büntetéseket rótt ki rá, amelyek nemcsak egy leendő uralkodó tekintélyének ártottak, hanem olykor kivívták az udvar sőt XV. Lajos furcsállását is.[17]

Neveltetésének irányításával Lajos Ferdinánd trónörökös a tradíciók és a paternalizmus szellemében gondolkodó La Vauguyon herceget bízta meg, aki Bossuet XVII. századi útmutatásait követve mindenekelőtt az Ájtatosság, a Jóság, az Igazságosság és az Erő princípiumainak fontosságát sulykolta tanítványába, hisz a történelem az isteni terv megvalósulásának szerves része, az uralkodó pedig ezen isteni akarat irányította történések kinyilatkoztatásának kulcsfigurája.[18] A példabeszédek mindenekelőtt arra intették a leendő királyt, hogy a szellem erejének segítségével óvakodjék a gőgtől, hisz csak így lesz képes arra, hogy „szíve mélyén felfedezze az Igazság csíráját és a Küldetést, amelynek véghezvitelére hivatott."[19] XVI. Lajos politikai pályafutása mindenesetre szemléletes példája annak, hogy az Ancien Régime utolsó királya valójában soha nem tudott túllépni a történések teológiai felfogásán, így mindenkor rejtve maradt előtte századának az a felismerése, mely szerint az események mögött elsődlegesen egyszerű emberi tevékenységek motivációi keresendők.

Hiba lenne persze azt gondolni, hogy a politikai erkölcsök hagyományának szellemében fogant oktatási programnak nem voltak korszerű elemei. Gondoljunk csak Buache fizikai földrajzára, amely a Földet hegyláncolatok és vízrendszerek alapján osztotta fel. A földrajztudós – írásait a leendő XVI. Lajos nagy érdeklődéssel tanulmányozta – az országokat gazdasági profiljuk szerint csoportosította és hasonlította össze az 1750-es évek közepe táján megjelent könyveiben.[20] Az alig kilencéves Berry hercegéről feljegyezte környezete, hogy rajongott a história iránt. Még gyermekfejjel elolvasta David Hume Anglia történetéről szóló munkájának néhány fejezetét, és ez a mű – szerzőjével 1763-ban személyesen is találkozott Versailles-ban – élete végéig kedvenc olvasmányai közé tartozott. (Hume írását előszeretettel forgatta a Temple börtönében kivégzésére váró XVI. Lajos is!) [21]

Neuville atya jellemzése szerint Franciaország leendő királya nem oly könnyen barátkozó, jóllehet nem is oly hirtelen haragú, lobbanékony természet mint testvérei, ám „a jószívűség és az igazságérzet dolgában őt közvetlen környezetében senki fölül nem múlja."[22] Még Stefan Zweig is – aki leginkább derék „nyárspolgárként" szeretné láttatni XVI. Lajost – elismeri, hogy „az uralkodó szívesen és sokat olvas, alapos történelmi és földrajzi ismeretei vannak, szakadatlanul tökéletesíti angol és latin tudását, amiben nagy segítségére van remek emlékezőtehetsége."[23] Kétségtelen, hogy a szorgalmas és kötelességtudó Berry hercegét sokmindenre megtanították, de – amint Furet írja – a leglényegesebb feladatra, nevezetesen arra, hogy miként kell egy

országot a racionalizmus szellemében vezetni, és hogyan kell egy államot a 18. század második felében kormányozni, valójában nem készítették fel.[24]

1765 decemberében meghalt Lajos Ferdinánd, így a dauphin Berry hercege lett, aki Etienne-François Choiseul dinasztikus „családi paktum" politikájának szellemében 1770-ben feleségül vette Mária Terézia legendás szépségű leányát, Marie Antoinette-et.[25] E házasság kezdetektől fogva magán viseli a legenda és a valóság sajátos keverékének bélyegét. Lamartine szemében a királyné férje végzete, aki „fensőségét csak arra használta, hogy bizalmat öntsön belé gyászos tanácsok iránt. Ő boldogságát képezé a szerencsétlenség között, de egyszersmind oka vesztének; ő lépésről lépésre vezette a vérpadig, de vele együtt lépett rája."[26] Ez a romantikus történetírók által kialakított királyi imázs mind a mai napig tartja magát. Ennek értelmében XVI. Lajos erkölcsös, becsületes, jólelkű, igaz keresztény király, aki férjként olykor nevetséges, olykor felszarvazott, uralkódóként pedig erélytelen, határozatlan, néha ostoba, és egyáltalán nem találja helyét a 18. század utolsó harmadának napról napra változó Franciaországában.[27]

Stefan Zweig XVI. Lajos szexuális csődjével – házasságát követően hét évig halogatta fitymaszűkületének operációját – magyarázza a királyné felelőtlen szórakozásait, költekezését és a hírnevét romba döntő élvezethajszolását. E szerint a serdülőkorú dauphine – 15 éves korában került Versailles-ba – majdani lelki torzulásainak gyökere szexuális kielégítetlenségében keresendő, míg a királyné „mulatozási dühe" már asszonyi kétségbeesést takar. Mindez Lajost bűntudattal töltötte el, így azután meg sem kísérelte igazán visszautasítani a királyné kéréseit. E beállítás egyébként mind a mai napig szintúgy egyik meghatározó eleme az ifjú királyi párról kialakított képnek.[28] A Habsburg-párti történetírás – túl a rehabilitációs kísérleteken – természetesen kezdettől fogva igyekszik elkendőzni a király hosszan tartó impotenciáját, és kizárólag a jóságos, adakozó, a szegények bajának orvoslására minden eszközt megragadó nagylelkű királyné tablóját állítja elénk, miközben szemérmesen elhallgatja kicsapongásait, hangsúlyozva „ezen Nagy-Fejedelmű Hertzeg Asszony nemes szívességé"-t. [29]

A trónralépés pillanatában azonban Marie Antoinette legnagyobb hiányossága az, hogy felszínes neveltetéséből adódóan fogalma sem volt arról, milyen feladatok várnak egy királynőre. Nem véletlenül írja Mária Terézia – értesülvén XV. Lajos haláláról – párizsi követének, Florimund Mercy d'Argenteau-nak az alábbi sorokat: „mindenekfelett leányom sorsa aggaszt, mely vagy egészen nagyszerű, vagy nagyon szerencsétlen lesz. A király, a miniszterek, az állam sorsa semmi jóval nem bíztat, és ő maga még oly fiatal. Soha nem törekedett komoly célok felé, aligha fogja ezt valaha is megtanulni."[30]

Közismert tény, hogy Marie Antoinette intrikusokkal, léha, haszonleső kalandorokkal vetette magát körül, de azt is meg kell jegyeznünk, hogy a versailles-i udvarban szinte kizárólag ilyen emberek lebzseltek. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a bécsi udvari etiketthez szokott Marie Antoinette hosszú ideig nem ismerte ki magát a francia királyi udvar politikai szövevényei között. Ezért történelmi leegyszerűsítés XVI. Lajos uralkodói hitelvesztéséért egyedüli felelőssé tenni feleségét, hisz az önbizalomhiánnyal küszködő, mélyen vallásos XVI. Lajost is szinte agyonnyomta és olykor megbénította környezete, Versailles.

Az udvari nemesség számára Versailles a király kegyének elérését szolgáló színtér volt. Egyéni kedvezményeket a királyi felkelés (Lever), illetve lefekvés (Coucher) apropóján lehetett kérni az uralkodótól, de volt egy másik út is e cél eléréséhez; ebben az esetben a királyné, a királyi hercegek és a befolyásos lakályok közbenjárását kellett igénybe venni. Egész Versailles-t intrikák fonták körbe, és a háttérbe szorítottak rosszindulata mindent megmérgezett (A forradalmi törvényszék elé állított Marie Antoinette ellen felhozott vádpontok egy tekintélyes része is az udvari intrikákon nyugodott.)

A királytól, csakúgy mint a királynétól XIV. Lajos óta elsősorban bőkezűséget várt el a környezetükben élősködők sokasága. Dicsőség volt a király egy-egy szerelmi kalandja, a törvénytelen gyermek pedig az uralkodó férfiasságának szimbólumává vált. Minderről könnyed dalocskák keringtek; íme közülük egy, a Napkirály idejéből való, Argenson márki közlésében:

Oh, Udvarunk telve van
Bájjal és szeretettel;
Egy fedél alatt lakik itt
Édes egyetértésben
A dicsőség a szerelemmel.
Fényes haditettek és gáláns kalandok
Töltenek meg itt minden napot.[31]

XIV. Lajos óta az uralkodó mindennapjait jellemző szertartások sokasága mindenekelőtt arra volt hívatott, hogy a király mindenhatóságának mítoszát erősítse. Reggel, a felkeléskor az ország legmagasabb rangú nemesei adták át neki ruháit, és miközben az uralkodó a „lyukas széken" (chaise percée) szükségét végezte, társalkodtak vele. A királyi pár a Nagy Ebédlőnek nevezett teremben nyilvánosan ebédelt. Az ennivalót hatalmas tálakon hozták be, és mialatt a konyhai személyzet kiszolgált, „a király húsa" bejelentésre a férfiak levették kalapjukat, a hölgyek pedig kecsesen bókoltak a királyi eledel előtt. A palotába minden jólöltözött hölgy és minden kalapot, valamint kardot viselő férfiú beléphetett. Ruhát, kalapot, kardot egyébként a palota főbejárata mellett lehetett – borsos áron – bérelni, az éj leszálltakor pedig kurtizánok kínálgatták szolgálataikat. A királyi pár élete olyannyira a nagy nyilvánosság előtt zajlott, hogy amikor Marie Antoinette első gyermekét szülte, zsúfolt hálószobájában alig kapott levegőt a vajúdó asszony.[32]

A párizsi halaskofák külön privilégiuma volt, hogy küldöttségük bármikor a királyné elé járulhatott, sőt obszcén tréfákat is megengedhetett magának. Így például 1781-ben – a trónörökös születése alkalmával – a következő kis versikét faragták:

A bájos kis Antoinette
Lám egy picit ügyeskedett
S láttuk mi sült ki belőle.[33]

John Haycraft találóan írja: mintegy „négyezer ember élt így Versaillesban piszokban, intrika és kérkedő sznobság közepette, és mégis egy sajátos, kaotikus meghitt légkörben."[34]

Az 1775 júniusában megkoronázott XVI. Lajos kezdetben népszerű volt, s azt sem lehet érdemben kétségbe vonni, hogy a 20. életévében járó

uralkodó feltett szándéka a jobbítás volt. Reimsben még rajongás és tisztelet övezte az ifjú királyi párt. A tökéletes díszletek között Marie Antoinette fiatalsága és szépsége, XVI. Lajos jósága mindenkit elkápráztatott. A feléjük áradó bizalom ekkor még nem csupán a ceremónia pillanatnyi dicsfényéből merített erőt, amint ez Mária Terézia élesszemű követének beszámolójából is kiderül. „Este hét óra felé – írja Folrimund Mercy d' Argenteau – a király karon fogta a királynét, és így sétálgattak annak a fából épített hosszú tornácnak mentén, amely a székesegyházat az érseki palotával kötötte össze. Rengetegen voltak ott a nép legalsó rétegeiből is, ám a király megtiltotta, hogy bárkit is távozásra szólítsanak fel. Mindenki közeledhetett hozzájuk, olyannyira hogy a király és a királyné valósággal a nép között forogtak, semmitől sem tartva. Ez a séta majdnem egy óra hosszáig tartott, és a közönséget túláradó öröm ragadta magával."[35]

A királyi tekintély és a királyról kialakult kép egyébként sokat változott a 18. század folyamán. Korábban ugyanis az uralkodó fizikailag igyekezett jelen lenni az országban, ám XIV. Lajos uralkodásának vége felé ez a gyakorlat már eltűnőben volt, a régensség alatt pedig értelemszerűen nem létezett direkt királyi imázs. XV. Lajos csak uralkodása kezdetén és nem túl sikeres háborúi alkalmával mozgott az országban. XVI. Lajos viszont – a reimsi koronázást és az 1786-os júniusi normandiai útját leszámítva – nemigen hagyta el szűkebb környezetét. Bár hadban állt Angliával, katonai szemléket nem tartott, fizikai jelenléte szinte kizárólag a Versailles-Fontainebleau-Compiègne körzet kastélykörútjaira korlátozódott. Ennek ellenére jól ismerte Franciaországot. Normandiai körútjára például külön is készült. Tudta, hogy e tartománynak 1 800 000 lakosa van, s évente 25 millió direkt adót fizet, sőt arra is törekedett, hogy megismerkedjék a pórnép mindennapi problémáival.[36]

E hosszabb normandiai útjától eltekintve viszont királyságát nem látogatta, így azután XVI. Lajos uralkodása alatt az udvar végleg és helyrehozhatatlanul eltávolodott, elszakadt az országtól, Párizs pedig közben igazi centrummá nőtte ki magát. Az alattvalók ezalatt szép lassan rájöttek arra: Versailles politikai jelenléte nélkül is lehet létezni. A Bourbon-gloire napkorongja tehát szép lassan „elfogyatkozott." Lavisse gondolatát idézve a királyság bukásának egyik oka mindenképpen az volt, hogy a monarchia – a szó átvitt értelmében – krónikus királyhiánnyal küszködött.[37]

Közismert, hogy XVI. Lajos üres óráiban sokat barkácsolt – a zárakkal való bíbelődést, a lakatos mesterséget nagyon megszerette – és rengeteget vadászott. Már dauphinként hozzászoktatta környezetét ahhoz, hogy két-három ember kíséretében eltűnt egy-egy vadászat alkalmával, ami számára nemcsak a szórakozást, hanem a férfiasság mércéjét, bizonyságát és a sikerélményt is jelentette.[38] Annak ellenére, hogy kitűnő vadász és elég jó lovas volt, általában puhány, ellustult emberként jelenítik meg XVI. Lajost, holott nagy étvágya – a Bourbonok általában szerették a hasukat – nem mindennapi testi erővel párosult. Egy fiatalembert például csak úgy szórakozásból nyergestül a feje fölé emelt az egyébként kissé tokás, kékszemű, dús szőke hajú, egyenes tartású, 30 évesen még karcsúnak mondott uralkodó, akit környezete mellesleg elég szépnek, jóképűnek tartott.[39]

Az uralkodó lelkiismeretességéről és egyfajta kisstílűségéről tanúskodik, hogy magánpénztárának számvitelébe még a fűszerszámlákat is bemásolta,

igaz, nemegyszer előfordult, hogy a műveletet újra kezdhette, mert valamelyik kazettában ráakadt néhány ezer livre-re, amelyről teljesen megfeledkezett. 1780-ban például több mint négyszáz udvaroncot bocsátott el „takarékossági" okokra hivatkozva, két évvel később pedig az udvari énekesek, muzsikusok, táncosok létszámát csökkentette. Ez utóbbi bizonyos megtakarítást eredményezett ugyan, ám elenyésző e tétel, annak fényében, hogy az udvar éves költségvetése 250 millió livre körül mozgott.[40]

Az 1783–84-es téli éhínség, amelyet tetézett az iszonyú hideg – Párizsban több mint egy hónapig megállás nélkül szakadt a hó –, arra sarkallta az uralkodót, hogy olykor álruhát öltve, többnyire néhány személy kíséretében – az udvarnál úgy tudták, hogy az uralkodó vadászni ment – egy-két alkalommal bejárja Versailles vidékét, és saját szemével győződjön meg a nyomor nagyságáról.

A nagyvárosokban kaotikus helyzet uralkodott; az éh- és fagyhalál mindennap szedte áldozatait, a tűzifa hiánya pedig még a jobbmódúaknak is komoly gondot jelentett. A hóakadályok Franciaországszerte nehézségeket okoztak. A legsúlyosabb tehertétel természetesen az éhezéssel küzdő nagyvárosok élelemmel történő ellátása volt, mivel a hóakadályok még a legnagyobb városokat is elvágták a külvilágtól. E rendkívüli helyzetből adódó gyors intézkedések szükségességét igen hamar felismerte XVI. Lajos. Egyik első intézkedés gyanánt a katasztrófa sújtotta területek adóterheit egy királyi rendeletben radikálisan csökkentette. Ezzel párhuzamosan szegénykonyhák felállítására, közmunkák megszervezésére utasította rendőrfőnökét és egyúttal mintegy 3 millió livre-nyi összeget szabadított fel a különféle szociális intézkedések fedezésére.[41] Udvarát adakozásra szólította fel, ruhát, élelmet osztatott a párizsiak között, akik sajátos módon juttatták kifejezésre hálájukat. A Louvre mellett hóból egy hatalmas piramist építettek az uralkodó tiszteletére és efféle verseket írtak rá:

Lajos, a szegénység azt ad, amit adhat,
Jóságodért hóból készült jellel magasztalhat.[42]

Ez a sajátos építmény mintegy másfél hónapig állott, aztán szép lassan megroggyant és elolvadt, mint a Napkirály századában a francia uralkodók tekintélye.

A sors különös fintora az, hogy XVI. Lajos uralkodásának első nagy horderejű politikai döntésével tulajdonképpen végzetes korlátok közé szorította saját hatalmát. 1774-ban ugyanis feltámasztotta a parlamenteket, amelyek működését – szívós küzdelem eredményeképp – Maupeou kancellár 1771-ben felfüggesztette. A parlamenteket különben még XIV. Lajos halálának évében visszaállították, hogy azután a 18. század folyamán e testületek eleven gátjai legyenek mindenféle reformtörekvésnek. A parlamentek ugyanakkor roppant népszerűségnek örvendtek országszerte, hisz az ellenállást, az „ellenzékiséget" testesítették meg a tekintélyét vesztett, erkölcstelen udvarral szemben. A nép Maupeou kancellár menesztése feletti elégedettségét, örömét az alábbi gúnydal jól érzékelteti.

A chatou-i út porában
Gyülekszik a nép,
Hogy lássa Maupeou kancellár
Undorító fejét,
A porban ... a porban
A chatou-i út porában.[43]

Az engedékenység, a nép érzelmeire való apellálás az ifjú király „népszerűségi indexe" szempontjából ugyan érthető volt, ám az abszolút tekintély mindezért roppant nagy árat fizetett. A parlamentek öröklött állásait betöltő kiváltságosok oligarchiája sikerrel visszaver majd minden modernizációs kísérletet, XVI. Lajos pedig a döntő pillanatokban képtelen lesz arra, hogy a reformereket megvédve csatát nyerjen a jogászok, a nemesek és a papság ellenében.[44] Hiba lenne persze mindezért kizárólag XVI. Lajost felelőssé tenni, végtére ő XV. Lajos „özönvizének" örököseként lépett a trónra. Nem vitás, hogy elsősorban a reformok embereit igyekezett hatalmi pozícióba juttatni, menesztésük azonban korántsem puszta királyi szeszély és akarat függvénye volt.

Az alapvetően jószándékú XVI. Lajos nevéhez persze egy sor komoly, a kor szellemében fogant intézkedés is kötődik, amelynek alapján nyugodtan kijelenthetjük: a francia történelemben ő az egyetlen igazán felvilágosult uralkodó. Szembesült mindazokkal a problémákkal, amelyek komoly fejtörést okoztak az ez idő tájt európai trónokon ülő kortársainak, sőt osztozott sorsukban is, hisz érdemi eredményeket tulajdonképpen egyikük sem tudott elérni, a bukás pedig mindannyiuk esetében látványos és sokat mondó történelmi fordulattal párosult.

XVI. Lajos Franciaországában jelentős változások mentek végbe például az igazságszolgáltatás és a büntetésvégrehajtás területén. „Maga az a gondolat fog minket gyönyörködtetni – olvashatjuk XVI. Lajos 1780-as rendeletében –, hogy mi az igazi gonosztevők nyomorúságát is enyhítettük, és őket a világ előtt ismeretlen és sötétségben eltöltött szenvedésüktől megszabadítottuk, amelyek – hacsak a kinyilatkoztatás által mások intelmére szolgáló sokatmondó példává nem váltak – úgy az igazságszolgáltatás egészére nézve teljességgel haszontalanok és csupán csak szánalomra indíthatják az embert."[45]

A fentiek szellemében betiltották a már halálra ítéltek további kínvallatását, és jelentős intézkedéseket foganatosítottak a börtönviszonyok átalakítása terén is. A királyi rendelet a foglyokkal történő humánusabb eljárás fontosságát hangsúlyozva tesz különbséget az elítéltek és az ítéletre várók jogi helyzete között, ugyanakkor enyhébb bánásmódot irányoz elő azok számára, akiket eladósodás következtében csuktak le. A tömlöcök megnagyobbításával részben „emberibb", részben „higiénikusabb" körülményeket akartak teremteni. Ennek megfelelően mindenekelőtt intézkedtek a beteg rabok elkülönítésének szükségességéről. 1784-ben részben humánus, részben városképi megfontolásokból a Bastille lebontását is tervbe vették. Helyén egy XVI. Lajosról elnevezendő teret akartak kialakítani, de ez az elképzelés anyagi okok miatt nem valósult meg.[46]

A polgári igazságszolgáltatás hibái és túlkapásai elleni fellépés jegyében sor került a katonai törvénykönyv reformjára is. Egy 1775-ös királyi rendelet

értelmében békeidőben történő dezertálásért csak abban az esetben lehetett a legsúlyosabb büntetést kiszabni, ha az kegyetlenkedéssel, rablással és emberöléssel párosult.[47]

Claude Louis Saint-Germainről, akit Turgot sugallatára bízott meg az uralkodó a hadügyi államtitkári teendők ellátásával, nemcsak Lavisse, hanem több mint fél évszázaddal később Matthew Anderson is úgy tartja, hogy a 18. századi Franciaország egyik legnagyobb katonai zsenije volt.[48] Ez az 1775. október 25-i kinevezésekor közel hetvenéves, rideg, beteges, korábban mellőzött öregember alig két évvel később bekövetkezett haláláig 98 rendeletet adott ki a hadsereg szervezetének korszerűsítése végett. Pragmatikus katonapolitikus volt, akit hidegen hagytak az udvar intrikái csakúgy, mint a felvilágosodás politikai íróinak katonai teóriái, hisz lényegében elvetette a filozófusok azon tételét, mely szerint a hadsereg a társadalom kicsinyített tükörképe kell legyen. Elutasította az ekkor megszülető és oly divatos katona-polgár fikció mítoszát, amely a háború és a béke, a hazafiság és a termelő munka, a fegyelem és az egyéni szabadság egyfajta szintéziseként született meg, és még e század gyakorlata bebizonyította, hogy egy a sok téveszme közül.[49]

Saint-Germain nem értett egyet azzal a megállapítással sem, hogy aki jó a termelésben, az minden bizonnyal kitűnően megállja helyét a hadseregben is, mivel a 18. századi nagy háborúk tanulságaként arra a megállapításra jutott: e háborúk éppen azért nem jelentettek súlyos csapást a gazdaságra, mert a hadsereg a termelésben jelentéktelen szerepet betöltő emberek sokaságából állott. „Nem lehet vitás – írja 1779-ben Amszterdamban megjelent memoárjában –, hogy egy hadsereg a lehető legjobb emberanyagból kell formálódjon; ám egy ütőképes hadsereg létrehozása semmiképp nem eredményezheti a nemzet tönkretételét; sőt épp a nemzetet tennénk tönkre azáltal, ha annak színejavát vennénk be a hadseregbe. A dolgok jelen állapotában a hadsereg csakis a nemzet söpredékéből állhat, olyanokból, akik teljességgel haszontalanok és ártalmasak a társadalomra nézve."[50] Ez az első olvasatra hagyománytisztelőnek tűnő, valójában azonban nagyonis racionális megállapítás igen aktuális problémát feszeget: a hadsereg és a nemzet egymáshoz való viszonyát, és ez a felvilágosodás egyik nagy kérdésfelvetése volt.

XVI. Lajos uralkodásának – az 1780-as évek második feléig – kétségtelen sikerágazata a külpolitika volt, melynek eredményei sokkal inkább egy újfent felemelkedő, semmint egy hanyatló Franciaország képét vetítették előre. XV. Lajos halálakor Franciaország tekintélye már a múlté, az új uralkodó egyik első feladata tehát eleve nem lehetett más, mint megkísérelni országa régi nimbuszának feltámasztását. XVI. Lajos trónralépése pillanatától világos volt, hogy a külpolitikát alapjaiban másként képzeli el, mint elődei. Rövidesen bebizonyosodott, hogy jó diplomáciai érzékkel megáldott, taktikus uralkodó, akinek túlzott óvatossága, közismert lassúsága diplomáciai síkon megfontolt és átgondolt külpolitikai döntéseket eredményezett, igaz, egy dologban hajthatatlan és meglepően következetes maradt: a Bourbonok Franciaországának hatalmi érdekeit soha nem rendelte alá holmiféle dinasztikus paktumpolitika szempontjainak. Ez az oka annak, hogy Marie Antoinette-nek – a belügyekkel ellentétben – a külpolitika alakításában érdemi befolyása soha nem volt, bár a királyné néhány alkalommal makacsul megkísérelte a Habsburg érdekek számára kedvező döntések kierőszakolását.[51]

XVI. Lajos külpolitikai elképzeléseinek megvalósításában jelentős szerepet játszott a külügyi államminiszter, Charles Gravier de Vergennes. Ez az idős, tapasztalt diplomata helyesen mérte fel, hogy a Habsburg politika nyugati orientációjának ellensúlyozására Európának ismételten szüksége van egy viszonylag erős, tekintélyes, ám békés Franciaországra. Az 1770-es évek dereka táján Versailles-ban tehát arra a helyes és jól időzített végkövetkeztetésre jutottak, hogy a kelet-európai felvilágosult abszolutizmusok birodalmi megfontolásai és a brit diplomácia elmúlt negyedszázadban tanúsított arroganciája némiképp módosította mind a keleti, mind pedig a nyugati trónusok hatalmi törekvéseit. XVI. Lajos ennek függvényében vonta le a 18. századi francia külpolitika tanulságait, és ennek szellemében lényegében leszámolt a feldarabolások és osztozkodások kontinentális hagyományaival.

II. József így azután hiába ajánlotta fel sógorának, hogy Bajorország osztrák érdekszférába történő bekapcsolása esetén a franciák fejbólintásának honoráriuma Németalföld egy része lenne, a válasz Versailles részéről – az osztrákbarát körök minden igyekezete ellenére – elutasító volt. Franciaország nem engedhette meg, hogy az osztrák hatalom a német területek centrumában tovább erősödjék, hiszen ennek beláthatatlan következményei lettek volna, csakúgy mint Ausztria sikeres hollandellenes fellépésének. A bajor trónutódlás kapcsán Franciaország az 1779-es tescheni szerződéssel – saját jól felfogott érdekeit szem előtt tartva – keresztülhúzta a Habsburgok német területekre irányuló további behatolási kísérleteit. 1783-ban Versailles a Habsburg uralkodó tudomására hozta, hogy minden olyan elképzelést határozottan visszautasít, amely a török birodalom integritását veszélyezteti, míg az 1785-ös Fontainebleau-ban aláírt megállapodás értelmében a hollandok – élvezve Franciaország támogatását – részben megvédték a wesztfáliai békében biztosított hajózási és kereskedelmi érdekeiket.[52]

Vergennes tehát határozott és kézzel fogható gesztusokkal látványosan tudtára adta Európának: a jelenlegi Franciaország többé már nem agresszív hatalom, hanem a kontinentális status quo, a rend és a nyugalom feltétlen híve. Olyan hatalom, amelyik még szövetségese ellenében is képes megvédeni a kisebb államok területi integritását. Trónusán kiszámítható, megfontolt koronás fő ül, aki személyében is garanciát jelent Európa középhatalmai számára, és aki végső soron képes arra, hogy II. Józsefet előbb nyugati terjeszkedésének, majd németalföldi birtokainak feladására bírja úgy, hogy ennek fejében nem nyújtott be francia területi igényeket tartalmazó „számlát." Ezt a békés, egyensúlyra törekvő kontinentális politikát teljes siker koronázta. Anglia elszigetelődött, hisz szétválasztották a brit stratégia „szárazföldi" és „tengeri" ágát.

XVI. Lajos uralkodása idején – először a történelmük folyamán – a franciák kizárólag a tengeri és a gyarmati háborúra összpontosíthatták erőforrásaikat. A britek ennek következtében nemcsak az észak-amerikai gyarmataikat vesztették el, hanem a francia–holland–spanyol együttműködés eredményeképp azt is tudomásul kellett vegyék, hogy tengeri fölényük bizonyos helyzetekben átmenetivé válhat, sőt olykor még a Csatorna feletti korlátlan angol uralom is veszélybe kerülhet.[53]

Úgy tűnt, a Bourbonok hatalma ismét a zenithez közelít. Anglia Versailles-ban kénytelen volt elismerni a szabadságukért küzdő észak-amerikai

gyarmatok függetlenségét, a burgundiai Dôle városában pedig szobor hirdette a francia uralkodó újszerű dicsőségét. XVI. Lajos e forradalom alatt lerombolt márvány alkotás tanúsága szerint oly szerepkörben tetszeleghetett, amelyben elődei soha. Az állva ábrázolt király határozott, magabiztos mozdulattal mutatott a földgömbre, a szobor talapzatán pedig felirat hirdette az új programot: „Szabadságot a tengereknek," vagyis gyarmatokat Franciaországnak. E program „megjelenítése" külön hangsúlyt kapott a már említett 1786-os normandiai út alkalmával. XVI. Lajos Cherbourg kikötőjében – ahol immár évek óta komoly korszerűsítési munkálatok folytak – tengerre szállt, s a Patriote fedélzetén ebéden látta vendégül a magasrangú tengerésztiszteket.[54]

1783 az illúziók és nagy remények esztendeje volt. A franciák meg voltak győződve arról, hogy országuk „töretlenül halad a kiteljesedés felé" – írja emlékirataiban az amerikai függetlenségi háborút végigharcoló fiatal Ségur gróf. „Büszkék voltunk arra, hogy franciák, és még büszkébbek voltunk arra, hogy a 18. század franciái vagyunk, mely századra úgy tekintettünk, mint a Földre varázsolt aranykorra."[55] Csakhogy a francia marinizmus rengeteg pénzbe került. XV. Lajos uralkodásának vége felé a flotta éves költségvetése 25 millió livre körül mozgott. 1776-ban ez már 34 milliót tett ki, 1780-ban pedig már közel 170 millió livre körül volt a haditengerészet éves költségvetése.[56] Azaz alig több mint fél évtized leforgása alatt a tengeri politika költségvetése meghétszereződött, miközben az anyagi erőforrások előteremtésének feltételei mit sem változtak. Ha valaki, akkor XVI. Lajos kétségtelenül legtehetségesebb pénzügyi államminisztere, Turgot tisztában volt ezzel. Miniszterségének rövid periódusában következetesen szembeszállt a nagyhatalmi ábrándokat kergető és oly sok pénzt felemésztő fegyverkezési és marinista elképzelésekkel, hisz világosan látta: a privilégiumok szövevényén nyugvó francia gazdaság ezen elvárásoknak súlyosabb következmények nélkül nem képes megfelelni. Inkább arra igyekezett rávenni az uralkodót, hogy a gazdaság rendbehozatalára fordítsa energiáit.

XVI. Lajos nem sokat értett a gazdasághoz. A privilégiumok falát csak félve bontogatta, s e téren a legkisebb ellenállás is megtorpanásra késztette. Ugyanakkor rendeletek sora bizonyítja, hogy akarta a reformokat. Beleegyezett például abba, hogy az ország kereskedelmének élénkítése végett eltöröljék az országutakon és a nagyobb folyókon fizetendő vámokat; ez bizony jónéhány efféle privilégiummal bírót érzékenyen érintett. A jobbágyok helyzetének javítása és elégedetlenkedésük lecsillapítása végett 1779-ben királyi rendelet törölte el a holtkéz jogot, egy évvel később pedig a fejadó felülvizsgálatára került sor. A gabona kereskedelem szabaddá tétele, a céhek, a céhtanácsok és a robot eltörlését célzó rendelkezések sora igazolja, hogy az uralkodó tulajdonképpen szimpatizált a fiziokraták elképzeléseivel.[57]

Nem véletlen, hogy XVI. Lajos a kortársak által a radikális változások elkötelezett híveként számontartott Turgot-ot nevezte ki pénzügyi államminiszterré, aki François Quesnay és Jean Claude Vincent de Gournay mellett a fiziokrata tanok megalapítójaként és rendszerezőjeként tartanak számon. Anne Robert Jacques de Turgot bizonyos értelemben nem az első, hanem sokkal inkább az utolsók egyike azon „újítók" között, akik társadalmi és gazdasági programmal rendelkeztek, de látványosan megbuktak a privilegizáltak ellenében. A 18. századi Franciaország kegyvesztett reformereinek sorát még

Germain Louis Chauvelin nyitotta meg. Őt Fleury kardinális 1737-ben kényszerítette arra, hogy lemondjon posztjáról. Húsz évvel később hasonló sors várt Jean Baptiste Machault d'Arnouville-re. Vele szemben a forradalom épp oly kegyetlen volt, mint annak idején ádáz ellenfelei, hisz a kilencvenegy éves vak, süket öregembert forradalmi törvényszék elé állították, majd kivégezték. Kettejük között René Louis d'Argenson volt a francia királyság erős embere, de 1747-ben ő is távozni kényszerült, és ezzel még korántsem teljes a lista.[58]

1774-től az ősi normandiai nemesi családból származó Turgot vette át a reformerek staféta botját és tett erőfeszítéseket Franciaország átalakítására. A királyhoz írott 1774. augusztus 24-i levelében programjának lényegét az alábbiakban foglalta össze: a fő feladat elkerülni a pénzügyi összeomlást úgy, hogy sem az adókat nem növeljük, sem kölcsönöket nem veszünk fel. Ennek szellemében elsődleges célja a gazdaságot béklyóba verő privilégiumok eltörlése mellet egyfajta képviseleti rendszer kialakítása volt. Szigorú rendszabályai takarékosságra intették még az udvart is, amely – élén a királynéval – mindenféle megszorító pénzügyi intézkedés létjogosultságát megkérdőjelezte, jóllehet Turgot igyekezett jó példával elöl járni. Egyik első intézkedése az állami tisztviselők igen magas honoráriumainak radikális csökkentése volt, ezért többek között saját fizetését évi 142 ezer livre-ről 82 ezerre szállította le.

A birtokosokat érthető okokból leginkább a vámjogok felülvizsgálata, a gabona szabad forgalma és a robot pénzszolgáltatásra történő változtatása idegesítette. Következett a céhek megszüntetése, aminek eredményeképp a legtöbb iparág űzésének jogát egyszerű hivatali bejelentés révén el lehetett nyerni. A fiziokratizmus a cenzúra visszaszorításával a sajtó-és gondolatszabadság előtt is teret nyitott. Ennek köszönhetően a filozófusok az ész, az erény emberét ünnepelték Turgot-ban és további kemény lépéseket vártak attól az embertől, aki mind a felvilágosult udvarokban, mind Angliában roppant nagy népszerűségnek örvendett.

A reformoknak azonban voltak előre nem várt következményei is. A különféle paraszti terhek megtagadása mindennapossá vált, sőt egyre több támadás érte az ősi ellenségképet, a kastélyt. A gabona szabad forgalma kedvezett a spekulációnak, amely egyrészt áremelkedést, másrészt éhínséget eredményezett. Kitört az ún. lisztháború („Jean Farine"). A vidék lázadása és a városi plebejusok mozgolódása kedvező alkalmat kínált a parlamenteknek arra, hogy a társadalmi rend megvédése érdekében rávegyék a királyt Turgot menesztésére. A pénzügyek irányítója 1776 tavaszán emelt fővel vette tudomásul, hogy kegyvesztett lett, s XVI. Lajos érzelmes, a menesztés felett mármár bocsánatkérően szabadkozó levelére öntudatosan így válaszolt: „Uram, hiszem, hogy legjobb meggyőződésem szerint cselekedtem; őszintén kívánom, hogy Ön mindenkor megmaradhasson abban a hitben, hogy én hibáztam..."[59]

Turgot feláldozásával odalett a monarchia egészét átfogó korszerűsítés utolsó lehetősége, és egyúttal világosan kirajzolódtak a XVI. Lajos képviselte politikai elképzelések önellentmondásai. Az uralkodó ugyanis tisztában volt a reformok szükségességével, sőt vállalta és bizonyos fokig támogatta is azokat, ám abszolút uralkodóként gyöngének és engedékenynek bizonyult a parlamentek ellenében, a deprivilegizáció gondolatát pedig tradicionalizmusa következtében saját, egyébként igencsak szűkkeblű nemessége jogfosztottsága-

ként fogta fel. Ezért aztán a sorsdöntő pillanatok királyi állásfoglalásai – melyek helyességében olykor leginkább maga az uralkodó kételkedett – keresztülhúztak mindennemű újító szándékot.[60]

Turgot Jacques Necker követte. E genfi születésű államférfi elsősorban bankár volt, aki 1777-től 1781-ig, illetve 1788-tól – 1789 júliusában történt néhány napos menesztését nem számítva – 1790-ig irányította Franciaország pénzügyeit. Necker, bár sokat tanult a fiziokratáktól, kezdettől fogva elutasította elődje gazdasági szabadságelvét. A „gondoskodó állam" híve volt, mivel a 18. századi éhséglázadások tanulságaképpen arra a következtetésre jutott, hogy az államnak ésszerű politikával meg kell előznie a gabonaárak ingadozását az alattvalók létbiztonsága és a társadalom nyugalmának biztosítása érdekében. Az állami beavatkozás fontosságát szem előtt tartva komoly változtatásokat vezetett be a pénzügyi adminisztráció különféle ágazataiban, és remekül kamatoztatta bankári gyakorlatát a kölcsönök és egyéb járadékok elhelyezése terén. Necker azonban mindenekelőtt a közvélemény embere volt, aki akkor, amikor a parlamentek nem támogatták kölcsönigénylési elképzeléseit, megírta híres és később hírhedté vált „Beszámoló"-ját (Comte rendu au rois), mely 1781-ben százezres példányszámban látott napvilágot.[61]

A forradalom kirobbanásáig a francia gazdaság szerkezetében érdemi változás nem ment végbe. A közvetlen adók például a bruttó nemzeti terméknek csak alig 10%-át tették ki Franciaországban, míg a nagyságrendben közel azonos angol bruttó nemzeti termék 22%-a folyt be az indirekt adókból.[62] A reformelképzelések kivitelezésével kísérletező miniszterek jöttek-mentek, de az uralkodó hajthatatlan volt az Ancien Régime társadalmának jogállása dolgában, noha a kiváltságosok egyre gyanakvóbban tekintettek a reformokkal továbbra is kacérkodó, és ezzel párhuzamosan döntéseiben mindinkább elbizonytalanodó királyukra, akinek gondjait ez idő tájt már külpolitikai nehézségek is szaporították.

Vergennes 1787-ben bekövetkezett halála után Franciaország Európában betöltött korábbi „mérséklő" szerepe lassan hanyatlani kezdett. A francia udvar hollandiai befolyása csökkent Poroszország és Ausztria ellenében, Bécs és Szentpétervár együttműködésének jegyében pedig II. József háborút tervezett, majd kezdett a törökök ellen. A francia diplomácia mindinkább légüres térbe került. A forradalom előestéjén London orosz- és osztrákellenes fellépést várt Versailles-tól, míg Szentpétervár porosz- és angolellenes magatartásra igyekezett rábírni Vergennes utódját, a habozó, ám nem túl jó taktikai érzékkel megáldott Montmorint, aki egyrészt egy esetleges angol–orosz közeledéstől rettegett, másrészt aggódva figyelt Londonra, ahonnan olykor méla közönnyel, olykor szenvedélyes érdeklődéssel viszonyultak a kontinens ügyeihez. Mindenesetre Franciaország most nemigen volt abban a helyzetben hogy aktivizálódjék. XVI. Lajos energiáit ekkor már szinte kizárólag a belpolitikai feszültségek kötötték le.[63]

A parlamentek ugyanis keményen szembeszálltak az udvar kölcsönigényeivel és megtagadták az új adók kivetését. XVI. Lajos ezért 1787 februárjában összehívta az Előkelők Gyűlését, ám ez a testület nem tudott, nem mert és nem is nagyon akart részt vállalni az újabb adóemelésekben. Túl szűkkeblű volt ahhoz, hogy megnyirbálja a kiváltságokat, és túl gyáva ahhoz, hogy felvállalja az újabb adók kivetésének esetleges következményeit. E testület te-

hát, mely eredendően az istennek felelős legfőbb hatalom támogatására volt hivatott, gyakorlatilag cserben hagyta az uralkodót, majd némi töprengés után – nem alaptalanul – arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az ország adójának emelése dolgában egyedül a Rendi Gyűlés illetékes. A helyzet bizonyos értelemben alkotmányos válságra emlékeztetett, ám nem nélkülözött bizonyos pikantériát sem, hiszen az Ancien Régime egyik specifikuma épp az írott alkotmány hiánya.[64] Az Előkelők Gyűlése 1787 júliusában dolgavégezetlenül feloszlott, mialatt a Párizsi Parlament egyre hangosabban követelte a Rendi Gyűlés összehívását.

Így az Ancien Régime pénzügyi válságának valós dimenziója a társadalom egészét átfogó válság formájában öltött testet. Az abszolút hatalom mozgástere tehát gyakorlatilag megszűnt, miközben a polgárság már valamiféle „nemzetgyűlés" ideáját kezdte dédelgetni. XVI. Lajosnak nem volt sok választása, meg kellett barátkoznia a Rendi Gyűlés összehívásának gondolatával. Ezt hosszú vajúdást követően 1788 júliusában vette tudomásul, majd az augusztus 8-i rendeletében úgy „döntött," hogy a következő év májusa lesz a megnyitás időpontja.[65]

A Rendi Gyűlés ideájának elfogadását és az időpont kijelölését követően még jónéhány fontos probléma várt megoldásra. Milyen „alapokon" hívják össze e Gyűlést? Milyen legyen a választókerületek beosztása? Rendenként válasszák-e a küldötteket? Több mandátumot biztosítva figyelembe vegyék-e azt a hatalmas tömeget, amit a harmadik rend a két kiváltságos renddel, a papsággal és a nemességgel szemben képvisel? Másképpen fogalmazva: visszamenjenek-e 175 évet (1614 óta nem hívták össze a Rendi Gyűlést), vagy pedig elismerjék azokat a gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi változásokat, amelyek az azóta eltelt közel kétszáz esztendőben lejátszódtak Franciaországban.

Az 1788. év vége táján e kérdések foglalkoztatták leginkább XVI. Lajos egyre kevésbé engedelmes alattvalóit. A hagyományokat híven követő monarchia egyébként meglepően rugalmasnak bizonyult. Az ősz folyamán számos konzultációt tartottak a tisztviselőkkel, az egyetemekkel, a tudós társaságokkal és a Tartományi Gyűlésekkel, majd a következő javaslatot tették le XVI. Lajos asztalára. A választási keret – 1614-es alapokon – a baillage, illetve a sénéchaussée marad, ez az oly képlékeny bírósági körzet. A harmadik rendnek kétszer annyi képviselője lesz, mint a kiváltságos rendeknek, ám a tanácskozás rendenként történik. Semmilyen döntés nem született viszont azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a választott küldöttek személyenként vagy rendenként szavazzanak-e.

A király a választási szisztéma eldöntésénél – jóllehet látta annak tökéletlenségét – tiszteletben tartotta a tradíciókat, ugyanakkor széles körű érdekegyeztetésre is törekedett. Ennek eredményeképp a választhatósághoz megkívánt feltételek meglepően liberálisak voltak: elegendő 25 évesnek, franciának és adózóként számbavétetettnek lenni. A választási törvény értelmében csak a nők (a nemes hölgyek képviseltethették magukat!), a nyomorgók és a külföldiek voltak kizárva. Miután a Rendi Gyűlésbe történő választások mikéntjének vitája lezárult, az ország a tényleges választási periódushoz érkezett.

A munkálatok oroszlánrésze azonban még hátra volt. A gyűlésbe hívó levelek elkészítésére irányuló királyi rendelkezés a következőkben határozta

meg a teendőket. Szóvivőket kell választani, néha többszörösen összetett választásokon, ám egyúttal panaszfüzeteket kell szerkeszteni, melyeket a nemzet képviselői a királynak fognak átnyújtani.

XVI. Lajos lényegében kettős célt tűzött ki a folyamatában kissé hosszasan ismertetett tárgyalások elé: egyrészt joggal remélte, hogy országa képviselői tanácsokkal látják el királyukat, másrészt őszintén bízott abban, hogy ezáltal méginkább lehetősége nyílik megismerni alattvalói kritikáit és vágyait, éljenek azok vidéken vagy városban, legyenek gazdagok vagy szegények. Az így megszületett panaszfüzetek mindenesetre ékesen bizonyítják, hogy a forradalom előestéjén a franciák mennyire ragaszkodtak még a monarchiához és XVI. Lajos személyéhez. Igaz, alkotmányosságot követeltek, a bajokért viszont kizárólag a minisztereket tették felelőssé. Az állam szerepét – a panaszfüzetek tanúbizonysága szerint – a nép és a hatalom közötti kapocsként fogták fel, miközben nem volt konszenzus a Rendi Gyűlésen történő szavazás miként jéről. A polgárság a nemzeten belüli helyének elismertetéséhez a személyenkénti szavazás bevezetésével akart eljutni, a papság és a nemeség ellenben a rendenkénti szavazás szisztémájához ragaszkodott.[66]

A forradalom és király viszonyát boncolgató számtalan monográfiában és tanulmányban, amelyekben különféle ítéletek sokaságával találkozunk, egyetlen közös nevező világosan megfogalmazódik: XVI. Lajos tulajdonképpen döntésképtelen szereplője, amolyan bábfigurája volt az események árjának, hisz többé-kevésbé fogalma sem volt arról, hogy valójában mi is történik körülötte. A kezdetet puszta lázadásként értékelte, a tömegmozgalmak ismétlődései láttán pedig mindössze azok az évszázados beidegződések, politikai reflexek működtek nála, amelyek a hagyományok szellemében fogant abszolút királyi tekintély megvédésének elengedhetetlen szükségességére koncentráltak. Annak a lehetősége, hogy 1789-ben valami olyasmi kezdődött el, ami magasabb rendű a királyi hatalomnál, meg sem fordult a fejében. Számára a „revolució" egy általános lázadás jelentéstartalmát hordozta.[67] Azt, hogy az események mögött a változások sokoldalúsága, a zsarnokellenesség, a hagyományokkal történő szakítás, a régi Franciaország tagadása, az alkotmányosság és a nép önfelszabadítási igényének együttese keresendő, egyáltalában nem, vagy csak igen későn ismerte fel.[68]

A forradalom XVI. Lajosának politikusként csupán hibás döntések sorozatára futotta erejéből. A nemzetgyűlésben lépésről lépésre szembeszálltak a királlyal, aki neveltetése és egyéni adottságai révén képtelen volt arra, hogy akaratát akár egyetlen egy esetben is érvényre juttassa. Párizs, a centrum először arra kényszerítette őt, hogy tudomásul vegye a feudalizmus eltörlésének és az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának szellemét, majd – fizikai mozgásterét korlátozva – egyszerűen beköltöztette uralkodóját a Tuilleriákba. A politikai fejleményeket alapvetően befolyásolták XVI. Lajos szerencsétlen intrikái és ármányai. A francia király ígérgetett félelmei mértékében, és soha nem tartotta meg azokat reményeinek mindenkor rosszul felmért lehetőségeiben bízva. „Az ígéretek és az eskük semmit sem számítottak, időnyerés céljából ügyetlenül felhúzott homlokzatok voltak egy még otrombább intrika elleplezésére, amelyet azért találtak ki, hogy megszegjenek minden ígéretet és esküt."[69]

XVI. Lajos dinasztikus szolidaritásban reménykedő konspirációi ezért

nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a kormányforma, a monarchia vagy köztársaság alternatívája befelé polgárháborúba, kifelé pedig honvédő háborúba torkollott. Ezért árulóként, nem pedig zsarnokként ültek törvényt felette.[70] Következésképp perében védői hiába vonták kétségbe a Konvent bíráskodási jogát, ez csupán jogászi érv volt egy alapvetően politikai telítettségű ügyben. Így azután öt hónapi Tuilleriákbeli „uralkodás" után XVI. Lajos útja a Temple börtönébe, innen pedig a vérpadra vezetett.

XVI. Lajos, aki a forradalom alatt egyáltalán nem tudott uralkodni, tudott tűrni, szenvedni és meghalni. A halálos ítélet végrehajtására várva bizonyára sok minden megfordult a fejében, s talán utolsó óráiban felsejlett előtte az a fal is, amelyet a monarchia eszméje és a demokrácia lehetőségei közé épp ő húzott fel 1789-től tanúsított rövidlátásával és önzésével.

1793. január 21-én bátran lépett a vérpadra. A vesztőhelyen már nem egy halálra ítélt uralkodót, hanem sokkal inkább egy romantikus attitűdök kényszerű birtokában lévő mártírt láthatunk viszont. Henri Essex Edgeworth de Firmont apát, aki 1792. augusztus 10-e után titkos kapcsolatot tartott fenn a fogságban lévő királyi családdal és az emigránsokkal, így írja le emlékirataiban XVI. Lajos életének utolsó perceit: „A vesztőhelyre igen meredek út vezetett. A király visszautasította, hogy karomra támaszkodjék, és ítéletébe beletörődve, azt hiszem, egy pillanatra sem hagyta cserben bátorsága. Sőt, legnagyobb meglepetésemre, megtéve az utolsó lépcsőfokot is megfordult ... és puszta tekintetével elhallgattatta a vele szemben álló mintegy tizenöt-húsz dobot, majd hangosan ... ezeket a felejthetetlen szavakat mondotta: 'Ártatlanul halok meg. A bűnöket, amelyekkel megvádoltak soha nem követtem el. Megbocsátok halálom okozóinak, és kérem Istent, hogy a vér, amelyet most kiontani készültök, soha ne hulljon visssza Franciaországra."[71]

Kivégzéséről két nappal később a Moniteur szenvtelen tudósítója is beszámol:„A főparancsnok és a községtanács megbízottai reggel fél kilenckor érkeztek Capet Lajos lakosztályához. A parancsnok tolmácsolta az imént kapott parancsot, mely szerint ő kíséri el a kivégzésre. Lajos három percet kért, hogy gyóntatójával beszélhessen; ezt megadták neki. Röviddel ezután Lajos egy csomagot mutatott a megbízottaknak azzal a kéréssel, hogy juttassák el azt a párizsi községtanács közgyűléséhez. Jacques Roux polgártárs erre azt válaszolta, hogy ezt a feladatot nem vállalhatja magára, mivel az ő küldetése a kivégzésre történő elkísérés. Erre Lajos ennyit felelt: „Ez igaz." A csomagot végül a községtanács egy másik tagjának adták át, aki vállalta annak továbbítását.

Ekkor Lajos így szólt Santerre-hez: „Induljunk, készen vagyok." Lakosztályából kilépve arra kérte a városi tisztségviselőket, hogy ajánlják a községtanács szíves figyelmébe a szolgálatára kirendelt személyzetet, és érjék el, hogy komornyikját, Cléry-t a királynő (itt kijavította magát: a feleségem) mellé rendeljék. Közölték Lajossal, hogy minden kérését jelenteni fogják a tanácsnak.

A belső udvaron Lajos gyalog haladt keresztül; a külsőben beszállt egy kocsiba, amelyben rajta kívül gyóntatója és két csendőrtiszt foglalt helyet. (Az ítéletvégrehajtó a place de la Révolution-on várt rájuk.) A menet a körútakon haladt egészen a kivégzés helyszínéig; a kocsiban végig néma csend uralko-

dott. Lajos a haldoklók imádságait olvasgatta. Tíz óra tíz perckor érkeztek a place de la Révolution-ra. Lajos levetette ruháit, majd határozott léptekkel felment a lépcsőn, és a vesztőhely bal széle felé haladva viszonylag nyugodtan a következőket mondta: „Franciák! Ártatlanul halok meg. Minden ellenségemnek megbocsátok és kívánom, hogy halálom a nép hasznára váljék." Úgy tűnt, hogy még tovább akar beszélni, de a főparancsnok utasította az ítéletvégrehajtót: teljesítse kötelességét.

Lajos feje reggel tíz óra húsz perckor hullott le; ekkor felmutatták a népnek. Rögtön kiáltozás hallatszott mindenfelől: „Éljen a nemzet! Éljen a Francia Köztársaság!" A holttestet azonnal elszállították a Madeleine templomba. Itt a házassága alkalmával meghaltak és az augusztus 10-én lemészárolt svájciak közé temették el.[72] A sírgödör, melyet teleraktak mésszel, tizenkét láb mély és hat láb széles volt."[73]

XVI. Lajos halála valójában csak kezdő akkordja volt annak a történelmi folyamatnak – a Bourbonok szemszögéből nézve inkább kálváriának –, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal bő fél évszázadig tartott. A 19. század lassan elsöpörte a királyok régi Franciaországát, s e bukás hosszú agóniáját egyéni tragédiák sora kíséri. A néhai XVI. Lajost Marie Antoinette és Élisabeth hercegnő (XVI. Lajos húga) követte a vérpadon. A szerencsétlen dauphin, akit XVII. Lajos néven ismerünk, soha nem került trónra. Szüleitől elszakítva az árva neveltetésével először Robespierre hívét, Simon párizsi vargát bízták meg, aki ugyan jól bánt a gyermekkel, de a jakobinus vezető bukásakor őt is kivégezték. A trónörökös még alig volt tízéves, amikor csonttuberkulózisban meghalt. (Más verzió szerint egyszerű polgárként álnéven békében élte le életét Angliában.)[74] XV. Lajos leányai, Adelaide és Victoire száműzetésben haltak meg. A Condék három nemzedéke, a családfő, fia Bourbon herceg és unokája Enghien herceg saját nemzete ellen harcolt. Ez utóbbit a vincennes-i erőd árkában lőtték agyon. Province grófja (XVI. Lajos idősebb öccse, XVIII. Lajos néven 1814–1824 között Franciaország királya) és Artois grófja (XVI. Lajos legifjabb öccse, X. Károly néven francia király 1824–1830 között) egymást követték a trónon, ám az előbbinél elmaradt a reimsi koronázás, az utóbbi pedig nem talált magának helyet Saint-Denis-ben. A névsorban találunk még egy gyermeket, aki 1774-ben a Valois hercege előnevet kapta, egykor majd mint Lajos Fülöp került trónra. Ő száműzetésben halt meg. Vadász Sándor találóan írja, hogy a forradalmak által megdöntött dinasztiák vétkeiért valamelyik uralkodónak előbb-utóbb vezekelnie kell.[75] E „vezeklők" egyikét XVI. Lajos néven tartja számon a történelem.

XVI. Lajos végrendelete [6]

A tellyes Szent Háromság Atya, Fiú, és Szent Lélek Istennek nevében. Ma Karátson Havának 25-dikén 1792-dik esztendőben. Mivel én XVI. Lajos, Frantzia országnak királya, régebben tartatom már négy holnapoknál Vérségemmel együtt a Templom tornyába[77] azok által bezárva, akik ennek előtte Alattvalóim valának; ezenkívül mivel mindennémű társalkodástúl, és ami nagyobb már e folyó holnapnak 11-dikétül fogva, még a Vérségemmel való együtt lételétül is megfosztattam, és egy oly per foly ellenem, melynek kimenetelét az embereknek különbféle indulati miatt lehetetlen előre látni, és a

melyre se legkisebbszínt, sem okokat nem lehet találni egy álló Törvényben is; és mivel az Isten kívül nints más Tanuja az én gondolatimnak: ennek jelenlétében tehát kifejezem az én utolsó akaratomat és gondolatimat. Lelkemet ajánlom az én Teremtő Istenemnek, s kérem, hogy fogadja bé azt, a maga könyörületességébe, és ne ítélje önnön érdemeim; hanem a mi Megváltó Urunk Jésus Kristus érdemei szerént, aki mi érettünk emberekért áldozatul mutatta bé magát az ő Mennyei Szent Attyának, akármely méltatlanok legyünk is mi arra, s kivált én.

Én, a mi Szent Anyánknak, a Római, Katholika, és Apostoli Anyaszentegyháznak egyességében halok meg, mely szakadatlan folyamattal hozza le a maga hatalmát Szent Pétertül, akire bízta azt a Jésus Kristus.

Én hiszem erősen, és vallommind azt, ami a Hit Ágozatiban az Istennek és Anyaszentegyháznak parantsolatiban, a Szent Szentségekben és Titkokban foglaltatik úgy, amint a Katholika Anyaszentegyház tanít, és mindenkor tanított. Én nékem soha se jutott eszembe, hogy bíróvá tegyem magamat azon tudományoknak különböző magyarázatjokra nézve, melyek szakadásokra osztják a Jésus Kristus Anyaszentegyházát; hanem mindenkor azon végzésekhez tartottam magamat, és fogom is tartani mindenkor, ha az Isten életemnek kedvezend, melyeket a Katholika Anyaszentegyházzal egyesülve hoztak, és fognak hozni az Anyaszentegyháznak Elöljárói, a Jésus Kristustúl fogva való tudománya szerént az Anyaszentegyháznak. Tellyes szívembül sajnálom azon Atyámfiait, akik hibázhatnak, de én nem ítélem meg őket, és a keresztényi szeretet tudománya szerént mindnyájokat szeretem a Jésus Kristusban. Kérem az Istent, hogy botsássa meg nékem minden bűneimet; szorgalmatosan megvisgáltam lelkem ismeretét, hogy bűneimet megismérjem, gyűlöljem, és az ő Szent színe előtt magamat megalázzam; és mivel nints Katholikus Papom, akinek szolgálatjával erre a végre élhetnék, tehát kérem az Istent, fogadja el az én gyónásomat, és leginkább bűneim miatt való mély bánatomat, hogy oly rendelések alá írtam a nevemet, (jóllehet akaratom ellen) melyek ellenkezhetnének a Katholika Anyaszentegyháznak rendtartásával és Hitével, amellyhez én mindenkor hív voltam. Kérem az Istent, vegye bé erős feltett szándékomat, mely szerént hogy ha életben megtart, mihelyst módom lesz benne, azonnal Katholikus Pap szolgálatjával fogok élni, minden bűneimet meggyónni, és a Penitentzia Szentségével élni.

Kérem mindazokat, akiket vigyáztalanságbul megbánthattam (mert nem emlékezem, hogy valakiknek szántszándékkal lettem volna bántására), valamint azokat is, akiknek rossz példát adhattam,vagy botránkoztatására szolgáltathattam alkalmatosságot, hogy engedjenek meg, ha ellenek vétettem. Kérem mindazokat, akikben felebaráti szeretet vagyon, hogy egyesítsék könyörgéseket az enyémmel, hadd nyerhessem Istentül bűneimnek tellyes botsánatját.

Tellyes szívembül megbotsátok azoknak, akik nékem ellenségeimmé lettek, ámbár erre soha se szolgáltattam nékik legkisebb alkalmatosságot is. Kérem az Istent, kegyelmezzen meg mindezeknek, mind pedig azoknak is, akik hamis vagy rosszul értett buzgóságbul sok rosszat követtek el velem.

Istennek ajánlom Feleségemet, Gyermekeimet, Húgomat, Néném, s Ötséimet, mindazokkal egyetemben, akik vagy a vérség által, vagy más akármely módon köttettek közelébbrül hozzám. Kérem különösen az Istent azért,

fordítsa a maga könyörületességének szemeit az én Feleségemre, Gyermekeimre és Húgomra, akik régtűl fogva szenvednek már velem; gyámolítsa őket a maga kegyelmével, hogy ha tőlem meg találnak fosztatni, mindaddig, méglen ezen a mulandó világon fognak élni.

Ajánlom magzatimat Feleségemnek, soha se kételkedtem én az ő Anyai indulatja eránt, mellyel hozzájok viseltetett. Mindenek felett ajánlom néki, hogy belőlök jó kereszténeket, s emberséges embereket neveljen; úgy nézesse velek ennek a világnak dütsöségeit (ha talán azoknak birodalmára kárhoztatnának), mint veszedelmes és el múló jókat, s egyedül fordíttassa velek szemeiket az örökké valóságnak állandó, és megmaradadandó boldogságára. Kérem a Húgomat, tartsa fel továbbra is gyermekeim eránt mutatott érzékeny indulatját, és hogy ha édes Annyoktul szerentsétlenül megfosztatnának, váltsa fel ennek helyét.

Kérem az én Feleségemet, botsásson meg nékem mindazokért, melyeket érettem szenved, és azon kedvetlenségekért, melyeket okozhattam néki házassági életünknek folyamatjában, valamint ő is bizonyos lehet azeránt, hogy semmit ellene fenn nem tartok, amivel talán gondolná, hogy engemet megbántott.

Igen nagyon szívekre kötöm Gyermekeimnek, hogy azon kötelességek után, melyekkel az Istennek tartoznak, és amelyek mindenkor mindenek felett valók, első kötelességeknek tartsák lenni az egymás között való békességes élést, az Annyok eránt való alázatos engedelmességet, és a meghálálást minden gondoskodásiért és bajlakodásiért, melyeket elkövet mellettek, és rólam meg emlékezvén. Kérem őket, hogy úgy nézzék az én Húgomat, mint második Annyokat.

Javaslom a Fiamnak, ha az a szerentsétlenség éri, hogy Királlyá találni lenni, gondolja meg, hogy egészlen a maga Polgár Társainak boldogságokra tartozik gondot viselni, hogy kötelessége nem adni szívében helyt a gyűlölségnek és bosszúállás kívánságának, nem tekinteni mind nevezetesen azokra, amik illetik az én szerentsétlenségemet, s azon nyomorúságokat, melyeket szenvedek, hogy tsak a Törvények szerént való országlás által mozdíthatja előbb a Népnek boldogságát: de egyszersmind, hogy nem másképpen szerezhet tiszteletet egy Király is a Törvényeknek és hajthatja végre azt a jót, amit szíve kíván, hanem ha szükséges hatalommal bír, és ha meg vagyon kötve a maga munkálkodásiban, s nem eszközölhet tiszteletet, többet árt, mint használ az országnak. Ajánlom néki, gondolja meg, hogy Szent adósság az, melyet azoknak gyermekeikért, s Attyokfiaiért magamra vettem, akik megholtak vagy szerentsétlenekké lettek érettem.

Tudom, hogy az én szogálatomban volt személyek közül egynehányan nem úgy viselték magokat, amint tartoztak volna, s még háládatlanságot is mutattak hozzám, de én nékik megengedek: (a háborgás és a felzendülés szempillantásaiban nem bír az ember gyakran magával) és én kérem a Fiamat, hogy ha módja lesz benne, nézzen egyedül azoknak szerentsétlenségekre.

Kívánom itt megbizonyítani azok eránt való háládatosságomat, akik valóságos és magok haszna nélkül való hajlandóságokat mutattak hozzám. Ha egyrészrül fájdalmas megilletődést szerzett bennem azon embereknek háládatlanságok és hívségtelenségek, akiket mind magokat, mind rokonaikat és barátjaikat szakadatlan folyamatu jókkal tetéztem; vígasztalásomra volt más-

részrül azon hajlandóságnak, s ingyen való hozzám vonzódásnak tapasztalása, melyet sokan mutattak hozzám. Kérem fogadják el ezért való köszönetemet. Amely állapotban vagynak még most a dolgok, attúl tartanék, hogy őket veszélybe ejteném, ha világosabban szólanék, de különösen meghagyom a Fiamnak, hogy keressen alkalmatosságot ezen személyeknek megismérhetésekre.

Úgy hiszem mindazonáltal, hogy rágalmazása gyanánt szolgálna az a Nemzetnek, ha nyílván nem ajánlanám a Fiamnak, Chamilly[78] és Hue[79] Uraimékat, akiket arra bírt a hozzám vonzó igaz hajlandóság, hogy bézáratták magokat velem együtt ezen szomorú helybe, és majd tsak nem szerentsétlen áldozati lettek hajlandóságoknak. Ajánlom néki Cleryt[80] is, akinek szorgalmatosságát elegendőképpen nem ditsérhetem, s minthogy ő mindvégig mellettem maradott, kérem Tanátsbéli Uraimékat, hogy adják néki az én ruháimat, zsebbéli órámat, erszényemet és más aprólékos ingó-bingó jószágaimat, melyek le vagynak téve a Tanátsházba.

Még azoknak is örömest megengedek, akik ditséretes tselekedeteknek tartották a velem való rossz bánásokat és erőszakoskodásokat. Találtam néhány érzékeny és könyörülő lelkeket. Bár tsak az a belső tsendességek lehetne ezeknek, amilyent az ő gondolkozásoknak módja érdemel. Kérem Malesherbes,[81] Trouchet,[82] és Deseze[83] Uraimékat, fogadják el tőlem érettem elkövetett minden gondoskodásaikért s bajaikért való köszönetemet, s az én érzékeny szívemnek kifejezését.

Vallást tészek végtére az Isten előtt abban a szempillantásban, melyben kész vagyok előtte megjelenni, hogy egyben sem érzem magamat bűnösnek lenni azon vétkek közül, melyekkel engemet vádolnak. Adattatott a Templom tornyában, Karátson Havának 25-kén 1792-dik esztendőben.

Lajos

Jegyzetek

1. A XVI. Lajos Szerentsétlen Francia Király' Életének Le-írása c. brosurának első oldalán, melyet Berta György fordításában 1794-ben adtak ki Kassán (a továbbiakban: Berta), illetve Bécsben, a következő versikét olvashatjuk.

Oh koronás Martir! rád olly Fejedelmek örömmel
Nézhetnek, kiket a' sors' dühödése gyötör:
Itt koronát vesztél, ott nyertél; mellyet az Isten
Néked az érdemidért Angyalok által adott.
Testedet a' fene vass sérthette, de fennmarad hired,
Ezt még gyilkosid-is majd magasabbra viszik.

Berta György (1756-1820) gr. Esterházy János és gr. Sándor Vince nevelője, majd a győri és a lőcsei gimázium tanára, aki egy ideig Pozspnyban is tanított. A francia foradalom kapcsán két fordítása ismert. Az egyik a már idézett XVI. Lajosról szóló munka, a másik pedig A francziák szabadságának fája, mely Albert botzeni atya írásának fordításaként 1793-ban jelent meg Győrött. Vö.: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái I. Bp. 1894. 962. A XVI. Lajosról általában kialakított kép szélsőségeire vonatkozóan lásd még az emigráció ellenforradalmi elméletét kidolgozó Joseph de Maîstre misztikus megközelítését, melynek értelmében XVI. Lajos halála az őt vérpadra küldő nemzet bűneiért adhat égi feláldozást. Vö.: Ludassy Mária: A trón, az oltár és az emberi jogok. Bp, 1984. 9–21. A „tohonya" XVI. Lajost Mathiez így jellemzi: a király „a valóságban azonban még közvetlen alárendeltjeit sem tudta engedelmességre bírni. Cselekedeteiben oly erélytelen volt, mint aki ön-

maga is kételkedik jogaiban. ... Ez a kövér, közönséges modorú ember csupán a fehér asztalnál, a vadászaton, vagy Gamain lakatos műhelyében érezte jól magát. A szellemi munka fárasztotta. Elaludt a koronatanács ülésein." Lásd: Mathiez, Albert: A francia forradalom. Bp. 1957. 7. 20.

2. Sorel, Albert: Európa és a franczia forradalom. Bp. 1888. 269. (a továbbiakban: Sorel)
3. Mémoires de Louis XIV. pour l' instruction du Dauphin. t. II. Paris, Charles Dreyss, 1860. 570.
4. Jourdan, Annie Renee Michele: Les monuments de la Révolution française. Universiteit van Amsterdam. 1993. 25. 27.(a továbbiakban: Jourdan)
5. Argenson, René Louis, marquis d': Journal et Mémories. t. IV. Rathery, Paris, 1864. 144.
6. Jourdan 26.
7. Jourdan 37.
8. Jourdan 43.
9. Angiviller, Charles-Claude Flahaut, comte de la Billarderie d': Mémoires ... publiés d' après le manuscrit par Louis Bobé, Paris, C. Klincksieck, 1933. 94-121.
10. XVI. Lajost „erősen foglalkoztatta Anglia története, kiváltképp I. Károly sorsa. Szorgalmasan olvasta Hume-ot és más angol történészek műveit eredetiben. Ebből mindenekelőtt azt véste emlékezetébe, hogy I. Károlyt azért ítélték halálra, mert saját népe ellen indított háborút." Lásd: Michelet, Jules: Histoire de la Révolution française. Paris, Jules Rouff & CIE, t. II. liv. IV. ch. XII. 407–408.
11. Sorel 270-271. vö.: Sepet, Marius: Louis XVI. Paris, P. Téqui, 1910. 30–31. (a továbbiakban: Sepet)
12. Coursac, Pierrette Girault de: L' éducation d' un roi: Louis XVI. Paris, Gallimard, 1972. 46. (a továbbiakban: Coursac)
13. Coursac 40-41.
14. Coursac 44-45. vö.: Hahner Péter: Megszökött a király! Bp. 1989. 29. Nabour, Éric le: Louis XVI ou le Pouvoir et la Fatalité. Paris, J-C Lattès, 1988. 26. (a továbbiakban Nabour) vö.: Sepet 14.
15. Coursac 47-48.
16. Coursac 52.
17. Coursac 61.
18. Coursac 63-64.
19. Coursac 65-66.
20. Considerations géographiques et physiques sur les nouvelles découvertes de la grande mer. Paris, 1753. Atlas physique. Paris, 1754. Paralel des fleuves de toutes les parties du monde. Paris, 1756. lásd: Coursac198-207.
21. Coursac 53-54.
22. Coursac 55.
23. Zweig, Stefan: Marie Antoinette. Bp, 1993. 73-74. (a továbbiakban: Zweig)
24. Furet, François: Louis XVI. in: Furet, François – Ozouf, Mona: Dictionnaire critique de la Révolution française, Paris, Flammarion, 1988. 270.
25. Choiseul herceg XV. Lajos egyik nagy befolyással és tekintéllyel bíró politikusa volt. Karrierjét elsősorban Madame Pompadournak köszönhette. Az ő közbenjárására

először római, majd bécsi követnek nevezték ki. Ezt követően a francia külügyek, utána pedig a tengerészeti minisztérium vezetésével bízták meg. Még bécsi követként tető alá hozta az osztrák-francia szövetséget. A dinasztikus külpolitika szellemében a francia befolyás növelése céljából a Bourbonok, illetve Franciaország, Spanyolország, Párma és Szicília uralkodói között létesített különféle rokoni kapcsolatokat. Célja a kontinentális háttér stabilitásának biztosítása mellett (támogatta a lengyel konföderációt, és sikerrel megtett mindent annak érdekében, hogy Oroszországot a török portával háborúba keverje) Anglia ellenében a tengereken történő francia terjeszkedés előmozdítása volt. Többek között francia expedíciós különítményt küldött Kelet-Indiába azért, hogy a benszülött törzsek vezetőit Anglia ellen lázítsák. A diplomácia hálóját oly ügyesen szövögette, hogy II. Katalin cárnő „Európa fullajtárja"-ként (le cocher de l' Europe) tartotta számon. Lásd: Sagnac, Philippe: La fin de l'Ancien Régime et la révolution américaine. (1763-1789) Paris, P.U.F. 1952. 100–102., 117-128.

26. Lamartine, Alphonse: A girondiak története I. Pest, Pfeifer Ferdinánd, 1865. 26–27.
27. Vö.: Roberts, Martin: Európa története 1789-1914. Az ipari forradalom és a liberalizmus kora. Bp, 1992. 29-32.
28. Zweig 24-30. vö.: Haycraft, John: A francia forradalom nyomában. London Secker & Warburg, Bp, International Language School, 1989.17. (a továbbiakban: Haycraft)
29. Berta 11-12.
30. Zweig 71.
31. Argenson, René Louis, marquis d': Les loisirs d' un ministre d' État, ou essais dans le gout de ceux de montagne. t. II. Amsterdam, 1787. 205.
32. Nabour 220-222.
33. Nabour 211.
34. Haycraft 15-16. vö: Balogh Arthur: Udvari élet a franczia királyok alatt. Bp, 1908. 203-208.
35. Correspondance secrète entre Marie Thérèse et le comte de Mercy Argenteau. t. II. Paris, Arenth et Geoffroy, 1874. 175. vö.: Nabour 130–131.
36. Nabour 284-285.
37. Lavisse, Ernest: Histore de France. t. IX. Paris, Hachette, 1926. 414–420. (a továbbiakban: Lavisse)
38. Coursac 256-257.
39. Nabour 119.
40. Hajnal István: Az újkor története. Bp, 1988. 571–572. vö.: Sepet 74.
41. Nabour 256–257.
42. A verset idézi Berta 119.
43. Nabour 95.
44. Mousnier, Roland – Labrousse, Ernest – Bouloiseau, Marc: Histoire générale des civilisations. t. V. Le XVIIIe siècle. L' époque des „L'umières" Paris, P.U.F. 1963. 185–187. (a továbbiakban: Le XVIIIe siücle)
45. Sepet 142.
46. Lavisse 192-193.
47. Erhard, Jean: Katonák és polgárok: a felvilágosodástól a forradalomig. Filozófiai figyelő, 1993. XIV. évf.100. (a továbbiakban: Erhard)

48. Lavisse 52-60. Anderson, Matthew: L' Europe au XVIIIe siècle. Paris, Éditions Sirey, 1968. 136-138. (a továbbiakban: Anderson)

49. Erhard 107–108.

50. Saint-Germain, Claude Louis comte de: Mémoires. Amsterdam, 1779. 200.

51. Nabour 182-184., 258-259.

52. Lavisse 91–126.

53.Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Bp, 1992. 113-115.

54. Nabour 286–287.

55. Ségur, Louis-Philippe, comte de: Mémoires, souvenires, et anecdotes. t. II. Paris, Firmint–Didot, 1859. 28.

56. Lavisse 65.

57. Sepet 78–79.

58. Anderson 37-41., 115–119.

59. Lavisse 20-51. vö.: Nabour 96–121.

60. Furet, François – Richet, Denis: La Révolution française. Paris, Hachette«Pluriel» 1988. 23. (a továbbiakban: Furet – Richet)

61. Lavisse 71–90. vö.: Nabour 201.

62. Braudel, Fernand: Civilisation materielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. t. III. Le temps du monde. Paris, Armand Colin, 1979. 329.

63. Sorel 662-684.

64. Goubert, Pierre – Roche, Daniel: Les Français et l'Ancien Régime. t. 1. Paris, Armand Colin, 1984. 7. vö.: Méthivier, Hubert: L'Ancien Régime. Paris, P.U.F. 1961. 116-118.

65. Furet – Richet 54-59.

66. La France d'après les chaiers de doléances. Paris, Musée de l'Histoire de France, Archives Nationales, 1978. III-V.

67. Arendt, Hannah: A forradalomról. Bp. 1991. 61.(a továbbiakban: Arendt) vö.: Griewank, Karl: Der neuzeitliche Revolutinsbegriff. Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1955. 233.

68. Reinalter, Helmut: A francia felvilágosodás forradalomfogalma. In: Történelmi Figyelő 2. „Mítosz és Valóság." Szerkesztette: Madaras Éva – Papp Imre. KLTE. Debrecen, 1991.19-22.

69. Arendt 136.

70. Arendt 118.

71. Dernières heures de Louis XVI. par l'abbé Edgeworth de Firmont. Édition présentée et annotée par Jacques Brosse, Paris, Mercure de France, 1968. 129.

72. XVI. Lajos és Mária Antoinette házasságkötésének méltó megünneplésére Párizsban is tűzijátékot rendeztek 1770. május 29-én, ám robbanás történt, majd tűz ütött ki. A szerencsétlenség következtében a halottak és a sebesültek együttes száma meghaladta a félezer főt. 1792. augusztus 10-én a tömeg lemészárolta a Tuilleriák védőit.

73. A dokumentum faximile közlését lásd: Rossel, André: Histoire de France a travers les journaux du temps passé. La Révolution française 1789-1799. Paris, l'Arbre verdoyant, 1988. 168.

74. Guinle, Jean-Philippe: Les souverains de la France. Paris, Bordas, 1991. 200.

75. Vadász Sándor: Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789-1799. Bp. 143.

76. XVI. Lajos végrendeletét Berta György 1794-ben Kassán megjelent brosúrája alapján közöljük. Lásd: Berta 352-363. A szöveg hiteles, tükörfordítása a Jean-Baptiste Hanet-Cléry királyi komornyik által közölt királyi testamentumnak. Tudjuk, hogy a komornyik a Temple-ban lemásolta XVI. Lajos immár letisztázott végrendeletét. Vö.: Journal de ce qui s' est passé à la Tour du Temple par Cléry. Éditions présentée et annotée par Jacques Brosse, Paris, Mercure de France, 1968. 86-90. (a továbbiakban: Brosse) Jóllehet Cléry munkája először 1798-ban látott napvilágot Londonban, a királyi végrendelet többek között épp Edgeworth apát, valamint Cléry révén már 1793-ban ismertté vált nemcsak a Temple falain kívül, hanem az emigráció jóvoltából az európai udvarokban is, hisz a kormornyik az uralkodó kivégzését követően elhagyhatta a börtönt, így augusztusban bekövetkezett újbóli letartóztatásáig szabadon tevékenykedett a Párizs melletti Juvisyben.Vö.: Brosse 15.

77. A Temple eredetileg a templomosok rendháza volt Párizsban, amelyet 1312-ben Szép Fülöp palotának rendezett be. Később a johannita lovagrend birtokába jutott, a forradalom idején pedig állami fogház lett belőle. 1816-ban Bourbon-Condé hercegnő apácazárdává alakíttatta át, III. Napóleon pedig leromboltatta, s helyén egy hatalmas sétateret alakítottak ki.

78. Chamilly, Claude Cristophe Lorimier de, (1732-1794) XV. majd XVI. Lajos főkomornyikja volt. 1794-ben kivégezték.

79. Hue, François baron, (1757-1819) XVI. Lajos komornyikja, 1791-től a Dauphin főkomornyikja, 1793-ban letartóztatták, de Robespierre bukása után kiszabadult és követte a Bourbonokat az emigrációba. 1799-1818 között XVIII. Lajos főkomornyikja volt.

80. Cléry, Jean-Baptiste Cant-Hanet, dit (1759-1809) XVI. Lajos komornyikja, követte uralkodóját a börtönbe. XVI. Lajos kivégzése után szabadon engedték, de 1793 őszén újból letartóztatták; tizenkét alkalommal szerepelt neve a kivégzendők listáján, de mindannyiszor „lekéste" a kordét. Robespierre bukása után emigrált. Londonban 1798-ban kiadta emlékiratait, majd Ausztriába ment. Itt halt meg 1809-ben. Vö.: 76. sz. jegyzet.

81. Malesherbes, Chrétien Guillaume de Lamoignon de (1721-1794) felvilágosult arisztokrata, kétszer volt XVI. Lajos államminisztere. A királyi cenzúra vezetőjeként múlhatatlan érdemeket szerzett az Enciklopédia és Rousseau Émile-jének megjelentetésében. 1787-ben visszavonult a politikai élettől, de 1792-ben elvállalta XVI. Lajos védelmét. 1793-ban letartóztatták, és 1794 áprilisában kivégezték.

82. Hibásan leírt név. Az eredeti francia szövegben Tronchet szerepel, lásd: Brosse 90. Tronchet, François Denis (1726-1806) politikus, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagja, majd XVI. Lajos védője. A jakobinus diktatúra alatt bújkálni kényszerült. Később tagja volt a Vének Tanácsának, a konzulátus idején pedig egyik összeállítója a polgári törvénykönyvnek, a Code civilnek.

83. Sèze, Romain de (1748-1828) Malesherbes felkérésére vett részt XVI. Lajos védelmében, amiért épphogy sikerült elkerülnie a guillotine-t. A jakobinusok bukása után szabadult, de csak a Bourbon restauráció alatt tért vissza a politikai közéletbe. 1816-ban a Francia Akadémia tagjává választották.

LAJOS KÖVÉR

Ludwig XVI. und Frankreich

Ludwig XVI. ist unter den bekanntesten französischen Königen eine der widersprüchlichsten historischen Gestalten, obwohl das von ihm entworfene Bild meistens recht einseitig ist. Demnach tritt ein geistig träger, kör-

perlich weichlicher, bequemlicher, schwacher, impotenter Herrscher vor uns. Marie Antoinettes Ausschweifungen, die Intrigen, die maßlose Verschwendung des Hofes, die leere Staatskasse, die Schwäche des Königs sowie Hochverrat bilden unerläßliche Requisiten dieses Tableaus, wobei ein Teil davon ein schweres Erbe der Vergangenheit ist, da Ludwig XVI. zu der Zeit den Thron bestieg, als sich Versailles endgültig vom Land entfernt hatte und Paris zu einem echten Zentrum entwickelte, d. h. als es mit dem Glanz der Bourbonen gänzlich vorbei war.

Bei der nuancierten Analyse des Charakters Ludwigs XVI. und seiner Politik wird dieses Bild um vieles komplizierter. Offensichtlich wurde die politische Laufbahn des französischen Herrschers nicht nur durch seine individuellen Qualitäten determiniert, sondern auch durch die Tatsache, daß der Dauphin gerade für die wichtigste Aufgabe, nämlich wie ein Land im Geiste des Rationalismus anzuführen sei und wie ein Staat in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts zu regieren sei, nicht vorbereitet wurde. Der größte Irrtum dieses Herrschers mit durchschnittlichen Fähigkeiten, dem es ja im Tiefen seines Herzens vor jeder Konfrontation graute, war, daß er bei seinen Modernisationsversuchen nur das alte Frankreich vor Augen hielt. Seine aufgeklärten Maßnahmen (Modernisation der Rechtssprechung und des Strafvollzugs, finanzielle und militärische Reformen, Phisiokratismus) sowie seine Zielsetzung, das Ancien Régime modernisiert hinüberzuretten, sichern ihm einen Platz unter den aufgeklärten Herrschern.

Sein auf tiefer Religiosität und theologischer Geschichtsauffassung basierender Traditionalismus bildete aber von vornherein ein großes Hindernis für jeden Versuch einer Deprivilegisierung. Als Folge seiner eigenen Widersprüchlichkeit regierte Ludwig XVI. immer mehr in der Athmosphäre des Mißtrauens, denn er verhalf zwar die Reformer zur Macht, wenn es aber um die Kritik der alten Vorrechte ging, ließ er sie allein, währenddessen der Adel hinter dem Schutzwall der von ihm aufgestellten Parlamente immer argwöhnischer auf den mit Reformgedanken liebäugelnden König blickte, der bis 1789 seinen politischen Einfluß auch verlor.

Seine ungeheuere finanzielle Opfer kostende Außenpolitik erwies sich lange Zeit als erfolgreich. Ludwig XVI. war nämlich der erste französischen Herrscher, der als unbedingter Anhänger des kontinentalen Friedens die Kraftquellen seines Landes auf die Kriege auf See und in den Kolonien konzentrierte. Das Ergebnis war, daß die britische Vormachtstellung auf dem Meer in bestimmten Fällen temporär wurde, manchmal geriet die uneingeschränkte britische Herrschaft über dem Kanal sogar in Gefahr.

Während der Revolution reichte es Ludwig XVI. aus seinen Kräften ausschließlich für eine Reihe von Fehlentscheidungen, so gestaltete sich die Alternative der Regierungsform, ob Monarchie oder Republik im Inland als Bürgerkrieg, nach außen hin als Verteidigungskrieg, und die langfristige Auswirkung der am Absolutismus und den Traditionen krampfhaft festhaltenden Politik wurde der Zwiespalt zwischen dem Ideal der Monarchie und der demokratischen Perspektive.

LAJOS KÖVÉR

Louis XVI and France

Of all the well-known kings of France, Louis XVI is one of those historical figures who can be represented in the most contradictory ways, although the resultant picture is usually one-dimensional. What we can discern in that picture is the outlines of a mostly intellectually idle, physically soft, indolent, boneless, inactive, impotent ruler. The debauchery of Marie Antoinette, the intrigues, the immoderate spendings of the court, the empty treasury, the royal inertia as well as high treason are all essential complements of this tableau, although some of those were the burdensome legacy of the past since Louis ascended the throne at a time when Versailles had lost all contacts with the country, Paris had grown into a real centre – so the Bourbon gloire was in a final state of fading.

When the character and the politics of Louis XVI are more subtly analysed, the picture will become much more complex. It would seem that in addition to his individual qualities, the political career of the French king was determined by the fact that as dauphin, he had not been really prepared for his most important job, that is, he had not been taught how to run a country in the spirit of rationalism and how to govern a state in the second half of the 18th century. The greatest mistake this ruler of average abilities, who deep down in his soul abhorred any confrontation, made was that he had old France only in mind during his modernizing attempts. The measures he introduced in the spirit of enlightenment (updating the judicial and the penal systems, financial and military reforms, physiocracy) as well as his objective to help the ancien règime survive by modernizing it secure him a place as an enlightened monarch.

However, his traditionalism, based on a deep religious faith and a theological concept of history, effectively hindered him in any kind of attempts at deprivilegization. Thanks to this contradiction, Louis XVI ruled in an atmosphere of growing distrust since he gave reformers power only to abandon them later when the ancient privileges came to be questioned. In the meantime, it was with increasing suspicion that his nobility watched from behind the walls of the parliaments, which he had resuscitated, the king, who flirted with ideas of reform and was to lose all his political weight by 1789.

His foreign policy, which demanded excessive financial efforts, proved to be his most successful field for a long time. Louis XVI was the first King of France who, as an unconditional believer in continental peace, focussed the resources of his realm on maritime and colonial wars. Consequently, Britain's domination of the seas became temporary in certain situations, indeed, sometimes even the undisputed control of the Channel was jeopardized.

During the revolution, however, Louis XVI was capable of a series of erroneous decisions only, and thus the alternative concerning the form of government, that is, of monarchy or republic, manifested itself in a civil war inside and in a patriotic war on the outside, while the policy of rigid adherence to absolutism and traditions had the long term effect of a division between the idea of monarchy and the democratic perspective.

KOVÁCS MARIAN

Egy elfelejtett házasságkötési szándék a spanyol Bourbonok és a Romanovok között a 18. század elején

Bevezetés

A dinasztiák közötti házassági kapcsolatok és az azokat megelőző, nemegyszer többirányú tárgyalások, majd szerződések jelentősége közismert a történelem elemzői és általában a publikum számára is. Egy-egy házasság kifejezheti az adott felek sokoldalú (külpolitikai, gazdasági, vallási, stb.) érdekeit, az azokhoz szorosan kötődő kulturális, civilizációs hagyományokat, közös örökségeket. Mindezek a tényezők természetesen egy adott helyzetben nem egyenlő súllyal szerepelnek. A nem realizált házassági tervezeteknek szintén meglehet a maguk logikája, hiszen az elképzelések mögött érdekek, talán az adott történelmi pillanatban kevéssé megalapozott vágyak vagy olyan érdekek munkáltak, amelyek nem tudtak érvényre jutni.

A spanyol–orosz diplomáciai kapcsolatok 18. századi történetét kutatva az utóbbi, a meg nem valósult házasságok csoportjába tartozó, szokatlan dinasztikus házassági terv vonta magára figyelmünket. A terv szerint — a spanyol diplomata szavait idézve: „Azt is feladatomul jelölte ki a Király, hogy a mi Károly infánsunk és Natália Nagyhercegnő, II. Péter testvére közötti házassági ajánlattal kedveskedjek az Orosz Udvarnak".[1] Érdekes módon ez az epizód mindeddig elkerülte a spanyol kutatók figyelmét vagy érdeklődését; a spanyol nyelvű szakirodalomban nem találjuk nyomát e házassági tervnek. A nagy összefoglaló munkákban[2] érthető módon mellőzhették ezt a részletet, de nem említik a tényt a 18. századbeli spanyol–orosz diplomáciai kapcsolatokat elemző[3] és III. Károly életrajzával, politikájával foglalkozó szakmunkák sem.[4] Sőt az említett tervezetre utaló Duque de Liria, oroszországi spanyol követ naplóját megjelentető kutatók bevezetőiben és a naplót valamilyen szempontból feldolgozó tanulmányokban sem találhatjuk nyomát a spanyol udvar meglepő házassági elképzelésének.[5] Ennek a mellőzésnek az okát részben indokolhatja az, hogy a spanyol historiográfiának e korszakot tanulmányozó szakértői figyelmüket egy másik, a fentebb említettel párhuzamosan futó házassági tervezetre koncentrálták, mely lényegesen nagyobb súllyal szerepelt a spanyol diplomáciai tervezgetésekben. A madridi udvar 1726–1727 fordulóján tetten érhető kétirányú házassági hajlandóságának megértéséhez azonban előzményeivel együtt röviden vázolnunk kell a spanyol Bourbonok korabeli külpolitikájának fő célkitűzéseit, valamint Spanyolországnak a korabeli nemzetközi kapcsolatok rendszerében elfoglalt helyét.

Spanyolország külpolitikai törekvései az utrechti béke után

A spanyol örökösödési háborút (1700–1713) lezáró utrechti békerendszer következményei közül témánk szempontjából kettőt szeretnénk kiemelni.

Az egyik a Franciaországot és Spanyolországot V. (Bourbon) Fülöp uralkodói jogara alatt egyesíteni kívánó szándék tilalma, a másik a Spanyolországot Gibraltár mellett talán legérzékenyebben érintő területi veszteség, mely a spanyol itáliai birtokok Ausztriának történő átengedését jelentette. XIV. Lajos unokája, ha bele is törődött az egyesítési tilalomba, egészen 1731-ig, a francia trónöröklést biztosítani látszó eseményig, a dauphin megszületéséig voltaképpen nem mondott le a francia trón megszerzéséről. A spanyol korona itáliai területvesztesége pedig 1715-től revanspolitikára ösztönözte a királyi párt. Az utrechti békével szembeni rezisztens magatartást, melyet majd csak 1725-ben az Ausztriával kötött szerződéssel lehet lezártnak tekinteni, jelentős mértékben erősítette V. Fülöp második feleségének, a pármai Farnese Erzsébetnek a személyisége. A királyné igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy gyermekei számára – a kor örökösödési elveitől nem idegen módon – uralkodói pozíciót biztosítson saját hercegi származásából adódó jogaira hivatkozva elsősorban Itáliában. Mindenekelőtt az ő elképzelései határozták meg 1726-ig a spanyol külpolitikát, ezért abban a dinasztikus érdekek kaptak hangsúlyos szerepet. Ezek pedig az itáliai status quo megváltoztatását igényelték. Spanyolország 1720-ig folytatott sikertelen harcai az utrechti béke módosítása céljából (a szardíniai expedíció 1717-ben, a szicíliai expedíció 1718-ban), valamint az a friss tapasztalat, hogy politikai ellenfelei képesek arra kényszeríteni az országot, hogy elfogadja a Spanyolországot érintő ügyekben Spanyolország közreműködése nélkül kötött egymás közti megállapodásaikat[6], arra indították a hispán állam vezetőit, hogy külpolitikai elszigeteltségükön az utrechti béke szerződő feleihez való közeledéssel enyhítsenek.

A Károly infánsra vonatkozó házasságkötési tervezetek

A francia frigy (1722–25)

A nehezen induló és elhúzódó cambrai kongresszus (1720–1725) háttértárgyalásainak egyikeként, mely kongresszus a spanyol–osztrák érdekellentétek megoldására volt hivatva Anglia és Franciaország közvetítésével, Spanyolország Franciaországgal folytatott kétoldalú tárgyalásokat. A felek azzal a céllal ültek tárgyalóasztalhoz, hogy a kongresszuson már a háttértárgyalások előzetes megegyezéseinek megfelelően támogassák egymás igényeit. Kompromisszumok révén végül 1721 júniusában az az év márciusában aláírt spanyol–francia szövetségi szerződés spanyol–francia–angol szerződéssé bővült. A spanyol királyi pár kezdeményezésére a két Bourbon-ág közötti szerződést dinasztikus házassággal is meg akarták erősíteni. Így született meg egy kettős házassági tervezet, mely szerint a spanyol trónörökös, az V. Fülöp első házasságából származó Lajos, Asztúria hercege házasságra lép Fülöp, orléans-i herceg leányával, Montpensier hercegnővel, XV. Lajos pedig nőül veszi Farnese Erzsébet leányát, Mária Viktória infánsnőt. A madridi udvar, hogy személyesebben még érdekeltebbé tegye a francia régenst osztrákellenes itáliai terveiben (Károly infáns pármai és toscanai örökségét illetően), feleségül kérte az akkor még hatéves Károly infáns, a későbbi III. Károly néven ismert spanyol uralkodó számára az orléans-i herceg ötödik leányát, Beaujolais hercegnőt (1722. június).

Az első frigy megkötésére 1722-ben valóban sor került, míg a második

és harmadik tervezett házasság sohasem valósult meg. Ennek oka az utóbbi esetben az volt, hogy az orléans-i herceg halála (1723. december 2.) után trónralépő[7] gyenge egészségű XV. Lajosnak sürgősen szüksége volt utódra, akit nemigen remélhetett egy kilencéves infánsnőtől. Helyette a lengyel Leszczynsky Szaniszló leánya, Mária felé fordult a francia udvar figyelme. A párizsi udvar trónutódlási gondjai motiválták tehát azt a döntést, mely szerint 1725. március 9-én Mária Viktória nem kielégítő viselkedésére hivatkozva értesítették madridi rokonaikat az eljegyzés felbontásáról. A vérig sértett spanyol királyi pár válaszul semmisnek tekintette a házassági tervek Károly infánsra vonatkozó pontját, sőt az I. Lajos halálával (1724. agusztus 11.) közben özveggyé váló másik orléans-i leányt is távozásra szólították fel Spanyolországból. A diplomáciai viharokat is kavaró lépéseket 1725. május 17-én követte a hercegnők határmenti „visszacserélése".

Az osztrák frigy (1725–29)

Franciaországnak ez a drasztikus lépése Spanyolországot véglegesen abba a külpolitikai irányba vitte, melyet a spanyol történetírás elismert művelője, a francia Didier Ozanan a század egyik legrendkívülibb politikai változásának nevezett[8] . A kor politikai hírei között bombaként robbanó eseménynek, a spanyol örökösödési háború közvetlen előzményei és kirobbanása óta egymással szembenálló V. Fülöp spanyol király és VI. Károly német–római császár közeledésének konkrét politikai okai voltak. Mindkét uralkodó tartott attól, hogy a másik féllel szemben támasztott igényeit végül a közvetítő hatalmak feltételeinek kell alávetnie. A spanyol udvar, mely a pápán keresztül értesült az osztrák fél félelmeiről, 1724. november 24-én titkos megbízatással Bécsbe küldte a spanyol ősökkel rendelkező holland exdiplomatát, báró Ripperdát, aki Spanyolországban telepedett le, és jónéhány befolyásos spanyol politikusnak (Alberoni, Grimaldo, D' Aubenton atya) a bizalmát élvezte. Missziójának feladata négy pontban foglalható össze:

1. kettős házasságot javasolni a két legidősebb spanyol infáns, Károly és Fülöp, valamint a császár két legidősebb leánya, Mária Terézia és Mária Anna között;

2. az itáliai kérdésben kompromisszumra jutni úgy, hogy miközben az egyik ujdonsült pár a Habsburgok német fejedelemségeiben uralkodna, a másik hercegi pár Flandriát, az akkor Habsburg, Medici és Pármai család kezén lévő itáliai birtokokat kapná meg hozományul;

3. Spanyolország kereskedelmi előnyökhöz juttatná az Indiákon a nemrég alapított Ostendei Társaságot (1722), cserében a császár segítségével visszaszerezné Gibraltárt, Menorcát és Szardíniát;

4. a két hatalom védelem és támadás esetére egyaránt szövetséget írna alá, melyet Franciaország kivételével bármely országgal szemben érvényesítenének.

A feladatok között nem véletlenül szerepelt az első helyen a házassági szerződés javaslata. Farnese Erzsébet számára kétségtelenül ez volt a legfontosabb. Ezzel magyarázható, hogy a végül is 1725. április–novemberben aláírt, négy szerződést tartalmazó bécsi békében V. Fülöp valójában az 1718-ban és a Cambraiban oly nagyon védett álláspontjából minden tekintetben engedett

(nem csupán elismerte Parmát, Plasenciát és Toscanát mint birodalmi feudumokat, hanem lemondott arról az igényéről is, hogy Károly azonnal Itáliába induljon és csapatokat küldjön vele, hajlandó volt elismerni a Pragmatica Sanctiot és spanyol felségterületen kereskedelmi előnyökhöz juttatni az Ostendei Társaságot). Valóban ígéretes lehetett a spanyol és Habsburg birodalom egyesítése házassági kötelékkel, hiszen a történelem folyamán ez volt rá a harmadik kísérlet.

Ám a házassági elképzelésekben már kezdettől fogva adódtak nézeteltérések. Úgy tűnt, hogy a tárgyalások ezen a ponton elakadnak. VI. Károly húzódozása a spanyol frigytől rögtön érthetővé válik, ha számításba vesszük a császári család örökösödési gondjait. Minthogy Károly fia, a későn született Lipót még születésének évében, 1716-ban meghalt, az 1717-ben született leánygyermek, Mária Terézia számított örökösnek. Az 1712–25 között a Habsburg birodalmon belül elfogadtatott Pragmatica Sanctionak az európai hatalmak általi érvényesíttetése 1720-tól Károly külpolitikájának legfontosabb törekvésévé vált. S minthogy újabb fiú nem született a császári házasságból, egyre fontosabbá vált, hogy Mária Terézia kihez megy feleségül.[9] A bécsi tárgyalások idején így VI. Károly csak azt a bizonytalan ígéretet tette, hogy egy házasság megköttetik a spanyol infánsok egyike és lányainak egyike között.[10] Ripperdá ezen az „ígéreten" felbuzdulva írt alá három szerződést bécsi tárgyalópartnereivel, és hitegette a spanyol királyi párt a közeli házasság reményével. A kétértelmű helyzet, a bécsi szerződések eltérő értelmezése az 1725–30 között gyorsan változó nemzetközi szövetségi csoportosulások következtében egészen 1729. február 15-ig eltartott, amikor a császár véglegesen negatív válasz mellett döntött a tervezett spanyol–osztrák házasságra vonatkozóan. Habozó álláspontjának alakulását a kérdésben már 1728 decemberében lehetett érezni egy levélből, melyet V. Fülöpnek írt. A spanyolok számára kedvezőtlen döntéséről 1729 március közepén tájékoztatta a madridi udvart. Határozatát két év múlva megerősítette azzal, hogy az Angliával megkötött második bécsi szerződésben (1731. március 16.) többek között elfogadta azt a feltételt, hogy nagyobbik leányát sohasem adja Bourbon herceghez.

A spanyol uralkodói pár számára az 1725-ös bécsi szerződések legfontosabb pontjának visszavonása újabb politikai fordulat kezdetét eredményezte külpolitikai irányvonalukban. A politikai fordulat már 1727 elejétől érlelődött, amikor Spanyolország tudomására jutott, hogy Ausztria különtárgyalásokba bocsátkozott a Bécsi Szövetség ellen fellépő ún. Herrenhausi Szerződés (1726. szeptember 3.), később Hannoveri Liga vezető államaival, Angliával és Franciaországgal. Ezek a tárgyalások vezettek el a párizsi előzetes békéhez (1727. május 31.), ami Spanyolország számára azt jelentette, hogy fel kellett adnia háborús terveit, melyektől pedig Ausztria Spanyolországra való nagyobb mértékű ráutaltságát, elkötelezettségét és a házassági terv valóra válását várta. Egészen eddig Madridban csaknem biztosak voltak a hőn óhajtott frigy létrejöttében, és ez alapvetően meghatározta magatartásukat a más államokkal folytatott tárgyalásaikban. Ettől kezdve titkos reményként élt tovább a házasság realizálódásába vetett hitük. Ez is szerepet játszott abban, hogy Spanyolország külpolitikai irányvonalában az „itáliai szenvedély" mellett, sőt helyett, egyre inkább összhangba kerültek az állam és a dinasztia érdekei.[11] Az, hogy

az osztrák szövetségtől már nemigen remélhették a házasságot, a spanyol–angol külpolitikai kapcsolatok tükrében azt jelentette, hogy Spanyolország átmenetileg feláldozta Gibraltárt, az Indiák kereskedelmét Anglia barátságának és segítségének megszerzése érdekében.[12] Azaz 1727 júniusától kezdve Spanyolország hajlandóságot kezdett mutatni a kompromisszumok irányába az Angliával és Franciaországgal folytatott diplomáciai megbeszéléseken. Az eredmény pedig az lett, hogy 1728. március 6-án a pardoi egyezményben csatlakozott a párizsi előzetes békéhez, illetve készséget mutatott a megegyezés irányában az 1728. június 14-én elkezdődő soissons-i kongresszuson. Itt VI. Károly még ismételten ígéretet tett a házassági terv teljesítésére.[13] Sem ez, sem pedig Königsegg, osztrák diplomata Madridban tett diplomáciai erőfeszítései nem tudták azonban megakadályozni a fentebb vázolt közeledési folyamat betetőzését jelentő sevillai szerződés létrejöttét. A szerződés, melyet Spanyolország, Franciaország és Anglia 1729. november 9-én írtak alá, a spanyol–osztrák szövetség felbomlását jelentette.

Ezeknek a külpolitikai viszonyoknak és diplomáciai tényeknek az ismerete feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megkíséreljük megválaszolni a kérdést: Vajon mi indította a madridi udvart arra, hogy Natália nagyhercegnő személyében meglepő módon, a szokásos portugál, francia, itáliai, német, olykor angol, magyar[14] házasságkötések köréből kilépve a földrajzi és civilizációs értelemben is távoli Moszkóviában keressen arát Károly infáns részére?

Az orosz frigy: házasságkötési szándék Károly infáns és Natália orosz nagyhercegnő között (1727–1728)

1. A spanyol–orosz közeledés külpolitikai indítékai

Spanyolország és Ausztria diplomáciai kapcsolatának fentebb vázolt folyamatán végigtekintve láthatjuk, hogy 1726–1727 fordulóján a két fél nyíltan meg nem fogalmazott egymástól való eltávolodása lassan ugyan, de kezdetét vette. A diplomáciailag elszigetelt, illetve a kapcsolataiban csak szűk körre korlátozott Spanyolország számára ugyanekkor nyílott lehetőség arra, hogy kitörjön ebből a helyzetből, mégpedig úgy, hogy Ausztria támogatását igénybe véve szokatlan és földrajzilag messzire nyúló kezdeményezéssel hozzákezdett a spanyol–orosz diplomáciai kapcsolatok kiépítéséhez.

A spanyol–orosz diplomáciai kapcsolatoknak nem voltak jelentős előzményei.[15] A 16–17. században a török és a tatár népek ellen folytatott küzdelmek jelentettek számukra együttműködési alkalmakat. A 18. században a kapcsolatok, illetve azok kezdeményezése új lendületet kapott. Alberoni kardinálisnak az volt a terve, hogy kihasználva VI. Károly lekötöttségét a törökkel szemben, katonai expedíciókkal próbál meg változtatni az itáliai status quo-n, közben pedig Oroszország és Svédország között békeközvetítő szerepet is vállal, hogy aztán e két északi hatalmat szövetségesül nyerje meg Spanyolország számára. A nagyszabású tervezetben számolt a magyarországi elégedetlenkedőkkel is, támogatta volna a száműzött Stuart dinasztia trónigénylőjét Anglia új uralkodócsaládjával, a Hannoveri dinasztiával szemben.[16] Az alandi kongresszuson (1718) kezdetét vevő spanyol–orosz közeledésnek vetett véget átmenetileg az 1719-es év eseménysorozata (a svéd király halála, Alberoni bukása) és Spanyolország kényszerű csatlakozása a Négyes Szövetség

által diktált feltételekhez (1720 februárja). Még az Alberonival folytatott tárgyalásoknak köszönhetően küldhetett I. Péter 1719-ben orosz nemesifjakat a nemrég alapított Cádizi Tengerészakadémiára.[17] Külön figyelmet érdemelnek a spanyol–orosz kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére irányuló szándékok az 1721–1725-ig tartó néhány évben[18], pontosan akkor, amikor a politikai kapcsolatok átmenetileg megszakadtak. Ennek eredményeként könyvelhető el az orosz konzulátus cádizi megalapítása 1723 novemberében és az 1725-től meginduló áruforgalom. A orosz–spanyol kereskedelem elindítása érdekében tett fáradozások már-már sikerrel kecsegtettek, amikor 1725 nyarán elhunyt annak legfőbb támogatója, I. Péter orosz cár.

Alberoni kardinális 1717–1718-ban tehát az orosz féllel folytatott tárgyalásokban a külpolitikai elszigeteltségből való kitörés perspektíváját látta Spanyolország számára, míg I. Péter elsősorban kereskedelmi hasznot remélt a kapcsolattól. Az 1726-ban újrainduló diplomáciai kapcsolatok mindenesetre a kezdeti lépések szerves folytatását jelentették.

Oroszországnak külpolitikájában[19] a nystadti béke (1721) után szembesülnie kellett északon Svédország revanstörekvéseivel, délen a perzsa sahhal és a határmenti kalmuk, tatár népekkel együttműködő Török Porta fenyegető létével. Az orosz cárok igénye a Kurlandia fölötti protektorátusra a lengyel uralkodók és a szejm egy részének ellenállásába ütközött. Az 1720-as évek közepétől pedig a kurlandi kérdéshez szorosan kötődve a lengyel trónöröklés problémája kezdte foglalkoztatni az orosz külpolitika irányítóit. A Holsteini herceg Schleswigre vonatkozó igényei leginkább még csak a cári családot érdekelték. Mindezeket a külpolitikai feladatokat a 18. század elejétől nyilvánvalóan európai nagyhatalommá váló Oroszországnak az újonnan létrejött európai politikai szövetségi rendszerbe szervesen beilleszkedve kellett megoldania, vagyis döntésre kényszerült a francia és az osztrák szövetségi rendszer között. A cári udvar 1717 és 1721 között folytatott franciabarát politikáját 1725-től osztrák orientáció váltotta föl, melyet jelzett az 1725 augusztusában megkötött orosz–osztrák szerződés. Ezt követte 1726. június 26-án I. Katalin cárnő csatlakozása a bécsi szövetséghez. Aktuálissá vált tehát a spanyol–orosz diplomáciai kapcsolatok közvetlen felvétele, annál is inkább, mivel biztosítani kellett, hogy egy esetleges spanyol–osztrák elhidegülés bekövetkeztekor a spanyol–orosz kapcsolatok folytatódjanak. Igy került sor 1727. január 22-én Jacobo Fritz James Stuart-nak, Liria-Xérica hercegének kinevezésére oroszországi követté abból a célból, hogy a mindenkori orosz fővárosban a madridi udvar érdekeit állandó jelenlétével képviselje.

2.Duque de Liria diplomáciai feladatai a cári udvarban

Az 1727. március 10-én kitérőkkel Pétervárra induló[20] Liria herceg kinevezési dokumentumaiban, az Instrucciónban[21] hiába keressük a Natália nagyhercegnővel tervezett házasságról szóló tárgyalásra vonatkozó megbízást. A végrehajtandó diplomáciai feladatok a következőkre szorítkoztak:

1. egy Spanyolország és Oroszország közötti szövetségi szerződés létrehozása;
2. Oroszország megnyerése és fegyveres támogatásának megszerzése Stuart Jakab angol trónigényét pártoló spanyol expedícióhoz;
3. szoros együttműködés a cári Külügyi Kamarával.

A házassági terv létét azonban egyértelműen bizonyítják Liria szavai, melyet Naplójában, a küldetését lezáró összegzésben jegyzett le: „Azt is feladatomul jelölte ki a Király, hogy a mi Károly infánsunk és Natália Nagyhercegnő, II. Péter testvére közötti házassági ajánlattal kedveskedjek az Orosz Udvarnak. Minthogy azonban közbejött a hercegnő betegsége, nemsokkal azután pedig halála, csekély teendőm akadt ebben az ügyben."[22]

A házasságkötés szándékáról egyébként a cári udvar is tudhatott valamit. Erre engednek következtetni azok a szóbeszédek, amelyek alig két hónappal Liriának Pétervárra való érkezése után (1728. január) lábrakaptak a cári udvarban: „Itt az a szóbeszéd terjedt el, hogy abban, hogy Királyunk, Felséges Urunk engem ideküldött, az egyik legfontosabb indíték az volt, tárgyaljak egy Károly Infáns és Natália Nagyhercegnő közötti házasságkötésről. Maguk a miniszterek is hiszik ezt és várják, hogy ajánlatot tegyek nekik. Lehetségesnek tartom, hogy kezdeményezni fognak, ha továbbra is hallgatok."[23] A házasságról folytatott tárgyalásra a felhatalmazást Liria tehát minden bizonnyal szóban kapta. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen 1727 első hónapjaiban, Liria kinevezésének és elindulásának idején a spanyol uralkodói párban, ha bizonyos kételyekkel vegyülve is, de még élt a Habsburg nagyhercegnővel kötendő házasság reménye. Liria hallgatását, kivárásra építő magatartását is ezzel magyarázhatjuk.

3. Natália nagyhercegnő, a menyasszonyjelölt

Liria a menyasszonyjelöltről mind a hivatalos levelezést és feljegyzéseket tartalmazó Naplójában, mind pedig a családjának írt, publikálásra nem szánt Relación de Moscovia című munkájában[24] megemlékezett. A róla rajzolt portréban igyekezett politikai állásfoglalását és lehetőség szerint külsejét tekintve is kedvező képet adni. A Relación-ban így írt: „A cárnak volt egy vér szerinti testvére, Natália, aki 1714. július 23-án született, és akit Nagyhercegnő titulussal illettek. Nem lehet azt mondani, hogy szép volt, sőt himlőhelyes, tompa orrú, de jó alakú és csodálatra méltó ítélőképességgel, valamint értelmi képességgel rendelkezett. Középtermetű, inkább kövér, mint sovány, karcsú derekú, szép kezekkel és nyakkal. Erzsébet Hercegnő [a későbbi I. Erzsébet cárnő (1740–1761) – K. M.] hívei megrontották a cárral való kapcsolatát. Emiatt kellett nemegyszer megalázó helyzeteket elszenvednie, és emiatt nem rendelkezett a legkisebb hatalommal sem. Természete minden elismerést megérdemelt. Nagylelkűen bánt mindenkivel, adakozott a szegényeknek, jószándékú volt, lelkes pártfogója a külföldieknek, igen jól beszélt franciául és németül. Szívének nagy fájdalmával látta, bátyja hogyan rohan végzete felé, és szerette volna őt ettől visszatartani. De nem volt elég bátorsága ahhoz, hogy beszéljen vele erről, mert tudta, a cárt már meggyőzték arról, hogy ne vegye figyelembe szavait. Egyszóval a világ legkiválóbb hercegnőinek egyike volt, és Oroszország boldogságára vált volna, ha tovább él. A sok szomorúság, mit átélt, phtisicát okozott neki, melynek következtében 1728. december 3-án elhunyt. Halálát, akik ismerték, megsiratták, különösen az idegenek."[25]

A Naplóban pedig ezeket a gondolatokat találjuk: „Így halt meg Natália Alesewna hercegnő, II. Péter cár testvére, amikor néhány hónappal volt több 14 évesnél. Személye elképzelhetetlen erényektől volt ékes. Arcát nem mondhatjuk szépnek, de kit érdekel az arc szépsége, amikor a szív tökéletes?

Védelmezte az idegeneket és tökéletesen beszélt franciául és németül. A jóraváló emberek bálványként tisztelték őt, Oroszország gyöngyszemét. Egyszóval túlságosan tökéletes volt ahhoz, hogy az Úr olyan barbárok környezetébe vesse, mely barbárok nem tudják, mi az az igazi és tartós erény."[26] A Napló végi portrégyűjteményben Liria tulajdonképpen megismétli előbbi szavait: „Natália Nagyhercegnő, II. Péter testvére minden elképzelhető erénnyel felruházott Hercegnő volt. Nem szépsége hívta fel rá a figyelmet, sőt arcra egyenesen csúnya volt, alakra ellenben csinos. Erényei azonban ellensúlyozták a szépség hiányát, kedves, nagylelkű, figyelmes, bájjal teli, derűs természetű teremtést ismertem meg benne, aki elnyerte mindazok rokonszenvét, akik megismerték őt. Tökéletesen beszélt franciául és németül, szeretett olvasni és védelmébe vette az idegeneket. Mindezen kiválóságai alapján örvendetes lett volna, hogy sokáig éljen, de az Úr nem akarta ezt megengedni, és hosszan tartó betegség után 1728. november 3-án, tizennégy és fél éves korában magával vitte. Halálát oroszok és külföldiek, felnőttek és gyerekek siratták."[27]

A mindkét műben adott jellemzésből fontosnak tartjuk kiemelni azokat a mondatokat, amelyek Natália nagyhercegnőnek a külföldiek irányába mutatott kedvező magatartását fogalmazzák meg, hiszen a cári udvar akkori politikai megosztottságát tekintve ennek a viselkedésnek politikai jelentése volt. I. Péter halála után, a gyenge kezű cárok és az erős egyéniségű kegyencek uralma alatt (1725–1741)[28] a nagy bojárcsaládok egymás közti és családon belüli vetélkedése újra teret nyert, bénítva ezzel az államapparátus működését. Liria a cári udvarba érkezése után hamar észrevette az ott kialakult politikai csoportosulásokat. A megosztottság fő vonalát az idegenellenes orosz „párt" és az idegeneket támogató „párt" között húzta meg. Liria tudósításaiban az idegenekhez és az általuk közvetített idegen kultúrához való viszonyt általános értékmérőként használta. Ez alapján rajzolta meg a cári család tagjainak személyiségét, és ugyanezen elv mentén rendezte el Naplójában az összes ebben érintett személyt.[29] „Ahhoz, hogy az ebben az Udvarban uralkodó zűrzavaros állapotokat jobban megértsük, szükséges tudni, hogy két párt van. Az első, mely élén a Cár áll, valamennyi oroszt magában foglalja, és elsődleges célja az, hogy minden külföldit eltávolítsanak innen. Ez a párt további kettőre bomlik, egyiket a Galitzin, másikat a Dolohorouky család tagjai alkotják, amint ezt a későbbiekben részletezem. A második pártot a Nagyhercegnő vezeti, és báró Ostermanból, gróf Lewenwoldeból, a Nagyhercegnő fő majordomusából, egyszóval az összes külföldiből áll. Céljuk az, hogy az oroszokkal szemben fenntartsák magukat, s ehhez veszik igénybe a Nagyhercegnő kegyét és védelmét, mely hercegnő felé egészen eddig a Cár a legkitüntetőbb figyelemmel fordult."[30]

Liria szerint a nagyhercegnő betegségének s végső soron halálának okát is a cári család politikai és érzelmi megosztottságában kell keresnünk. „A Hercegnő nem örvendett a legjobb egészségnek. Az orvosok azt hitték, hogy láza tüdőbajból származott, és ennek megfelelően kezelték, pedig betegségének igazi oka nem a tüdőbaj. Betegségének egyetlen orvoslója testvére, a Cár lehet. Hogy ennek okát megtudjuk, időben vissza kell mennünk. Amikor a Cár trónra került, oly nagy bizalommal volt testvére iránt, hogy azt tette, amit ő mondott neki, és egy percig sem nélkülözhette jelenlétét. Tökéletes egyetértésben éltek, és a Nagyhercegnő fiatal korához mérten, hisz csupán egy évvel

idősebb a Cárnál, józan tanácsokat adott testvérének. A Cár azonban lassanként szerelmes lett nagynénjébe, Erzsébet Hercegnőbe, és a Cár kegyence, miként a többi udvaronc, akik nem kedvelték a Nagyhercegnőt Osterman báró és az összes külföldi iránt érzett szimpátiája miatt, azon igyekeztek, hogy Erzsébet Hercegnő befolyását növeljék. A Hercegnő pedig még látni sem bírta unokahugát, és ennek következtében fokozatosan eltávolította a Cárt tőle. Olyannyira sikerült ez neki, hogy hat hónap elteltével már nem is beszélt vele érdemleges dolgokról, és elveszítette benne bizalmát. A Nagyhercegnő, akinek a legjobb szíve van, amit életemben valaha is láttam, érezte lelkében testvére elhidegülését. Mindehhez még hozzájárult az a sok nyilvános tapintatlanság, amit a Cár vele szemben elkövetett, mindenki előtt kinyilvánítva, hogy nagynénjét becsüli többre. Nem tette be lábát ezek után soha a szobájába, és mindezt azzal tetézte be, hogy egyszerűen tudomást sem vett róla. Ez volt tehát betegségének igazi oka, hiszen e lelki sérelmek váltottak ki nála egy lassú, de állandó lázat, amely a sírba döntés veszélyével fenyegette. Erős testalkata és fiatalsága azonban megmentették e veszélytől."[31]

4.A cári udvar reakciói a spanyol házasságkötési szándékra

Éppen a fentebb vázolt politikai csoportosulások rendszerének következtében az orosz fél valószínűleg kedvezően reagált volna a spanyol udvar házasságkötési érdeklődésére. Ezt az alapján feltételezhetjük, hogy már korábban is, a spanyol javaslat sejtése előtt „A Nagyhercegnőt is [Erzsébet hercegnőn kívül – K. M.] el akarták távolítani [az orosz párt – K. M.] és találni számára egy megfelelő férjet. Ez azonban igen nehézkes, mert kevés Herceg néz feleség után Moszkvában. Örülnének, ha sikerülne Poroszországgal házassági cserét lebonyolítaniuk, vagyis összeházasítaniuk a Cárt a Porosz Királyi Felség idősebbik leányával és a Porosz Királyi Herceget a Nagyhercegnővel. Kétlem azonban, hogy Poroszország királya beleegyezne ebbe az elképzelésbe, hiszen minden vágya az, hogy sógorával, Anglia Királyával bonyolítson le házassági cserét."[32]

Az a törekvés, hogy a hercegnőket eltávolítsák a cár mellől, egészen odáig ment, hogy miközben folytak tárgyalások Erzsébet hercegnőnek Szász Móriccal kötendő házasságáról[33], 1729. január 28-án a skót királyi házzal szoros rokonságban álló Duque de Liriát[34] elképesztő ötlettel kereste fel báró Hussen. „Ugyanezen a napon házamba látogatott egy hadügyi tanácsos, báró Hussen, a cár apjának egykori nevelője, aki az életemben hallott legelképesztőbb ajánlatot tette nekem. Hosszadalmas bevezető után megkérdezte, hogyan halad Jakab, Anglia Királyának ügye a feleségével, minthogy neki lenne egy könnyen végrehajtható, igen jó ötlete ezen ügyre vonatkozóan. Megkérdeztem, mi lenne az elképzelése. Azt válaszolta, hogy ha a Királyné továbbra is makacskodna, igen könnyen elérhető lenne házasságuk felbontása és a Király új házassága Erzsébet Hercegnővel. Ez pedig nagy előnyt jelentene Királyi Ófelségének, hiszen ily módon ez az Udvar továbbra is minden elképzelhető eszközt felkutatna, amellyel trónrakerülését teljes erejével támogathatná. Bevallom, nem tudtam nevetésemet visszatartani, és azt válaszoltam, hogy javaslata minden képzelőerőmet felülmúlta, s hogy hála Istennek, az Angol Királyi Pár már kibékült, és kibékülésüknek elsődleges előmozdítója szerencsés módon én lehettem. Ha azonban tartana még a nézeteltérés köztük,

akkor sem tenne a Király Vallásunkkal ily ellentétes dolgot, melyet egyébként én sem ajánlanék neki soha. A báró ezután témát váltott, én pedig még sokáig felháborodottan gondoltam vissza erre a nevetséges ötletre."[35]

Nem bizonyítékként, csupán érdekességként szeretnénk megemlíteni néhány olyan tényezőt, melyek az induló spanyol–orosz diplomáciai kapcsolatokban az orosz udvarnak a spanyol fél iránti megkülönböztetett figyelmére engednek következtetni. Ezeket a ceremóniális apróságokat és a cári kegy igen megtisztelő jelét, a Szent András Lovagrend rendjelének átadását, melyekre II. Péter moszkvai koronázási ünnepségsorozatának napjaiban került sor, 1729 márciusában, Liria Naplójában így örökítette meg: „Két-három napra rá felkeresett a Fő Ceremóniamester báró Habicthstal, és átadta báró Osterman üzenetét. Ezek szerint a Cár annak jeléül, hogy tudtunkra adja Királyunk iránt érzett tiszteletét és Őfelsége Minisztere iránti figyelmességét, úgy határozott, hogy ülőhelyemet [a koronázási ceremónia alkalmával – K. M.] Főmarsallok és más Tábornokok padján jelöljék ki. Ezen kívül zsámolyt is adjanak nekem, olyat, mely egyedi legyen az egész templomban."[36] Március 9-én, a koronázást követő bálon Liria a cári család hölgytagjaival, köztük Natália nagyhercegnővel kétszer is táncolt a nyitótáncban. „A Cár este hétkor érkezett és rögtön megnyitotta a táncot. Erzsébet Hercegnőt kérte fel, aki aztán engem választott, én pedig a Nagyhercegnőt. Őfelsége a Cárt hívta táncba, a Cár Kurlandia Hercegnőjét kérte fel, aki velem folytatta. Ismét Erzsébet Hercegnővel táncoltam, ő pedig Ivan Dolhorouky Herceget, a Főkamarást választotta, aki a Nagyhercegnőt kérte fel. Őfelsége ismét velem táncolt, én Kurlandia Hercegnőjét hívtam táncba, aki a Cárral folytatta, a cár pedig Erzsébet hercegnőt kérte fel sortáncra, és ezek után nem volt több menüett."[37]

A cár két alkalommal is vendégeskedett Liriánál. „11-én Őfelsége meg akarván tisztelni házamat vacsorázni jött hozzám. Lehetőségeimhez képest a legnagyobb pompával fogadtam. Három asztalt teríttettem, mindegyiket húsz főre. A vacsora előtt és utána nagy koncertet adattam, már ahhoz képest nagyot, amire az előkészületekre szabott rövid időm engedte, hiszen a Cár a nagy megtiszteltetést jelentő látogatási szándékát megelőző nap közölte velem. Körülbelül hajnali egyig vendégeskedett a Cár nálam, és több mint másfél óráig maradt az asztal mellett, amit mindenki rendkívülinek talált, hiszen nem volt szokása mellette ülni negyedóránál tovább. Ezen az estén közel 500 üveg bor fogyott el."[38] „Április elsején Őfelsége a Szent András Lovagrend lovagjaival és a Nagy Tanács Minisztereivel jött hozzám ebédre. Egyszerre három asztalnál lehetett étkezni, nem számolva azt az asztalt, amit a Cárt kísérő katonáknak és libériásainak teríttettem. Ez alkalommal több mint 600 üveg bor fogyott el, és Őfelsége este hatig maradt nálam nagyon elégedetten és vidám hangulatban."[39]

Csupán érdekességként említjük meg, hogy a nagy mennyiségben elfogyasztott bor egy része az orosz előkelők körében előszeretetnek örvendő[40] , drága, márkás Tokaji[41] fajbor volt.[42]

A diplomaták közül egyedül Liriát érte az a megtiszteltetés, hogy a cár az I. Péter alapította Szent András Lovagrend (1699) tagjai közé avatta, ami automatikusan az I. Katalin alapította Szent Sándor Lovagrendbe (1725) emelte őt.[43] A kitüntetésre azon alkalomból került sor, hogy április 28-án délután 3 órakor Liria kihallgatáson jelent meg a cári palotában, hogy közölje

a madridi királyi családban történt nagy esemény hírét: Asztúria hercege házasságot kötött a portugál infánsnővel, Brazilia hercege pedig nőül vette Mária Anna Viktória spanyol infánsnőt. „Miután a Cár befejezte válaszát, távozni akartam. Báró Osterman azonban felkért, hogy menjek közelebb Őfelségéhez, aki a Szent András rendjellel akart megtisztelni engem egyrészt abból az alkalomból, hogy ilyen örvendetes hírt adtam át neki, másrészt a személyem iránt érzett megbecsülése jeléül. Közben Ivan Dolhorouky Herceg, a Főkamarás, egy felül aranyozott ezüsttálcán átnyújtotta Őfelségének a rendszalagot. A Cár felemelte azt és a nyakamba akasztotta. Bevallom, hogy a mód és az alkalom, amit választott a Cár a kitüntetés átadására, arra »kötelezték«, hogy elfogadjam a kegyet, mégpedig a legnagyobb megtiszteltetés érzésével. Esküszöm, hogy bár (amint lejegyeztem) néhány nappal előtte szóba került mindez a ceremóniamesterrel való beszélgetésem során, nem sejtettem, hogy ezen a napon sor is kerül a rendjel átadására. Miután illendő szavakkal kifejeztem köszönetemet Őfelségének, meghívott, hogy egyek vele, és oly nagy jósággal és közvetlenséggel bánt velem, amelyre nem vagyok érdemes."[44]

Apró események azt bizonyítják, hogy maga Natália nagyhercegnő is megkülönböztetett figyelemben részesítette a spanyol követet. „18-án, a Cár trónrakerülésének egy éves évfordulója alkalmából nagy összejövetelt rendeztek az Udvarban a Cár nővérének, a Nagyhercegnőnek a köszöntésére. Őfelsége azzal tisztelt meg, hogy meghívott, egyek vele. Közben oly nagy megbecsülésben volt részem, hogy az kifejezhetetlen."[45] Következő idézetünk a nagyhercegnő és Liria herceg vallási toleranciájáról is tanúskodik. „29-én az a megtiszteltetés ért, hogy keresztszülőként a Nagyhercegnővel együtt részt vehettem azon a szertartáson, ahol a cári palota egyik főfelügyelőjének leánygyermekét keresztelték meg. Minthogy itt az a szokás, hogy ez alkalommal megajándékozzák a keresztanyát, egy 500 doblón értékű, ékkövekkel díszített ékszerdobozt nyújtottam át ajándékként Őfelségének."[46] Natália nagyhercegnő még a halálos ágyán is gondolt Liria hercegére. „15-én felkeresett házamban Löwenwold gróf, az elhunyt Nagyhercegnő fő Mayordomusa. Közölte velem, hogy Őfelsége halála előtt úgy rendelkezett, ajándékozzanak meg engem. Cári parancs értelmében keresett fel tehát, hogy átnyújtson egy gyönyörű ékköves gyűrűt, amit azonnal meg is mutatott. 800 doblón értékűnek találtam."[47]

Meglehet, hogy ez a fokozott mértékű figyelem, melyben a többi diplomatának juttatott cári keggyel összemérve Liria részesült, az ő hercegi címének szólt (egyetlen herceg volt kollégái között[48]), vagy pedig a cár és a nagyhercegnő személyes szimpátiájának tulajdonítható. Az azonban, hogy mindezek az események a felszínen zavartalan spanyol–osztrák diplomáciai viszony idején történtek, a spanyol–osztrák elkötelezettség felbomlását jelentő sevillai szerződés megkötése (1729. november 9.) előtt, az események más értelmezését is megengedik: II. Péter cár udvarának kitüntető gesztusai Liria hercegén keresztül annak a madridi udvarnak szóltak, amely a Romanovokkal dinasztikus házassági kapcsolatba is kívánt lépni.

5. A nagyhatalmak reagálása egy esetleges spanyol–orosz házasságkötésre

1728 október közepén feltehetően minden alapot nélkülöző szóbeszédek híre érkezett Moszkvába, melyen Osterman, az Orosz Külügyi Kamara irányítója és Liria is igen jót derültek. „Néhány nappal később újabb megbeszélésem volt Ostermannal, aki egy meglehetősen furcsa hírt közölt velem, melyet Párizsból kapott. E szerint én itt a Cár és a mi Infánsnőnk, Brazília Hercegnő közötti házasságról tárgyalok, minthogy nem értek révbe a Portugáliával tervezett házassági tárgyalásaink. Ehhez még azt is hozzáfűzik, hogy Udvarunk éppen azért késlekedik átadni a Hercegnőket [a portugál félnek – K. M.], mert előbb megvárja az én tárgyalásaimnak az eredményét. Osterman azt is mondta, hogy ez a hír (mely gróf Maffeitől, a párizsi szicíliai Követtől érkezett) nagyon felzaklatta a Francia és az Angol Udvarok kedélyét. Úgyhogy a Francia Udvar azonnal utasította is Brancas Márkit és Magnan Titkár Urat, aki Moszkvában székel, hogy próbálja kinyomozni, van-e alapja a szóbeszédnek. Osterman nagyokat nevetett velem együtt a híren, ezeket a szavakat mondogatva: — Igencsak megörvendeztetné az Urat az, ha a Katolikus Királyi Fenségnek lenne számunkra is leánya!"[49]

Ezen utóbbi idézet, melynek lényege még megismétlődik a Naplóban[50], fontos dolgot tudat velünk: a francia és az angol kormányok félelmét attól, hogy az orosz cárt házassági kapcsolat kösse Spanyolországhoz. A házasság köteléke ebben az esetben is politikai szövetséget erősített volna meg, és az Párizs és London szemében értelemszerűen feltételezte volna a frigyet követő években a spanyol–orosz diplomáciai, gazdasági (kereskedelmi) kapcsolatok intenzitásának a növekedését. Valószínűleg hasonló félelem kísérte volna a Károly infáns és Natália nagyhercegnő között tervezett házasság hírét is, mely házasság azonban nem valósult meg. Liria ennek okát a nagyhercegnő korai halálában jelölte meg. Kétségtelen, hogy a nagyhercegnő betegeskedése kedvezőtlenül befolyásolta a vele házasságot tervezők szándékait. A bécsi udvar, aki 1728 októberében pétervári követe, Wratislao gróf révén tárgyalásokat folytatott a cári udvarral II. Péter és Natália nagyhercegnő megházasításáról, szándékától többek között éppen a nagyhercegnő rossz egészségi állapota miatt tekintett el. „A Császár és a Blankenburgi Herceg szerettek volna házassági cserét lebonyolítani Oroszországgal mégpedig úgy, hogy a Cárt összeházasították volna Bevern Brunswik Herceg leányával, a Herceg legidősebb fia pedig nőül vette volna a Nagyhercegnőt. Miután azonban Wratislao gróf ezt javasolta, el is vetették az ötletet: 1. mert a Beverni Nagyhercegnő a Cár édesanyjának testvére, minek következtében fiai Cári Őfelségének első fokon unokatestvérei, e révén a szándékolt házasságok szöges ellentétben állnak az orosz vallással, melynek egyik tétele kimondja a közeli rokonok házassági tilalmát; 2. mert a cári Udvarban nem akarják, hogy a Nagyhercegnő katona-herceghez menjen feleségül; 3. mert a Cárnak még nem áll szándékában a nősülés, és a Nagyhercegnő betegsége nem engedi meg, hogy megházasításáról tárgyalásokba bocsátkozzanak mindaddig, amíg nem látják, kigyógyítható-e egyáltalán abból a betegségből, amelyben szenved."[51]

A politikai háttér alakulását nyomon követve azonban Liria herceggel ellentétben úgy gondoljuk, hogy Natália nagyhercegnő felgyógyulása esetén sem valósulhatott volna meg a házassági terv Spanyolország és Oroszország között. Közben ugyanis Spanyolország nemzetközi kapcsolatainak rendszeré-

ben olyan változás állott be (pardoi egyezmény 1728 márciusában, soissoni kongresszus 1728 júniusától, sevillai szerződés 1729 novemberében), mely megszüntette azt a külpolitikai érdekeltséget, mely Spanyolországot még 1726–1727-ben egy Oroszországgal kötendő szerződés felé mozgatta. Úgy hisszük, a Spanyolországot körülvevő külpolitikai konstelláció megváltozása mindenképpen meghiusította volna Liriának a Károly infáns házasságkötésére vonatkozó küldetését.

A tervek után a beteljesülés: I. Károly és Mária Amália szász hercegnő frigye (1738)

Károly infáns, 1735-től I. Károly néven Nápoly uralkodója, 1738. május 9-én végül is a szász Mária Amália hercegnővel, III. Ágost lengyel király leányával lépett házasságra, aki VI. Károly német–római császár unokahúga volt. A tizenhárom évét alig betöltő Mária Amáliát[52] az osztrák császár ajánlotta a spanyol királyi pár figyelmébe, miután a saját, korban Mária Teréziát követő leányát megkérő spanyol követet, Fuenclara grófot visszautasította.[53] A spanyol fél választásában szerepet játszott az a diplomáciai esemény is, hogy a lengyel örökösödési háborút (1733–35) lezáró bécsi szerződés (1738. november 18.) a Franciaországgal szövetséges Spanyolország kizárásával folytatott francia–osztrák különtárgyalásokon alapult. A spanyol uralkodópár ez elleni tiltakozása a szerződéshez történő későbbi csatlakozáson (1739. április 21.) túl kifejeződött Károly fiuk megházasításában is. Azaz Károly feleségének választották azt a szász hercegnőt, akinek apja, Frigyes Ágost választófejedelem a nemrég befejeződött lengyel örökösödési háborúban XV. Lajos apósának, Leszczynski Szaniszlónak volt a riválisa.[54] V. Fülöpnek és Farnese Erzsébetnek Károlyra vonatkozó házassági elképzelései földrajzilag nagy térséget jártak be: Franciaország, Ausztria, Oroszország és ismét Ausztria után a Szász Választófejedelemségben találták meg a választottat.

Mária Amália lengyel és szász családi kötelékei a madridi udvart közvetlenül érdekeltté tették a továbbra is feszült lengyelországi helyzetben és az osztrák örökösödési háborúban. III. Károly uralkodása alatt, aki nagyra értékelte a családi kapcsolatokat, megnövekedett a spanyol diplomácia érdeklődése Lengyelország iránt. Az Európa különböző királyi udvaraiban szolgálatot teljesítő spanyol diplomaták beszámolóikban a korábbinál jóval nagyobb figyelmet szenteltek a lengyelországi eseményeknek és vele együtt a kelet-európai térség történéseinek.[55] Spanyolország külpolitikai irányvonalát azonban hosszú folyamat eredményeképpen 1759-től egyre inkább az államérdekek és a dinasztikus érdekek összhangja, 1777-től pedig inkább az előbbiek prioritása határozta meg. Az Atlanti-óceán túlsó partján fekvő gyarmataira koncentráló spanyol külpolitika[56] Lengyelország esetében csak arra vállalkozott, hogy bizonyos keretek között diplomáciai úton lépjen fel Oroszország, Poroszország és Ausztria expanziós törekvéseivel szemben. Lengyelország első felosztásakor (1772) III. Károly mélységes megrendülésének adott hangot, de a spanyol külpolitika nem vállalkozott a közvetlen érdekeltségi szféráján kívül eső terület védelmére.

Kitekintés

A hajdan, 1726–27-ben dinasztikus házassági tervezet kapcsán is számításba vett Oroszország egészen III. Károly trónrakerüléséig (1759) kikerült a spanyol külpolitika irányítóinak érdeklődési köréből, pedig a későbbiekben diplomáciai forradalom elnevezéssel illetett francia–osztrák szövetségi szerződés (1756)[57] egyik legfontosabb eredménye éppen az volt, hogy a nemzetközi kapcsolatok legfőbb döntéshozatali helyei Kelet- és Észak-Európa irányába tolódtak el. Ez Spanyolország esetében azt jelentette, hogy a spanyol diplomácia centrumon kívüli helyzetbe jutott. A nemzetközi kapcsolatok tengelyének eltolódására azonban nem tudott reagálni a Ricardo Wall által irányított spanyol külpolitika (1754–59), mely ezekben az években haladt az önkéntes semlegességtől a kényszerű semlegességen keresztül a külpolitikai tehetetlenség és az anarchia felé.[58] Csak III. Károly első kormánya reagált a fentebb említett tengelyeltolódásra azzal, hogy 1762-ben újra felvette a diplomáciai kapcsolatokat Oroszországgal.[59] A spanyol–orosz kapcsolatok szorosabbra fűzésének szándékát Madridban az váltotta ki, hogy el akartak kerülni egy orosz–angol együttműködést, ami az észak-amerikai spanyol területeket is veszélyeztette volna[60], továbbá kereskedelmi szerződést kívántak kötni a cári udvarral. 1777-től az előbbi indokok mellett a új külügyminiszter, Floridablanca Spanyolország szövetségi rendszerében egyebek mellett a spanyol–orosz szövetséggel akarta kitölteni a Franciaországtól való tudatos függetlenedési politikája nyomán támadt űrt.[61] 1780–1787 között az orosz szövetség a Semleges Országok Fegyveres Ligájának kapcsán a spanyol külpolitika érdeklődésének homlokterébe került.[62] A két ország közti kapcsolatok elhidegülésének jelei 1787-től mutatkoztak, amikor is Spanyolország az orosz–török háború kérdésében a semlegesség álláspontjára helyezkedett, és közvetítői szerepet vállalt volna el a háborúzó felek között annak érdekében, hogy a versailles-i békével (1783) Spanyolország számára kedvezően alakult erőegyensúlyi helyzetet fenntartsa. A francia forradalom azonban nem hagyott időt Spanyolországnak arra, hogy e misszióját teljesítse. 1789 után a spanyol diplomácia folytatta a megelőző időszak spanyol–orosz diplomáciai kapcsolatainak irányvonalát azzal a különbséggel, hogy a spanyol szövetségi rendszer gerincét jelentő francia szövetség eltűnésével IV. Károly Spanyolországa Anglia ellenében egyre inkább ráutaltnak bizonyult Oroszország, illetve az észak–európai államok szövetségére.[63] Tíz évvel később, 1799-ben pedig megszakadtak a spanyol–orosz diplomáciai kapcsolatok, amikor I. Pál orosz cár hadat üzent a napóleoni Franciaországgal szövetségben álló Spanyolországnak.[64]

Jegyzetek

1. Diario del viaje a Moscovia del Duque de Liria y Xérica. In: Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España, por el Marqués de la Feunsanta – D. José Sancho Rayón – D. Francisco de Zabalburu. T. CXIII. M. Ginesta Hermanos, Impresores de la Real Casa, Madrid, 1889. 360. (a továbbiakban: Diario)
2. Ozanan, Didier: La política exterior de España entre la Paz de Utrecht y el tercer pacto de familia. In: La época de los primeros Borbones. Historia de España de Ramón Menéndez Pidal, diridiga por José María Jover Zamora. T. XXIX. Vol. I. Espasa-Calpe, Madrid, 1985. 339—694. (a továbbiakban: Ozanan); Anes, Gonzalo:

El Antiguo Régimen. Los Borbones. Historia de España Alfaguara, dirigida por Miguel Artola. T. IV. Alianza Editorial, Madrid, 1981.; Gil Novales, Alberto: Política y sociedad. In: Centralismo, ilustración y agonía del Antiguo Régimen (1717–1833). Historia de España, dirigida por Manuel Tuñon de Lara. T. VII. Editorial Labor, S.A., Barcelona, 1988. 177–183.; Reglá Campistol, Juan: El reformismo del siglo XVIII. In: Introducción a la Historia de España. Editorial Teide, S.A., Barcelona, 1971. 435–507.; Hargreaves-Mawdsley, W. N.: Eighteenth-Century Spain 1700–1788. A Political, Diplomatic and Institutional History. The Macmillan Press, London. 1979. (a továbbiakban: Hargreaves-Mawdsley); Lindsay, J. O.: Las relaciones internacionales. In: El Antiguo Régimen (1717–1763). Historia del mundo moderno...bajo la dirección de George Richard Potter (y otros). Ramón Sopena, Barcelona, 1972. T. VII. 136–150.

3. Schop Soler, Ana María: Un siglo de relaciones diplomáticas y comerciales entre España y Rusia 1733–1833. Madrid, 1984. (a továbbiakban: Schop Spler 1984); Schop Soler, Ana María: Las relaciones entre España y Rusia en la época de Carlos IV. Publicaciones de la Cátedra de Historia General de España, Barcelona, 1971. (a továbbiakban: Schop Soler 1971); Becker, Jerónimo: Relaciones entre España y Rusia. Un proyecto matrimonial. Época, año LVIII. núm. 19968. (6 de marzo de 1906), núm. 19976. (14 de marzo de 1906), (21 de marzo de 1906), núm. 19986. (26 de marzo de 1906), suplemento al núm. 19992. (2 de abril de 1906). A folytatásokban megjelent tanulmány témája VII. Ferdinánd házasságkötési szándéka I. Sándor cár testvérével, Anna nagyhercegnővel. A házasságkötési elképzelésekről 1814 februárjától novemberig folytak tárgyalások a két udvar között végül is eredménytelenül.

4. Tapia Ocariz, Enrique de : Carlos III y su época. Biografía del siglo XVIII. Aguliar, Madrid, 1962.; Danvila y Callado: Reinado de Carlos III. T. 1. Madrid, 1891. caps. I–II. 1–60.; Núñez, Fernan: Vida de Carlos III, ed. A. Morel-Fatio – A. Paz y Mélia. Vol. 1. Madrid, 1898.; Voltes Bou, Pedro: Carlos III y su tiempo. Editorial Juventud, S.A., Barcelona, 1975. (a továbbiakban: Voltes Bou); Dominguez Ortiz, Antonio: Carlos III y la España de la Ilustración. Alianza Editorial, S.A., Madrid, 1988.

5. Grunwald, Constantin de: Ostermann et le „regne des Allemands". In: Trois siécles de Diplomatie Russe, Calmann–Lévy, Éditeurs, Paris, 1945. 47–68. (a továbbiakban: Grunwald); Alba, duque de: El Duque de Liria D. Jacobo Stuart, hijo del Mariscal de Berwick, embajador en Rusia (conferencia). Madrid, 1951. (a továbbiakban: Alba); Paz y Mélia, A.: Introducción. In: Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España, por el Marqués de la Feunsanta – D. José Sancho Rayón – D. Francisco de Zabalburu. T. CXIII. M. Ginesta Hermanos, Impresores de la Real Casa, Madrid, 1889. V–XX.; Pisma o Rossi v carstvovane Petra II-go, v Ispanŭ, Duka de Lirè, byvsago pervym poslannikom pri nasem dvor. Perevod s Ispanskago, svèsennika K. L. Kustobeva. In: Osmnadcatyj vek, red. Petr Bartenef. Moskva, 1869. Kn. 2. 1–214.; Pisma o Rossi v Ispanŭ pervago Ispanskago poslannika pri nasem Dvor. Duka de-Lirè. 1730 god. (Vstuplene na prestol i pervyj god carstvovanè imperatricy Anny Oannovny). Perevod s Ispanskago, svèsennika K. L. Kustodeva, s prilozenem podlinnika odnoj depesi. In: Osmnadcatyj vek, red. Petr Bartenef. Moskva, 1869. Kn. 3. 27–132.

6. Az 1718 agusztusában létrejött Négyes Szövetség „felkérte" Spanyolországot és Savoyát, hogy három hónapon belül csatlakozzanak a szerződéshez. Ellenkező esetben Anglia, Franciaország, Hollandia és Ausztria a két állammal szembeni közös fellépésüket helyezték kilátásba. Ez után a ultimátum után Spanyolország végül is 1720. január 26-án írta alá a csatlakozási dokumentumot. Ausztria szintén diplomáciai kényszer hatása alatt fogadta el az akkor még Hármas Szövetség diktátumait 1718-ban. Lásd: Ozanan 589.; Uo. 593.

7. XV. Lajos már 1715-ben, ötévesen trónralépett. Helyette — dédapja, XIV. Lajos végrendelete értelmében — Fülöp, orléans-i hercegnek és a maine-i hercegnek

együtt kellett volna gyakorolnia a hatalmat. Fülöp régens azonban már 1715-ben kiszorította a maine-i herceget, XV. Lajos gyámját a kormányzásból.

8. Ozanan 599.
9. Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Budapest, 1987. 104–115.
10. Míg Ozanan nem említ neveket, Hargreaves és Mawdsley szerint ez a házasságra vonatkozó bizonytalan ígéret Don Carlost és Mária Teréziát ígérte egymásnak. Lásd: Ozanan 600.; Hargreaves–Mawdsley 57.
11. Hernández Franco, Juan: Articulación de la política exterior española en la época de Floridablanca. Estrategia y decisión. (1989.) In: Aspectos de la política exterior de España en la época de Floridablanca . Real Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 1992. 104. (a továbbiakban: Hernández Franco 1989.)
12. Conn S. amerikai történész szavait idézi: Ozanan 640.
13. Hargreaves–Mawdsley 64.
14. Brachfeld F., Olivér: Árpád-házi Jolánta, Aragónia királynéja. Szeged, 1993.
15. Krylova, T. K.: Otnosenija Rossii i Ispanii v pervoj cetverti XVIII veka. In: Kultura Ispanii, 1940. 327–337. (a továbbiakban: Krylova); Schop Soler 1984. 23–24.
16. Carpio, María José: España y los últimos Estuardos. Madrid, 1952.
17. Fernández Guillén, Julio: Los guardias marinas rusos que envió a estudiar a Cádiz el zar Pedro el Grande en 1719. Revista General de Marina, núm. 182. (1972) 511–518.
18. Krylova 337–352.; Schop Soler 1984. 24–28.
19. Grunwald 45–67.
20. Diario 3.
21. Diario 379–389.
22. Diario 360.
23. Diario 97.
24. Relación de Moscovia por el duque de Liria. In : Colección de Escritores Castellanos, por A. Paz y Mélia. T. 87. Madrid, 1890. (a továbbiakban: Relación)
25. Relación cap. II. 265–266.
26. Diario 183.
27. Diario 362–363.
28. Platonov, S. F.: Oroszország története. Fordította és függelékkel ellátta: Trócsányi Zoltán. 270.
29. Példa erre a Naplót lezáró portrégyűjtemény. Lásd: Diario 361–376.
30. Diario 94.
31. Diario 136.
32. Diario 97.
33. Diario 97.
34. Alba 6.
35. Diario 104–105.
36. Diario 114.
37. Diario 123.

38. Diario 123–124.

39. Diario 126.

40. Relación 333.; Lázár Gyula: A orosz birodalom története. Temesvár, 1891. 4. kötet. 73.

41. Braudel Fernand: Anyagi kuktúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Budapest, 1985. 239.

42. Diario 427–428.

43. Relación cap. VII. 299.; Uo. 302.

44. Diario 126.

45. Diario 136.

46. Diario 164.

47. Diario 233.

48. Diario 112–113.

49. Diario 177.

50. Diario 179.

51. Diario 177–178.

52. Gonzales–Doria, Fernando: Las reinas de España. Editorial Bitacora, Madrid, 1989. 341–371.

53. Voltes Bou 42–43.

54. Ozanan 617.

55. Voltes Bou 45–49.; Voltes Bou, Pedro: Aspectos de la política de Carlos III en Polonia. In: Hispania, Vol. XIV. (1954) 53–119.; Przezdziecki, Renaud comte: Diplomatie et protocole a la Cour de Pologne (Conclusión.). Embajadas españolas del siglo XVIII. In: Boletin de la Real Academia de la Historia, CXXIII. (1948) 295–417.

56. Hernández Franco 1989. 103.

57. Horn, D. B.: La revolución diplomática. In: El Antiguo Régimen (1717–1763). Historia del mundo moderno...bajo la dirección de George Richard Potter (y otros). Ramón Sopena, Barcelona, 1972. T. VII. 316–331.

58. Ozanan 694.

59. Hernández Franco, Juan: Una alternativa al organigrama de las relaciones exteriores de España durante el siglo XVIII. El acercamiento a Rusia. (1990) In: Aspectos de la política exterior de España en la época de Floridablanca. Real Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 1992. 131. (a továbbiakban: Hernández Franco 1990.)

60. Vila Vilar, Enriqueta: Los rusos en América. Anuario de Estudios Americanos, Vol. XXII. (1965) 569–672.; Landin Carrasco, A.: España, Rusia e Inglaterra en el Noroeste del Pacífico. Revista General de Marina, núm. 176. (1969) 683–690.; Batista, Juan: La estrategia española en América durante el siglo de las luces. Editorial Maphre, S.A., Madrid, 1992.

61. Hernández Franco 1990. 129–133.

62. Hernández Franco 1990. 135–138.; Sánchez Diana, José María: Relaciones diplomáticas entre Rusia y España en el siglo XVIII: 1780–1783. Hispania, Vol. IL. (1952) 590–605.

63. Hernández Franco 1990. 138–141.; Sánchez Diana, José María: España y el Norte de Europa durante la Revolución Francesa (1788–1803). Valladolid, 1963.; Sánchez

Diana, José María: Relaciones de España con Suecia en el siglo XVIII. Hispania, Vol. LXXXVIII. (1962) 590–627.

64. Schop Soler 1984. 39–42.

MARIAN KOVÁCS

Eine in Vergessenheit geratene Heiratsabsicht zwischen den spanischen Bourbonen und der Familie Romanov am Anfang des 18. Jahrhunderts

Das Thema der Studie ist eine in der Fachliteratur noch nicht behandelte Heiratsabsicht bzw. deren Ursachen im System der internationalen Beziehungen. Es geht um die geplante Eheschließung zwischen Karl, dem Sohn Philipps V. aus seiner zweiten Ehe, und Nathalia, der Schwester des Zaren Peter II.

Zum Plan der Eheschließung kam es nach einer Phase unregelmäßiger Kontakte durch die im 18. Jahrhundert intensiveren und qualitativ neuen diplomatischen Beziehungen zwischen Spanien und Rußland. Die Stelle des Kampfes gegen den gemeinsamen Feind nahmen eigenartige Interessen ein. Die spanische Außenpolitik unter der Führung von Kardinal Alberoni wollte aus der durch den Utrechter Frieden entstandenen außenpolitischen Isolation ausbrechen, und Peter I. erhoffte sich von den Kontakten zu Spanien das erfolgreiche Beenden des Krieges im Norden und in erster Linie das Aufblühen des Handels. 1726 begann für die spanisch-rußischen diplomatischen Beziehungen eine neue Phase. Demzufolge kam im nächsten Jahr Duque de Liria y Xérica, ein namhafter Militärexperte und ausgezeichneter Diplomat, an den Zarenhof. Die Grundlage dieser Studie bildet die Analyse seiner offiziellen diplomatischen Berichte und seines nicht für die Öffentlichkeit geschriebenen Werkes als Teilergebnis der Forschungsarbeit im Historischen Archiv und in Bibliotheken der Stadt Madrid.

Der Herzog von Liria war bemüht, ein positives Bild von der rußischen Braut, von ihrem Äußeren sowie ihrer politischen Einstellung zu vermitteln. Die fremdenfeindliche rußische Partei wäre die Großherzogin gern durch Heirat losgeworden. Duque de Lirias Eindrücke legten es nahe, daß der spanische Heiratsplan gerade deswegen in Peters II. Hof gern gesehen war.

Der Tod der Großherzogin im Dezember 1728 entschied schließlich über das Schicksal des spanisch-rußischen Heiratsplanes. Auch im System der internationalen Beziehungen kam es gleichzeitig zu bedeutsamen Veränderungen: Spanien näherte sich Frankreich und seinem größten Rivalen England (1728). Diese Außenpolitik führte schließlich zur Auflösung des spanisch-österreichischen Bündnisses (1729) und hob allmählich das Interesse auf, das Spanien noch 1727 dazu bewog, mit Rußland ein Bündnis einzugehen und dies durch eine dynastische Ehe zu untermauern.

MARIAN KOVÁCS

A forgotten marital plan between the Spanish Bourbons and the Romanovs in the early 18th century

The subject of the paper is the marital intention, so far little discussed in the literature, and its causes within the network of international relations that the court of Madrid wished to realize between the infant Charles from the second marriage of Philip II and the Grand Duchess Natalia, sister of Tzar Peter II.

The marital plan was the result of the diplomatic relations that became more intensive and entered a qualitatively new phase in the early 18th century between Spain and Russia, following the disorganized diplomatic connections of the 16th and 17th centuries. Cooperation in the struggle against the Turks, the common enemy was replaced by specific interests on both sides. While Spanish foreign policy makers, led by Cardinal Alberoni wished to break out from the international isolation created by the Treaty of Utrecht that had concluded the war of the Spanish succession, Tzar Peter I hoped the Spanish connection would help him to a successful conclusion of the war in the north and commercial profits in particular. Spanish-Russian diplomatic relations entered a new phase in 1726. Consequently, Duque de Liria y Xérica, an acknowledged military expert and excellent diplomat was sent to the imperial court. This essay, the product of an analysis of his official diplomatic reports and of his work not meant to be published, is the partial result of researches in the Madrid Historical Archives and libraries.

The Duke of Liria attempted to draw a favourable picture of the Russian princess, with respect to her political position as well as her appearance. The xenophobic Russian party was ready to remove the princess from the court through this marriage. The impressions of the Duque de Liria would seem to suggest that precisely for that reason the Spanish marital plan would have met a favourable reception in the court of Peter II.

The death of the grand duchess in December 1728 finally decided the fate of the Spanish-Russian marital design. In addition, the international scene also saw significant changes when Spain made steps toward France and her chief rival, England (1728). This Spanish foreign policy led eventually to the dissolution of the Austro-Spanish alliance (1729) and terminated gradually the interest that in 1727 moved Spain towards an alliance with Russia and a dynastic marriage to strengthen it.

KENYERES ZSOLT

A svéd dinasztizmus

(1523–1721)

Svédország ebben a mindössze kétszáz évben kihasználva társadalmi és természeti viszonyainak előnyös sajátosságait, kísérletet tett a nagyhatalmi szint elérésére. E nagyszabású vállalkozás a kezdeti sikerek ellenére kudarcba fulladt. Michael Roberts angol történész több munkájában (pl. Swedish Imperial Experience 1560–1718. Cambridge, 1979.) feldolgozta a svéd expanzionista törekvések gazdasági és társadalmi aspektusait. E tanulmányvázlat arra tesz kísérletet, hogy Roberts munkáinak felhasználásával röviden bemutassa a dinasztizmusok eme északi típusának kül- és belpolitikai viszonyait.

Birodalomalkotás és nagyhatalmi politika

Svédország újkori történelmét 1523-tól számíthatjuk, hiszen ekkor vált ki ez a skandináv ország a dán vezetésű kalmari unióból. A nemzeti mozgalom vezetője I. Vasa Gusztáv (1523–1560) teremtette meg az alapokat az utódok számára, örökletessé tette a Vasa dinasztia hatalmát (1544), szekularizálta az egyházi földeket, államvallás rangjára emelte a lutheránust.

Az 1560-tól 1660-ig tartó terjeszkedő politika rendkívül gyors volt, és az így létrejött birodalom eredetét tekintve különbözött a kor többi nagyhatalmától. Míg Hollandia vagy Anglia a gazdasági szempontokat tartotta elsődlegesnek gyarmatbirodalma kiépítése során, addig a svéd meghódított tartományok elsősorban Svédország védelmének voltak nélkülözhetetlen elemei. A terjeszkedés eme északi típusa abban is eltért a nyugati mintától, hogy ebben a térségben (Balti-tenger régiója) a hódítások állami vállalkozás eredményei voltak, amiket többé-kevésbé nemzeti érzések spontán kitörése (pl. dángyűlölet) színezett.

Mi volt az oka ennek a rendkívül gyors hódításnak? A kérdésre két történeti iskola (az Old School és a New School) eltérő választ fogalmaz meg, de mindkét irányzat egyetért abban, hogy a birodalomalkotás lényegében válasz volt a Svédország határain túl lezajlott változásokra. Az Old School szerint a birodalom létrejöttét a határokon túl lezajlott politikai változások is elősegítették. A 16. század közepére a balti status quo felbomlott, hanyatlásnak indultak a Hanza városok, megbukott a Livón Lovagrend, s itt hatalmi vákuum keletkezett. Ezek a változások a fiatal svéd állam biztonságát is veszélyeztették, dán vagy orosz terjeszkedés veszélye rémlett fel a Baltikumban. Ezen történeti irányzat szerint tehát a hódítások fő motivációja a félelem a kedvezőtlen külső változásoktól, és a biztonság megteremtésének igénye volt. A terjeszkedés nagyhatalmi formába öntött motivációja – az Old School képviselői szerint – a „dominium maris Baltici" koncepció. Eszerint Svédország külpolitikáját kettős cél irányította, egyrészt, hogy a balti vizeket ellenséges vagy potenciálisan annak tekinthető állam hadiflottája ne használhassa (biz-

tonság megteremtése), másrészt igyekezett a balti kikötők minél nagyobb hányadát svéd ellenőrzés alá vonni (félelem a külső változásoktól).

A másik iskola a New School a terjeszkedés fő motiválójának a határokon túl lezajlott gazdasági változásokat tartja. Ennek egy ismert képviselője Ingvar Andersson szerint a birodalomalkotás fő oka a Hanza hanyatlása, aminek a helyét a svédek akarták átvenni, hogy a kereskedelmi konjunktúra (gabona, fa, kátrány) hasznát lefölözzék, 1660 után pedig az elért előnyök megtartására törekedtek.[1]

Melyik irányzatnak lehet igaza? Roberts a gazdasági érdekeket tartja elsődlegesnek, véleményem szerint viszont mindkét motiváló tényező, a határokon túl bekövetkezett gazdasági és politikai változások is mindvégig jelen voltak a politikai döntésekben, csak hol az egyik, hol a másik kapott nagyobb hangsúlyt. A svéd birodalom létét alapvetően meghatározta kedvezőtlen geopolitikai helyzete, gyakorlatilag csak vele érdekellentétben álló államokkal volt körbevéve (Lengyelország, Oroszország, Dánia).

Dánia a térség politikai nagyhatalma volt 1523-ig, és 1523 után is több kísérletet tett arra, hogy északi szomszédját visszakényszerítse a kalmari unióba, bár ezek a dán–svéd háborúk (1591–1594, 1611–1613) nem jártak sikerrel. II. Gusztáv Adolf (1611–1632) csak hadisarc által őrizte meg állama függetlenségét. 1643-ban a dánok a harmincéves háborúban lekötött svédeket újra megtámadták, de ezúttal éppúgy, mint 1658-ban kudarcot vallottak, és jelentős területeket (ma is Svédországhoz tartozó tartományokat, pl. Skane, Halland) vesztettek el. A svéd külpolitika vezetői Oxenstierna és Gabriel de la Gardie 1611–1679 között két északi állam kapcsolatának rendezésére két különböző módszert próbáltak ki:

1. Dánia teljes meghódítása – amivel az egyik fő politikai és gazdasági riválisukat akarták kikapcsolni – nem járt sikerrel (példa erre X. Károy 1658–1660 között kezdeményezett dán–svéd háborús akciója). A kudarc legfőbb oka az volt, hogy Svédország nem rendelkezett olyan erős hadiflottával és gazdasággal, amellyel az erőviszonyok ilyen egyoldalú megváltoztatását megvétózó holland–angol–francia törekvéseket vissza tudta volna verni.

2. Szövetség a „dominium maris Baltici" fenntartására. Ez a fajta kapcsolatrendszer 1628 után vált realitássá a két egymással versengő ország között, és 1643-ig állt fenn. A szövetség létrejöttét az motiválta, hogy mind a svédek, mind a dánok féltek a Habsburgok betörésétől a Baltikumba. Az együttműködés leglátványosabb sikere az 1637. évi danzigi „lengyel Pearl Harbor" volt, amikor a közös flotta a potenciálisan rivális Lengyelország flottafejlesztési programja által létrehozott hadihajókat elsüllyesztette. A dán hajóhad és a svéd szárazföldi erők egymásra utaltságán alapuló érdekszövetség 1643-ban azonban felbomlott. A svédek jogosan féltek attól, hogy déli szomszédjuk megpróbálja az 1523 előtti állapotot restaurálni, vagy az erőviszonyokat a maga javára alakítani. Oxenstierna az Államtanácsban kijelentette: „Dániát állon ütöttük, és mindig azt kellett néznünk, hogy fogaink rendesen ülnek-e a szánkban".[2] Ezt az 1643–45. évi háború követte a két rivális között.

A dán–svéd kapcsolatokat áthatotta az egymástól való félelem, és az érdekellentétből fakadó háborús konfliktusok sorozata (1675–1679; 1700–1720). 1660 után a két ősi ellenfél szövetségi rendszereket hozott létre egymás ellen. A dánok holland–Habsburg–lengyel–porosz (1675–1679) szö-

vetségi rendszerére válaszul a svédek az angol–Holstein–Gottorp koalíciót hozták létre (1696–1715). A Holstein-Gottorp–svéd dinasztikus szövetség (X. Károly a holsteini herceg leányát vette el feleségül 1658-ban) tovább élezte a svéd–dán kapcsolatokat. A kis hercegség ugyanis stratégiailag fontos helyen, a mai Schleswig és Holstein tartományok területén feküdt. A svédek számára a szövetség biztosította a szárazföldi összeköttetést a szétszórt német provinciák (Verden, Bréma, Stettin stb.) között, ugyanakkor a dánok hátában állandó fenyegetést jelentett.[3]

Oroszország a 16. század közepén a IV. Iván által megreformált konszolidált állam, a balti status quo felbomlásával keletkezett hatalmi űrt ki akarta tölteni, és beszállt a balti kikötőkért folytatott versenyfutásba a lengyelek, dánok és svédek mellé. 1558-ban Iván csapatai bevették Narvát, országa tengeri kijárathoz jutott. Reval városa kereskedelmi érdekeit féltve 1560-ban svéd védnökséget kért maga számára. XIV. Erik (1560–1568) csapatai megszállták a kikötővárost, és letették a birodalom első alapköveit. Erik célja az volt, hogy a Finn-öböl partvidékét ellenséges vagy potenciálisan annak tekinthető államok egymaguk ne birtokolhassák. Az oroszok terjeszkedésétől az egész európai közvélemény tartott. A svéd politikusok már ekkor észlelték, hogy Oroszország korlátozott erőforrásokkal rendelkezik, de expanzív törekvései és katonai ereje miatt a jövőre nézve veszélyes lehet. A livón háború második szakaszában (1591–1617) a svédek megszerezték azokat a tartományokat (pl. Kexholm, Ingria), amelyek ütközőpárnaként fogták fel az anyaországot fenyegető ellenséges támadásokat. Ez az oroszok számára kudarccal végződött háború a nyugati irányú orosz terjeszkedést 40 évre megállította. II. Gusztáv Adolf felismerte a keleti szomszéd későbbi megerősödésének veszélyeit, ezért jóbaráti kapcsolatok kiépítésére törekedett, és a harmincéves háború alatt állandó diplomáciai kapcsolatot létesítettek egymással, összehangolták külpolitikai elképzeléseiket a lengyeleket illetően is. A 17. század végén a két állam kapcsolata megromlott, mert az I. Péter megreformálta Oroszországnak elege volt a svéd gyámkodásból, egyébként is a „nagy" északi háború (1700–1721) eredményeként, valamint a Nyugat-Európával folytatott kereskedelme gyümölcseként Oroszország alapjaiban változtatta meg a térség erőviszonyait.[4]

Lengyelországgal az első összetűzés az első livón háború során (1558–1583) robbant ki Livónia felosztása körül, s ez az ellentét később dinasztikus jelleget is öltött. Vasa Zsigmond (lengyel király 1587-től) 1592-ben svéd király lett, és létrejött a svéd–lengyel perszonálunió. A svéd rendek (nemesség, parasztság, városi polgárság) féltve a lutheri vallást a katolikus ellenreformációtól, Károlyt (Zsigmond nagybátyját) előbb 1599-ben régenssé, majd IX. Károly néven királlyá választották. A lengyel uralkodó nem ismerte el Károly trónra való jogát, és ő, illetve utódai magukat tartották – a trónfosztás ellenére – Svédország törvényes uralkodóinak, nem ismerték el IX. Károlyt és utódait mint törvényes dinasztiát. A két állam között gazdasági érdekellentétek is feszültek, politikailag pedig az orosz belső hatalmi zavarok (álcárok korszaka 1605–1613) megoldásában nem értettek egyet. Míg a lengyeleknek nem sikerült bábcárt ültetni a moszkvai trónra, addig vetélytársuk megszerezte a Finn-öböl partvidékét és Rigát 1621-ben. Az 1621–1629 közt dúló lengyel–svéd háború célja – tétje – Livónia és Danzig kikötője volt. A svédek

elfoglalták Livóniát, Pillaut, Elbinget, de Danzig Zsigmond kezén maradt. A két állam kapcsolata a század végéig feszült maradt. 1654-ben X. Károly (1654–1660) kihasználva a Hmelnyickij-lázadást és az orosz–lengyel háborút, megtámadta Lengyelországot, hogy a tengerparti részt meghódítsa. De hiába ért el X. Károly káprázatos katonai sikereket, riválisai egymással kibékülve a svédek ellen fordultak, és olyan szövetségeseket szereztek, akiknek nem felelt meg a svédek erőnyerése lengyel földön. Az olivai békében (1660) a svédek csak az érték el, hogy a lengyelek a svéd trónigényükről és livón követeléseikről lemondtak.[5]

A német térségben a hódítások célja volt a „dominium maris Baltici" biztosítása, és a Habsburg előretörés megállítása a Balti-tenger övezetében. Ezt még vallási ellentét is színezte, nevezetesen félelem egy esetleges katolikus betöréstől a Baltikumba. Az 1648. évi rendezés a svédek számára kedvező volt, a Balti-tenger minden kikötője Königsberg és Danzig kivételével a kezükbe került.[6]

A terjeszkedés időszakát alapvetően hat szakaszra lehet osztani.

1. 1523–1560 között I. Gusztáv megteremtette a birodalom alapjait. Külpolitikailag semlegességre törekedett, és elsősorban gazdasági jellegű egyezményeket kötött Angliával és Hollandiával, amivel a Hanza városok befolyását akarta visszaszorítani.

2. Az 1560–1617 közötti korszak a regionális nagyhatalommá válás időszaka. A balti status quo felbomlása és az orosz anarchia lehetőséget adott a svéd uralkodóknak (XIV. Erik, III. János, Zsigmond, IX. Károly, II. Gusztáv Adolf) expanzív törekvéseik kielégítésére. A livóniai háborúkban (1558–1583, 1591–1617) pedig megszerezték Ingriát és Esztóniát.

3. Az 1617–1661 közötti időszak jellemzője a nagyhatalommá válás és nagyhatalmi státusz kiépülése. II. Gusztáv Adolf reformjai lehetővé tették Svédország számára, hogy erőforrásai mozgósításával európai nagyhatalommá váljon. Ennek első lépcsője a lengyel-svéd háború (1621–1629) volt, amelyben Riga és Livónia került a svédek birtokába. A harmincéves háborúba bekapcsolódva Svédország az európai politika színpadára lépett, majd a katonai és diplomáciai sikerei (1631-ben szövetséget kötött Franciaországgal) hatására az 1648-ban megkötött vesztfáliai béke értelmében megkapta Verdent, Brémát, Rügent, Usedomot, Wismart. A dánok ellen vívott háború (1643–1645) Halland és Skane megszerzését eredményezte. A külpolitikai vonalvezetésben az 1640-es évektől a „segélypolitika" vált uralkodóvá. Mivel Svédország nagyhatalmi szinten tartásához nem rendelkezett elég jövedelemmel, ezért bármely államnak hajlandó volt katonai vagy diplomáciai segítséget nyújtani pénzsegély fejében. Ez egyre elkötelezettebbé tette a birodalmat az európai nagypolitikában, s X. Károly 1654–1661 közötti kitörési kísérlete ebből nem járt, nem járhatott sikerrel.

4. A segélypolitika csődjének korszaka 1661–1679 között. A külpolitika vezetői – Gabriel de la Gardie – arra törekedtek, hogy a pénzsegélyekért cserébe minél kisebb erőfeszítéseket nyújtsanak pénzelőjük (főleg Franciaország) számára. XIV. Lajos hegemonisztikus törekvései viszont nem tették lehetővé, hogy Svédország közvetítőként – békés úton – tárgyalásokkal ki tudja elégíteni az egyre agresszívabbá váló franciákat. 1675-ben XIV. Lajos északi szövetségesét belekényszerítette a Brandenburg elleni háborúba, és

Fehrebellinnél a svédek vereséget szenvedtek. Csak a franciák európai tekintélyének és sikerrel megvívott háborújuknak köszönhető, hogy Svédország területveszteség nélkül került ki a háborúból.

5. Az aktív semlegesség időszaka: 1679–1700. XI. Károly (1661–1697) nagykorúsága után éles külpolitikai irányváltás figyelhető meg. Szakított a franciabarát segélypolitikával, mert nem nézte jó szemmel a franciák hegemonisztikus törekvéseit, és angol–holland szövetségi viszonyt akart biztosítani birodalma számára. A status quot erős – általa megreformált – hadseregével és a szövetségesek hadiflottájával remélte fenntartani. Svédország e közel 20 év alatt elkerült minden háborút, és csak békeközvetítőként lépett fel a kor háborúiban.

6. A „nagy" északi háború és a bukás korszaka: 1700–1721. 1700-ra dán–orosz–szász koalíció jött létre, amely tervbe vette a svéd birodalom felosztását. XII. Károly (1697–1718) szövetségesei csak 1701-ig támogatták a svédeket, mert Európa másik felében megkezdődött a spanyol örökösödési háború (1701–1714). Így XII. Károly 1701-től magára hagyva harcolt három fronton. Még 1700-ban szövetségesei segítségével Dániát – egy gyors partraszállással Koppenhága mellett – kikapcsolta a háborúból, majd I. Pétert Narvánál verte meg. Ekkor úgy tűnt, hogy csak Ágost lengyel király, szász választófejedelem maradt egyedül vele szemben, de míg Ágost kikapcsolását a háborúból a svédeknek sikerült elérni 1707-ben, addig I. Péter új hadseregével a Baltikumot elfoglalta, XII. Károlyt pedig az oroszországi hadjáratban döntően megverte (Poltava és Perovolotnaja 1709.), maga a svéd uralkodó pedig seregét elveszítvén 1714-ig kényszerű száműzetésben török földön tartózkodott. 1709 után a svédellenes koalíció újjáéledt, sőt kibővült. XII. Károly minden kísérlete, hogy birodalmát megvédje, kudarcba fulladt. 1721-re Svédország a finn területek és Svéd-Pomeránia egy részének kivételével minden korábbi hódítását elvesztette.

A svéd birodalom egy közel százéves expanzív külpolitika terméke volt. Sikerének alapjait és bukásának okait a rendelkezésére álló erőforrások, tartományok és az anyaország közti viszony és a hadsereg vizsgálatán keresztül lehet megvilágítani.

Erőforrások és nyersanyag

Svédország fekvését tekintve nyugat felé nyitott, viszont ősi tartományai zárt, jóformán lakatlan területek voltak a partmenti településeket nem számítva. Lakossága a 17. század végén 2,5 millió fő volt a hódítások lakosságát is beszámítva.[7] Népsűrűsége a déli területeken és a meghódított területeken volt a legnagyobb. A svéd társadalomban a nemesség kis létszáma ellenére a politikai életben nagy befolyással bírt, a parasztság tényleges politikai hatalommal nem rendelkezett, de az országgyűléseken önálló rendként jelenhettek meg, politikai jelentőségük XI. Károly alatt nőtt meg. A polgárság – gazdaságilag erős, főleg külföldiek – szerepe XI. Károly idején értékelődött fel, ugyanis az állami hivatalnokok többségét ők alkották.

Svédország erőforrásait tekintve jelentős ezüstkészlettel rendelkezett (1632-re merültek csak ki bányái), de ennél is jóval nagyobb jelentőségű volt réz- és vaskészlete. E két utóbbi volt a legfontosabb svéd exportcikk, erre

épült a kiváló svéd hadiipar is. Kiemelkedő volt még a gabona, a faáru exportja. Főleg Angliába és Hollandiába irányult a svéd kivitel, ahonnan textíliákat, bort, gépeket hoztak be. A mezőgazdasági és ipari nyersanyagok nagyrészét a meghódított területek adták, de az exporttermékek Stockholm érintésével jutottak el külkereskedelmi partnereikhez, a főváros így elosztó szerepet játszott a birodalom bel- és külkereskedelmének irányításában. A svéd állam bevétele 1620-ban évi 1,5 millió aranydaller volt, ez az összeg a háborús évek alatt sem emelkedett, miközben a svéd hadsereg létszáma 25 000-ről 117 000-re nőtt.[8] Ennek finanszírozását a „háború tartja el a háborút" elv alapján oldották meg. A haderő ellenséges területen harcolt, és annak felélésével, kirablásával tartotta fenn magát. Ez a rendszer a folyamatos háborúk időszakában (1621–1661) jól üzemelt. A háborús konjunktúra 1661-ben véget ért, és ekkor a segélypolitika révén nyert francia pénzsegéllyel próbálták az államháztartás tartós deficitjét csökkenteni. A deficit azonban egyre inkább nőtt (1644: 1 millió daller, 1651: 10,5 millió daller, 1678: 3,5 millió daller).[9] A külkereskedelem forgalma 1668-ban 6,3 millió daller volt, míg Angliáé 16,8 millió, Franciaországé 8,8 millió daller.[10] A válságot XI. Károly 1680-ban beindított reformpolitikája oldotta fel. Új adminisztrációs szerveket hozott létre, melyeknek bázisát a polgárság adta. Az Államtanács szerepét csökkentette, hadseregreformot hajtott végre, aminek alapja a redukció, vagyis az 1632 után eladományozott királyi birtokok visszavétele volt. A redukció sikeres véghezvitelét részben a parasztság, részben a polgárság támogatásának köszönhette. A redukció elősegítette az abszolutizmus megerősödését is, hiszen növelte a kincstár bevételeit. A vaskohászat, az ipar és a kereskedelem fellendítése tovább növelte a bevételeket. A következő táblázat azt mutatja meg hogy a reformok hogyan hatottak az államháztartásra.

Svédország bevételei 1677-ben és 1699-ben[11]

	1677		1699
bevételek: (aranydaller)			
svéd–finn	1 471 765		4 168 464
francia segély	750 000		—
balti tartományok	555 071		1 384 840
Pomeránia	202 963		427 970
összes bevétel:	2 979 799		5 981 280
összes kiadás:	4 240 995		5 248 416
deficit:	*1 261 196*	*aktívum:*	*732 864*

A reform sikerét biztosította a svéd társadalom erős cementáló közege, a svéd egyház is, a korabeli utazók „lutheránus Spanyolországnak" nevezték Svédországot. Az egyház magába integrálta az egész társadalmat egyhangú doktrínáival, egységes – szinte katonai – szabályzataival, kialakította a hívekben a kötelességtudatot az állam iránt. Az 1650-ben létrehozott Papi Hivatal segítségével az uralkodó már az állam hivatalnokaivá tette a papokat, ők írták össze a sorköteles férfiakat, prédikáltak és támogatták a királyi rendeleteket. Az egyház híveibe oltotta az erős hitbuzgalom révén az igazságos háború propagandáját is, tehát a svéd uralkodók az egyházat a tömegek megnyerésére

használták fel. Különböző propagandafogásokkal mozgósították a tömegeket a háborúkra: a papok prédikációikban kihangsúlyozták az ellenség barbarizmusát (oroszok), a dánokat hitszegőkként ecsetelték a szószékekről, amit a svéd lelkületben gyökerező félelemérzettel egyesítve agresszivitássá alakítottak át a köznép körében. Külön prédikáltak háborúk idején a harcok szükségességéről a hit védelmében. A „nem békét hozok, hanem kardot" elv alapján a mindenkor győztes uralkodót Jézus és Gedeon kardjaként ünnepelték a papok prédikációikban. A hadsereg lelkészei szintén „megdolgozták" a katonákat, akiknek a fegyelmezettségét a dinasztia jórészt az egyháznak köszönhette. A hadsereg csatába mindig az „Erős Várunk, Istenünk" zsoltárral indult.

A dinasztia a társadalom nemzettudatát is kiformálta a „gót legendával", amit a hódítások alátámasztására is felhasznált. A legenda szerint Noé fiainak volt egy birodalma, ennek fővárosa Uppsala környékén volt, ahol Jafet lakott, s itt megőrizték az Istentől kapott ősi nyelvet is. Innen vándoroltak ki Jafet utódai, meghódították Kis-Ázsiát, megalapították Rómát. Svédország volt Atlantisz és Blut földje, Herkules oszlopai a Sundot jelképezik. Innen indultak a gótok (Mágog fia adta a nevet nekik), hogy a világot meghódítsák. A legenda lovagi ideákkal és tudományszeretettel ruházta fel őket. Első írásos megfogalmazása 1544-ből származik, egy Magnus nevű svéd főnemes német nyelven megjelent „Historica Gothicum" könyve alapján. A svéd uralkodók ezt a legendát ápolták, erősítették főleg a főnemesek körében, akik fiaikat gyakran Itáliába küldték tanulni, hogy megtekintsék az „ősi gót városokat". Különösen II. Gusztáv Adolf támogatta erősen az őstörténetkutatást, aki a háborús célok megfogalmazásához is felhasználta a legendát, mondván, hogy a gót aranykort újra létre kell hozni. Ezzel nemcsak megindokolták a háborúkat, de az eredményeket ezzel igazolták is. A svéd társadalom és gazdaság korlátozott teherbíró képessége azonban a „nagy" északi háborúban nyilvánvalóvá vált. A fennálló laza gazdasági kötelék nem tette lehetővé erős politikai egység kiépítését a meghódított területeken.

A tartományok

Svédország 1660-ban érte el legnagyobb kiterjedését, csaknem az egész balti partvidéket ellenőrzése alá vonta. De az anyaország és a tartományok közötti kapcsolatot nehezítette a provinciák szétszórtsága, és az, hogy csak tengeren keresztül tarthatták a kapcsolatot. A politikai egységet a földrajzi fekvés hátrányain kívül nehezítette az etnikai sokszínűség (finn, orosz, észt, dán, német stb.) is. A birodalom hivatalos nyelve a kereskedelemben a német volt, ami egyben jelezte a német kereskedőréteg vezetőszerepét a gazdasági életben. A gazdasági egység megteremtését nehezítette a tartományok eltérő civilizációs és gazdasági színvonala is. A provinciákat eltérő politikai és gazdasági adottságaik alapján három csoportra lehet elkülöníteni:

1. A Dániától elfoglalt tartományok (Skane, Halland, Jamtland) mezőgazdasági jellegű területek, ezeket gyakorlatilag sikeresen integrálták az anyaországba.

2. A balti szerzemények, Kexholm, Ingria, Esztónia, Livónia: itt nem sikerült a svéd asszimilációs kísérlet, és a jobbágy-földesúr viszonyt sem sikerült szétzúzni. A helyi nemesség a jobbágyfelszabadító intézkedéseket sza-

botálta, csak az 1683-tól beinduló redukció időszakában sikerült némileg javítani a helyi parasztság helyzetén.

3. A német tartományok – Verden, Bréma, Wismar, Rügen, Usedom – virágzó gazdasággal bíró, nagyfokú gazdasági önállósággal és privilégiumokkal rendelkező területek illetve városok voltak. Csak a svéd katonaság és hivatalnoki kar jelenléte jelezte a svéd birodalomhoz tartozásukat.

Ami közös volt a három csoport tartományai és az anyaország kapcsolatában, hogy Stockholmban a provinciáknak nem volt képviseletük. A helyi vezetés az adó behajtásával, és a területén állomásozó katonaság ellátásával volt megbízva. A gazdasági fejlődés eredményeként a 17. század végére az anyaország gazdasági vezetőszerepét elvesztette, bányái kimerültek, a kereskedelem központja Stockholm helyett Riga, Reval és Narva lett. A Baltikum volt „Svédország éléskamrája". Védelmét mocsaraival és kiterjedt erdőségeivel a természet is elősegítette. Politikai szempontból legjelentősebbnek a német területek számítottak, s ezek védelmét – mivel a természet nem védte – erődökkel kellett megerősíteni, illetve nagylétszámú katonaságot kellett itt állomásoztatni. Politikailag kiemelt jelentőségű volt ez a térség, hiszen „Svéd-Pomeránia volt Svédország európai nagyhatalmának szimbóluma".[12] XI. Károly is 1681-től főleg ezt a régiót erősítette, mert jobban tartott egy dán támadástól, mint egy orosztól. XII. Károly ugyan inkább Dániától tartott, ezért 1697-ben a német térségben 10 150, míg a Baltikumban 6700 svéd katona állomásozott.[13] A laza gazdasági és társadalmi kötelékek ellenére a tartományok megmaradtak a birodalom kötelékében, aminek alapvetően két oka volt. A gazdasági előnyöket egy olyan birodalom keretein belül élvezhették, amely gazdaságilag – bár megcsapolta – nem próbálta meg beintegrálni a svéd gazdaságba és társadalomba önnön gyengesége miatt, másrészt a hivatalnoki kar és a hadsereg bármikor készen állt az esetleges szeparációs kísérleteket leverni.

A hadsereg

A dinasztia expanzív politikájának érvényesítéséhez erős hadsereget hozott létre, amelynek emberanyagát a parasztság, tisztikarát a nemesség adta. Maguk az uralkodók – neveltetésüknél fogva – képzett katonák voltak, de közülük is kiemelkedett két nagyhatású katonareformer. Az első II. Gusztáv Adolf volt.

II. Gusztáv Adolf természetes célja nem lehetett más, mint Svédországot európai nagyhatalommá tenni, ehhez pedig nagylétszámú (80–100 ezer fős) hadsereg fenntartására volt szükség, amit országa erőforrásai nem tudtak biztosítani. Ezért haderejét mindig ellenséges területekre vezette, és azt élte fel. Serege nem volt tisztán nemzeti jellegű, de az ütközetekben a svéd parasztokból szerveződött ezredekre támaszkodott, a zsoldosokat helyőrségekben helyezte el. A katonák fegyverzetét is megújította. A gyalogsági puskákhoz papírtölteményeket rendszeresített, eltüntette a támasztóvillákat, a pikások számát minimálisra csökkentette. A gyalogság keretein belül létrehozta a dandárt, mint új szervezeti egységet. A lovasság páncélzatát minimálisra csökkentette, állami lótenyészeteket alapított. A tüzérség keretein belül elkülönítette a könnyű- és a nehéztüzérséget, megszervezte az ezredlövegek és a tüzérségi

tartalék szerepét. Taktikai téren is újított a svéd király. Az akkor használatos terciók helyett 3 sor mélységű vonalban állította fel gyalogságát a centrumban, míg a szárnyakon a lovasság feladata az áttörés, átkarolás és az üldözés lett. Ez a hatékony taktikával és zseniális hadvezérekkel rendelkező haderő 1661-ig diadalt diadalra halmozott. De az ezt követő békés időszakban a hadsereg fejlesztését elhanyagolták, a haderő állományát leépítették. Az 1675–1679-es dán háború kudarca után tehát XI. Károly az egyik legfontosabb feladatának tartotta a hadsereg újjászervezését.

XI. Károly egy olyan hadsereget akart létrehozni, ami képes megvédeni a birodalmat, és alapvetően állami költségvetésből tartják fenn. A redukcióval visszaszerzett földek falvait bízta meg a katonák ellátásával és felszerelésével, cserébe adómentességet kaptak. A tisztek szintén az egységek közelében, a falvak környékén laktak. Mozgósítás esetén kerületenként vonták össze a falvakból a századokat és ezredeket egy előre elkészített mozgósítási terv alapján. Ez a telepes-katona rendszer alapvetően védelmi célokra lett létrehozva, felkészítve Svédországot egy esetleges többfrontos háborúra. A rendszer XII. Károlynak 1700-ban 60 000 mozgósítható katonát állított egyszerre fegyverbe.[14] Fegyverzet terén bevezette hadseregében a szuronyt, taktikai téren pedig előtérbe helyezte a szuronyrohamot, mivel az ágyú- és puskatüzet lebecsülte. XI. Károly hadserege a csatatéren úgy állt fel, mint II. Gusztáv Adolfé, rövid tüzérségi előkészítés után a gyalogság rohamra indult, az ellenségtől 40 méterre elsütötték fegyvereiket, majd fergeteges lendülettel áttörték szuronyrohammal az ellenséges centrumot, ezalatt a lovasság a szárnyakon próbált áttörést végrehajtani. A fentebb leírt taktika feltételezte a begyakoroltságot, amire a svéd király nagy hangsúlyt fektetett, és sikerült az általa létrehozott tiszti iskolákból jó parancsnoki gárdát szervezni. XI. Károly élete végéig távol tartotta magát attól, hogy seregét harc közben próbálja ki. Fia, XII. Károly katonai sikerei viszont apja hadseregszervező tevékenysége nélkül nem valósulhattak volna meg, hiszen csatáiban a fent leírt taktikát alkalmazta. A svéd hadsereg a reformok révén 1560-tól 1721-ig képes volt hódítani, és megvédeni a szerzeményeket. A svéd dinasztizmus expanzív törekvéseinek fő fegyvere lett. A birodalom azonban a hadsereg minden erőfeszítése ellenére elbukott.

A birodalom bukása és tanulságai

A svéd dinasztizmus által létrehozott birodalmat 1721-re szétzúzták. Törvényszerű volt-e a bukása? Valószínűleg igen. A vele szembenálló erők elég erősek voltak mind gazdaságilag, mind katonailag ahhoz, hogy Svédország baltikumi vezetőszerepét megkérdőjelezzék. Az is csodaszámba ment, hogy az alig 2,5 milliós kis svéd állam a 30 milliós orosz birodalmat eddig feltartóztatta. A bukás egyik fő oka mindenképpen a rendelkezésre álló erőforrások elégtelensége volt. A gazdaság és a társadalom nem bírta károsodás nélkül elviselni a 21 évig tartó háború terheit. Több tartományt felégettek az orosz és lengyel csapatok, illetve a járványos betegségek is leapasztották az anyaország lakosságát. A másik fő ok a kedvezőtlen geopolitikai helyzet. XII. Károly megpróbált ugyan geopolitikai „börtönéből" kitörni, de még rosszabbul járt, mint X. Károly, mert erőit rosszul mérte fel, s vállalkozása a svéd

birodalmat – mint kártyavárat a szél – romba döntötte. A bukáshoz természetesen hozzájárult I. Péter orosz cár reformtevékenysége is. Megreformált hadserege a poltavai csatatéren, gazdasága pedig a háború gazdasági területein múlta felül a svédeket. A bukás következményeként Oroszország megindult az európai nagyhatalommá válás útján, átvette Svédország balti pozícióit, illetve Poroszország megindult azon az úton, ami II. Nagy Frigyeshez vezetett el.

Összegzés

A svéd állam röpke 100 év alatt az északi térség jelentéktelen államocskájából nagyhatalommá nőtte ki magát, majd az üstökösszerű fellángolást gyors hanyatlás és bukás követte. Mik voltak az okai a svéd dinasztizmus páratlan sikersorozatának? Mik a jellemző jegyei a dinasztizmusok eme északi típusának? Elsősorban az expanzív külpolitika. Svédország a 16–17. századi európai történelem egyik leglátványosabban terjeszkedő állama. A terjeszkedést részben gazdasági okok (a balti pozíciók felértékelődése), részben politikai okok (a biztonság megteremtése) motiválta. Egyes uralkodók (pl. II. Gusztáv Adolf, X. Károly és XII. Károly) megpróbálták ugyan államuk gazdasági és katonai erejét irreális célok (Dánia, Lengyelország, Oroszország politikai szétzúzása) eléréséhez felhasználni, de ezek az emberfeletti kísérletek aláásták, majd romba döntötték a svéd birodalmat. A lutheránus egyház, és az állami hivatalnokokká változtatott klérus hathatós segítségével a mindenkori uralkodó képes volt a társadalmat az általa meghirdetett célok szolgálatába állítani. A lutheránus államvallás – a korai reformáció révén – az egész társadalmat egységbe foglalta, és kialakította – egysége szabályzataival – híveiben a mindenkori uralkodó iránti hűséget.

A társadalmi osztályok a hódító vállalkozásokban egységesen léptek fel, mert mindegyik rend valami módon hasznot húzott belőle. Így nem is csoda, hogy Svédországban e rövid két évszázadban nem is volt nagyobb államellenes megmozdulás. Az uralkodó az alkotmányos formaságok ellenére minden ügyben egymaga döntött. A riksdag rendjeit az „oszd meg és uralkodj" elv alapján kihasználta céljai eléréséhez, de az alkotmányos külszínt mindig fenntartotta. Erre a legjobb példát XI. Károly mutatta reformpolitikája megvalósítása révén, amikor a parasztság és az értelmiség vékony rétege (városi polgárság) segítségével keresztülvitte a redukciót, megtörte az arisztokrácia gazdasági és politikai erejét, majd szinte ellenállás nélkül kiépítette az abszolutizmust is. Az erős hadsereg és a királyhoz hű hivatalnokgárda is döntő fontossággal bírt a birodalom fenntartásában. A svéd hadsereg a 16–17. században Európa legjobb haderői közé tartozott. Újszerű szervezete, fegyverzete, valamint kiváló hadvezérei folytán szinte legyőzhetetlen volt, és félelmetes hírnévnek örvendett. Hanyatlását XI. Károly reformjai megállították, de XII. Károly az örökül kapott haderőt eltékozolta. A főleg német származású polgárokból és svéd nemesi fiatalokból szerveződött hivatalnoki kar a tartományok igazgatásában és azok gazdasági életének felvirágoztatásában játszott jelentős szerepet. Legfőbb gyengesége kis létszámában rejlett, a háborúk idején ugyanis a hivatali gárda pótolhatatlan veszteséget szenvedett, és ezt rövid idő alatt képtelenek voltak pótolni.

Meghatározó jelentősége van a Vasa uralkodóknak is. A történelem során kevés olyan állam volt, amelyben közel kétszáz éven keresztül egy ilyen sikeres dinasztia uralkodott. A dinasztia tagjai magasszintű oktatást kaptak, erős öntudattal rendelkeztek, de a néppel szemben mindig közvetlen módon viselkedtek, éppen ezért nagy népszerűségnek örvendtek. Összességében hogyan is értékelhető a nagyhatalmi korszak Svédország történetében? Roberts több választ is megfogalmaz erre:

„A birodalom elbukott, mert tartományait fel kellett adnia, viszont mint állam nem bukott el, mert túlélte azokat a célokat, amik miatt megalkották."[15]

„A svéd nagyság kora egy aberráció volt, ami elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen eleme a svéd társadalom fejlődésének, és csak a későbbiekben hatott igazán."[16]

„Svédország a nagyság kora nélkül nem lett volna az, ami most."[17]

A svéd társadalom és dinasztia a nagyhatalmi rang elvesztésébe nem tudott egykönnyen belenyugodni. Egészen 1809-ig elkeseredett, ám sikertelen harcokat vívott olyan célok eléréséért, amihez sem gazdasági, sem katonai ereje nem volt elegendő. Majd csak a Bernadotte-ház hatalomrajutása tett végleg pontot a nagyhatalmi ábrándokra. Svédország ekkor okulva a sikertelenségből, kialakította az aktív semlegesség politikáját, ami ma is a svéd külpolitika kulcsa. A nagyhatalmi korszak gazdasági és szellemi téren történt fejlesztő hatása a 18–19. századi svéd tudomány és kultúra fejlődésében, illetve a 19. század végi ipari fellendülésben lelhető fel.

Jegyzetek

1. Roberts, Michael: The Swedish Imperial Experience 1560–1718. Cambridge, 1979. 6–18. (továbbiakban: Roberts 1979.)
2. Roberts, Michael: Sweden's Age of Greatness 1632–1718. London, 1968. 136. (továbbiakban: Roberts 1968.)
3. Roberts 1979. 3–4.
4. Roberts 1979. 12–14.
5. Roberts 1968. 38–44.
6. Roberts 1979. 16–19.
7. Roberts 1979. 43.
8. Roberts 1979. 128.
9. Roberts 1979. 48.
10. Roberts 1979. 115.
11. Robert 1968. 287.
12. Roberts 1979. 133.
13. Roberts 1968. 138.
14. Hatton Reginald: Charles XII. of Sweden. London, 1968. 114.
15. Roberts 1979. 152.
16. Robert 1979. 152.
17. Roberts 1979. 152.

Függelék

II. Gusztáv Adolf búcsúbeszéde a rendekhez 1630. május 30-án

Forrás: Michael Roberts: Sweden as a great power 1611–1697. London, 1968. Edward Arnold Ltd.

És mivel a korsó addig jár a kútra, míg el nem törik, rám, aki oly sok alkalommal és oly sok veszély között hullattam vérem a svéd haza boldogságáért – bár eddig Isten kegyes oltalma megőrizte életemet – ugyanilyen sors vár rám. Ezért az elutazásom előtti utolsó alkalommal mindnyájatokat, a svéd állam alattvalóit és rendjeit, jelenlévőket és távollévőket a Mindenható Isten gondjaira bízlak testben, lélekben és rendenként abban a reményben, hogy Isten jóvoltából az evilági bűnös és fájdalmas élet után egyszer még találkozunk az örökkévaló létben és boldogságban, amit Urunk alkotott számunkra. Különösen a Mindenható Isten kegyelmébe ajánlom az Államtanácsot, és kívánom nektek teljes szívemből, hogy jó tanácsban soha ne szenvedjetek hiányt, tiszteteket úgy lássátok el, hogy Isten méltósága, az Ő szent Igéje és törvényei tiszta formájukban megtartassanak közöttünk és megmaradjanak utódainknak. Kívánom még, hogy béke és egyetértés uralkodjék közöttetek, ártó szándék, széthúzás és viszályok kerüljenek el benneteket, a haza biztonságát és nyugalmát szolgáló szándéknak pedig soha ne legyetek híján. Végül, soha ne szenvedjetek hiányt örökösökben, és a felnövekvő új nemzedék adjon erőt és legyen tartóoszlopa a kormánynak és hazánknak. Ezt teljes szívemből kívánom nektek búcsúbeszéd gyanánt.

Hasonlóképpen ajánllak a Mindenható Isten kegyelmébe benneteket, a nemesi rendet, és kívánom, hogy oly módon őrizzétek meg férfias és lovagi tulajdonságaitokat, hogy ti és utódaitok újra ismertté tegyék az egész világ számára gót őseitek messzeföldön ismert és halhatatlan nevét – amit már hosszú ideje elfeledett és szinte megvetéssel illet a többi nemzet –, hogy az újra fényesen ragyogjon. Ez így is lesz, ha azok, akik uralkodásom alatt oly nagyszerűen viselkedtek, és oly bátran adták életüket és vérüket, továbbra is ugyanolyan elszántsággal teszik mindezt, hogy az ősi gótok méltó örököseinek bizonyuljanak, akik az egész világot meghódították, számos királyságot leigáztak és évszázadokon át uralkodtak rajtuk. Szeretném tehát, ha újra csatába indulnátok, és az ott kivívott halhatatlan hírnévvel, a királyok és hercegek tiszteletével és a jutalomként kapott hatalmas birtokokkal gazdagodva fogjátok teljesíteni nemes rendetek kötelességeit. Ezt kívánom nektek most búcsúzóul.

Tőletek, az egyházi rendtől is búcsúzom, arra kérve benneteket, hogy gyülekezeteiteket, akiknek lelkét ti tartjátok hatalmatokban, és tetszésetek szerint bánhattok velük, a királyhoz való hűségre és állhatatosságra buzdítsátok, valamint arra, hogy feladatukat jó szívvel és engedelmesen végezzék. Erősítsétek meg őket egységben és egyetértésben, nehogy tévútra vezettessenek gonosz emberek által. Nektek papoknak pedig nemcsak buzdítani és meggyőzni kell őket ezirányban, de magatoknak is példát kell mutatnotok tisztességes és egyszerű viselkedésetekkel oly módon, hogy ők ne csak a prédikációitok miatt, hanem életviteletek példája alapján is békességgel és engedelmesen

viseljék magukat. De legfőképpen arra ügyeljetek, hogy a büszkeség bűnéből kifolyólag nehogy kihívjátok magatok ellen mások haragját. Szorgalmasan törekedjetek az igazság elérésére, óvakodjatok a széthúzástól, és minden esetben arra intsétek nyájatokat, melynek lelke a ti kezetekben van, hogy békésen és engedelmesen viseljék magukat, és teljesítsék uraik és a korona iránti kötelességeiket. Ezt kívánom teljes szívemből nektek.

Nektek, polgároknak azt kívánom, hogy kis viskóitok váljanak nagyszerű nemesi udvarházakká, kis csónakjaitok nagy bárkákká és kereskedelmi hajókká, és hogy az olaj a korsótokból soha ki ne fogyjon. Ez a búcsúszavam hozzátok.

A köznép és a parasztság számára azt kívánom, hogy mezőik zöldelljenek, földjeik a termés százszorosát adják és magtáraik telve legyenek. Mindenben bővelkedjenek és szaporodjanak, boldogan, sóhajtozás nélkül tudják teljesíteni a rájuk háruló feladatokat és kötelezettségeket.

Végül együttesen és egyenként, testben és lélekben a Mindenható Istennek ajánllak benneteket.

MISKOLCZY AMBRUS

A román romantika és folklórszemlélete

(Elemzések és megközelítések)[1]

Hogy mi a romantika, ez az „undok", de nélkülözhetetlen szó és fogalom[2] – örök kérdés. Az csak periodikusan vetődik fel, hogy van-e román romantika. Először az 1940-es évek elején került napirendre a kérdés, aztán árnyaltabb gondolati megközelítésben mintegy félszázad múlva.

Jellemzések, képletek, modellek

1942–44-ben Şerban Cioculescu, a modern román irodalom történetének egyik avatott monográfusa és az irodalomkritika egyik nagy ügyeletese úgy látta, hogy „a romantika belső tapasztalata idegen maradt tőlünk. A mi íróink nem mentek át olyan erkölcsi, lényegében fausti, démoni vagy egotista 'válságon' mint Goethe, Byron vagy Chateaubriand utódai más országokban." Tudtak a romantikáról, a francia irodalom hatására gazdagodott a költészet, és elszakadt „a népi ritmus mechanikus mintájától és a földhözragadt prózaiságtól". És ha Cioculescu úgy is véli, hogy külön tanulmányt igényel a romantika hatástalansága az 1830–66 közötti korszak román irodalmában, mégis olyan választ ad, amelyhez hasonlót azóta senki, bár érvei elszórva, említésszerűen később is felbukkannak. „Olyan fiatal kultúra, mint a miénk, amely nem ment át folyamatos, évszázados racionalista szakaszokon, nem vethette fel önmaga felszabadítását a szillogisztikus normák zsarnoksága alól; régi vallásos hagyományok uralma alatt élve nem lázadhattunk fel materialista elvek ellen szellemiségünk újjászületésére törve; az erkölcsi szokásokkal és tiltásokkal átszőtt társadalmi struktúrához oly szorosan kötődő ‚én' felszabadításának problémája sem vetődhetett fel. Nem éltünk olyan sajátos fejlődési feltételek között, hogy természetes módon vetődtek volna fel számunkra azok az erkölcsi és irodalmi kérdések, amelyek Nyugaton a romantikát nemcsak nagy irodalmi irányzattá tették, hanem erkölcsi megrázkódtatássá is, amit az követett, hogy a művészi szabadság mesterei a politikai szabadság harcosainak sorába léptek. A nyugati romantika így az emancipált esztétika és a vallásos filozófia mellett az egyéni erkölcs kialakításával járt együtt, ami nem mindig harmonizált a szellemi magatartással és az egotizmus határait romboló társadalmi nagylelkűség politikájával. A romantikát is, mint minden életerőtől duzzadó elsöprő erejű irányzatot belső ellentmondások marcangolják, amelyek presztízsét emelik, de nem írhatók le előre megállapított logikai kategóriákkal. A romantika felsorolt összetevői közül az esztétikaiak és az erkölcsiek nálunk nem épültek be túl jól, a vallásiak a mi hagyományos ájtatosságunkban szilárd térre találnak, a politikaiak pedig rendkívüli visszhangot keltettek."[3]

Ennek a Nyugatra tekintő összehasonlító szemléletnek aztán hosszú ideig háttérbe kellett szorulnia, mivel olyan kérdések felvetésével fonódott

össze, amelyeket tanácsosabb volt nem feszegetni. Ugyanakkor a mélyebbre tekintő tanulmányokban – a vallásosság problémájának kivételével – jelen maradtak az alapkérdések, kompendiumban is összefoglaltan,[4] és magát az említett munkát is újra ki lehetett adni. Tagadhatatlan az is, hogy magas színvonalon írtak a romantikus személyiségről,[5] nagyszabású monográfia készült a romantika kezdeteiről, amelyet gyakran idéznek.[6] Úttörő munkát írtak a román romantikus mitológiáról, és magáról a román romantikáról is három kötetet, amelyeket ritkán idéznek, talán azért is, mert a szerző felrúgta a kronológiát, amikor lényegében és részlegesen a Cioculescu-féle ismérveket is alkalmazta.[7] Csak éppen az 1830 és 1860 közötti korszak irodalomtörténetét nem dolgozták fel monografikusan. Igaz: eszmetörténetét sem. Eközben dúlt a szóvihar a korszak alapkérdéséről, a nemzetről. Az irodalom és a nemzeti diskurzus összefonódásának vizsgálatára pedig esettanulmányokban, életrajzokban került sor. A változás, ha lassan is, de érlelődött. Annál is inkább, mert a román származású amerikai professzor, Virgil Nemoianu 1984-ben a romantika dinamikájáról igazi alapkönyvet tett közzé, olyat, amely a mi keleti irodalmainkkal is foglalkozik a nyugatiak mellett.[8] Csak „idő" kérdése volt, hogy mikor ér haza Nemoianu képlete.

Az irodalomtörténetben tátongó monografikus űrt Nicolae Manolescu, a román regény monográfusának naprakész kritikus irodalomtörténeti összefoglalója, ill. annak első kötete íveli át. Ő ugyan előszavában a modellalkotás szükségességét hangsúlyozza, valójában Nemoianu sémáját alkalmazza. Eszerint a romantika két korszakra különíthető el: a vad romantikára és a szelíd romantikára, amelyet biedermeiernek nevez. „A kezdeti modell majdnem misztikus, intenzitása nem tarthat sokáig" – fejtegeti Manolescu, idézve Nemoianut: „A romantika el kell hogy hallgasson, vagy alkalmazkodnia kell. Minden gyakorlati romantika kései romantika." A megszelidítés mechanizmusa azonos, a miként je eltérő. A romantika olyan, mint az iparosítás, átfogja az egész világot, de helyi feltételek érvényesülnek az egyes régiókban, országokban. A keleti irodalmak nem szabadultak meg önerőből a felvilágosult és klasszicista paradigmától, és egyik sem alakított ki romantikus paradigmát. A kettő közötti harc a nyugati világot jellemzi. A román romantika biedermeier jellegű.[9]

A Nemoianu-képlet hatalmas segítséget jelentett, ennek is köszönhetően el lehetett vetni a protochronista szemléletet. (Ennek lényege az, hogy a románok nemcsak átmentek minden történeti és művelődési fejlődési szakaszon, hanem szinte mindenben meg is előzték saját korukat, mármint Európát.) Manolescu – természetesen – élt is a lehetőséggel, mivel egyébként is nevetségesnek tartja a protochronizmust. Viszont, ahogy elvetette, exkluzívnak minősítve Cioculescu értékelését, nem járult hozzá a kérdések tisztázáshoz. De úgy tűnik, hiába hivatkozik a modellalkotás szükségességére, méghozzá Fernand Braudelt idézve,[10] aki arról szólt, hogy számára a modell olyan, mint a hajó, amelyet fel és alá járat az idő vizén. Az idézetből azonban kimaradt valami: „a hajótörés a legjelentősebb mozzanat".[11] Ebből lehet a legtöbbet tanulni. Sem Nemoianu, sem Manolescu nem próbálják felvázolni a romantika modelljét vagy paradigmáját. Nemoianu úgy tér ki, hogy „a romantika önnön gazdagsága miatt zárja ki azt, hogy meghatározását adják.

Talán jobban tükrözi mint a többi mozgalom az európai kultúra sokszínűségét. De lehet, hogy a legnagyobb dichotómia a romantikán belül a forradalmi kor (vad romantika) fantáziaszüleményei és víziói, valamint a napoleóni kort követő időszak inkább kusza és kiábrándító merengései, érzelgősködései, sóvárgásai és „iróniája" között.[12] A biedermeier – fejtette ki Zolnai Béla klasszikus érvénnyel – :„a reál-idealizmus polgári világnézete, antikizáló és romantikus inspirációk között a maga önkifejeződését keresve, szelíd lemondással menekül a politikai életből a családi kör magányába, az érzelmek és képzelmek, a hasznos mulatságok és nemes időtöltések otthonába..."[13] Csakhogy míg Zolnai elválasztotta a romantikát és a biedermeiert, hangoztatva, hogy a patriotizmus ápolása már a romantika szférájába tartozik,[14] Nemoianu az egymástól elválaszthatatlan irodalmi folyamatok összefüggéseit tudja érzékeltetni, olyannyira, hogy nála Saint-Just is romantikus. Azt fejti ki, mutatis mutandis, amit 1945-ben Lukács György oly tömören tudott megragadni, igaz a rá jellemző osztály-gyűlölködéshez kapcsolodó szemléletbe ágyazottan, amelytől próbáljunk meg elvonatkoztatni: a biedermeier nem más, mint a romantika behatolása a német nyárspolgárságba.[15]

A romantika irodalomtörténetében, úgy látszik, mintha az Paul Valéry bátortalanító és sokaknak felmentést kínáló komor intése is riasztana: ha a romantikát meg akarjuk határozni, el kell veszteni a rendszerező szellemet, (l'esprit de rigueur). Viszont „a szakmai kegyelet" különös játéka, hogy ha valaki vállalja a meghatározás kockázatát, akkor nem tartják nyilván. Így általában nem említik Carl Schmittnek az 1918-ban írt, aztán átdolgozott, és a közelmúltban angolul is kiadott monográfiáját: „A politikai romantiká"-t.[16] Márpedig ez modellszerű meghatározást is nyújt: a romantika nem más, mint Isten szekularizációja zseniális szubjektummá. A Schmitt-féle séma jól érzékelteti a romantikus én – Bertrand Russel szerint törvényt nem ismerő: lawless Ego[17] – túltengését. Modellnek is minősíthető ez a meghatározás, részben tömörsége okán, részben pedig azért, mert valóban a szerző úgy alkalmazza, hogy azt lehet mondani: verifikálja, másszóval: úsztatja az idő vizén.

Amikor pedig a továbbiakban ezzel foglalkozunk, akkor elsősorban az irodalomtörténészek által programszerűen hirdetett modellezés esélyeit vizsgáljuk. Igaz, nem szabad szem elől téveszteni, hogy Schmitt művének belső koherenciáját pamflet jellege biztosítja. A szerző a polgári demokrácia ellen írt, aztán a nácizmussal rokonszenvezett. Egyértelműen politikai töltése van annak, amikor azt fejtegeti, hogy a romantikát a polgári szabadság teszi lehetővé, az, hogy a közélet és a magánélet elválik egymástól. A romantikus lélek pedig passzív. Metafizikai narcisszizmusban, az esztétikai élményben éli ki magát. Kierkegaard csábítója számára a csábítás esztétikai élmény. Schelling szerelmes Sophie-ba, de minden nő lehetne Sophie. Léte alkalom az esztétikai merengésre. Mert a romantika lényege az occasionalizmus. Az, hogy minden csak alkalom, alkalom a világ átpoetizálására, az esztétizálásra. Novalis szavaival: minden csak egy végtelen regény kiindulása. És az alkalmi és esztétizáló jellegből következően a halállal ér véget. Az etika emocionális. A politika pedig esztétizáló diskurzus, legyen szó forradalmárokról vagy reakciósokról. Egyébként a romantika maga a passzivitás, még akkor is, ha a romantikus ember aktív, amikor önmaga papja, költője, királya, miközben saját

személyisége katedrálisát építi. A romantikus irónia – mivel minden másképp is lehet a romantikus felfogásban – parttalan, csak egy valamit tart tiszteletben: a romantikus ént.

Heine 1835-i könyvecskéje óta nem írtak ilyen gyilkos pamfletet. Csak míg Heine – némi lekezelő iróniával – a romantikában a középkori költészet újjáéledését látta,[18] és elsősorban egy-egy személyt állított előtérbe, Schmitt magát e jelenséget.

Schmitt modellje alapvetően a múlt századi német romantikára illik. Az volt a legjobb alkalom számára a saját kora ellen irányuló pamflet megírására. Ennek megfelelően hajóját is kényelmes csatornákon terelgeti. Bravúrosan tud élni azzal a lehetőséggel, hogy a nagy alkotókat nem lehet -izmusokba skatulyázni, mesterien villantja fel a romantikus én drámáját: „Látni kell a három embert, akiknek eltorzult arca áttetszik a tarka romantikus fátyolon: Byront, Baudelaire-t és Nietzschét, e magánpapság három főpapját és harci áldozatát."[19]

Nagyobb teret igényelt volna annak magyarázata, hogy a romantikus kor egyben a német nacionalizmus fellángolásának is a korszaka. A francia romantikus író-politikusokról nem szól. Viszont Rousseau-t szívesen állította pellengérre, oly módon jellemezve őt, hogy az inkább német követőire illik. Rousseau-nál – hangsúlyozza Schmitt – a nép érzelmi közösség, és a romantikus individualista lázadó kollektivistaként jelenik meg. A nép olyan emberfölötti kollektív közösség, amely egyesíti az életet és a gondolatot. A primitív népek pedig a nagy lehetőségek hordozói, az örök hatalom örök ígéretét mutatják fel. A politika vallásos jelleget ölt. Aki lázad az egyetlen szuverénitás ellen, az „ateista".

Schmitt modelljében elmosódik a francia és a német romantika közötti különbség abban a vonatkozásban is, hogy az 1830-as évektől a francia romantikát éppen a költészet, és a filozófia költői filozófiává kapcsolása tette jellegzetessé. Németországban ezzel szemben irodalom és filozófia, mítosz és tudomány élesen elválnak – hangsúlyozza Peter Koslowski egyik újabb monográfiájában.[20] Igaz, Schelling működése némileg kevésbé éles megfogalmazásra int. Viszont a filozófiai eposz valóban francia vállalkozás. Példa erre Michelet legenda-teremtő programja is, amelyről még bővebben szólunk. A francia romantikusok pedig Isten helyére sem egyedül csak az emberiséget ültetik – mint erre újabban megintcsak Koslowski hívta fel a figyelmet.

Schmitt modelljének nagy erénye, hogy egyfajta választ ad az irodalom, a politika és az ideológia összefonódására. Előnye, hogy alapvető és mindent összefogó mozzanatot tud kiemelni. A romantika más magyarázatai valamiféle dichotom modellbe illeszkednek, vagy ismérveket sorolnak fel, olykor csak egy-egy részmozzanatot emelnek ki, és olyan stratégiát követnek, hogy a leegyszerűsítés kockázata nélkül nem lehet kiemelni a leírást meghatározó struktúrát vagy gondolati magot. Általában érezni lehet az elkötelezett ember indulatát az elemzésben, mivel a romantikával máig tartó gondolati folyamatok indultak el. Legalábbis legtöbbször azok járnak el így, akik úgy érzik, hogy a Jó és a Rossz harca dúl, és abban választaniuk kell. Aztán apologetikus és antiapologetikus értékeléseken keresztül érkezünk el a mai modellezési kísérletekig.

Az esztétika és a történelemfilozófia nagy klasszikusa, Benedetto

Croce, aki a szabadságeszme elkötelezett híve volt a fasiszta Olaszországban, két irányzatot különített el a romantikán belül: az elméletit és az érzelmit. Az elméleti és spekulatív romantika lázadás a klasszicizmus kiüresedett formái ellen. Ez az autentikus nagy költészet, amely megértette a spontaneitás, a szenvedély és az egyén szerepét, helyet adott az etikának, megteremtette a modern történetírást, és a világ magyarázatára törekedett. A szentimentális és morális romantika ezzel szemben morbid. A hit hiánya jellemzi és a szorongó igyekezet, hogy hitet gyártson: sikertelenül. Önnön bálványait állítja fel és rombolja le. A lemondásban keresi a vallásos transzcendenciát, a megváltást a szerelemben. A múlt misztikájába menekül, „a nemzeti faj" kultuszába, „meghamisítva" a nemzetiséget és a vallásosságot. A legnagyobbak – Chateaubriand, Byron, Shelley – sem mentesek ettől.[21] Az irányzatok tehát egymásbajátszanak. Másképpen szólva: két pólus között vergődik „a romantikus lélek". (Így ha nem másban, akkor „a romantikus nagysága abban rejlik, hogy felismerte és kifejezésre juttatta a költői állapotok és a vallásos revelációk közötti mély hasonlóságot" – fejti ki Béguin klasszikus művében.[22]) René Girard viszont hazugságnak minősíti azt, hogy a romantikus ember igazában semmit sem kíván egyedül, a kívánás és törekvés elengedhetetlen részese egy harmadik személy, aki ugyanazt akarja, és így teljes a romantikus háromszög.[23] René Wellek, az irodalomkritika történetének megújítója már szenvedély nélkül kereste a romantika ismérveit. Az európai nagy irodalmakra tekintve a romantika egységét abban látta, hogy a költői képzeletben, az ember és a természet viszonyában, végül a költői stílus jelkép- és mítoszvilágában azonos elképzelések lelhetők fel. A képzelet alkotó és profetikus. A természet szerves, az emberi élet aktív részese, nem díszlet, hanem szimbólumokat nyújt, miközben az embert az alany és a tárgy kettőssége gyötri, és azt meg akarja haladni.[24] A statikus jellegű ismérvek mellett a romantika feltárásában egy-egy dinamikus elem kiemelése is előtérbe került. M. H. Abrams a romantikát a bibliai modell szekularizációjaként taglalja. A reintegráció forgatókönyve szerint zajlik minden. A Biblia szerint a stációk: a paradicsom, a bukás, az üdvözülés és végül az elveszett paradicsomba való visszatalálás. A neoplatonizmus felfogásában az egységnek sokféleségre bomlása, és aztán újra egységgé válása a nagy történés.[25] Ez nem más, mint a reintegráció, de olyan, amely nehezen foglalható sémába. Paul Cornea, amikor Abramsnak szemére veti, hogy az angol irodalom alapján általánosít,[26] elfeledkezik a gnoszticizmusról, amely a reintegráció igénye révén a modern íróknál is fellelhető elem.[27] A reintegrácó igénye pedig egyre bonyolultabb formában jut kifejezésre. A romantika Northrop Frye szerint éppen azáltal kínált új mitológiai konstrukciót, hogy a menny és pokol képzetét átértelmezte. Ezeknek az identitás és az elidegenedés felel meg. A romantikus képzeletvilágban a mozgások iránya nem „fel" és „le", hanem inkább „be" és „ki". A „bent" a természettel vagy Istennel való egyesülést jelenti. „A romantika tette nyilvánvalóvá a modern gondolatvilágban azt az érzést, hogy a társadalom csak önnön individualizációjával fejlődhet vagy haladhat, ha toleranciával és rugalmasságával lehetővé teszi az egyén számára saját identitása megtalálását, még akkor is, ha ennek folyamán elveti az adott társadalom hagyományos értékeit." Így minden ideológia és minden szellemi irányzat kútfejénél ott találjuk a romantikus mitológiát, és a romantikus mozgalom lényegéből fakadó anarchia még ve-

lünk van.[28] Az emberből, a belülről fakadó alkotóerő kultusza teszi forradalmivá a romantikát. A kreativitás kétarcú. A romantika átszövi a mai irodalmat és a mai gondolkodást. De a politikát is, hiszen a felszabadított energiák a jobb- vagy baloldali radikalizmus forrásai is lehetnek,[29] amint ezt a filozófus, Isaiah Berlin is kifejtette.[30] Ugyanakkor a reményt az emberi méltóság képzetével is összekapcsolta.[31]

A romantika meghatározásai mindig hagynak valami hiányérzést. Nem véletlen, hanem a meghatározásoknak ellenszegülő romantika összetettségéből fakad, hogy a meghatározási kísérletek mellett periodikusan a nagy enciklopédikus panorámák felvázolására is sor kerül. A legújabb talán Georges Gusdorfé, aki az egy-egy írói megnyilatkozásra építő ismérvek felsorolásával szemben hatalmas anyagokat mozgat meg a szakirodalomból és a romantikus irodalomból egyaránt egy-egy olyan tétel igazolására, miszerint a romantika gnosztikus reneszánsz, a romantikus igazság az ellentmondás elfogadása és transzcendentálása, a romantika az emberi természetben gyökerezik.[32] Ugyancsak nem véletlen, hogy a vallásban és moralizálásban járatos írók tudták úgy körülírni a romantikát, hogy egyben azonosultak vele vagy elutasították, de többet tudtak róla mondani, mint a tudósok. Jobban tudták érzékeltetni, hogy mit jelent a romantikus kreativitás. Mircea Eliade szinte átéli a romantikus élményt, amikor 1943-ban úgy látja, hogy „a romantika a maga egészében az 'eredetek' utáni nosztalgiát fejezi ki; az ősforrás, a végtelen, az új dolgok csíráiban és lehetőségeiben gazdag éjszaka, a nőiség elve valamennyi megnyilvánulásával romantikus fő kategóriák, amelyek nem függnek az olvasmányok 'hatásaitól' vagy a 'divattól', hanem az ember kozmikus helyzetét határozzák meg. ... A romantikus helyzet az emberi szellem azon kevés magatartási formái közé tartozik, amelyet nem lehet megtanulni vagy mímelni."[33] Albert Camus, aki az újplatonizmusból disszertált és sajátos, a gnoszticizmushoz is kötődő egyéni szoláris életszemléletnek tudott hangot adni, „A lázadó ember" világának kiteljesülését olyan európai világban látta, amely nem rekeszt ki senkit. Sem Nietzschét, sem Marxot, sem Lenint, „sem azt, amit Európa értelme és energiája szünet nélkül egy nyomorúságos kor hiúságának nyújtott. Mind feléledhetnek, ...azzal a feltétellel, hogy egymást korrigálják, és egy határ a nap fényében valamennyiüket visszafogja. Mindegyik azt mondja a másiknak, itt ér véget a romantika."[34] Másszóval: ott kezdődik az emberarcú társadalom, ahol véget ér az, amit Schmitt modellje ír le a legteljesebben, és ott, ahol kilépünk az ideologizált közegből. A jelen munkában viszont továbbra is ott maradunk.

A nemzeti ébredés és a romantika

A nemzeti ébredés korában vagyunk. A nemzeti ébredés kifejezés jogosságát sokan vitatják, de ennyi erővel a reneszánszot is megkérdőjelezhetnők. Hiszen nem valóságos folyamatokat jelöl, hanem azt, ahogy a kortársak átélték helyzetüket és tennivalóikat. Éppen ezért találó. Tükrözi a korabeli gondolkodás létélményét, és egyben annak ellentmondásosságát. A kortársak úgy érezték, hogy mély álomból ébredtek, és fel kell ébreszteniük a nemzetet. A nemzetet, amely valójában nem is létezik, hiszen azáltal teremtik meg, hogy uralomra juttatják a népszuverénitás jelszavával. A nemzet szolgálatának rendelnek alá

mindent, egyént és közösséget egyaránt. És ami emberré tesz: a kommunikációt, annak formáit, a nyelvet, az irodalmat, a zenét, a festészetet. A romantika az egyént emancipálja, hogy aztán az azonnal a közösség szolgálatába álljon. „Isten szekularizációja" a nemzet istenítéséhez vezet. A francia forradalom megszemélyesített nemzete egyben az egyénben megszemélyesülő nemzet. De a romantikus én nem ölt olyan méreteket, mint Nyugaton. A romantikus én helyét Kelet-Európában a romantikus nemzet foglalja el. Mégis, mint Fried István hangsúlyozza, „kétarcú ez a kelet-közép-európai romantika: nemzeti eszményeket elfogadó, megfogalmazó, utókorra hagyományozó és e nemzeti eszményekről olykor a legcsekélyebb tudomást sem vevő, emberiségben és szubjektumban gondolkodó arcát egyaránt ismerjük".[35] A száműzöttség érzése, annak átélése, hogy ellenséges világban kell élni, óhatatlanul történelmi dimenziókat kellett hogy öltsön, nemzeti sorskérdéssé vált, hiszen úgy érezhették írók és olvasók egyaránt, hogy népük soha nem élhette önállóan életét. Az egyén nem önmagáért fohászkodik Istenhez, hanem a közösségért, a nemzetért és népért. A lengyel nemzet az emberiség Messiása. De Oroszország is új korszakot akart nyitni az emberiségnek. A magyar nemzet a maga Istenéhez fohászkodott. A románok a választott nép helyét foglalják el. Mégis szembetűnő, hogy a romantika nem hozott magával vallási megújulást.[36] És nemcsak Magyarországon. Ugyanakkor azt is lehet mondani, hogy a vallásosságnak és a teológiai kultúrának kellett volna előkészítenie a romantika befogadását. Istent ugyanis csak akkor lehet szekularizálni, ha előtte hittünk benne és kerestük. Az identitás érzését viszont a nemzethez való tartozás biztosította. A nemzet szolgálatában talál magára a száműzött. De milyen is ez a nemzet Európa keletén?

Hans Kohn tipológiája ma is vonzó. A nyugati nacionalizmusban érvényesül az egyén szabad választása, a keleti pedig eleve meghatározottnak véli a nemzeti hovatartozást etnikai alapon. Az eddig elmondottak nyomán első látásra az a benyomásunk támadhat, hogy két pólus között ingadozik az egyén: a nyugati individualizmus és a keleti kollektivizmus között. Csakhogy a tipológia hamis, mint ezt már többen hangsúlyozták, egy évtizede éppen a lengyel romantikával kapcsolatosan, mivel a nyugati nacionalizmusban is megtaláljuk a keletinek tartott vonásokat, és fordítva, hiszen a nyugati modell adaptációjáról van szó, pontosabban a nacionalizmus[37] mint világjelenség egységéről, amelyet – természetesen – színeznek „eredeti jellegzetességek". A kérdés, mint a romantika esetében is, a befogadás és terjedés miként je. Az angol és a francia nacionalizmus között legalább olyan mély különbségek vannak, mint a francia és a német között. Ugyanakkor a fejlett, individualistának nevezett nyugati nacionalizmus hordozói voltak azok, akik 1848-ban és utána olyan adottságnak tartották az etnikai-nemzeti hovatartozást, hogy fajnak nevezték az etnikumot, ill. a nemzetet. Elfogadták, hogy az esetlegességben szükségszerűséget lássunk, a véletlenszerűben gondviselésről tanúskodó szervességet, egyszóval: átélték a nemzet misztikáját. Nyilván őszintén gondolkodtak így, mint ahogy őszintén egyeztették érzelmeiket érdekeikkel, ahogy az világpolitikai elképzeléseiknek a legjobban megfelelt. Nyugat kettős szemüvegen keresztül tekintett a kisebb és elmaradottabb népekre. A romantika és a hatalmi érdek határozta meg az érdeklődést.

A romantika számára az ősi, az archaikus, másszóval a primitív népek

erőforrást jelentettek. Bár a folklór szó csak 1848 előtt született Angliában, maga a jelenség különös tiszteletnek örvendett. A 19. század első felében az európai nagyvárosok szalonjainak légköréből áradt a folklór, az ősi és a népi élet megnyilatkozásai iránti igény. A nyugati szalonvilág így próbált elvonatkoztatni létének alapjától, az ipari és a tömegtársadalom valóságától. Az olvasóközönség szomjúhozta a másságot. Az ősi szokások és szavak igézetében éltek. A legiparosodottabb régióban, Skóciában és Angliában született az ipari környezetből való elvágyódás áhítata, az ősi iránti nosztalgia. Mielőtt még igazán kibontakozhatott volna az ipari forradalom, a 18. század derekán „kitalálták a hagyományt": a londoni szalonokban a skót barbár és ellenség helyét elfoglalta az ősi erényeket felmutató szabadsághős, akinek férfias jellegét csak kiemelte a már elfeledett és lenézett, ám hirtelen divatba hozott kilt.[38] Percy és méginkább Macpherson olyan balladákat állított össze, amelyek az egész európai irodalmi világ érdeklődésének homlokterébe kerültek. Új történelemfilozófia születésében segítettek.[39] Jellemző a korra, hogy amikor ezek hitelességéről vitatkozni kezdtek, akkor a kelta skót élő folklórral nem is foglalkoztak mélyen. Osszián énekeiben élt az angol romantika. A népi kultúrát a kulturális perifériákon fedezték fel,[40] de szinte kizárólag a szalonvilág számára. Igaz, itt elsősorban esztétikai fogyasztási cikknek bizonyult. Anglián, Skócián és Franciaországon kívül viszont a kulturális és politikai önmegvalósítás eszköze lett.

A német romantika a francia kulturális hegemóniával és a vele összefonódó arisztokratikus udvari irodalmi élettel szemben bontakozott ki. Először nem legendás alakokban, hanem a népben fedezte fel önmagát.[41] Az ő hőse a nép, amelynek eredetiségét a nyelvében élő és a folkórban megnyilatkozó szelleme biztosítja. Ennek ideológusa Herder, akinek népszellem kultusza a 19. század nagy közhelye lett. E világkép jellemzésére Edgar Quinet-t idézzük, akinek Herder fordítását a románok Párizsban előszeretettel forgatták: „A nemzeti formák számára – mármint Herder számára, fejtegeti Quinet – szent edények, amelyek Isten kezéből kerültek ki, az őket hordozó univerzummal, és látványuk, az egyetlen olyan külső kultusz, ami méltó a dolgok Teremtőjéhez."[42] Némi leegyszerűsítéssel kollektivista ideológiaként lehet minősíteni a Herderét. Az ő nemzete ugyanis nem szerződésre lépett egyének összessége. A nyelv tartja össze a nemzet organizmusát, amelynek belső tagoltsága nem igazán foglalkoztatja. A nemzet önálló és önmagáért való entitás. Mert „minden nemzet önmagában leli meg boldogságának központját, ahogy minden golyó is a maga súlypontját".[43] Alfred Rosenberg, a náci mito-filozófus ebben a mondatban találta meg a saját korához szóló üzenetet,[44] de idézhette volna Rousseau-t is, aki nem tagadta: ha Négerország valamelyik népének feje lenne, azonnal felakasztatná az első európait, aki be akarna jönni, és az első bennszülöttet, aki ki akarna menni országából.[45] A nemzeti öncélúság általános követelménnyé emelkedett. Alecsandri nyugodtan megvallhatta 1848-ban Párizsban, hogy a románok jó tulajdonságai egyetlenegyben egyesülnek: „becsüljük és gyöngéden szeretjük önmagunkat".[46] A szent önzés és az önimádat az isteni gondviselés parancsa lett. Herder nyelvkultuszával a nemzetek világának harmóniáját kínálta, a nemzet transzcendenciájával pedig bármely nemzet, bármely nemzeti lét legitimációját. A nemzetek – az ő szemében – olyanok, mint a hárfa húrjai. A nemzetek mitológiái pedig az ő költői lelkük geográfiáját nyújtják.[47]

A nemzeti harmónia igézetével szemben a francia forradalom racio-

nalista imperializmusa pedig csak szenvedést hozott. Nem véletlen, hogy a 19. század gyermekei kiábrándultak az általános receptekből. A kultúra útján járva próbálták megvalósítani azt, amit politikai eszközökkel nem tudtak, mivel ilyenek nem álltak rendelkezésükre. Ugyanakkor a kulturális önmegvalósítás primátusát hirdető program is a politika porondjára vezetett. A francia romantika német orientációja is ezt példázza. A színházat a politika előszobájává tették, amikor Victor Hugo meghirdette, hogy a romantika nem más, mint szabadság a művészetben. És lehet is igazolni azt a tézist, mely szerint a francia romantikus írók írói stratégiájukat alárendelték politikai érvényesülésüknek: mihelyt hivatalt vállalhattak felhagytak az irodalommal.[48] Herder Rousseau másik arcának bizonyult, még akkor is, ha mélyen politika- és államellenes utópiát vallott.[49] A kulturális önmegváltást kereső nemzeti öncélúság egyetemes jelenség lett.

Az áruk forgalma az eszmékével társult, az azonos vagy hasonló léthelyzetek hasonló problémamegoldásra ösztönöztek, és még a másság iránti fogékonyság is közös volt. Az angol romantikus költészetről elmondták, hogy a német filozófiából ültet át eszméket, és fordítva. A francia romantika az angol és a német árnyékában nőtt fel. Napoleon olasz fordításban vitte magával Itáliába az Osszián, de Caesarként koronázta meg magát és nem Vercingetorixként,[50] bár aztán még a gyarmatokon is gall őseikről tanítottak a franciák.[51] Franciaországban tudták, hogy mi történik a brit szigetvilágban, de nem engedhették meg maguknak, hogy úgy tekintsenek a bretonokra és provanszálokra, mint az angolok a skótokra, akik a brit világbirodalom építésében találták meg identitásukat. Közben Franciaország élet-halál harcát vívta, először bent, aztán kint, nem lévén képes sokáig megtalálni a társadalmi ellentétek áthidalásának technikáit a polgári alkotmányosság jegyében. A forradalom vérengzett és centralizált, Napoleon hódított, majd azok, akik utána jöttek, azok is féltékenyen tekintettek Albionra. A német romantika jobban vonzotta az angol olvasóközönséget. Madame de Staël hatalmas körképe Németországról máig az egyik legjobb írás a német romantikáról. Edgar Quinet ugyan ragaszkodott a racionalizmus örökségéhez, például az unitárius vallást találta a korhoz legjobban illőnek,[52] mégis úgy tekintett Herderre, amikor írásaiból 1829-ben három kötetet tett közzé, mint tanítvány a mesterre. A francia szalonvilág némi breton-kultuszt is megengedhetett természetesen magának, amikor Th. H. de la Villemarqué bretagne-i arisztokrata azzal csinálta meg a szerencséjét Párizsban, hogy ősi kelta költeményeket gyártott. A fővárosi szalonoknak dolgozott, hiszen otthon nem igazán érdekelte a hazai folklór. Így lépett 1839-ben, mintegy 70 év elteltével Osszián mellé Barzaz Briaz.[53] Miután Vuk Karadžić balladái nyomán Leopold Ranke megírta a szerb forradalom történetét, és benne „a mítoszok költészetéről" értekezett, szinte áhítattal jelezte, hogy a hegyvidéken minden házban guzla kíséretében csendül fel az ének,[54] Prosper Mérimée pedig Gouzla címmel írt is egy kötetnyi balladát.

A románok pontosan tudták, hogy mi történik a világban. A román irodalom az európai irodalmi fejlődés sodrában és részeként bontakozott ki. Alecsandri és eszmetársai magukat „romantikus iskolának" nevezték. Egyik francia barátjuk, M. Ubicini szerint onnan az önmegnevezés, hogy elvetették a görög mintákat és a mitológiát, hogy kizárólag a modern nyugati költőktől

(Byron, Lamartine, Victor Hugo) inspirálódjanak. Inkább fordítanak, mint újat találnak ki. (És valóban, Alecsandri többet merített belőlük, mint első látásra hinnők.[55]) Viszont – fejtegeti Ubicini – nem nélkülözik az eredetiséget, ha saját ihletük után mennek.[56] (A két világháború közötti kor egyik nagyformátumú irodalomtörténésze és folkloristája, D. Caracostea, egyenesen abban látta Alecsandri eredetiségét, hogy a latin népek költészetében egyedül ő dolgozott fel 1840 és 1850 között népköltészeti elemeket, balladákat, mesebeli mozzanatokat a Doine, azaz „(Nép)dalok" című kötetében.[57] Egyébként Alecsandrinak tulajdonítható, hogy a doina az egész román nyelvterületen a népdal szinonímája lett.[58]) Ubicini az eredetiség megnyilvánulásaként mutatta fel az Alecsandri által gyűjtött balladákat, csak éppen azt nem említette, mert számára magától értetődő volt, hogy a román folklórt is az európai folklór-érdeklődés vonzásában fedezték fel. Az angol Alecsandri-válogatás kiadója viszont azért bízott a sikerben, mert „Osszián sorsa, az északi dalok, a spanyol balladák és románcok" reménnyel töltötték el.[59] Vasile Alecsandri pontosan felismerte, hogy az 1850-es évek derekán új távlatok nyíltak. „Új nemzet vagyunk, most fedeztek fel, és az újdonság presztízse vesz körül; meg kell hát mutatnunk az európaiaknak, mi szebbel és mi érdemesbbel tudjuk érdeklődésüket felkelteni."[60] Ez pedig az adott helyzetben csak a folklór lehetett. A franciául is verselő Dimitrie Bolintineanu pásztor-énekekben gazdag kötetével azért tarthatott igényt az érdeklődésre, mert – az előszó szerint – „hazai illat" itatja át őket, a költő pedig „keleti jellegével összeköti az antik Ázsiát és a civilizált Nyugatot", és bár ennek „az európai civilizációnak a tanítványa és híve, nem hagyja, hogy az elhódítsa őt".[61] Miorița parafrázisát „anakreóni sóhaj"-ként értékelte francia kritikusa.[62]

Mindez nem jelenti, hogy mechanikusan vettek volna át divatokat és csak a nyugati piacra termeltek volna. Ilyenkor arról szokás elmélkedni, hogy nincs egyirányú hatás, hanem befogadásról kell beszélnünk.[63] Csakhogy Alecsandriék esetében kölcsönhatásról van szó. A román irodalom aktívan benne élt a francia irodalomban. Jó néhány román író franciául is írt. Francia író is volt. A francia romantika iránti román fogékonyság is romantikus lett.[64] Az európai közegben, ám hazai terepen keresték önnön identitásukat. Fogékonyságukat függőségük csak fokozta. Az áruk és az eszmék forgalmában a kulturális felzárkózás az uralkodó erőviszonyoknak megfelelően alakult.

Gondolkodási formák: Kelet és Nyugat között

A nagy változás abban rejlett, ahogy a Török Birodalom gazdasági világának pereméről a Nyugat-Európa centrumú világgazdaság perifériájára került a két román fejedelemség. A folyamat fokozatosan bontakozott ki. Látványos fordulatot az orosz-török háborút követő 1829-i drinápolyi béke hozott. Ez megnyitotta a dunai kikötőket a nyugat-európai hajók előtt is. A Porta ugyanis korábban kényszermonopóliumokkal védte éléstárát: a két fejedelemséget. Az új helyzet paradoxona az, hogy az orosz birodalom tette lehetővé a nyugat-európai kapcsolatot, miközben azt minden rendelkezésére álló eszközzel korlátozni próbálta. A Földközi-tenger mellékére és aztán Nagy-Britanniába is évről évre több román gabonát szállítottak. A két román kikötő Odessza vetélytársává emelkedett. A román fogyasztópiac felvevőképessége

pedig szintén nőtt, és az igényeket egyre inkább a tengeri úton behozott nyugati árukkal elégítették ki. A cári politika hatalmi szóval próbálta befolyását biztosítani. Oroszország ugyanis a portai szuzerénitást a maga protektorátusával egészítette ki, szerződésben is. A cári hatalom képviselői román nagybojári együttműködéssel az élet legkisebb részleteit is szabályozó rendies alkotmányt dolgoztak ki, a két Szervezeti Szabályzatot. Pétervár mindenekelőtt a nagybojárságot akarta megnyerni, lekötelezni és magához láncolni, egyben a balkáni népek felé valamiféle mintaállam-modellt akart felmutatni. Az orosz konzulok lépten-nyomon beavatkoztak a román belpolitikába, viszont Nyugat-Európától nem is tudhatták elzárni a román társadalmat. Jellemző, hogy 1848 előtt a román felsőoktatásban az orosz hatalmi helyeslést maguk mögött tudó román uralkodók a francia nyelvet tették kötelezővé, azért, hogy megakadályozzák a román ifjak Párizs-járását, többesztendős külföldi tanulmányútjait. Az orosz hatalom így egyszerre tette lehetővé a nyugati nyitást és ugyanakkor korlátozni próbálta annak következményeit.

A román fejedelemségek számára Párizs lett a nemzeti megújulás Mekkája. Ott olvastak Herdert és ott tanulták a byroni dandyzmust. De azok is, akik kerülték a szélsőséges külsőségeket, és németországi tanulmányaik során megismerték a német idealizmust, jobban vonzódtak a francia forradalom örökségét valló francia liberalizmushoz, mint Mihai Kogălniceanu.[65] London túl messze volt, és példaként sugárzó, de követhetetlen modellt kínált. Ideológiai segítséget nem nyújthatott, politikait viszont annál inkább. Palmerston ugyanis feladatának tartotta az orosz befolyás korlátozását. A bukaresti angol konzul, R. G. Colquhoun saját vagyonából is áldozva pedig a román politika karmesterének szerepében tetszelgett. A liberális ellenzéket támogatta, és saját érdemének tulajdonította, hogy a román nemzeti megújulási mozgalmak nem fordultak a török szuzerénitás ellen.[66] Igaz, a fejedelemségek liberálisai is hamar beláthatták, hogy kétfrontos harcot úgy sem vívhatnak, és abban bíz tak, hogy a török fennhatóság elismerésével teljes belső autonómiát érhetnek el, kiszorítva a hatalomból az oroszbarát nagybojárságot. A Porta ugyanis beérte az évi adóval, míg Pétervár a maga akaratát kívánta érvényesíteni. Olykor felvillant annak a gondolata, hogy a status quohoz ragaszkodó Habsburg-birodalomra is lehet támaszkodni, mivel ez tartott az erőteljesebb orosz előretöréstől. A keleti világgal szemben pedig a Nyugatot képviselte, még akkor is, ha merev ideológiája nem sok jót ígért. A román nemzeti ébredés hívei a nyomasztó nagyhatalmi szorítás ellenére méltán bízhattak a jövőben, vagy inkább a történelemben.[67] Hiszen egyre inkább számíthattak a nyugati hatalmakra, mégha nemegyszer csalódniuk is kellett, mert a nyugati konzulok és a újságíró-tanár-politikusok többet ígértek, mint amit teljesíthettek. Palmerston ugyan nem titkolta, hogy Oroszországgal „diplomáciai háborút" folytat, de látványos oroszellenes lépésektől a krími háborúig tartózkodott. A brit befolyást alapvetően a gazdasági kapcsolatok biztosították, míg a francia külpolitika politikai aktivitással próbálta felülmúlni az angolt (olykor még Palmerston aggodalmára is), bár érdekeik alapvetően egybeestek.[68]

Alighanem a divatváltozás érzékelteti a leglátványosabban, hogy a románok számára mit jelentett Nyugat vonzásköre. Míg Péter cárnak korbáccsal kellett vernie megátalkodott szakállas bojárjait, hogy nyugati öltözéket öltsenek, a román fejedelemségekben a gyakori orosz–török háborúk során, ha az

oroszok bevonultak, jelenlétük és a nyugati kultúra vonzása ellenállhatatlan erővel hatott, azonnal sutba dobták a kaftánt és a föveget. Az éppen aktuális hatalmi központ „demonstrációs effektusa" tökéletesen hatott. Mert aztán, ha kimentek az oroszok, gyorsan frakkot öltöttek. A keleti örökség azonban egyre kevesebbet jelentett.

A fejedelemségeket a 18. század elejétől Konstantinápoly görög, Fanar negyedéről elnevezett fanarióták kormányozták. Fontos szerepet játszottak a flotta és a külpolitika irányításában. Soraikból azonban egyre többen fordultak szembe az oszmán főhatalommal. 1821-ben pedig az Oroszországban szervezkedő titkos görög társaság, a Heteira felkelést robbantott ki. Moldván keresztül vonultak be Havaselvére, ahol román felkelés várta őket. De amikor kiderült, hogy a cár nem támogatja a Konstantinápoly elleni kereszteshábort, a felkelésbe beavatott nagybojárok visszavonultak, a román szabadparaszt elemek élén álló Tudor Vladimirescu pedig a törökkel kerülte a konfliktust; görög szövetségesei emiatt aztán végeztek is vele. 1821-ben végeszakadt a fanarióta uralomnak és vele a görög kulturális hegemóniának.

A fanarióta uralom mérlege bonyolultabb, mint első látásra vélnők. Állandó káosz és állandó rendcsinálási igyekezet jellemzi. A hatalmi harc árát, hogy kit nevezzen ki a Porta, a fejedelemségek fizették. Proconsulként viselkedtek a két fejedelemségben, amelyek már egy századdal korábban olyannyira a görög elemek és a görög kultúra otthonai lett, hogy Nicolae Iorga „Bizánc utáni Bizánc"-nak nevezte őket. A fanarióták a hajdani bizánci udvar külsőségeiben pompáztak, és mindent feláldoztak, akár életüket is, hogy a sírkövükre felírhassák a vajdai címet.[69] De nemcsak hivatalnokok siserahadával jöttek a fanarióta uralkodók. Írástudókat is hoztak magukkal. A két román főváros olyan görög akadémiának adott otthont, ahol élvezni lehetett a konzervatív konstantinápolyi patriárchától való távolságot. A francia felvilágosodás eszméi görög közvetítéssel is érkeztek.[70] A nemzeti ébredés iránti fogékonyság előkészítésében is szerepet játszott, miközben a görög nemzeti ébredés nemegy híve a román patriotizmus hirdetője lett.[71] Hellenizmusuk pedig antifanariotizmussal társult. Dimitriosz Philippidész 1816-ban Lipcsében megjelent román történelmében először használta a „Rumunia"= Románia kifejezést, méghozzá a Dnyesztertől a Tiszáig terjedő területekre.[72] Dionisziosz Fotinosz pedig Bécsben 1818-ban adott ki román történelmet, ugyancsak görögül, „Dacia Története" címmel, és munkáját az idegen uralkodók ellen szervezkedő bojári ellenzék hangadójának ajánlotta.[73] A kettős lojalitás és a kettős kötődés egymásbajátszása a román nemzeti ébredésre is rányomta bélyegét.

Nincs román író, aki ne tudott volna görögül, ne köszönhetett volna valamit a hellenizmusnak, miközben a görög-divat kérlelhetetlen ellenfele lett. A fanarióta kor a sötétség és korrupció szinonímája lett. A fanariotizmus minden rossz forrása, a görög, az idegen kalandor prototípusa. Gúnyolták a görög kifejezéseket, azt, ahogy az iskolában a nebulók fejébe megpróbálták beverni a görög nyelvet, miközben a pozitívumokat is számontartották: a görög kulturális örökség ihlető hatását. Heliade Rădulescu, 1849-ben Konstantinápolyban bolyongva és 1821-re emlékezve megvallja naplójában Hellászról, hogy „egyházad nevelt, az élet forrását irodalmad és történelmed tanulmányozásában leltem fel...Köszöntöttem szabadságod zászlaját és kész voltam

kardot rántani érte... Elfelejtettem, vagy jobban mondva, nem tudtam akkor, mint ahogy a románok sem tudták, hogy van hazám, érted keltem fel." ..."Oh, Görögország! Mennyire szerettelek és mennyire szerettek a szüleim! ... Megénekeltem győzelmeidet, úgy ünnepeltem felszabadulásodat, mint a Húsvétot. De minő sors! Minő átok! Minden rossz, szüntelenül, a te degenerált fiaidtól jött."[74] 1821 után a korabeli görög viszonyok már egyre kevésbé kínálhattak modellt. A nemzeti felkelés és szabadságharc nyomán megszületett Görögország léte bizonytalan volt, és olyan irodalmi nyelvet alakítottak ki, amelynek nem sok köze volt az élő nyelvhez.

A keleti örökség így inkább a negatívumok hordozójának bizonyult. „Kelet géniusza a ravaszság" – írta a havaselvi viszonyok egyik legjobb ismerője, a méltatlanul elfelejtett Aurélie Ghika. „Diplomatáink ott olyan terepen mozognak, amelyhez hasonló nincs a földön, olyan nemzettel van dolguk, amely teljes egészében diplomatákból áll, és tanulmányozása annál nehezebb, minél jobban megismerik."[75] (A kérdést sommásan intézte el a két román fejedelemség egyesülésével foglalkozó nagyhatalmi bizottság brit tagja, Henry Bulwer [aki egyébként a francia viszonyokról írt több könyvet és kiadta Byron összes műveit], amikor – nyilván némi elkeseredésében – arra a következtetésre jutott, hogy a románok jobban kedvelik a csirkefogókat, mint a becsületes embereket, és a becsület és igazság eszméje annyira rendkívüli, hogy egyáltalán elcsodálkoztató e szavak megléte a román nyelvben.[76]) Nem véletlen, hogy a törtető köpönyegforgató oly kedvenc hőse a román írói világnak, és olykor több empátiával tudják megrajzolni ezt a típust, mint a nyugati eszmékért hevülő ifjakat, akik szembefordultak a hazai viszonyokkal, a keleti tespedéssel, a korrupcióval és a hagyományos bizánci-balkáni felfelé talpnyaló, lefelé agresszív intrikus politikai magatartásformákkal.

A fanarióta uralom nyomán a bizánci és balkáni jelző negatív tartalmat kapott, akárcsak a keleti. Márpedig Kelethez kötött a vallás. Több ez, mint kulturális örökség. A romantika Nyugaton vallásos megújulással járt. Nálunk, Keleten, a kérdést nem vizsgálták alaposabban. Azt tudjuk, hogy például a vallásos ihletet a magyar irodalom nem fedezte fel,[77] vagy legalábbis olyan mértékben nem, mint Nyugaton, miközben a vallásos fogalmak átitatták a nemzeti frazeológiát.[78] A vallásos élmény összefonódott a nemzet ébredésével. A románoknál is. Sőt, nálunk talán még nagyobb mértékben, bár a magyar irodalomban több a mély előzmény. Ugyanakkor szinte kevesebbet tudunk róla, ami súlyos mulasztása a szakirodalomnak, még akkor is, ha jellegzetes körülményekkel magyarázható. Mint ahogy az is, hogy általában mindig azok feszegették e kérdést, akik Nyugat felől tekintettek haza. Aurélie Ghika szavai rejtélyesen hangzanak: „Havaselvén a vallás összekeveredik minden politikai aktussal, nemcsak az eszme istenítése, hanem vallás maga az egész társadalom. Franciaországban, ahol a zászló leng, ott van a haza. Havaselvén ott van a haza, ahol a kereszt." Az elnyomott népet a vallás „valamiféle erkölcsi szabadság állapotában tartotta".[79] És valóban, 1821-ben Tudor Vladimirescu biblikus igéktől zengő apokaliptikus hangú kiáltvánnyal bontott zászlót. Mozgalmát úgy ismerték, a délszláv részvétel miatt is, hogy zavera (=za vera), a „hitért". 1848-ban hasonlóképpen vallásos jellegű kiáltványt szerkesztett Heliade a megváltás hangján, és ebben a hangnemben szólt a sajtó is. A forradalmi retorikát átszőtte a biblikus pátosz. Az ideiglenes kormány elnöke

nem más, mint maga a bukaresti metropolita, Neofit, aki visszataszító rendszerességgel árulta el a forradalmat, amelynek hűségére felesküdött, miközben a falvak és városok népét a papok vonultatták fel a forradalom mellett. Mindez némileg rácáfol arra a nézetre, mely szerint a világi klérusnak nagyon csekély tekintélye volt.[80] A tekintély a politikai helyzettől is függött. A Párizst járt forradalmárok is ennek megfelelően szóltak a tömegekhez, hiszen a föld népe nem értett másképpen a szóból. Amikor 1848 augusztusában bojárokból és jobbágyokból vegyes bizottságot hoztak létre, és a bojárok végül beleegyeztek a jobbágyfelszabadításba, hangoztatva, hogy elfogadják a szabad ember-szabad föld, azaz a magántulajdon elvét, akkor a parasztok nem értették miről is van szó, de azt igen, ha földjüket szenté nyilvánítják, mert amit szabad a földesúrnak, azt jelentette a szent az ő alattvalóiknak.

Ezek után érthető, hogy a román nemzetkarakterológiának és eszmetörténetnek bonyolult fejezete a román vallásosságról szóló. Ez a fejezet – paradox módon – egyben a vallásos közönyt állítja előtérbe. Ahogy lekerült a napirendről a tömegek mozgósítása, a román értelmiségiek felhagytak a biblikus nyelvezettel. Bolintineanu 1869-ben már a nép vallásos közönyének okait vizsgálta, a klérusnak, a nemzetnek és a kormányzatnak tudva be azt.[81] A Párizsban tanuló orvos éppen úgy felrótta a vallásos langyosságot,[82] mint a francia kulturális hatások feltérképezője,[83] vagy az első nagyszabású néplélektani értekezés.[84] A vallásos metafizikát, a vallás legmagasabb intellektuális formáját nem értették a románok – fejtegetik, és ennek a valláshoz való viszonynak tulajdonítják azt, hogy nem alakultak ki szekták, nem voltak hitviták. Ugyanakkor azt is kiemelik, hogy a hitélet nem más, mint rítus és formalizmus, készülődés a másvilágra. A nem ortodoxot, aki nem igazodik a rítushoz, tisztátalannak tartják az ortodoxok, „a román törvényen" lévők. Minderre válaszként pedig el lehetett mondani, hogy „a románok a kereszténység legtoleránsabb népe, ők ragaszkodnak a legbensőségesebben a vallásukhoz, a törvényhez".[85] De ezzel a vallásos élmény, a vallás és mentalitás viszonyának kutatása – sajnos – még nem lépett ki az önostorozás és az apológia bűvös köréből.

A vallásos élmény a romantika kulcskérdése. Tudja ezt minden román irodalomtörténet, mégis hallgatólagosan kezeli. A román vallásos lírának megjelent néhány antológiája, de mélyebb elemzésére még nem került sor. Úgy tűnik, a múlt századi román vallásos líra alkalmi mozzanatok átpoétizálása, és ez kiáltó ellentétben áll a politikai diskurzus vallásos jellegével. Magyarázata abban is rejlik, hogy a szépirodalom eleve nem szólhatott a néphez. Míg a néphez szóló publicisztika csak úgy számíthatott sikerre, ha az egyházi nyelvet, a vallásét beszélte.

A vallásos élmény – minden korabeli szellemi megnyilvánulás alfája és omegája – mélyen átjárta a történelemszemléletet. Különös ellentmondása a legújabb román irodalomtörténetnek, Nicolae Manolescu művének, hogy míg a „középkori" és kora újkori krónikákban a szépírói megnyilatkozásokat nyomozza, és egyszerűen megkerüli annak kérdését, hogy a krónika ideológiai legitimációs konstrukció, amikor a 19. századba ér, akkor a romantikát a politikai publicisztikában, a historiográfiában keresi, és az irodalomban a politikumot állítja előtérbe. Igaz, maguk a kortársak is irodalmi tevékenységüket politikai-nemzeti feladatnak fogták fel. „Az igazi irodalom a legigazabb politika"

– hangoztatta az 1840-es évek bukaresti írófejedelme, Ion Heliade Rădulescu.[86] Manolescu irodalomtörténetében pedig a Nemoianu-sémának megfelelően elsősorban stíluskérdésként jelenik meg minden. A kor stílusa biblikus, patetikus, messianisztikus – egyszóval: vallásos. Az őskultusz, az ősi egyenlőség egykori hangsúlyozása nem annyira politikai legitimációként kerül bemutatásra, mint inkább életérzésekről tanúskodó stilisztikai alakzat. Tudor Vladimirescutól Eminescuig tart ez a politikai romantika,[87] és ezzel a korszakminősítéssel csak egyet lehet érteni. A romantika dinamikája azonban nem pusztán a stílusban ragadható meg, mögötte látnunk kell a romantikus én, a nemzet és Isten viszonyának egykorú átélését, megítélését és megelevenítését. Erre a történelemszemlélet néhány lényeges mozzanatának bemutatása ad alkalmat.

A történelem minden identitáskeresésnek és minden politikai legitimációnak alfája és omegája. A romantikus kor felfogásában a történelem üdvtörténeti színezetben pompázott: az isteni gondviselés kiteljesítése lett. Ahogy Kossuth Lajos Isten ujját mutatta ki a történelemben, a havaselvi Nicolae Bălcescu is, aki 1849-ben Kossuthtal magyar-román szövetségi szerződést írt alá, az isteni rendet fedezte fel, amelynek megfelelően minden nemzet saját küldetését valósítja meg. Bălcescu – megvallja – nem tudja, hogy az általános haladás során az emberi lényeg egyesül-e az istenivel. Ez szerinte titok. De azt vallja, hogy minden lépés a Jónak győzelme a Rossz fölött.[88] A történelem folyamán a nemzet létének eredeti tiszta állapotát állítja vissza. A hajdani ősi római paraszti demokráciából így lesz polgári demokratikus köztársaság – a romantikus történelemszemléletben.[89] Bălcescut elsősorban Vico történelemfilozófiája ihlette meg. De arra már nem volt ideje, hogy elmerüljön olyan filológiai fejtegetésekben, melyek során a szavak etimológiája vezette volna vissza az ősi bölcsességhez, mint hajdan Vicót.[90]

Nicolae Manolescu szerint Bălcescu érzelmi nemzetfogalmával szemben a 48-as nemzedék politológusa, Ion C. Brătianu már posztromantikus módon, természettudományos objektivitással ad választ a nemzet és a nemzetiség mibenlétére.[91] Valóban, Brătianu bizonyult annak a reálpolitikusnak, aki a román politikai élet karmestere lett, amikor később, 1866 után, lassan beköszöntött a „viktoriánus" konszolidáció kora. De az 1850-es években nem kevésbé „misztikus" harcostársainál. „Isten az embernek létrát adott, hogy feljuthasson hozzá" – írja, a következőkben látva a létra fokait: otthon, nemzet, család és nemzetség. Anyja ölén szívja magába a morális érzést, apja nyitja fel értelmét. Majd a haza veszi szárnyai alá, és neki köszönhetően szívében milliók szíve kezd verni, megérti a szolidaritást és a testvériséget, áldozatkész, felszentelt állampolgár lesz. Erősebbnek érzi magát Sámsonnál, az élet harmónia lesz. A nemzetség (=ginta) Brătianunál a nemzetiség szinonímája, a latin gens, gentisből eredeztetett szó, hivatva arra, hogy a szerves együvétartozást jobban kifejezze, mint a nemzetiség (=naţionalitate), minden másnál jobban bevezeti az élet titkaiba. A dolgok elrendezésének transzcendenciáját mutatja meg. „Ugyancsak a nemzetség vezeti be az embert az emberiségbe és az emberiség megérteti az emberrel a fizikai világ melletti morális világot, utat nyit a végtelenbe, és így felmegy Istenhez, ezentúl halhatatlanságába biztosan."[92] Ez nem más mint a reintegráció. Inkább modell, mint mítosz, vagy ennek geometrizálása, didaktikusabb formában való bemutatása. Brătianu

racionálisan kezelte a misztikus fogalmakat, és kimondta azt, amit Bălcescu titokként fogott fel: a nemzet megistenülését. A megváltás nyelvére fordítva: az ember csak a nemzetben üdvözül. „Ne gyötörjük magunkat azzal, hogy az intim boldogságot keressük" – írta Bălcescu Alecsandrinak 1847-ben –, mert „Románia lesz a mi szeretőnk."[93] Szárnyalt a szellem, „a jövő – írja a román romantika egyik értője[94] – volt a jelenük", és tegyük hozzá a múlt is. Így lehetett egyszerre élni az örökkévalóságban és a történelmi időben, miközben alkalmazkodni kellett a terep adottságaihoz, a társadalmi és gondolkodási feltételekhez, és ezekkel számot vetve – mint látni fogjuk –, racionálisan mérlegelték a politikai cselekvés lehetőségeit.

„Kultúrafogyasztó" román társadalom

A román kortársak, miközben gyakran hangsúlyozták, hogy egy évtized alatt nagyobbat léptek a civilizáció terén, mint addig századok alatt, a romantika vonzásában nemegyszer a valóságosnál elmaradottabbnak és egyszerűbbnek mutatták be hazájukat. Alecsandri például – 1848 októberében egyik párizsi hölgyismerősének – „az igényes civilizáció hiányát" tette szóvá, és azt, hogy mind a tízmillió román „a patriarchális erkölcsök barbárságában" leledzik.[95] Valójában, éppen színdarabjai bizonyítják, sokkal összetettebb képet alakított ki a román valóságról. Mint a reprezentatív román antológia szerzője, Henry Stanley észrevételezte, ő maga is a középosztályoknak írt, nem a nagybojároknak és az idegen kereskedőknek, hanem a mezőgazdaságban érdekelt bérlőknek, gazdáknak, kereskedőknek, a nagybojárság alatt elhelyezkedő földbirtokosnak, akiknek számát mintegy harmincezerre becsülték a mintegy száz nagybojári család mellett.[96] A változás motorja pedig éppen az a középréteg lett, amely rokoni szálakkal is kötődött a főtisztségeket betöltő nagybojársághoz, tagjai netán fejedelmi családból kerültek ki, mint Ion Ghica, míg mások ősei a szabadparasztságból emelkedtek földbirtokosi sorba, mint a – talán atyai ágon magyar eredetű – moldvai Vasile Alecsandri vagy a havasalföldi I. C. Brătianu családja.[97]

A román bojárság sajátos képlet. Egyszerre nyitottabb és zártabb, mint a többi kelet-európai nemesség. Bár a krónika-irodalom hangsúlyozza a román nemesség római eredetét, az eredet-mítosz megfakult, vagy nem vált általánossá. Egyik 19. század eleji utazó szerint a román nagybojárok a szlávoktól származtatták magukat.[98] Fotinosz említett Dacia történetének 1859-i román fordításában a fordító, lelkes 48-as forradalmár, a következő jegyzetet helyezte el: „A román szó alatt a szerző a falusi cigányt érti, mivel nemcsak a szerző korában, de még ma is sok bojár szégyelli önmagát románnak nevezni, jobbnak tartja, ha nincs nemzetisége."[99] Ugyanakkor ne felejtsük, hogy a bojárságon belül mindig is volt egy erős „nemzeti párt", olyan vonulat, amely a jellegzetes kelet-európai nemesi nacionalizmust képviselte az ország autonómiájának programjával. (Mint láttuk, maga Fotinosz is ezt képviselte.) A román fejedelemségekben viszont a nemesség megnyerése a nemzeti eszmének nagyobb gondot jelentett, mint a szomszédos kelet-közép-európai történeti régiókban. A nyugati orientáció, még akkor is, ha sok külsőséggel járt, ezt segítette. Barabás Miklós, amikor az 1830-as évek elején Bukarestben dolgozott, azonnal meg is örökítette, amint a bojárok frakkban és törökülésben csi-

bukoztak. A gyorsan félredobott keleti kaftánt és föveget a cigányzenészek kapták fel, akiket egyébként a nemzeti költészet letéteményeseinek tartottak a nyugat-európai kortársak.[100]

A gondolkodás a divatváltással nem változott meg egyik napról a másikra, még akkor sem, ha a frakk viseletét a hivatalnokok számára az 1830-as években kötelezővé tették. A francia módi híveit bonjouristáknak gúnyolták. De Párizsban a nemzeti elkötelezettséget is lehetett, sőt „kellett" tanulni. A hivalkodó színes mellényben feszítő ifjak lettek a nagy hazafiak, akik ostorozták az idegenek majmolását. A nyugati orientációnak végül is az lett az ára (vagy aztán később előnye), hogy nem alakult ki férfi nemzeti viselet Romániában, míg Erdélyben az 1860-as években erre tettek kísérletet.

A román bojárság alkatában és mentalitásában sokban eltér a középkorban és kora újkorban általa oly sokra értékelt, sőt irigyelt közép-európai lengyel és magyar modelltől. Nem örökletes nemesség. A gyakori vérfürdők ellenére, amelyet egy-egy vajda a bojárság soraiban rendezett, és annak ellenére, hogy a Török Birodalom görög arisztokráciájából állandóan újabb elemekkel telítődött fel, a nagybojári családok elképesztő szívóssággal tudták átörökíteni pozícióikat.[101] A román bojárság ereje szinte képlékenységében rejlett. A 18. század dereka óta – a fanarióta reformok nyomán – törvényesen is osztályokra tagolt hivatalnoknemesség ez. Aki nem tölt be hivatalt, elveszti a bojári rangot. A rangkórság pedig olyan erős volt, hogy a szolgák világa is reprodukálta a hierarchiát. Ha a szolgák gazdáikat a színház előtt várták, uruk rangjának megfelelően álltak sorba.[102] Ugyanakkor a bojárság annyira nyitottnak tűnt, olyan sok új elemet vett fel, hogy egyenesen az angol arisztokráciához hasonlították a nyugati utazók. Aztán már-már a demokrácia modelljét fedezték fel abban, hogy a századfordulón Romániában nem éltek nemesi címekkel. „Az országnak nincs más arisztokráciája, mint a családok régisége." Igaz, aki nem tartozott „a társaság"-hoz, azt lenézték.[103] Moldvában orosz szóval csinyeknek nevezték a bojári osztályokat. Ugyanakkor a moldvai bojárság mégis a lengyel és a magyar rendiséghez állt közelebb, mivel a kormányzattól függetlenebb volt, mint ezt a nyugati megfigyelők gyakran észrevételezték, sőt maga Alecsandri is.[104] Gazdasági alapja is volt ennek a táji különbségnek. Moldvában a bojári gazdaság majorsági jellegű volt, a földesúri kezelésben álló föld nagyobb volt, miként a jobbágyi robot is, mint a havaselvi. Ugyanakkor az egyik legnagyobb fejedelmi jövedelmi forrás a bojári címek árusítása volt. A havaselvi bojár kevesebbet tartózkodott vidéki birtokán, szívesebben élte életét városi kastélyában. Gondolkodásuk is némileg eltért.[105] 1847-ben a havaselvi Nicolae Bălcescu, aki inkább középbojár volt, amikor megtudta, hogy moldvai barátja, Vasile Alecsandri bérlő akar lenni, azt egyenesen „profanációnak" tartotta, mert elhagyta „az eszmék és a szív világát".[106] 1848 után pedig a moldvai fejedelem elégedetten fejtegette az osztrák konzulnak, hogy a forradalmi mozgalmaktól nem tart, már azért sem, mert a bojárok „kiterjedt birtokaik személyes irányításával foglalatoskodnak, ami nem jellemző a szomszédban", mármint Havaselvén.[107]

A jelzett regionális különbségek ellenére, vagy éppen ezért, Havaselvén erősebb volt a polgárság, pontosabban a román polgárság. Moldvában ugyanis a bojári birtokigazgatás, a gabonakereskedelem a 19. század derekára egyre inkább a zsidók kezébe került. A főváros, Jászvásár lakosságának mintegy fele

zsidó volt, kisebb részében idegen alattvaló, többségében pedig politikai jogok nélküli, és ennek megfelelően a politika terére nem is kerülhetett be. Havaselvén, bár a polgárság jelentős része a balkáni vállalkozó elemek köréből került ki, az ortodox vallási közösség lehetővé tette az asszimilációt. Ion C. Brătianu, amikor azt hangsúlyozta, hogy az iparosok és a kereskedők a nemzet legegészségesebb eleme, beleértette azokat is, akik messziről jöve „itt gazdagodtak meg, és váltak szabad emberré, itt találtak szabadabb és nagylelkűbb hazát" és „nemzeti egyházunk rítusán lévén" éppen olyan románok lettek, mint a „született románok". (Ugyanakkor Olténiában akadt olyan falu, ahol a bojárokat görög bevándorlóknak tartották.[108])

Havaselvén a zsidóság gazdaságilag és számarányában is gyengébb maradt, mint a moldvai. Más kérdés, hogy a fejedelemségekbeli, majd romániai zsidóság miért nem asszimilálódott, pontosabban: miként és miért akadályozták az asszimilációját. Most csak arra kerestünk választ, hogy ez a helyzet indokolta-e a havaselvi, pontosabban a bukaresti középrétegek fokozottabb politikai aktivitását. A nemzeti erők Havaselvén gyakrabban hivatkoztak a polgárságra, bár az ideológia volt a fő csoportképző erő. Ha pedig szükség volt rá, Brătianu azt is kifejtette, hogy nem osztályok küzdelme folyik, hanem „a fiatal és morális Románia" harcol a régi rendszer ellen.[109]

A modern Románia megteremtéséért folyó küzdelem során valamiféle munkamegosztás alakult ki a két román ország között, mint ezt a román kultúra tájrajzának elmélyült elemzői gyakran szóvátették. Moldva lett a román kultúra központja. Mint büszkén hangsúlyozták, ott születtek a nagy kulturális teljesítmények. Havaselve lett a politikai megújhodás terepe. Míg Havaselvén a hangadó Ioan Heliade Rădulescu fordításokra buzdított, és arra, hogy „írjatok fiúk, csak románul írjatok", Moldvában Mihail Kogalniceanu 1840-ben a nemzeti eredetiség programjával indított lapot, össznemzeti igénnyel, mint a lap címe is jelzi: Dacia Literara, azaz „Irodalmi Dacia". A lapot persze néhány szám után betiltották, de mélyen ható áramlat kifejezője maradt. A havaselvi utópikus messianizmus és a forradalmi pragmatizmus mellett a román politikai romantika önálló irányzata a moldvai történeti és kritikai iskola.[110] Tézissé emelkedett az, hogy a román kultúrában Moldva képviseli a kritikai szellemet, és az Havaselvén csak később, moldvai hatásra jelentkezett.[111] Valóban, a moldvai tollforgatókat a kritika, és az önkritikára való fokozottabb törekvés tette jellegzetessé. Ők maguk is igyekeztek önmagukat így meghatározni. Gyakran eltűnődtek a moldvai és a havaselvi ember lelki alkatának különbözőségén. Alecsandri például azon, hogy a havaselvi jellem délibb jellegű. Míg Moldvában a nők műveltebbek, a férfiak gyakorlatiasabbak, és kevesebbet, de jobbat írtak az írók.[112] Ez utóbbi megállapítás a krónikairodalomig nyomon követhető. A moldvai krónikákban ugyanis az erkölcsi ítéletek jobban kidolgozottak, erősebb a szabályozottabb rendiség iránti igény, míg a havaselvi krónikákban a különböző hatalmi csoportosulások vívják a Jó és Rossz harcát. Mindez nyilvánvalóan az egyéni öntudat fejlettségi szintjével magyarázható, ez pedig a rendiséghez való viszonnyal. A 19. században a moldvai liberalizmus mérsékeltebb, mint a havaselvi. A moldvai írók műveiben a reintegráció gesztusa sem jelenik meg. A forradalmi messianizmus sem tombolt soha a moldvai sajtó hasábjain. Igaz, nem is volt rá lehetőség, mert a sajtószabadság nem érvényesülhetett. 1848-ban

ugyanis a forradalmi kísérlet megbukott, és mérséklően hatott Oroszország közelsége.

Az, amit polgári kultúrának és középosztálynak nevezünk, Erdélyben és Magyarországon erősebb volt, mint a két román országban. Biztonságosabb létfeltételek magyarázzák ezt, és ennek megfelelően a szervesebb fejlődés.[113] A dél-erdélyi román világ pedig a Kelet és Nyugat közötti munkamegosztást is tudta kamatoztatni.[114] Jellemző, hogy míg az 1840-es években a brassói román lapok előfizetőinek száma 500–800 körül járt, a két román fejedelemségben csak pár száz előfizetőt sikerült a lapoknak összeszedniük. Igaz, az erdélyi lapok mintegy felére a Kárpátokon túl fizettek elő. Többet lehetett az erdélyi cenzúra mellett megírni, mint az orosz konzuli ellenőrzés alatt. A politika-éhséget jobban ki tudták elégíteni Erdélyből. 1848-ban azonban változott a helyzet. Havaselvén – a nyugati megfigyelők szerint – valóságos olvasási láz tört ki, pontosabban felolvasási láz, mert az írástudók olvastak fel a messianisztikus hangvitelű sajtó cikkeiből. Bár Havaselvén az olvasók számát csak háromezerre becsülték a század derekán,[115] a polgárság lapjának, a Secolulnak az előfizetői létszáma csak Bukarestben elérte az 1500-at.[116] A România literarănak 1855-ben 500 előfizetője volt, a falu paraszti világába csak alig tíz jutott el.[117] Erdélyben és Magyarországon viszont mintegy tízezer olvasót feltételezett a tájékozott kortárs, George Barit, a brassói román sajtó szerkesztője. A paraszti származású írástudók száma is nagyobb lehetett. A nép elsősorban a Sándor regényt olvasta, vagy inkább hallgatta. „Még az Alexandriát sem tudja" – így jellemezték az együgyűt.[118] A mágikus funkciót betöltő, nyakban hordozható népkönyvekért adtak ki pénzt, mint a népmesegyűjtő Johann Hintz-Hinţescu 1879-ben Moses Gasternek írta: „A román nép nem vásárol más könyvet, mint a Szűz Mária álmát és az Égből hullott levelet."[119] A számok is hitelesítik ezt a rövid helyzetjellemzést.

A század derekán a kedvezőbb és biztonságosabb létfeltételeknek köszönhetően Erdélyben és Magyarországon, annak ellenére, hogy nincs román főnemesség, a politikailag aktív és neves románok számaránya (32,0%) némileg nagyobb, mint Havaselvén (29,6%), és alig valamivel kisebb, mint Moldvában (33,9%).[120] Az írók száma sem sokkal kisebb Erdélyben és Magyarországon, arányuk viszont más. 1780–1855 között mintegy háromezer értelmiségit sikerült felderíteni. A 394 író közül valamivel több mint száz a Habsburg Monarchiában működött. Erdélyben az írók aránya az értelmiségi társadalmon (1029 fő) belül mintegy 10%. Moldvában és Besszarábiában 645 értelmiségiből 119 író, Havaselvén 893-ból 135. Viszont az 596 teológusból 450 erdélyi és magyarországi, az 510 filológusból 290, a 262 történész közül 135.[121] A nemzeti ébredés természetéből következett a román írók irodalomellenessége: az, hogy a nyugati regényirodalmat elmarasztalták, méghozzá olyan írókat is, mint Balzac és Victor Hugo.[122] „Inkább semmit sem olvasni, mintsem ártatlanságunkkal fizessünk az olvasásért" – írta George Barit 1845-ben. Viszont Magyarországon nem lévén olyan nyugati műveltségű olvasóközönség, a román szépirodalom csak a század utolsó évtizedeiben kezdett felmutatni maradandót. A nagy erdélyi és magyarországi írók viszont áttelepedtek Romániába. 1845-től 1910-ig összesen 156 román regényt tettek közé. 1890-ig évtizedenként 10-20-at, majd a század utolsó évtizedében ez megkétszereződött, 42-t adtak ki, a századforduló után pedig 54-et.[123] Az

„irodalmi robbanás" a fordítások terén is tapasztalható. Mindez jele annak, hogy a nemzeti irodalom az egyetemes irodalom iránti érdeklődéssel kölcsönhatásban fejlődik. Mindezzel párhuzamosan erősödött a népi írásbeliség is. Az olvasókedv terjedését jól tükrözi a kéziratos népkönyvek kinyomtatása és terjesztése. Az Alexandria (Nagy Sándor élete) például, amely összromán viszonylatban 1794-től 1850-ig 11 kiadásban látott napvilágot, 1900-ig 14 kiadást ért el, majd 1915-ig hatot.[124] Az irodalom terén azonban a román Erdély már nem játszhatott úttörő szerepet, mint egykor a filológiában és a történetírásban.

A táji kultúrmorfológiai különbségek azonban inkább elősegítették a román kultúra fejlődését, mint gátolták. A lokálpatrióta provincializmus magas szinten nem is jelentkezett. A szellem emberei úgy együttműködtek, tevékenységük úgy kiegészítette egymást, hogy olykor az irányzatokra tagolás utólagos konstrukciónak hat, még az érzékenységeket nem kímélő heves és éles belső viták ellenére is. És ez a kérdés óhatatlanul felvetődik, amikor a következőkben a folklór felfedezésére, majd egykorú értelmezésére térünk át.

A folklór: ihlet és eszköz

A moldvai liberálisok hamarább fordultak a folklór felé, biztosabban ismerték fel annak funkcióját. Pedig a havaselvei városi világban jobban érvényesült a román folklór kultúra. Bukarest lakosságának zöme még a folklórban élt, azt éltette. Ezt a „kispolgári" ízlést elégítette ki Anton Pann, amikor a maga robbanékony spontaneitásával ebből a folklórból adott ki köteteket, és írt olyan „világi énekeket", amelyek gyorsan folklorizálódtak. Emellett még az ismert bojár költők munkáit is kiadta, miután azok kéziratban terjedtek, vagy az énekmondók adták át egymásnak. Olyan moldvai költőt is találunk, mint Constantin Conachit, akinek nevével fémjelezték az Alecsandri előtti korszakot. A francia „kis" költészetből is táplálkozó, bájolgó, szenvelgő anakreóni líra ez, amelyet azonban már úgy átszőttek a nagy szenvedélyek is, hogy a majdani klasszikusok előzményeként értékelhető egy-egy strófa vagy kép. Az udvarlás és a szerelmi vallomások rítusának a költészete ez. Előadói az énekmondók, akiket egy-egy jól elnyújtott csujogatásért még külön jutalmazott a megbízó. Valamiféle városi-népi tömegkultúra alakult így ki, amely akkor ért népszerűségének tetőpontjára, amikor a nyugati fővárosokat megjáró bojárok kiléptek belőle. Anton Pann 1831-i brosúrája nem aratott sikert, de az 1850-es években már kapkodták hasonló kiadványait. A havaselvi Dimitrie Bolintineanu még az 1860-as években is arra panaszkodott, hogy a városokat elárasztották a moldvai obszcén nóták. Alecsandrit is foglalkoztatták rövid ideig a folklorizálódó énekek szerzői, de közben már egyre idegenebbnek érezte ezt a világot.[125] Hiszen ez a Keletet jelentette, és éppen ettől az orientalizmustól akartak szabadulni. Szembefordultak a hajdani bojári és immár urbanizálódó folklórral – a romantika követelményeinek megfelelően. Beköszöntött a romantikus-folklór korszaka.

Paradox módon a folklórt azok „fedezték fel", akik már kiléptek a folklór világából, pontosabban egyre inkább elszakadtak attól a népi kultúrától, amely a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket valamiféleképpen összekötötte. A folklór felfedezésének terepe a szalon és a színház. Az előkészítő műfaj a

pásztorjáték. Erdély e téren is kezdeményezett. A 18. század derekán a balázsfalvi román iskolában már éreztette hatását az iskoladráma országos divatja. Az első ránk maradt darab azt a mozzanatot dolgozta fel, hogy Grigore Ghica moldvai vajdát 1777-ben a törökök eltették láb alól. A pásztor csak mellékszereplő, aki viszont – latinul és magyarul – arról énekelt, hogy nem cserélne a királyokkal sem, inkább a madarakat hallgatja, juhaival sétál és alszik, miközben kuvasz vigyázza.[126] 1780-ban pedig Franz Joseph Sulzer Brassó mellett egy szász faluban esküvő alkalmával azt láthatta, hogy a románok milyen „komikus" pásztorjátékot adtak elő, amely természetesen ételről és italról szólt, majd jókívánságokkal ért véget.

Erdélyben – a balázsfalvi líceumban – 1826-ban vitték színre az első bukolikus pásztorjátékot.[127] Írója a tudós nyelvész, Timotei Cipariu azonban a későbbi moldvai folklór-kultuszt elvetette. A pásztorjáték is kiment a divatból.

A tiszta pásztorálhoz elsősorban bojár és nem paraszti vagy diák közönség kellett. A román bojárság körében a pásztorál akkor jött divatba, amikor Nyugaton már nem volt keletje. Az érzelgősködő költészet kedvenc figurája lett a pásztor. De jellemző, hogy 1797-ben jelent meg az első félig-meddig bukolikus kötet, Metastasio és Florian egy-egy írásával, az egyik havaselvei bojár fordításában, és nyilván az ő költségén.[128] El lehet tűnődni: véletlen-e, vagy szerves eszmei fejlődés eredménye az, hogy Moldvából maradtak ránk az első pásztorjátékok. A pásztor ugyanis nemcsak az import-bukolika, hanem a román krónikairodalom hőse is. A Máramarosból jött moldvai román honfoglalók pásztorok. Természetesen a pásztort inkább csak messziről szerette a földbirtokos bojár – főleg a szalonban beszédtémaként – hiszen a pásztor nehezen fegyelmezhető. A pásztor-régiók, mint Vrancea, ahol csak a múlt században fogták eke alá a földet, olyan önálló paraszti köztársaság maradt, amelynek elemei máig is élnek.[129] Talán a pásztoréletforma súlya is belejátszott abba, hogy a két román fejedelemségben a földesúri uradalom a jobbágyságot jóval kevesebb robotra tudta csak kényszeríteni, mint a szomszédos régiókban, Erdélyben, Galíciában és Oroszországban.[130] Törvényesen alig haladta meg a tíz napot, és ezt úgy tudták emelni, hogy teljesítményben számolták el, főleg Moldvában. A pásztorjátékok – természetesen – nem társadalmi harcról szóltak, hanem a nemzeti nagyságról. Ennek jelentőségét pedig csak emelte az, hogy a pásztorok mint szabad emberek jelentek meg a színen.

1816-ban adtak elő először Jászvásárt Gessner és Florian pásztorálkompilációt, majd a jászvásári színházban 1834-ben eljátszott „A moldvai juhászok pásztorjátéka" az első román színdarab. Szerzőjük George Asachi, a román szépirodalom egyik megalapozója, a Portától való függésen lazító protektort, az orosz hatalmat dicsőítette. „A moldvai juhászok" egyik hőse, Roman, az idős földműves, a múlt nyomorával és szenvedésével a gazdasági élet nekilendülését állította szembe, majd a római nagyságot idéző Stefan cel Mare dícséretét zengték, hogy végül az orosz–török háborúból megtérő ifjú hálát adjon a mindent megvilágító északi csillagnak... [131] Negyedszázad múlva – az egyik pásztorjátékban – a Neamţ hegyvidéki román pásztorok az „Egyesülés hórájá"-t éneklik, amelyet Vasile Alecsandri írt, és arról álmodoznak, hogy milyen jogokra tesznek majd szert a két román ország egyesülése révén.[132] A pásztorkultuszban rejlő romantikus szabadságélményt Ioan Heli-

ade Rădulescu fedezte fel az 1850-es évek második felében Párizsban. A francia eposz-program ihlette meg, amikor Mózes könyveinek „történeti, filozófiai, vallási és politikai" magyarázatába fogott. Otthon ez blaszfémiaként hatott, ma is, mintha így értelmeznék,[133] valójában csak mózesi prófétai pózban akart Isten mellé emelkedni, és népének tanácsokat adni. „Vissza a természethez" – ez a vezérmotívum. De nem akármilyen természethez, hanem ahhoz, amelyben hajdan a pásztorok éltek. „A természet kebelén boldogabb világ volt, mint a városokban".[134] Ezért „az Úr hegyére szaladjatok, románok, ahányan csak vagytok, hogy üdvözüljetek". Egyelőre azonban még a falun kell élni.[135] Heliade romantikus programja kifulladt, a messianisztikus korszak egyelőre lezárult. A román fejedelemségek egyesítése és a társadalmi reform konkrét kivitelezése kötötte le az energiákat. (A hegyen való üdvözülés, az ősi bölcsőhöz való megtérés gondolata 1940-ben bukkant fel újra konkrét formában, amikor Sextil Puşcariu nyelvész arra emlékeztetve, hogy a Vasgárda már két éve legyilkolt Kapitánya is azt szerette volna, ha Románia fővárosa Erdélybe kerül, a Brassó melletti hegyek közé, a Predealon javasolt a legionárius Románia számára új fővárost.[136])

Az erdélyi és a fejedelemségekbeli-párizsi fejlemények összevetése jelzi, hogy a pásztorál és a folklór felkarolása nem automatikusan fonódtak össze. Az erdélyi románok annak ellenére, hogy a társadalmi szabadságtörekvéseiket erősebben kifejezésre tudták juttatni, a romantikus folklór-kultuszt elutasították. Az erdélyi románok a római nagyság bizonyítékait keresték. Elsősorban a nyelvben, és aztán a népköltészetben, mint nyelvi állapotok dokumentumában. A táj romantikus szépségeiben tudtak gyönyörködni, a folklór esztétikájában már nem. A pásztor pedig kényelmetlen figura lett, miután a románok balkáni bevándorlását hangsúlyozták lépten-nyomon a román nemzeti törekvések ellenfelei, és olykor nomád jellegűnek minősítették az erdélyi románságot. Viszont valóban nem volt olyan erdélyi román társadalmi csoport, amely a nyugati kultúrába úgy tudott volna integrálódni mint a fejedelemségekbeli bojárok. Ezeknek adatott meg a romantikus folklórélmény.

A folklór felfedezése és értékelése – természetesen – összefonódott a nemzeti identitás meghatározásával. Míg például Aurélie Ghika azon tűnődött, hogy a román népmesék „érdekes és egyedülálló könyv" anyagát nyújtanák, és a babonák valami olyan igaz mozzanatot jelentenek, amelyet az idő eltorzított, viszont „a történész benne egy anya-igazságot lát meg, amely felfedi a múltat",[137] Alecsandri egyik levelében büszkén hangoztatta, hogy a népdalok és szokások mellett a babonákat mutatta fel „nemzetiségünk támaszára".[138] A néphiedelmek valamiféle nemzeti mitológia maradványainak tűntek. Az általános modellnek megfelelően a reveláció erejével is hatottak.[139] A románok számára azonban azért is fontosak voltak a szórványos „adatok", mert olyan komoly mitológia-rekonstruáló kísérletre, mint a Grimm testvéreké, nem került sor. Márpedig – a kor felfogásának megfelelően – a nemzeti mitológia a nemzeti lélek geográfiája, egyedien szép, mint a táj.[140] Színezte vagy éppen helyettesítette a vallásos érzést.

A nemzeti misztika másik arca a politikai aritmetika: a társadalmi és politikai érzelmekkel való józan számvetés, vagy annak igénye. A néphiedelmek napipolitikai használati értéket is hordoztak, hiszen a latin eredet mellett szóltak, és így ellensúlyozni lehetett az ortodoxiára és a román-szláv történeti

kapcsolatokra számító orosz külpolitikát. „Két elv van, amellyel hatni lehet a románok tömegére: a vallás és a nemzetiség" – írta Ion Ghica Kossuthnak 1850-ben. A levél írója, aki úgy vélte: az első Oroszország karjaiba taszítja a románokat, míg a második, még akkor is, ha „eltúlozzák, mint ma", és ha „túlmegy az általunk javasolt mértéken" az egyetlen mentsvár. „Minket, önöket és egész Európát" nem menthet meg csak a nemzetiségi elv. „A győzelem után bekövetkezik a visszahatás, könnyen el lehet venni – a nemzetiségi elv – veszélyes és káros jellegét."[141] Nem véletlen, hogy Ghica oly lelkesen nyilatkozott Alecsandri népballadáiról.[142] Amikor Alecsandri először bemutatta a nagyközönségnek a Miorität, nem írhatott teljesen nyíltan a folklór-kultusz politikai célzatosságáról, de később, amikor az 1870-es években újra kiadta saját műveit, már többször idézett Bucovinabeli cikkébe beleszőtte azt is, hogy a népköltészet hatékony segítséget nyújt a nemzeti jogok védelmében Pétervár mesterkedései ellen.[143] Ezzel a fenyegetettséggel magyarázta azt is, hogy túlhangsúlyozták a román nép latin eredetét,[144] bár ő ebben mértéktartónak bizonyult.

A folklórnak azonban nemcsak „külpolitikai", hanem más nemzeti funkciója is volt, amikor felvetődött az egységes irodalmi nyelv kérdése. A filológia – természetesen – proto-ideológia, átmeneti jellegű ideológia,[145] különösen a románoknál. Az egységes irodalmi nyelv megteremtését még az írásváltás kérdése is megterhelte. A cirill írásról a latin betűre való áttérés önmagában véve is a Nyugathoz való tartozás igényét juttatta kifejezésre. Már Dimitrie Cantemir a 18. század elején úgy vélte, hogy az egyházi szláv nyelvet (természetesen cirill írással) csak a 15. században vezették be, hogy a katolikus befolyást elhárítsák.[146] Egyébként cirill betűvel könnyebb volt írni, legfeljebb nehezebben lehetett megtanulni a betűvetés mesterségét, ugyanakkor évtizedeken keresztül nem sikerült megtalálni bizonyos hangok latin betűs megörökítésének módját. Így a nyelvjárások kérdése még élesebben vetődött fel, és a túlzások, az etimologikus elvek alkalmazásának a kísértése is jobban érvényesült. Ioan Heliade Rădulescu, a bukaresti irodalmi élet feje, először a régi egyházi nyelvet javasolta az egységes irodalmi nyelv alapjaként. Majd az 1840-es években már olaszosítani akarta a román nyelvet, hiszen az oroszokban látta a fő veszélyt, a francia nyelv pedig a forradalom nyelve volt, így a legtermészetesebb eszköz az olasz maradt. A magyarázat egyértelműen politikai megfontolásokban rejlik. Heliade ugyanis társadalmilag közelebb állt a néphez, mint kortársai. Kisvárosi, szinte falusi családból származott. Oly mélyen gyökerezett a falu világában, hogy a néphiedelmekből kortársainál jóval mélyebb ihletet nyert, és olyan romantikus hevületű költő volt, aki nélkül, mint gyakran hangsúlyozzák, Eminescu nehezen képzelhető el.[147] Mégis vele szemben Alecsandri és barátja, Alecu Russo képviselte azt az egészségesnek nevezett irányt, mely a jövő útjának is bizonyult. Ők ugyanis a nép nyelvére apelláltak. Azt hangsúlyozták, hogy a nyelvnek közérthetőnek kell lennie, és az írói teljesítmény a mérvadó a nyelvi normák megállapításában, nem pedig a nyelvtanra és filológiára hivatkozó tudálékosság. Az 1850-es években valóságos honvédő harcot hirdettek az erdélyi latinizáló irányzat ellen. Ugyanakkor moldvai írók, éppen a nemzeti egység érdekében „munténizálták" a nyelvet, amikor havaselvi (munténiai) kifejezéseket, fonetikai szabályokat alkalmaztak.[148] Az egységes irodalmi nyelv aztán az 1870-es években alakult ki a

moldvaiak elképzeléseinek megfelelően, de a kérdés nem zárult le minden részletében, és óhatatlanul eszünkbe jut, amit Sextil Puşcariu 1940-ben írt: amikor valamiféle „túlzó individualizmus" megakadályozta a románokat, hogy „magasabb államszervezeti formák keretében forrjunk össze egy néppé, ugyanaz az egyéni és csoportos ellenállás a kollektív szervezettel szemben megakadályozta" a román nyelvtani normák egyöntetű érvényét, és így még egyes írók és akadémikusok saját, az akadémiaitól eltérő helyesírással élnek.[149] Végül az 1950-es években eltörölték a moldvai fonetika utolsó maradványait, de az elv, hogy az író és a szépirodalom teremti meg az irodalmi nyelvet alapvetően érvényesült.[150] A kérdés az írói alkotás minősége, ami megintcsak ezernyi szállal fűződik az ideológiai szférához.

A múlt századi filológiai csatározásokban nem egyszerűen Moldva győzött, hanem a moldvaiak, a nemzeti egység jegyében. A folklór felfedezésére ez valósággal predesztinálta őket. Alecsandri és Russo alapvetően esztétikai mércével éltek, amikor a nép nyelvére hivatkoztak. µllásfoglalásaik gyökérzete a Párizsban megismert herderi néplélek-kultuszhoz kapcsolódik. A néplélek az esztétikai mérce szimbóluma, forrása és legitimációja lett. Nemcsak a románoknál. Amit Kriza János például 1866-ban az egyik magyar nyelvű román népköltészeti antológiáról írt egy oda beválogatott álnépdal kapcsán, román vélemény is lehetne: „Nem Isten, nem a nép lelkében ösztönileg működő isteni erő munkája, hanem egyes gyarló ember csinálmánya".[151] Hasznos szemlélet ez, és az esztétikai mérce megfellebbezhetetlen. Viszont hordozói maguk is ellentmondások foglyai voltak. Alecu Russo, bár a bojári szülői ház cselédeitől magába szívta az ízes népi kifejezéseket, svájci iskoláiban – századvégi szemmel nézve – sokat felejtett a román nyelvből (bár ezt vitatják), olykor komikus franciáskodó szavakkal tűzdelte meg román írásait, és talán könnyedébben fejezte ki magát franciául, mindenesetre naplóját így írta. Viszont nem is vállalt mást, mint a teoretikus szerepét. Amit gyűjtött, többek között a Miorität, átadta Alecsandrinak. Hasonlóképpen Nicolae Bălcescu is azt ígérte, ha havaselvi énekeket gyűjt, majd átadja, „hogy teljes gyűjteményt csinálj". A népdalokat ugyanis csiszolni kellett. Az esztétikum óhatatlanul politikai vagy mindenképpen ideológiai töltést kapott, a romantika lényegéből következően.

Isten szekularizációjának jeleként – mint láttuk – a román romantikusok az emberi lényeget az isteni lényeg részesének tartották, még akkor is, ha erre határozott választ nem adtak, hanem csak a kérdést vetették fel. A költő ezért lehetett próféta, mert közelebb lévén Istenhez vagy az abszolútumhoz, az esztétizálás és poétizálás igényét ő tudta igazán kielégíteni. Hiszen mint Mihai Zamfir írja: „a romantika az emberi szellem ama irodalmi – kulturális – korszaka, amelyben a zeneiség illúziója határozta meg a művészetet".[152] A költemény, mint műfaj, első rangra emelkedett a román irodalomban. (A regény a romantikának par excellence műfaja, de romantikusnak nevezhető román regények csak a század vége felé születtek. Erősebb volt a realizmus, és az 1860-as évek elején ennek jegyében írta Nicolae Filimon az első nagyobbszabású román regényt, „Régi és új csokojok" címmel, a korrupt, erkölcstelen, törtető bérlő-földbirtokos figurát mutatva be, amely felváltja vagy inkább kiszorítja a maga alantas eszközeivel a régi nemességet.) A költemény minden más műfajnál jobban fejezhette ki a nemzeti ébredés múlt- és jövő-

szemléletét. Archaikus jellegű névtelennek vagy inkább kollektív jellegűnek tetsző alkotásra volt szükség. Így írta meg az első román „szabadverset" Alecu Russo. Címe is érzékelteti a „költemény" célzatát: „Románia éneklése". Szerzője Lamennais biblikus nyelvezetével élt, és elsőként emelte be a szépirodalomba a román archaikus nyelvi örökséget,[153] amikor apokaliptikus hangnemben aforisztikus gondolatokat, vagy inkább mozgósító himnikus vallomást vetett papírra Románia történelméről, népéről, tájairól, figyelmeztetve, hogy késő lesz akkor sírni, amikor eljön a megváltás borzasztó vihara. George Călinescu szerint ez a költemény, minden jó szándék mellett, „hamis".[154] Számunkra a román romantikus önkifejezés tükre, a román romantika szintézise. Mivel a moldvaiak addig általában idegenkedtek a havaselvi tollforgatók nyelvi pompájától, retorikájától,[155] a mű ideológiája és stílusa miatt nem véletlenül tulajdonították a szerzőséget Nicolae Bălcescunak.[156] ä ugyanis még azt is elterjesztette, hogy egy régi kolostorban talált kéziratot tett közzé „Románia éneklése" címmel, és hiába nyilatkozott Alecsandri többször is Russo szerzősége mellett, akadt, aki továbbra is Bălcescu írásának tartotta.[157]

Míg Alecu Russo, a folklór felfedezésének teoretikusa vállalta a névtelenséget, Vasile Alecsandri saját jelentőségének tudatában lépett a nyilvánosság elé. Alecsandri 1852-ben gyűjtését hazájának ajánlotta, mint hazája legnemesebb vagyonát. Másszóval: közkincsnek tekintették a folklórt a nemzeti eszme hívei. Olyannak, amelyet alakíthatnak. Alecsandri, a rímek sokáig felülmúlhatatlan mestere extázistól mentesen élt azzal a tehetséggel, amely másnak nem adatott meg. Éppen verselő tehetsége okán nyithatta meg kötetét azzal a velejéig ideológikus kijelentéssel, hogy „a román született költő". (Igy sikerült egyébként annak a két egymásnak feszülő véleménynek Scyllája és Charybdisa között elsiklania, melyek szerint a népköltészeti alkotás szerzője vagy maga a nép, mint kollektív alkotó, vagy egy-egy alkotó egyéniség, akinek műve a nép ajkára kerül.) Fenti kijelentésével viszont legitimálta az egyéni beavatkozást. Hiszen mint román, ő maga is csiszolhatja „a nép kebelében" még fellelhető és különben „pusztulásnak kitett" népköltészeti „drágaköveket". Annál is inkább, mert említett 1849-i cikkével ő tette a román irodalomban az első kísérletet a paraszti gondolkodás és érzelemvilág mélyebb elemzésére.[158] Ki tagadhatta, hogy Alecsandri keze a legavatottabb, ha ilyen „kiigazításra" volt szükség. A színvonaltalan beavatkozást viszont nem bocsátották meg. Ezért is marasztalta el Alecsandri egyik magánlevelében költőtársát, Cezar Bolliacot, mert a Manole mester legendáját „durván kezelte".[159] Ezzel szemben ő mindig büszke volt a maga eljárására. Népköltészeti gyűjteményének 1852-i kiadása címlapján jelezte is, hogy általa gyűjtött és kiigazított balladákat tesz közzé, 1866-ban pedig azt emelte ki, hogy a népköltészeti termékeket ő gyűjtötte és állította össze.

A címváltozás a beavatkozásra utalt. Ennek pedig ideológiai alapjai voltak, napi politikai célszerűségektől meghatározottak. Nem csoda, hogy mindvégig kísértett a kétely abban a vonatkozásban, hogy vajon csak valóban itt-ott igazított a költő, vagy netán alaposabban beavatkozott. Annál is inkább jogos volt ez, mert Alecsandrinak is Osszián volt az egyik példaképe. A román népköltészetről szóló eszmefuttatásában a Mihu ballada bemutatásakor ki is emelte, hogy Osszián zsenijéhez méltó fordulatra bukkant benne.[160] Ha pe-

dig szükségét látta, úgy járt el, mint az ossziáni dalok költője, Macpharson. Akár egész balladát írt. Amikor a Mihály vajda történetét, vagy inkább „eposzát" író Nicolae Bălcescu munkájához hőséről kért népballadát, Alecsandri – 1851 őszén – így válaszolt: „Mihelyt hazaérek Moldvába, megkeresem Mihály balladáját, és elküldöm neked az egészet, vagy a részletet, ahogy a kezembe kerül. De ha nem fedezem fel, készítek egyet, ami elkápráztat, és te népballadaként kezeled...oly módon mint N. Rusu szerzetes irományát".[161] Meg is írta,[162] és régi egyházi zsoltároskönyvben talált műként mutatta be.[163] (Némileg hasonlóképpen járt el Constantin Brâncuveanu vajda kivégzésének balladába foglalásával.[164])

Amit ma egyszerűen hamisításnak neveznénk, a kor európai gyakorlata volt. Ezért is szolgáltatott Alecsandri igazságot Russónak, és ugyanakkor a népköltészetbe való beavatkozásait sem tagadta. A királynőnek, az európai szalonvilág oly ismert Carmen Sylvájának is elmondta, hogy a töredékeket egyszerűen kiegészítette.[165] De a radikális beavatkozást tagadta. Pedig amikor 1855-ben népballadáiból franciául is megjelent egy kötet, nem kisebb személyiség, mint Prosper Mérimée tette fel neki a kérdést, hogy „hűséges volt-e a fordító? Nem vitt-e poézist oda, ahol alig volt? Megvallom, nem igazán hiszem, hogy az önök cigányai és kárpáti pásztorai egyedül találták ki a báránykát és másokat. Nem úgy járt-e el Ön, mint Vergilius Enniusszal szemben?"[166] Az a Mérimée fejezte ki kételyeit, aki egy egész kötet illír népdalt írt, vagy inkább hamisított, a híres Gouzlát. Alecsandri ezt a levelet nem felejtette el, mert az 1870-es években, külön jelezve, hogy már Mérimée eljárása miatt is jogosnak tartja a bizalmatlanságot, úgy nyilatkozott, hogy csak a cigány énekmondók betoldásait faragta le, tiszteletben tartva a tárgyat, a stílust, a formát és még a helytelen rímeket is. Aranyékszerként őrizte, amit kiadott, legfeljebb a foltokat távolította el, régi ragyogásukat adva vissza. „A kincs a népé, egyedül ő képes ilyen eredeti csodákra" –írta, korábbi árnyalt állásfoglalását sarkítva önnön védelmében. Minden gyanakvást el akart hárítani, mert ez csak rossz fényt vethetett egész életművére: „mindenki elhiheti, ha a jótékony természet olyan hatalmas tehetséggel ruházott volna fel, hogy egy Miorița, egy Toma Alimoș, egy Mihu gyereket stb. írjak, akkor megtettem volna, és elég önző lettem volna, hogy saját nevem alatt közöljem".[167]

Alecsandri szavainak hitelét sokáig nem is vitatták, legalábbis nyíltan nem. 1888-ban viszont – a Contemporanul című szociáldemokrata lap hasábjain, majd önálló brosúrában – olyan kemény kritika érte Alecsandri folklorisztikáját, amilyet talán senki sem várt. M. Schwarzfeld szánta rá magát, feltehetően az antiszemitizmus elleni indulata vezette őt, amelynek ő maga is szenvedője volt, Alecsandri pedig egyik heccmestere, különösen színdarabjaival. Schwarzfeld nem tett mást, mint egymás mellé helyezte az 1850-es és aztán a 60-as években kiadott változatokat, és felhívta a figyelmet a beavatkozás tényére és tendenciájára. A népi mentalitástól idegen hazafiaskodás fitogtatása került előtérbe, az idegengyűlölet, „ami ma divatba jött".[168] Alecsandri – hangsúlyozza Schwarzfeld – a parasztot arról énekelteti, hogy Erdély ősi román föld, holott annak fogalma sincs a magyar és román értelmiségiek közötti tudós vitákról a román nép eredetének kérdésében. Ehhez kapcsolódik még az antiszemita megnyilalkozások megéneklése, ilyenre a népköltészetben nincs példa. Arra, hogy Alecsandri a szalonköltészet igényeinek

megfelelően „hamisított", a Miorița-t is felhozza Schwarzfeld. Igaz, nincsenek komoly eltérések a különböző változatok között. De ez csak arra utal – hangsúlyozza a kritikus –, hogy már előzőleg megcsiszolta. A népköltészetben gyakran találni ismétlődő formulákat. A „menny kapuja" ill. szája = gura de rai viszont csak egyszer fordul elő, Alecsandri szüleményeként. Mi tehát Alecsandri érdeme? – hangzik a kérdés. A válasz: „ a rontómesteré".[169]

Kár, hogy ezt a heves – és nem egy vonatkozásában igaztalan – támadást nem követte színvonalas vita. Akik a koszorús költő védelmére keltek, beérték hazafias kioktatással, és azzal, hogy Schwarzfeld zsidó érzékenységének tulajdonították a kritikát.[170] Ez utóbbi pedig Alecsandri költői értékének elismerése mellett megintcsak hamisítással vádolt, miközben a zsidósága miatt majd Romániából is távozni kényszerített nemzetközi hírű nyelvész, H. Tiktin mértéktartó bölcsességgel arról értekezett, hogy még nem alakultak ki a század derekán a népköltészeti termékek közlésének szabályai, a politikai célzatosság pedig a nemzeti ébredés velejárója, és a román szellemi élet egyéb termékeire (az érthetetlenségig latinizáló nyelvteremtési igyekezetre, vagy az abszurd római fikciókkal manipuláló jogszemléletre) is rányomta bélyegét.[171]

Amikorra aztán végképp elcsitulhattak volna a szenvedélyek, akkor is a pamfletista „szemtelenségét" hirdették, és azt, hogy semmit sem értett a folklór felfedezésének jelenségéből.[172] Ez utóbbiban sok az igazság; de ha a nacionalizmust megértjük, miért ne értenők meg a nacionalizmus elítélését? Ennél is nagyobb kár, hogy Alecsandri beavatkozásait senki sem vette nagyító alá, még a kritikai kiadás is felületesen, rendszertelenül foglalkozik e kérdéssel, bár elszórva azért sok – szűkebb témánk vonatkozásában is – útbaigazító megjegyzést találni a szakirodalomban. Schwarzfeld érdeme viszont éppen abban rejlik, hogy provokált, az eredetiség kérdésének vizsgálatára ösztönzött.

Közben napirendre is került a kérdés. 1910-ben Garabet Ibrăileanu, a román kultúrmorfológia avatatott elemzője egyetemi irodalomtörténeti előadásaiban Schwarzfeldhez hasonlóképpen nyilatkozott: „Alecsandri először kiválasztja a nacionalista propagandájához szükséges balladákat, és aztán kiigazítja, hogy még hazafiasabbá tegye őket, még xenofobbakká."[173] Ibrăileanut azonban nem támadták meg, mint Schwarzfeldet, igaz, előadásai sokáig litografált kiadásban maradtak. Ő maga pedig az ún. poporanizmus egyik hangadója volt, annak az eszmei iránynak, amely a paraszti élet hiteles bemutatását kérte számon az irodalomtól, és abban bízott, hogy Románia, megkerülve a kapitalista fejlődési szakaszt, mint ezt eszmetársaik, az orosz narodnyikok vélték, a falu világára építheti jövőjét. Így aztán volt része polémiákban. Ugyanakkor ő talán az, aki Alecsandri életművének összetettségét – egyszerre a legnagyobb rálátással és a legkevesebb lebecsüléssel – tudta bemutatni. (A lebecsülés, amelynek mestere G. Călinescu,[174] a kritikátlan dicséret másik arca.[175]) Ibrăileanu azt érzékeltette, hogy Alecsandri ott romantikus, ahol szükséges. Az 1840-1860-as években, amikor a forradalmat és a két fejedelemség egyesülését igenli, akkor költészete romantikus jellegű. A szerelemben és a színházban viszont nem. Szerelmi lírája, bár sok benne a francia elem, nem szenvedélyes. Színháza pedig szatirikus, a gyarmati-helyzetet figurázza ki, a Párizsra ámuló sznobizmust, amelynek ő maga is hordozója volt. Lírája az élet apró örömeinek poetizálása lett. 1877-78-ban viszont, amikor Románia hadba lépett Oroszország oldalán a török ellen,

hogy végre megszerezze a teljes függetlenséget, akkor a harc dicsőségét zengte romantikus hangütéssel. Majd a klasszicizmus biztos révébe érkezett. Így román kortársai közül a legkevésbé rá hatott a romantika.[176] Ő lett a nemzet ünnepelt költője. „Honfitársainak szíve és mozgalma benne lüktet", akár a haza szépségéről, a latin faj fölényéről, „sovinizmusáról", a zsidók elleni gyűlöletről, a színház megteremtéséről, a népköltészet nyelvi varázsáról volt szó – hangsúlyozta megfelebbezhetetlenül Titu Maiorescu.[177] Így ha Alecsandri beavatkozásai kerültek napirendre, akkor az „apológia" célpontja továbbra is Schwarzfeld maradt. (Ha pedig az Alecsandri-kritikában a mai vagy minapi exegéták sokban hasonló eredményekre jutnak, legfeljebb nem említik Schwarzfeldet).[178]

Ovidiu Bîrlea, az egyik legkiválóbb román folklorista, amikor Schwarzfeld kritikáját, főleg annak hangvitelét elmarasztalta (azt hangoztatva, hogy a Toma Alimoş című ballada mellett a Mioriţa az, amelybe még a legkevésbé írt bele Alecsandri), nem tagadta, hogy az első két sor (Pe un picior de plai, / Pe o gură de rai...) a költő leleményének a műve,[179] (bár némileg hasonló költői képre erdélyi kolindában is találni példát; poarta raiului= menny kapuja).[180] És hogy a hatás teljes legyen, a kettőt rímbe fogta:... crăiasa – a lumii mireasa, a népi szóhasználatban ugyanis fata de crai él.[181] Így a halál lenyűgöző fennségét kiemelendő asszociáció tudós-költői lelemény műve. Mi hát a Mioriţa?

Az a Ion Diaconu, aki életének java részét a Mioriţa-kutatásnak szentelte, úgy vélte, hogy a Mioriţa a nagy „hamisítások"-hoz hasonló „európai trükk".[182] A folklorista szemszögéből a Mioriţa lehet trükk. Az irodalomtörténetéből nem. Paradox módon az a román költő és író, mármint Vasile Alecsandri, akire – Ibrăileanu szerint – írótársai közül a romantika a legkevésbé hatott, állította össze az egyik legromantikusabbnak minősíthető kötetet, amikor kiadta népballadáit. Russo ugyan jobban értett a néplélek misztikájához, viszont ennek megszólaltatója Alecsandri lett. Ő, aki alapvetően a biedermeier-romantika képviselője. Sőt klasszikusa, mégha van is, aki csak színházára korlátozza a biedermeiert.[183] Mi hát a Mioriţa? – ismételjük a kérdést. Az egyik legönkritikusabb irodalomtörténész, Ion Negoiţescu Diaconuval némileg egybehangzóan a balladát „az Alecsandri-féle tiszta szenzibilitások legértékesebb gyümölcsének" tekintette.[184] „Bár népi eredetű, Alecsandri Mioriţa változata teljességgel személyes költemény" – írta Perpessicius immár több mint három évtizede.[185] Manolescu szerint pedig „a Mioriţa Alecsandri remekműve, és semmivel sem marad el az eminescui Esthajnalcsillagtól".[186] Ugyanakkor ha valaki, akkor Alecsandri tisztában volt a folklór felfedezésének tétjével. Kockázatos munka volt.

Azt lehet mondani, a folklórkötetek lettek a belépők a nyugati világba. Pontosabban a szalonok világába, ahol a politikát csinálták, a hivatalosat és az ellenzékit egyaránt. Meg is kellett fizetni az árát. 1859-ben Stanley díszes antológiája nyolc konvenciós forintba került Bécsben, tehát inkább csak a felső tízezer engedhette meg magának, hogy vegyen belőle, és néhány szenvedélyes gyűjtő, ha volt ilyen. (Karl Geringer báró, osztrák főtisztviselő, akinek a román népballada – és Mioriţa – fordítóhoz, a nagyszebeni tanárhoz, Johann Karl Schullerhez[187] írt leveléből nyertük az árról szóló tudósítást, ilyen gyűjtő volt.[188]) A siker nem maradt el. A román folklórkötetek előszavai tanú-

sítják. M. Ubicini románbarát francia publicista, Vasile Alecsandri francia balladakötetének előszavában a kor emelkedett nyelvén adott számot arról, hogy a román parasztok, Trajanus gyarmatosai miként őrizték a rusztikus latint beszélve az ősök nagy tetteinek és a múlt szenvedéseinek emlékét. Pontosabban, miként énekelték ezekről az ismeretlen szerzők költeményeit a cigányok, „a románok rapszódjai". Alecsandri, „aki nagyonis költő volt ahhoz, hogy ez az ősi költészet ne hatott volna rá, melynek hangsúlyai, mondhatjuk ringatták", látva az értékek pusztulását, a hazaszeretettől vezettetve értékmentéshez kezdett. „Amíg Nicolae Bălcescu a kárpátokbeli kolostorokat kereste fel, hogy mint ő nekem mondta, fellelje 'a romok alatt az ősök nagyságát', Alecsandri gyalog járta be Románia hegyeit és síkságait, a hagyományokat és legendákat gyűjtve." Ubicini így új legendát éltetett: a román romantika romantikáját.

A román romantikában a nemzeti ideológiai-esztétikai folklórszemlélet paradoxona abban rejlett, hogy miközben egyrészt valamiféle gyarmati helyzet terméke volt, másrészt ezt a gyarmati helyzetet próbálta enyhíteni. Maga Russo hasonlította a moldvai felsőbb köröket olyan angol gyarmathoz, amely nem ismeri az ország nyelvét, szokásait, viseletét. Ugyanakkor ő maga is külföldön tanulta a folklór iránti érdeklődést. Hogy pedig ebből a folklórból többet láthatott meg, mint kortársai, azt részben annak köszönhette, hogy a fejedelem egyik színdarabja miatt a sovejai kolostorba internáltatta. De csak azt fogadta be, amit „esztétikai szűrője" átengedett. A Miorița felfedezőjét taszította a halottsiratók „bizarr" látványa, és mint naplójában beszámolt, hogy ne hallja a siránkozást, szobájába húzódott vissza, s ott Cooper Utolsó mohikánjának egyik jelenetén tűnődött.[189] Amikor pedig kézbe vett egy lelki megigazulásra kalauzoló 1833-i – egyébként oroszból fordított – könyvet, ha nem is nevetgélt annak metszetein, mint a nagy irodalomtörténet állítja,[190] csak olyan naivnak tartotta, mintha a középkorban készült volna, és egyszerűen olyan furcsának, hogy nem vállalkozott jellemzésükre.[191] Alecsandrival együtt kifigurázta a Párizst majmoló sznobizmust, miközben annak éltetői voltak. Míg Alecsandri felhagyott a francia verseléssel, Russo naplóját franciául írta, miközben a francia regényírókat ő is károsnak tartotta.[192]

A népköltészet a nemzetépítő stratégia része volt. Az irodalmi nyelv megteremtésében felbecsülhetetlenül pozitív szerepet játszott. „Felfedezői" annak az ígéretét tartották ébren, hogy meg lehet teremteni az egész társadalmat, a maga tagoltságában összetartó kulturális kommunikációt a felfedezett folklórral. Ez nemegyszer olcsó propagandaeszközzé silányult. Pontosabban: lehetett idegengyűlöletet hirdető műdalokat folklorizálni, ugyanakkor a folklórból olyan elemeket kiemelni, amelyek a vallásos élmény áhítatát nyújtó esztétikai öröm, sőt esztétikai megigazulás forrásává válhattak. Alecsandri mindkét irányba elmozdult. De arány- és szépérzéke visszatartotta attól, hogy a Miorițát belekeverje az olcsó politikai propagandába. Alecsandri nem vállalta a Miorița átpolitizálását.[193] Márpedig erre is sor került. Megtették mások.

Jegyzetek

1. A jelen dolgozat a Mioriţa című román népballada „életrajzát" és értelmezéseit bemutató nagyobb – Amikor a mítosz születik ...(Egy román népballada útja Sovejától Párizsig és vissza) című – munka része.
2. M. H. Abrams: Doing Things with Texts. New York – London, 1989. 117.
3. Şerban Cioculescu–Vladimir Streinu–Tudor Vianu: Istoria literaturii române. I. Bucureşti, 1944. 7–8.
4. Henri Zalis: Romantismul în literatura română. Bucureşti, 1981.
5. Edgar Papu: Existenţa romantică. Bucureşti, 1980.
6. Paul Cornea: Originile romantismului românesc. Bucureşti, 1972.
7. Elena Tacciu: Mitologie romantică. Bucureşti, 1973.; Uő.: Romantismul românesc. I–III. Bucureşti, 1982–1987.
8. Virgil Nemoianu: The Taming of Romanticism. Cambridge (Mass.) – London, 1984.
9. Nicolae Manolescu: Istoria critică a literaturii române. I. Bucureşti, 1990. 167–171.
10. Uo. XV.
11. Fernand Braudel: Écrits sur l'histoire. Paris, 1969. 71–72.
12. Nemoianu: i.m. 1.
13. Zolnai Béla: A magyar Biedermeier. Bp., 1943. 10.
14. Uo. 9.
15. Georg Lukács: Die Romantik als Wendung in der deutschen Literatur. Romantikforschung seit 1945. Szerk.: Klaus Peter. Königstein /Ts., 1980. 50.
16. Carl Schmitt: Politische Romantik. München – Leipzig, 1925., Uő.: Political Romanticism. (Guy Oakes: Translatoris Introduction). Cambridge (Mass) – London, 1986.
17. Bertrand Russel: A History of Western Philosophy. New York, 1959. 684.
18. Heinrich Heine: Die romantische Schule. Amsterdam, 1856. 5.
19. Schmitt: Politische Romantik, 27.
20. Peter Koslowski: Der Mythos der Moderne. Die dichterische Philosophie Ernst Jüngers. München, 1991. 24.
21. Benedetto Croce: Storia d'Europa nel secolo decimono. Bari, 1965.
22. Albert Béguin: L'ème romantique et le râve. Paris, 1939. 401.
23. René Girard: Mensonge romantique et vérité romanesque. Paris, 1961.
24. René Wellek: Concepts of Criticism. New Haven – London, 1963. 128–221.
25. M. H. Abrams: Natural Supernaturalism. New York, 1971.
26. Paul Cornea: Din nou despre romantismul românesc. Revista de istoric şi teoric literară, 1992. 1–2. sz. 5.
27. Josephine Donovan: Gnosticism in Modern Literature. New York – London, 1990.
28. Northrop Frye: A Study of English Romanticism. Brighton, 1983. 46–48.
29. Northrop Frye: The Stubborn Structure. New York, 1970. 209.
30. H. G. Schenk: The Mind of the European Romantics. (Preface by Isaiah Berlin). Oxford, 1979.

31. Abrams: Doing Things, 134.

32. Georges Gusdorf: Du néant à Dieu dans le savoir romantique. Paris, 1983.

33. Mircea Eliade: Drumul spre centru. Bucureşti, 1991. 158.

34. Albert Camus: Essais. Paris, 1965.

35. Fried István: Kelet- és Közép-Európa között. Bp., 1986. 194.

36. Farkas Gyula: Románo-románto-romantikus. Bp., 1929. 4. Szegedy-Maszák Mihály: A magyar irodalmi romantika sajátosságai. Ars Hungarica, 1987. 1.sz. 23.

37. Andrzej Walicky: Philosophy and Romantic Nationalism: the Case of Poland. Oxford, 1983.

38. Hugh Trevor-Roper: The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland. In: The Invention of Tradition. Szerk.: Eric Hobsbawm–Terence Ranger. Cambridge, 1984. 15.

39. H.R. Trevor-Roper: The Romantic Movement and the Study of History. London, 1969. 3.

40. Peter Burke: Popular Culture in Early Modern Europe. London, 1978. 8–14.

41. Malcolm Chapman: The Celts. The Construction of a Myth. London, 1992. 132.

42. J.G. Herder: Idées sur la philosophie.III. Paris, 1827. 528.

43. J.G. Herder: Értekezések. Levelek. Bp., 1983. 55–56.

44. Alfred Rosenberg: Der Mythos des 20. Jahrhunderts. München, 1937. 691.

45. Idézi: Szegedy-Maszák Mihály: A magyar irodalmi romantika sajátosságai. Ars Hungarica, 15. 1987. 25.

46. Alecsandri: Opere, VIII., 120.

47. Frank E. Manuel: The Eighteenth Century Confronts the Gods. Cambridge, Mass., 1959. 299–299.

48. Ellie Nower Schamber: The Artist as Politician. Lanham – New York – London, 1984. 3–10.

49. Isaiah Berlin: Herder and Vico. New York, 1973. 183–184.

50. Uo. 134.

51. Marc Ferro: Comment on raconte l'histoire aux enfants. Paris, 1981. 37.

52. Edgar Quinet: La révolution religieuse du dix-neuvième siècle. Bruxelles, 1857. 101.

53. Theodore Zeldin: France 1848–1945. Intellect & Pride. Oxford, 1980. 58.

54. Leopold Ranke: Die serbische Revolution. Hamburg, 1829. 34–44.

55. Charles Drouhet: Studii de literatură româna şi comparată. Bucureşti, 1983.

56. Ballades et chants populaires de la Roumanie (Principautés danubiennes). Recueillis et traduits par V. Alicsandri. Avec une introduction par M. Ubicini. Paris, 1855. XXVII.

57. D. Caracostea: Scrieri alese.II. Bucureşti, 1988. 243.

58. Ovidiu Papadima: Literatură populară română. Bucureşti, 1968. 19.

59. E.C. Grenville Murray: Doine; or The National Songs and Legends of Romania. London, 1854. XIV.

60. Vasile Alecsandri: Scrisori.I. Szerk.: Il. Chendi, E. Carcalechi. Bucureşti, 1904. 50–52.

61. D. Bolintineano: Brises d'Orient, poésies roumaines. Philarite Chasles előszavával. Paris, 1866. XII.

62. Dim. Păcurariu – Claude Pichois: O carte şi şapte personaje. Bucureşti, 1976. 48.

63. Paul Cornea: Oamenii începutului de drum. Bucureşti, 1974. 43–44.

64. Paul Cornea: Le romantisme roumain et le romantisme franáais: parallélismes et interférences. In: Le comparatisme roumain. II. Szerk.: Romul Munteanu, Bucarest, 1985. 23.

65. D. Popovici: Romantismul românesc. Bucureşti, 1968.

66. Southampton University Library, Palmerston Papers, GC/CO/1. Robert G. Colquhoun – Palmerston. Bucarest, 22 nov. 1840.

67. Borsi-Kálmán Béla: Együtt vagy külön utakon. Bp., 1984.; Trócsányi Zsolt – Miskolczy Ambrus: A fanariótáktól a Hohenzollernekig. Bp., 1992.; Borsi-Kálmán Béla: Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatainak történetéhez. Bp., 1993.

68. Southampton University Library, Palmerston Papers, GC/HO/12,47. Palmerston levelei 1838-ból G. L. Hodges belgrádi brit konzulnak.

69. Nicolae Iorga: Documente privitoare la familia Callimachi. I. Bucureşti, 1902. LV.

70. Ladislas Gáldi: Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. Budapest, 1939.; Alexandru Nicolescu: Individualitatea limbii române între limbile romanice. II. Bucureşti, 1978.

71. Cornelia Papacostea-Danielopolu: Literatură în limba greacă din principatele române (1774–1830). Bucureşti, 1982.

72. Ariadna Camariano-Cioran: Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leur professeurs.Thessaloniki, 1974. 626.

73. Victor Papacostea: Civilizaţie românească şi civilizaţie balcanică. Bucureşti, 1983. 473.

74. I. Heliade Rădulescu: Suvenire şi impresii ale unui proscris. Cluj, 1975. 89–91.

75. Aurélie Ghika: La Valachie moderne. Paris, 1850. 77.

76. Norfolk Record Office, Norwich. Bulwer Papers, 144/43. W. H. L. Bulwer – G. H. Seymour, Bukarest, 6 February 1857.

77. Szegedy-Maszák: A magyar irodalmi romantika, 23–24.

78. Farkas Gyula: A Fiatal Magyarország kora. Bp., 1932. 136–150.

79. Aurélie Ghika: La Valachie devant l'Europe. Paris, 1858. 9.

80. Emanuel Turczynski: Von der Aufklärung zum Frühliberalismus. München, 1985. 136.

81. Dimitrie Bolintineanu: Nepăsarea de religie, de patrie şi de dreptate la Români. Bucureşti, 1869. 42.

82. M. G. Obedenare: La religiosité des Roumains. Paris, 1879.

83. Pompiliu Eliade: Influenţa franceză asupra spiritului public în România. Bucureşti, 1982. 38–41.

84. D. Drăghicescu: Din psihologia poporului român. Bucureşti, 1907. 358–359.

85. Neagu Djuvara: Le pays Roumain entre Orient et Occident. Paris, 1989. 155.

86. Ion Heliade Rădulescu: Critica literară. Bucureşti, 1979. 188,

87. Manolescu: Istoria, I. 173.

88. Nicolae Bălcescu: Opere. III. Românii supt Mihai Voevod Viteazul. Bucureşti, 1986. 11–12.

89. Ioana E. Petrescu: Configuraţii. Cluj-Napoca, 1981. 96.

90. Philippa Durst: Giambattista Vicos „De Antiquissima Italorum Sapientia". München, 1977.

91. Manolescu: Istoria, I. 181.

92. Gîndire românească în epoca paşoptistă. I. Bucureşti, 1969. 493.

93. Nicolae Bălcescu: Opere, IV. Szerk.: George Zane, Bucureşti 1964, 82.

94. Marin Bucur: Rêveries et visions des romantiques roumains. Romantisme, 1972. 3. sz. 86.

95. V. Alecsandri: Opese. VIII. Szerk. Marta Aninceanu. Bucureşti, 1981. 124–125

96. Henry Stanley: Rouman Anthology. Hertford, 1856. VIII. V.ö. Dinica Ciobotea: Structura socială în Ţara Românească. Revista Arhivelor, 1992. 1.sz. 48–71.

97. N. Iorga: O luptă literară. I. Szerk.: Valeriu Râpeanu – Sanda Râpeanu. Bucureşti, 1979. 181.

98. Djuvara: Le pays Roumain, 124.

99. Dionisie Fotino: Istoria generală a Daciei. II. Bucureşti, 1859. 155.

100 G. Le Cler: La Moldo-Valachie. Paris, 1866. 49–50.

101. Neagu Djuvara: Les Grands Boőars ont-ils constitué dans les principautés roumains une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire? Südost-Forschungen, 1987.

102. Mihail Manoilescu: Rostul şi destinul burgheziei româneşti. Bucureşti, 301.

103. Marie Suin de Besacq: En Roumanie. La Grande Orient, 1899. márc. 1.

104. Alecsandri: Opere, VIII. 272.

105. Georghe Platon: Repere privind mentalităţile în Moldova în epoca revoluţiei de la 1848. In: Civilizaţie medievală şi modernă românească. Szerk.: N. Edroiu–A. Radutiu–P. Teodor. Cluj-Napoca. 265–275.

106. Bălcescu: Opere. IV. Bucureşti, 1964. 85.

107. Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Actes de Haute Police, Karton 13. (1851. júl.14-i jelentés)

108. B.A.R. (=Biblioteca Academiei Române, Bucuresti). Ms. r. 4555. Pojar de Sus falu tanítójának válasza a N. Densusianu féle kérdőívre 1896-ból.

109. Din scrierile şi cuvîntările lui Ion C. Brătianu. Bucureşti, 1903. 168.

110. Manolescu: Istoria, I. 173.

111. G. Ibrăileanu: Spiritul critic în cultura românească.

112. Alecsandri: Opere, VIII. 271.

113. Trócsányi – Miskolczy: i.m. 74.

114. Miskolczy Ambrus: A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860). Bp., 1986.

115. Miskolczy Ambrus: Alphabetisation und gesellschaftliche Schichtung in Siebenbürgen in de 20ger und 30ger Jahren des 19. Jahrhunderts. Études Historiques Hongroises, 199o. II. Ed. Ferenc Glatz. Bp., 1990. 77–96.

116. Arhivele Statului, Iaşi, Colecţia „Documente". P 562/61. George Sion levele. Iaşi, 1857. ápr. 19.

117. Paul Cornea: La sociologie du roman roumain au XIXe siècle. Cahiers roumaines d'études littéraires, 1980. 2.sz. 14.

118. Johann Karl Sculler: Rumänische Volkslieder. Hermannstadt, 1859. V.

119. University College Library, London, Gaster Papers, Correspondence, File: Hintz.

120. Turczynski: i.m. 250.

121. Elena Siupiur: L'écrivain roumain au XIXe siècle: typologie sociale et intellectuelle. Cahiers roumains d'études littéraires. 1980. 2. sz. 35–53.

122. Manolescu: i.m. 311.

123. Cornea: i.m. 18.

124. Lucian Boia: Sur la diffusion de la culture européenne en Roumanie. Analele Universităţii Bucureşti, Istorie. 1985. 51–69.

125. Ovidiu Papadima: Ipostaze ale iluminismului românesc. Bucureşti, 1975. 190–229.

126. Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragedice expressa. Szerk. Lucian Drîmba. Cluj-Napoca, 1980. 96–99.

127. Ioan Massoff: Teatrul românesc. I. Bucureşti, 1961. 135.

128. Ceres şi Pan. Antologie de poezie bucolică românească. Szerk.: Gabriela Danţiş. Bucureşti, 1984. XIV.

129. Henri H. Stahl: A régi román falu és öröksége. Válogatta és bevezetéssel ellátta Miskolczy Ambrus. Bp., 1992.

130. Daniel Chirot: Social Change in a Peripheral Society. New York – San Francisco – London, 1976. 54, 69–71.

131. Andrei Nestorescu: „Fête Pastorale des Bergers Moldaves", prima piesă de teatru a lui Gh. Asachi. Revista de istorie şi teoria literară. 1982. 1.sz. 93–106.

132. Panaitu Popazolu Zineanu: Visul păsturului român sau o zi a serbării Unirei. Vodevil in III. Acte. 1858. Arhivele Statului, Iaşi, Ms. 285.

133. Dan Mănucă: Bonus pastor şi blasfemia heliadescă. Revista de istorie şi teorie literară. 1984. 4. sz.

134. Ioan Heliade Rădulescu: Biblicile sau Notiţe istorice, filosofice, religioase şi politice asupra Biblici. Paris, 1858. 11.

135. I. m. 29–30.

136. Sextil Puşcariu: Capitala. Buna Vestire. 1940. szept. 2. 21. sz.

137. Ghika: La Valachie, 219.

138. Alecsandri: Opere, VIII. 251.

139. Sydney E. Ahlstrom: The Romantic Religious Revolution and the Dilemmas of Religious History. Church History. 1977. 2.sz. 155.

140. Frank E. Manuel: The Eighteenth Century Confronts the Gods. Cambridge, (Mass.) 1959. 299.

141. N. Georgescu-Tistu: Ion Ghica scriitorul. Bucureşti, 1935. 127.

142. Sajnos csak Alecsandri válaszleveleit ismerjük. Alecsandri: Opere, VIII. 191, 195.

143. Nicolescu: Viata, 218.

144. Vasile Alecsandri: Scrisori. I. Szerk.: Il. Chendi–E. Carcalechi. Bucureşti, 1904. 50–52.

145. Sorin Antohi: Confuzia limbilor. Filologia ca ideologie de tranziţie. Cultura şi

societate în epoca modernă. Szerk.: Nicolae Bocşan–Nicolae Edroiu-Aurel Răduţiu. Cluj-Napoca, 1990. 126–133.

146. Dimitrie Cantemir: Descriptio Moldaviae. Bucureşti, 1973. 371.

147. Paul Cornea: Oamenii începutului de drum. Bucureşti, 1974. 87.

148. G. Ivanescu: Studii de istoria limbii române literare. Iaşi, 1989. 95–96.

149. Sextil Puşcariu: Limba română. I. Bucureşti, 1940. 362.

150. Tamás Lajos: A román irodalmi nyelv kérdéséhez. Filológiai Közlöny. 1957–58. 415–420.

151. Miskolczy Ambrus: Kriza János a román népköltészetről. Kézirat.

152. Mihai Zamfir: Din secolul romantic. Bucureşti, 1989. 44.

153. Mihai Zamfir: Cîntarea României – analiză stilistică. Revista de istorie şi teorie literară. 1983. 2. sz. 77–80.

154. George Călinescu: Istoria literaturii române. Bucureşti, 1982. 191.

155. Mihai Zamfir: Din nou despre paşoptism. Revista de istorie şi teorie literară. 1982. 1.sz. 71–77.

156. Paul Cornea: Studii de literatură romînă modernă. Bucureşti, 1962. 269–290.; P. V. Hanes: Litigiul „Cîntării Romîniei". Limbă şi literatură VII. 1963. 77–114.

157. Vasile Alecsandri: Opere, VIII. Szerk.: Marta Anineanu. Bucureşti,1981. 580.

158. Nicolescu: Viaţa, 229.

159. Alecsandri: Opere, VIII. 40.

160. Elogiu, 35.

161. Alecsandri: Opere, VIII. 186.

162. Adrian Fochi: Mioriţa. Bucureşti, 1964. 125.

163. Ovidiu Papadima: Iluminismul şi clasicismul întîrziat. Opinii despre cultura populară – infuzia ei latentă în literatură epocii. Temelii folclorice şi orizont european în literatura română. Szerk.: Ovidiu Papadima. Bucureşti, 1971. 55.

164. Miskolczy Ambrus – Gelu Păteanu: Két verses krónika a román ortodoxia múltjából. Europa balcanica-danubiana-carpathica. 1994. 2. (megjelenés alatt)

165. Bîrlea: i. m. 90.

166. Scrisori către Vasile Alecsandri. Szerk.: Marta Anineanu. Bucureşti, 1978. 94.

167. Scrisori către Vasile Alecsandri, 95.; Jean Cratiunesco: Le peuple roumain d'apres ses chants nationaux. Paris, 1874. 327–328.

168. M. Schwarzfeld: Poezii populare. Colecţia Alexandri sau cum trebuie culese şi publicate cîntecile populare. Iaşi, 1889. 6.

169. Schwarzfeld: Poezii, 11. 67–68., 93.; M. Schwarzfeld: Vasile Alecsandri sau Meşterul Drege-strică. Craiova, 1889.

170. A. Cozma: Schwarzfeld şi Alecsandri. Convorbiri literare. 1889. 141–152.

171. Hariton Tiktin: Schwarzfeld, Poeziile populare colecţia Alecsandri sau cum trebue culese şi publicate cîntecele populare. Arhiva (Iaşi) 1889–1990. 82–84.

172. Bîrlea: i. m. 89.

173. G. Ibrăileanu: Opere. VIII. Bucureşti, 1979. 75.

174. George Călinescu: Vasile Alecsandri. Bucureşti, 1965.

175. Al. Piru: Surîzătorul Alecsandri. Bucureşti, 1991.

176. Ibrăileanu: Opere, VIII. 21–29.

177. Titu Maiorescu: Critice. III. Bucureşti 1915. 68–69.

178. Például: Gheorghe Pavelescu: Contribuţia folclorului din Transilvania la colecţia lui Vasile Alecsandri. Revista de etnografie şi folclor. 1992. 6. sz.

179. Bîrlea: i. m. 100.

180. Uő.: Folclorul românesc. I. Bucureşti, 1981. 317.

181. Bîrlea: i.m. 101.

182. Ion Diaconu: Ţinutul Vrancei. I. 1969. 28.

183. Mircea Anghelescu: Romantismul românesc şi literatură de tip biedermeier. Revista de istorie şi teorie literară. 1992. 1–2. sz. 100.

184. Ion Negoiţescu: Analize şi sinteze. Bucureşti, 1976. 53.

185. Perpessicius: Alte menţiuni de istoriografie literară şi folclor. 1957–1960. Bucureşti, 1961. 18.

186. Nicolae Manolescu: V. Alecsandri: spiritul cult al folclorului. România literară. 1991. aug. 8. 32. sz. 9.

187. Sculler: Rumänische Volkslieder, 71.

188. Arhivele Statului, Sibiu, Colecţia Brukenthal, J 1–15, 118.

189. Alecu Russo: Opere. Chişinău, 1989. 394.

190. Călinescu: Istoria, 194.

191. Russo: Opere, 396–397.

192. Manolescu: Istoria, 311.

193. Emil Ghiţulescu: Vasile Alecsandri. Bucureşti, 1979. 53.

Egy dinasztia szolgálatában?

Huszonnyolc évig állt az államügyek élén, előbb mint porosz miniszterelnök, majd mint szövetségi, végül mint birodalmi kancellár. Sem előtte, sem utána nem volt ennyi ideig hivatalban német kormányfő, az uralkodók közül is csak alig egynéhány. Jelentősége mégsem elsősorban a hivatalban töltött évek számával mérhető. Teljesítménye emeli őt kortársai, úgyszintén az őt megelőző és követő német államférfiak fölé. Amikor 1862-ben miniszterelnök lett, Poroszország kevésre becsült középhatalom volt – amikor 1890-ben távozott a birodalmi kancellári posztról, Németország a legjelentősebb európai hatalomnak számított. Életműve, a német egység, nem kizárólag személyes alkotása volt, hiszen az egyesítő háborúkat katonák nyerték meg. De hogy a porosz hadsereg kettőben szövetségesekkel együtt harcolhatott, egyben meg elszigetelt ellenféllel, az elsősorban az ő diplomáciai művészetén múlott. A német egység megőrzésének kevésbé látványos, de maradandó teljesítménye viszont egyedül az ő nevéhez fűződik.

A történetírók, miként a monumentális emlékműveket állító szobrászok, magas piedesztálra állították. A kisnémet-liberális történetírói irányzat a bismarcki egyesítést a német egyesítés egyetlen lehetséges formájának nyilvánította, és valóságos glóriát font feje fölé. A világháborús vereség után életműve viszonyítási alap lett: államférfiúi nagyságát az utódok botlásainak kontrasztjával emelték ki. Csupán a második világháborút megelőző és követő években uralkodott a kritikus hangvétel: a harmadik birodalom szellemi-politikai atmoszférájában a nagynémet követelményeket kérték számon, a második háborús katasztrófa után pedig az egész modernkori német múltat megkérdőjelezték. Az ötvenes évek Nyugat-Európájában azután a kancellár újra aktuálissá vált: az európai integráció előfutárát fedezték fel benne.

Életének utolsó nyolc évében ez a politikában sikeres és a történetírás által tömjénezett államférfi tüskés, megkeseredett öregember volt. Az új császárnak, II. Vilmosnak soha nem bocsátotta meg, hogy nem tartott igényt szolgálataira, utódainak pedig azt, hogy eltékozolták külpolitikai örökségét. Mégsem roskadt magába, hanem az önigazolás kényszerétől hajtva bírált, magyarázott és ítélkezett. A kényszer ösztökélte arra, hogy visszaemlékezéseit tollba diktálja, és hogy a végigjárt politikai pályát saját szemszögéből megvilágítsa. Az emlékirat megjelentetésére szerződést is kötött, de az csak halála után, akkor is csak töredékesen látott napvilágot. Sok új megjelentetés után a teljes kritikai kiadás 1932-ben, a Bismarck összes művei tizenötödik köteteként jelent meg, hogy a terjedelmes alkotást a német olvasó azután még újra és újra kézbe vehesse.

A történészek ezt a munkát mindig nagy reverenciával említik, de igazából nem sokat merítenek belőle. Szívesebben nyúlnak az eredeti forrásokhoz, amelyek a tizennégy kötetben találhatók, és amelyek a külügyi levéltárban és más irattárakban sorakoznak. Eljárásuk szakmai tekintetben aligha marasztalható el. A kancellár nagyobbrészt emlékezetből diktálta tollba mondanivalóját, és memóriája az iratok mankója nélkül gyakran megbicsaklott. Lothar Bucher, az egykori külügyminisztériumi fogalmazó, aki az iródeák

szerepét töltötte be mellette, gyakran figyelmeztette őt tévedéseire, de a makacs öregembert nem mindig lehetett jobb belátásra bírni. Máskor a korábbi nyilatkozatok gátolták abban, hogy bevallja az igazságot. 1870. július 16-án például kijelentette a Bundestag előtt, hogy ő csak a hírügynökségi jelentésekből értesült arról, hogy Leopold Hohenzollern elfogadta a számára felajánlott spanyol királyi koronát, ami akkor az ügy érdekében történő mellébeszélés volt. De hogy cáfolhatta volna most meg egykori önmagát? A vaskos visszaemlékezésnek még azok a részei a leginkább autentikusak, ahol saját döntéseinek indítékait mutatja be, bár ezeket is gyakran beárnyékolja az önigazolás aktuálpolitikai kényszere.

Mindezen fogyatékosságok az alább olvasható, a három császár szövetségével foglalkozó fejezetben is megmutatkoznak. A kancellár például több alkalommal rosszallóan említi az 1876-os reichstadti egyezményt, amelyben az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország úgy egyezett meg a balkáni érdekszférák felosztásáról, hogy Németországnak arról nem volt tudomása. Ez esetben is nyilvánvalóan emlékezetkihagyásról van szó, hiszen a német külügyi akták tanúsága szerint Andrássy az egyezmény tartalmát 1876 szeptemberében a kancellár tudomására hozta. A kettősszövetség 1879-es megkötésénél meggyőzően érzékelteti a kényszerhelyzetet, amely a várható osztrák–magyar belpolitikai fordulat miatt Németország számára előállt, de nem szól arról, hogy 1866 óta gyakorta ismétlődő szituáció volt ez már, és arról sem, hogy osztrák–magyar részről többször is jelentkezett szövetségkötési hajlandóság. Minden bizonnyal azért nem, mert lelke mélyén maga sem volt meggyőződve arról, hogy 1879-ben helyesen járt el. Azok a részek viszont, ahol Németország kritikus geopolitikai helyzetéről, a preventív háború kockázatos voltáról és az esetleges német–orosz háború értelmetlenségéről ír, figyelemre érdemesek, és a későbbi német külpolitika csak magára vethet, hogy nem szívlelte meg ezeket az észrevételeket.

Annak idején, a dualizmuskori Magyarországon nem adták ki magyar fordításban a kancellár visszaemlékezéseit. Mulasztás volt ez akkor, hiszen a nálunk is meglévő nagy Bismarck-kultusz közepette sok olvasója akadt volna ezeknek a lapoknak. Az alább olvasható fejezet némi kárpótlást nyújt az akkori mulasztásért.

Diószegi István

A hármasszövetség*

A hármasszövetséget eredetileg már a frankfurti béke után létre akartam hozni, s lehetőségeiről 1870-ben Meaux-ból puhatolóztam Bécsben és Pétervárott. Ez a három császár szövetségét jelentette, s az volt a szándékom, hogy a szövetséghez csatlakozzon majd a monarchikus Itália is. Az együttműködés célja az volt, hogy megakadályozza azt a háborút, amely félelmeim szerint Európa azon két irányzata között robbanna ki, melyeket Napoleon republikánusnak, ill. kozáknak nevezett. Mai fogalmakkal e két irányzatot monarchikus alapon nyugvó rendszernek, ill. szociális köztársaságnak mondanánk. A szociális köztársaság színvonalára a társadalom az antimonarchikus fejlődés következményeként süllyed le fokozatosan vagy ugrásszerűen, míg az általa teremtett állapotok elviselhetetlensége a becsapott népet arra készteti, hogy diktatórikus úton, császárság formájában térjen vissza a monarchikus intézményekhez. Fő feladatomnak a még életerős monarchiák meggyőzését tartottam, hogy fontosabb ennek az ördögi körnek az elkerülése, a mai és a leendő generációk ettől való megóvása, mint az a versengés, hogy melyikük gyakorol nagyobb befolyást a Balkán-félsziget nemzetiségeire. Ha a monarchikus kormányok nem értik meg, hogy milyen fontos az összefogás az állami és társadalmi rend megóvása érdekében, és készek inkább kiszolgálni alattvalóik soviniszta indulatait, akkor félő, hogy azok a nemzetközi méretű forradalmi és szociális harcok, amelyeket elkerülhetetlenül meg kell vívniuk, nagyobb veszélyt jelentenek a monarchiák számára, mint gondolják, és a győzelem korántsem egyértelmű.

A legkézenfekvőbb biztosítékot ezen háború ellen a három császár szövetségében láttam 1871 óta, s ezért támogattam az itáliai monarchia csatlakozását is a szövetséghez. Minden reményem megvolt a tartós sikerre, amikor 1872 szeptemberében létrejött a három császár találkozója Berlinben, majd császárom májusban Pétervárott tett látogatást, aztán az itáliai király szeptemberben Berlinbe, a német császár pedig a következő év októberében Bécsbe utazott. 1875-ben azonban reményeim szertefoszlani látszottak Gorcsakov herceg uszítása miatt, aki azt a hazugságot terjesztette, hogy újra le akarjuk rohanni Franciaországot, mielőtt az sebeiből kigyógyulna.

Én a luxemburgi kérdés idején (1867-ben) elvileg elleneztem a preventív háborút, vagyis az olyan támadó hadműveletet, amelyet csak azért indítanánk, mert úgy sejtjük, hogy később egy jobban felfegyverzett hadsereggel kerülnénk szembe. Franciaországot vezérkarunk szerint 1875-ben is le tudtuk volna győzni, de nem biztos, hogy a többi nagyhatalom most is semleges maradt volna. Én már a versailles-i tárgyalások előtt is féltem az utolsó hónapokban az európai beavatkozástól. Egy nyilvánvalóan rosszindulatú támadás pedig, amelyet csak azért indítanánk, hogy Franciaország ne jusson lélegzethez, ürügyet szolgáltatna nemcsak az angolok humánus frázisokat pufogtató politikai körei, hanem Oroszország számára is, hogy eltérjen attól a poli-

*A fordítás Otto von Bismarck: Gedanken und Erinnerungen (Safari–Verlag, 1942.) című visszaemlékezéseinek 266–294. oldalai alapján készült. Bismarck visszaemlékezéseiben „Dreibund"-on (hármasszövetségen) a három császár 1873-ban megkötött szövetségét érti.

tikától, amely a két császár személyes barátságán alapul, s azok a rideg orosz állami érdekek kerülnének előtérbe, amelyek 1814–15-ben a francia határok kijelölésekor is irányadóak voltak. Teljesen egyértelmű, hogy az orosz politika számára létezik egy bizonyos határ, amelyen túl Franciaország európai súlyát nem lehet kisebbíteni. Ezt a határt – úgy gondolom – a frankfurti békével súroltuk, de ez 1870-ben és 1871-ben talán még nem tudatosodott Pétervárott oly mértékben, mint öt évvel később. Alig hiszem, hogy az orosz kormány a háború alatt világosan látta, hogy azután ilyen erős és konszolidált Németország lesz a szomszédja. Úgy gondolom, 1875-ben a Néva partján már felmerültek a kétségek, helyes volt-e tétlenül, beavatkozás nélkül szemlélni, hogy a dolgok eddig jussanak. II. Sándor cár nagybátyja iránti őszinte barátsága és tisztelete szorította csak háttérbe ezt a rossz érzést, amely hivatalos körökben eluralkodott. Ha akkoriban felújítottuk volna a háborút csak azért, hogy a beteg Franciaország ne tudjon meggyógyulni, akkor – néhány, a háború elkerülése érdekében rendezett eredménytelen konferencia után – hadvezetésünk Franciaországban olyan helyzetbe kerül, amitől én már Versailles-ben a megszállás halogatásakor féltem. A háború nem négyszemközti békekötéssel, hanem európai kongresszus összehívásával zárul, amelyen az 1814-eshez hasonlóan a legyőzött Franciaország is részt vesz – talán egy új Talleyrand vezetésével –, s amelyet velünk szemben a teljes rosszindulat jellemzett volna.

Már Versailles-ben tartottam attól, hogy Franciaország a londoni konferenciákon való részvételét – amelyek a párizsi béke Fekete-tengerre vonatkozó cikkelyeit tűzték napirendre – arra használja fel, hogy ugyanolyan vakmerően, mint Talleyrand Bécsben, a német–francia kérdést élesztőként elrejti programnyilatkozataiban. Ezért akadályoztam meg minden jótállás ellenére, külső és belső befolyásomat is felhasználva Favre részvételét ezen a konferencián. Kérdéses az is, hogy Franciaország 1875-ben egy német támadással szemben valóban olyan gyenge lett volna, mint azt hadvezetésünk feltételezte. Emlékezzünk arra, hogy az 1815. január 3-i francia–angol–osztrák szerződésben a legyőzött és húsz háborús év által sújtott Franciaország még mindig képes volt 150 000 főt azonnal, további 300 000 embert pedig később felvonultatni a Poroszország és Oroszország elleni koalícióban. Most 300 000 kiszolgált katona – volt hadifoglyaink – újra hazája rendelkezésére állt, Oroszország pedig nem állt mellettünk, mint 1815 januárjában, jóindulatú semlegességére sem számíthattunk, sőt ellenségnek tekinthettük a hátunkban. Gorcsakov 1875 májusában körtáviratot intézett az összes orosz nagykövethez, s a táviratból pontosan kiolvasható, hogy az az orosz diplomáciát az ellenünk való fellépésre ösztönzi, ha mi béketörésre hajlanánk.

A távirat mellett az orosz kancellár minden alkalmat megragadott, hogy megzavarja a mi, és különösen az én személyes jó kapcsolatomat Sándor cárral, többek között azáltal, hogy – amint az előző fejezetben írtam – von Werder tábornok közvetítésével kierőszakolta tőlem azt a nyilatkozatot, hogy orosz–osztrák háború esetén nem maradnánk semlegesek. Hogy az orosz kormány ezután közvetlenül és titokban a bécsi kabinethez fordult, ez a gorcsakovi politika másik vonala, s ez sem kedvezett azon törekvéseimnek, amellyel a monarchikus-konzervatív hármasszövetséget akartam létrehozni.

II.

Suvalov grófnak tökéletesen igaza volt, amikor azt mondta, hogy a koalíciók még sok álmatlan éjszakát okoznak nekem. Két európai nagyhatalom ellen győztes háborút viseltünk, s most az volt a feladat, hogy a két hatalmas ellenfél közül – akiket tehát a csatamezőn legyőztünk –, legalább az egyiket magunk mellé állítsuk, s így megakadályozzuk, hogy – ami nem lehetetlen – a másikkal szövetkezve ellenünk revansot vegyén. Franciaország szóba sem jöhetett, ez mindenki számára kézenfekvő, aki ismeri a történelmet és a gall nacionalizmus természetét; és ha a reichstadti titkos szerződést megkötheték tudtunk és beleegyezésünk nélkül, akkor az sem lehetetlen, hogy újra összeálljon a régi, Franciaország, Ausztria és Oroszország közötti kaunitzi koalíció, mihelyt az ezt szorgalmazó és állandóan jelenlévő elemek Ausztriában kormányra kerülnek. Nem nehéz olyan közös nevezőt találni, amelyből kiindulva ismét fel lehet éleszteni a régi versengést, a német hegemóniára való törekvést, amely mindig is jelen volt az osztrák politikában, s e cél érdekében támaszkodhatnak Franciaországra is – ez a lehetőség Beust gróf és Louis Bonaparte salzburgi találkozója idején, 1867 augusztusában a levegőben lógott –, és közeledhetnek Oroszországhoz, ahogy azt a reichstadti titkos szerződés mutatja.

Arra a kérdésre, hogy ez esetben Németország milyen támogatást várhat Angliától, nem válaszolhatok anélkül, hogy ne tekintenék ki a hétéves háború és a bécsi kongresszus történetére, azt azonban valószínűnek tartom: a porosz király ügye Nagy Frigyes győzelme nélkül Angliát ugyancsak kevéssé érdekelte volna.

Ebben a helyzetben kötelező volt megkísérelni, hogy legalább az egyik nagyhatalommal olyan szerződéses kapcsolatot létesítsünk, amely biztosítékot jelenthet a németellenes koalíció ellen. Csakis Ausztria és Oroszország között választhattunk, mivel az angol alkotmány nem teszi lehetővé olyan szerződés kötését, amely biztosított időtartamra szól, az Itáliával való szövetség pedig önmagában nem nyújtott megfelelő ellensúlyt a másik három nagyhatalom esetleges koalíciójával szemben, még akkor sem, ha – mint gondoltuk – Itália jövőbeni magatartása és arculata nemcsak Franciaországtól, de Ausztriától is független lesz. Tehát ha a koalíciós lehetőségeket ily módon szűkítjük, csak az említett két választás marad.

Anyagi szempontból erősebbnek tartottam az Oroszországgal való szövetséget. Számomra korábban is ez volt a fontosabb, mert a hagyományos dinasztikus barátságot, a monarchikus létfenntartási ösztönön alapuló sorsközösséget és az összes, belülről fakadó ellentétnek a politikai életben való jelenlétét nagyobb biztosítéknak tekintettem, mint az állandóan változó közhangulatot a Habsburg Monarchia magyar, szláv és katolikus népessége körében. Abszolút, tartós biztosítékot persze egyik szövetkezés sem ígért, sem a dinasztikus alapon nyugvó kapcsolat Oroszországgal, sem pedig a népszerű magyar–német szimpátia. Ha Magyarországon mindig a megfontolt politikai mérlegelés lenne irányadó, akkor ez a bátor és független nemzet tisztában lenne azzal, hogy viszonylag csekély létszámával szigetként a szláv népek tengerében csakis úgy maradhat fenn, ha az ausztriai és németországi német elemre támaszkodik. De a kossuthi epizód és a birodalomhoz hű német

elemek elnyomása Magyarországon önmagában és más esetekkel együtt is azt jelzik, hogy kritikus pillanatokban a magyar huszárok és fiskálisok öntudata erősebb, mint a politikai megfontoltság és önmegtartóztatás. Még nyugalmas időkben is sok magyar húzatja a cigánnyal azt a nótát: „A német egy kutyafajzat!".

A jövendő osztrák–német kapcsolatok megítélését a politikai lehetőségeket illetően a mértéktartás hiánya jellemezte, így a német népesség Ausztriában elveszítette a dinasztiával való együvétartozás érzését, s azt a vezető szerepet, amely a történelmi fejlődésben neki jutott. Az osztrák–német szövetség mielőbbi létrehozását az az egyházpolitikai kérdés is ösztönözte, hogy – emlékezvén a császári család gyóntató papjának befolyására – osztrák részről az a veszély is fenyegetett, hogy katolikus alapon felújítják a franciákkal való viszonyt, mihelyt ott az államvezetésben megfelelő változás történik. Hogy ez mikor következik be, nem látható előre.

Emellett ott volt az osztrák politikának a lengyelekhez való viszonya. Nem követelhettük Ausztriától, hogy mondjon le a Galíciában állomásozó fegyveres erejéről, amit Oroszországgal szemben tartott fenn a lengyelek támogatására. Az a politika, amely 1846-ban odáig fajult, hogy osztrák hivatalnokok jutalmat tűztek ki lengyel inszurgensek fejére, azért volt lehetséges, mert Ausztria számíthatott – a lengyel és a keleti ügyekben való megfelelő magatartás esetén – a Szent Szövetségre, a három keleti hatalom szövetségére, sőt egy biztosítási szerződés révén az esetleges együttes fellépésre is. Amíg a keleti hatalmak hármas szövetsége fennállt, Ausztria előtérbe állíthatta a ruténekhez való kapcsolatát; amikor azonban a szövetség felbomlott, tanácsosabb volt megtartani a lengyel nemességet egy orosz háború esetére. Galícia egyébként is lazábban kapcsolódott az Osztrák Monarchiához, mint Posen és Nyugat-Poroszország Poroszországhoz. Ez az osztrák, kelet felé nyitott provincia, amely a Kárpátok határvonalán kívül helyezkedik el, mesterségesen lett Ausztriához csatolva, s Ausztria le is mondana róla, ha az öt- vagy hatmillió lengyel és rutén helyett a Duna-medencén belül kárpótlást kapna. Azokat a terveket, hogy Galíciával román és délszláv lakosságcserét hajtanak végre, valamint hogy Lengyelországot helyreállítják egy főherceggel az élén, a krími háború idején és 1863-ban hivatalos és nem hivatalos körökben is komolyan fontolgatták. A régi porosz provinciákat viszont nem választja el természetes határ Posentől és Nyugat-Poroszországtól, így lehetetlen számunkra lemondani róluk. Lengyelország jövőjének kérdése tehát különösen megnehezítette a német–osztrák háborús szövetség előkészítését.

III.

Hosszas mérlegelés után döntő elhatározásra késztetett – az Oroszországtól való függetlenségünk megtartására és az orosz veszély elhárítására –, hogy fenyegető levelet kaptam Sándor cártól (1879-ben). Az osztrákokkal való szövetkezés mindegyik párt számára népszerűnek tűnt, a konzervatívoknak a történelmi tradíciók miatt – abban persze lehet kételkedni, hogy ez a tradíció egy konzervatív frakció álláspontjából nézve manapság következetesnek tekinthető-e? Az viszont tény, hogy Poroszországban a konzervatívok többsége politikai irányvonalának megfelelőnek tartja az Ausztriához való

közeledést, még akkor is, ha a két kormány között a liberalizmus terén bizonyos versenyfutás kezdődött az utóbbi időben. Az osztrák név konzervatív nimbusza a frakció legtöbb tagjában legyőzte azt a hajlandóságot, hogy a liberalizmus túlhaladott vagy új irányzatait magáévá tegye, illetve hogy a nyugati hatalmakhoz, nevezetesen Franciaországhoz közeledjék. Még hangosabban hallatták hangjukat azok, akik a túlnyomóan katolikus lakosságú nagyhatalommal való szövetséget hasznosnak tüntették fel a katolikusok előtt. A nemzeti liberális párt számára az új Német Birodalom és Ausztria között kötött szerződésben rögzített szövetség azt az utat jelentette, amelyen közelebb kerülhetett az 1848-as probléma megoldásához, anélkül, hogy ez a kísérlet csődöt mondana azok miatt a nehézségek miatt, amelyek nemcsak az Ausztria és Porosz-Németország közötti unitárius szövetségnek, hanem az osztrák–magyar összbirodalmon belül is minden ilyenfajta próbálkozásnak az útjában állnak. A mi parlamentünkben tehát a szociáldemokrata párton kívül, amelyiknek a hozzájárulására a kormánypolitikának semmiféle formában sem volt szüksége, nem volt senki az Ausztriával való szövetség ellen, sőt azt mindenki nagy előszeretettel támogatta.

A Német–Római Birodalom és a Német Szövetség fennállása óta a nemzetközi jogi hagyományok is igazolják, hogy Németország egésze és a Habsburg Monarchia között olyan államjogi szerződés van érvényben, amely ezeket a közép-európai államalakulatokat elméletileg kölcsönös segítségnyújtásra kötelezi. A gyakorlatban persze ez a politikai egymáshoztartozás korábban csak ritkán jutott kifejezésre; de Európával, nevezetesen Oroszországgal szemben joggal tekinthettük érvényesnek azt a megállapítást, hogy egy Ausztria és a mai Német Birodalom közötti tartós szövetség a nemzetközi jog szempontjából semmi újat nem jelent. A szövetség népszerűsége német körökben és a nemzetközi jogi megítélés számomra azonban másodlagos volt: sokkal nagyobb fejtörést okozott, hogy hogyan lehet ezt a gyakorlatban tető alá hozni. A legfontosabb kérdés az volt, hogy elképzelésem azonnal kivitelezhető-e, és hogy Vilmos császár ellenállását, amelyet nem politikai, hanem érzelmi okok motiváltak, hogyan tudom legyőzni. De azok az okok, amelyek az adott politikai szituációban az osztrák szövetségre utaltak bennünket, oly kényszerítő erejűek voltak, hogy mellette még a közvélemény ellenében is kitartottam volna.

IV.

Mielőtt Vilmos császár Alexandrovóba látogatott (1879. szeptember 3-án), találkozót ajánlottam Gasteinbe Andrássy grófnak, s erre augusztus 27-én került sor.

Vázoltam előtte a helyzetet, ő pedig ezt a következtetést vonta le: „Egy orosz–francia szövetség ellen természetes ellenlépés az osztrák–német szerződés". Azt válaszoltam, hogy tulajdonképpen azt fogalmazta meg, amiért a találkozót kezdeményeztem. Könnyen megegyeztünk egy mindkettőnk részéről defenzív jellegű együttműködés szükségességéről, amely orosz támadás ellen irányul, de azt a javaslatomat, hogy a szerződés érvényes legyen az oroszon kívül más hatalom támadásakor is, a gróf nem fogadta el.

A császár jóváhagyását is sikerült különösebb nehézség nélkül meg-

szereznem a hivatalos tárgyalások megkezdéséhez, ezért Bécsen keresztül utaztam haza. Gasteinből való elutazásom előtt, szeptember 10-én a következő levelet írtam a bajor királynak:

„Gastein, 1879. szeptember 10.

Felséges Uram korábban elégedettségét fejezte ki azon törekvéseimmel, hogy a Német Birodalmat a két szomszédos nagyhatalommal, Ausztriával és Oroszországgal békében és barátságban megtartsam. Az utóbbi három évben azonban egyre nehezebbé vált ez a feladat, mert az orosz politika a pánszlávizmus háborús és forradalmi irányzatainak befolyása alá került. Már 1876-ban felszólítás érkezett Livádiából, hogy kötelező formában nyilvánítsuk ki azon szándékunkat, miszerint egy Oroszország és Ausztria közötti háborúban semlegesek maradunk-e. Ezt a nyilatkozatot nem sikerült kikerülni, így az orosz háborús felleg ideiglenesen a Balkán fölé húzódott.

Az egyre nagyobb sikerek, amelyeket Oroszország ebben a háborúban – még a kongresszus után is – elért, sajnos nem csillapították az orosz politika tettvágyát oly mértékben, mint ahogy az a békeszerető Európa számára kívánatos lenne. Az orosz törekvések továbbra is nyugtalanságot és bizonytalanságot keltenek; a pánszláv sovinizmus befolyása Sándor cárra egyre nagyobb, és – sajnos úgy tűnik – Suvalov gróf kegyvesztettsége azt jelenti, hogy Sándor cár negatívan ítéli meg annak művét, a berlini kongresszust is. A legfőbb miniszter jelenleg Oroszországban – ha létezik ilyen egyáltalán – Miljutyin, a hadügyminiszter. Az ő ösztönzésére most, a béke megteremtése után, amikor Oroszországot senki sem fenyegeti, hatalmas fegyverkezés folyik, s a háború pénzbeli terhei ellenére az orosz hadsereg békebeli állományát 56 000, a *mozgó nyugati* háborús haderőt pedig 400 000 főre emelték. Ez a fegyverkezés csakis Ausztria vagy Németország ellen irányulhat, s ezt megerősítik a Lengyel Királyságban történt csapatfelállítások is. A hadügyminiszter a technikai bizottságok ellenében is fenntartás nélkül nyilatkozta, hogy Oroszországnak fel kell készülnie az «Európával való» háborúra.

Kétségtelen, hogy Sándor cár nem akarta a török háborút, de a pánszláv befolyás hatására mégis beleegyezett, és most ez a párt befolyását örökös agitációval még növeli, és sokkal nagyobb nyomást gyakorol a cárra, mint korábban. Félő tehát, hogy sikerül Sándor cár jóváhagyását egy nagyobb, nyugatra irányuló háborúhoz is elnyerniük. Az az összeurópai ellenállás, amellyel Oroszország szembetalálhatja magát, olyan miniszterekét, mint Miljutyin vagy Makoff nem ijesztenek meg, ha igaz az, amitől a konzervatívok Oroszországban félnek: az «akciópárt» azért akarja Oroszországot súlyos háborúba sodorni, mert sokkal inkább törekszik a belpolitikai rendszer megváltoztatására, mint Oroszországnak a külföld feletti győzelmére.

Meggyőződésem, hogy ilyen körülmények között a békét Oroszország, és csakis Oroszország veszélyezteti a jövőben, s talán már a közeljövőben. Azokra a puhatolózásainkra, hogy háború esetén Franciaország és Itália támogatná-e Oroszországot, nemleges válaszokat kaptunk. Itália erőtlennek érzi magát, és Franciaország is azt nyilatkozta, hogy most nem akar háborút, egyébként is *egyedül* Oroszországgal szövetségben nem érzi elég erősnek magát a Németország elleni támadó háborúhoz.

Nos, ebben a helyzetben Oroszország azt követeli tőlünk az utóbbi

hetekben, hogy végleg döntsünk Oroszország és Ausztria között; vagyis utasítsuk a keleti bizottságok német tagjait, hogy a kétséges ügyekben Oroszország mellé álljanak, jóllehet ezekben a kérdésekben – véleményünk szerint – a kongresszus határozatai az irányadóak, amelyeket Ausztria, Franciaország és Anglia, vagyis a többség, így tehát Németország is elfogadott, Oroszország pedig Itáliával együtt vagy anélkül kisebbségben maradt. Ezek a kérdések, mint pl. a szilisztrai híd helyzete, Törökországnak a kongresszuson átengedett katonai út Bulgáriában, a posta és a távírda igazgatása és az egyes falvak fölötti határviták önmagukban a nagyhatalmak közötti békéhez képest jelentéktelenek, de fontossá teszi őket az az orosz követelés, hogy ezekben a kérdésekben ne Ausztria, hanem Oroszország álláspontjára helyezkedjünk, és nemegyszer egyértelmű fenyegetés is elhangzott, hogy milyen következményekkel járna követeléseik megtagadása a két ország nemzetközi kapcsolataira nézve.

Ez a fenyegető hangnem, mivel Andrássy gróf lemondásával egybeesett, azt a félelmet keltette bennem, hogy esetleg titkos megegyezés jött létre Oroszország és Ausztria között Németország ellen. Aggodalmam azonban alaptalannak bizonyult; Ausztriát az orosz politika nyughatatlansága éppúgy szorongással tölti el, mint bennünket, és úgy tűnik, hajlik a velünk való megegyezésre egy esetleges – valamelyikünk ellen irányuló – orosz támadás elhárítására.

Az európai béke és Németország biztonsága szempontjából jelentős garanciának tartanám, ha a Német Birodalom olyan megállapodást kötne Ausztriával, amelyik célul tűzi ki azt is, hogy – mint eddig – az Oroszországgal való békét gondosan ápolja, de ha ennek ellenére a két hatalom valamelyikét támadás érné, akkor egymást megsegítik. Ezután a kölcsönös biztosítás után mindkét hatalom – mint eddig is – a három császár szövetsége újbóli megerősítésének szentelhetné a figyelmét. A Német Birodalom szövetségben Ausztriával Anglia támogatását sem nélkülözné, s így a két nagyhatalom békére törekvő politikája mellett Európa nyugalmát 2 millió katona szavatolná. A két német hatalom kölcsönös segítségnyújtási szerződésének tisztán defenzív jellege senki számára sem lehet provokatív, mivel ez a kölcsönös biztosíték a német szövetségi rendszerben a két hatalom között a nemzetközi jog szerint már 1815 óta, tehát 50 éve létezik.

Ha ez az általam elképzelt megállapodás nem jönne létre, akkor nem vehetnénk zokon Ausztriától, ha az – az orosz fenyegetések közepette és a Németországra való támaszkodás biztos tudata nélkül – végül Franciaországgal vagy magával Oroszországgal kísérelne meg közelebbi kapcsolatot létrehozni. Ha az utóbbi következne be, akkor Németország a Franciaországhoz fűződő viszonyát tekintve fényes elszigeteltségnek lenne kitéve. Ha azonban Ausztria Franciaországgal és Angliával szövetkezne, úgy mint 1854-ben, akkor Németország egyedül Oroszországra lenne utalva, és ha nem akarnánk teljesen elszigetelődni, akkor félő, hogy kénytelenek lennénk az orosz bel- és külpolitika hibás és veszélyes pályáihoz csatlakozni.

Ha Oroszország arra kényszerít bennünket, hogy válasszunk közte és Ausztria között, akkor – véleményem szerint – Ausztria jelenti számunkra a konzervatív és békére törekvő politikai irányvonalat, Oroszország pedig a bizonytalanságot.

A feladat megoldása, amelyet magam elé állítottam, önmagában is nagy nehézségekbe ütközik, s még inkább megnehezíti, hogy egy ilyen kiterjedt és bonyolult ügyet innen kell írásban megtárgyalnom, ahol csakis saját – s az eddigi túlfeszített munka miatt erősen leromlott – erőmre vagyok hagyatva. Egészségügyi okokból meg kellett hosszabbítanom itteni tartózkodásomat, de remélem, hogy e hó 20-a után Bécsen keresztül hazautazhatom. Ha addig nem sikerül legalább elvileg megállapodásra jutni, akkor – attól félek – elmulasztjuk a mostani kedvező alkalmat, és Andrássy lemondása miatt nem látható előre, hogy ezen alkalom valaha visszatér-e.

Kötelességemnek tartottam, hogy a Német Birodalom helyzetéről és politikájáról való nézeteimet Felségeddel tisztelettel ismertessem, de fel kell hívnom kegyes figyelmét arra, hogy Andrássy gróffal megígértük egymásnak az imént vázolt terv titokban tartását, és csak a két császár tud vezető miniszereik szándékáról, hogy közöttük megegyezést hozzon létre."

Itt közlöm a teljes érthetőség kedvéért a király válaszát, illetve viszontválaszomat:

„Kedves Bismarck hercegem!

Őszinte sajnálattal olvastam e hó 10-i levelében, hogy kissingeni és gasteini fürdőkúrájának jótékony hatását megerőltető és izgató ügyek intézése csökkentette. A politika jelen állásáról szóló részletes előadását a legnagyobb érdeklődéssel olvastam, hálásan köszönöm. Ha a Német Birodalom és Oroszország között háborús fejleményekre kerülne sor, engem ez a *mélyen sajnálatos* változás a két hatalom viszonyában a *legfájdalmasabban* érintene, de remélem, sikerül Őfelsége, Oroszország cárjára való békés ráhatással a dolgok ilyen fordulatát megelőzni. Minden körülmények között teljes támogatásomról biztosítom azon törekvését, hogy a Német Birodalom szorosan kapcsolódjék Ausztria-Magyarországhoz, és erősen kívánom, hogy sikereket érjen el e téren.

Kívánom, hogy Ön újra megerősödve térjen vissza hazájába, ismételten biztosítom nagyrabecsülésemről, amellyel vagyok és maradok állandó őszinte barátja:

Berg, 1879. szeptember 16.
Lajos"

„*Gastein, 1879. szeptember 19.*

A legnagyobb tisztelettel vettem kézhez Felséged e hó 16-i levelét, amelyből örömömre egyetértését olvastam ki azon törekvéseimmel, hogy Ausztria-Magyarországgal kölcsönösen közeledjünk egymáshoz. Az Oroszországhoz fűződő kapcsolatunkat illetően alázatosan megjegyzem, hogy háborús veszély – amelyet nemcsak politikailag, de személyesen is mélyen sajnálnék – véleményem szerint közvetlenül nem fenyeget, s csak akkor jelentene közeli veszélyt, ha Franciaország kész volna az Oroszországgal való közös hadviselésre. Eddig ez nem volt jellemző, és politikánk – Őfelsége a császár utasítása alapján – nem fogja elhanyagolni – Őfelsége Sándor cárra hatva – az Oroszországgal való béke eddigiekhez hasonló ápolását és megerősítését. A tárgyalások Ausztriával a szorosabb együttműködésről csakis békés, defenzív célúak, s feladatuk a szomszédos hatalomhoz való közeledés előmozdítása is.

Az a szándékom, hogy holnap elutazom Gasteinből, és remélem vasárnap már megérkezem Bécsbe.

Alázatosan köszönöm Felséged egészségem iránti kegyes érdeklődését, maradok a legmélyebb tisztelettel alázatos szolgája:

von Bismarck."

V.

A Gasteintől Salzburgon és Linzen át tartó hosszú út alatt az emberek oly szívélyesen fogadtak minden egyes állomáson, hogy egyre erősödött bennem az a biztos tudat, miszerint tiszta német területen, német lakosság között vagyok. Linzben olyan nagy és izgatott volt az üdvözlő tömeg, hogy attól féltem, ez Bécsben félreértésre adhat okot, ezért kocsim ablakát elfüggönyöztem, s egyik rokonszenvtüntetésre sem reagáltam, hanem továbbutaztam anélkül, hogy mutatkoztam volna. Bécsben is ugyanezt a hangulatot tapasztaltam az utcákon, az egybegyűlt tömeg összefüggő sort alkotott, s mivel civilben voltam, arra kényszerültem, hogy a vendégfogadóig az utat szinte végig fedetlen fővel tegyem meg. Itt sem mutatkozhattam az ablakban anélkül, hogy az ott várakozók vagy arra járók ne fejezték volna ki szimpátiájukat irántam. Ezek a rokonszenvtüntetések még gyakoribbá váltak, miután Ferenc József császár is megtisztelt látogatásával. Ezek az események félreérthetetlenül fejezték ki a főváros és az említett provinciák lakosságának azon óhaját, hogy az új Német Birodalommal szoros barátságban szeretnék tudni országukat, s ez a barátság egyben a két nagyhatalom jövőjének záloga. Hogy ugyanígy éreznek a Német Birodalomban is a vérrokonság okán, afelől nem volt kétségem, persze délen erősebb ez a szimpátia, mint északon, a konzervatívok körében sokkal inkább megnyilvánul, mint az ellenzéknél, és a katolikus nyugaton is inkább érezhető, mint az evangélikus keleten. A harmincéves háború állítólagos konfesszionális harcai, a hétéves háború egyszerű politikai csatározásai és a diplomáciai rivalizálások Nagy Frigyes halálától 1866-ig nem fojtották el ezt a rokoni érzést, mégha a német ember hajlik is arra, hogy alkalomadtán saját földije ellen nagyobb buzgalommal harcoljon, mint az idegenek ellen. Úgy tűnik, az a szláv mag, amely a csehek képében az osztrák örökös tartományok ősnémet népességét elválasztja északnémet honfitársaitól, illetve azok a hatások, amelyek szomszédi viszályokat próbálnak szítani ugyanazon fajhoz, de más dinasztiához tartozó németek között, meggyengültek, az osztrák-németek germán érzése viszont erősödött. Ezt az érzést a történelmi harcok háttérbe szoríthatták, de ki nem ölhették.

Ferenc József császár nagyon kegyesen fogadott, és kész volt a velünk való szövetkezésre. Hogy Felséges Uralkodóm beleegyezését is megkapjam, a gyógykúra alatt is időm nagy részét íróasztalomnál töltöttem, és írásban fejtettem ki a császárnak: létszükséglet az ellenünk irányuló lehetséges koalíciók körét szűkíteni, s a legcélravezetőbb eszköz az Ausztriával való szövetség. Természetesen nem sok reményem volt arra, hogy értekezésem holt betűi Őfelsége sokkal inkább érzelmi alapokon, mint politikai megfontoláson nyugvó felfogását megváltoztathatják. Egy olyan szerződés, amelynek bár defenzív, de mégiscsak háborús célja a barátja és unokaöccse iránti bizalmatlanságot fejezi ki – akivel Alexandrovóban nemrég könnyek között és a leg-

nagyobb őszinteséggel biztosították egymást barátságukról –, ellenkezett a császár lovagias felfogásával, ahogy a vele egyenrangú baráthoz fűződő viszonyát tekintette. Nem kétlem, Sándor cárt is ugyanez a visszafogott becsületesség jellemezte; de tudtam, hogy nem rendelkezik olyan éles politikai ítélőképességgel és serénységgel, amivel tartósan mentes maradhatna környezetének káros befolyásától, így nem bízhatunk abban a személyes kapcsolatban, amely uralkodónkhoz fűzi. Miklós cár jóban s rosszban bizonyított nyíltságát gyenge jellemű utódai nem örökölték; a nők befolyásával szemben sem állt a fiú függetlensége oly magaslaton, mint az apáé. Nos, az orosz barátságot illetően az egyetlen kezességet az uralkodó cár személye jelentette, és ha jelleme nem volt elég szilárd – mint I. Sándoré, aki 1813-ban nem feltétlen hűségét bizonyította a Porosz Királysággal szemben –, akkor az orosz szövetségre szükség esetén nem lehetett megfelelő mértékben számítani.

Már a múlt században is veszélyes volt csak egy szövetségi szerződés szövegének kötelező érvényére hagyatkozni, ha azok a viszonyok, amelyek között a szerződést aláírták, időközben megváltoztak; ma pedig egyszerűen lehetetlen azt elvárni egy kormánytól, hogy országának erejét odaígérje egy másik baráti országnak, ha azt a nép helyteleníti. Így a szerződés betűje – ha az hadviselésre kötelez – már nem azt a kezességet jelenti, mint a kabinethábórúk idején, amelyeket 30–40 ezer emberrel folytattak; az olyan családi háború, mint amit II. Frigyes Vilmos sógora (V. Vilmos) ellen Hollandiában viselt, manapság nehezen képzelhető el; az olyan háborúhoz pedig, mint amilyet Miklós 1849-ben Magyarországon vezetett, nem könnyen teremtődnek meg az előfeltételek. Mindazonáltal azokban a pillanatokban, amikor háború indításáról vagy annak elhárításáról van szó, akkor egy világos és mélyreható szerződés betűi nem maradnak hatástalanok a diplomáciára. A kétségtelen szószegés vádját még a szofisztikus és erőszakos kormányok sem szívesen vállalják, amíg az elháríthatatlan érdekek kényszerítő ereje elő nem áll.

Semmiféle politikai mérlegelés és érvelés – amiket a Badenben tartózkodó császárnak Gasteinből, Bécsből, majd Berlinből írásban elküldtem – nem érte el a kívánt hatást. Ezért, hogy császárom beleegyezését megszerezzem ahhoz a szerződéstervezethez, amit Andrássyval egyeztettem és amelyet Ferenc József császár azzal a kikötéssel hagyott jóvá, ha Vilmos császár is ugyanezt teszi, arra kényszerültem, hogy a kabinetpolitika számomra meglehetősen kínos eszközével éljek, és sikerült ehhez kollégáimat is megnyernem. Mivel én magam az utóbbi hetek megerőltető munkája és a gasteini kúra megszakítása miatt túlságosan megviselt voltam ahhoz, hogy Baden-Badenbe utazzam, Stolberg gróf vállalta magára a feladatot; a tárgyalásokat Őfelsége erős ellenállása közepette bár, de sikeresen végigvezette. A császárt nem a politikai érvek győzték meg, hanem csakis azért adta ígéretét a szerződés ratifikálásához, mert idegenkedett a minisztériumban való személycserétől. A trónörökös neveltetése folytán is erősen pártfogolta az osztrák szövetséget, de semmi befolyása sem volt apjára.

A császár lovagias érzületéből adódóan kötelezőnek tartotta Oroszország cárjával világosan megértetni, hogy ha az bármelyik szomszédos hatalmat megtámadná, akkor mindkettőt maga ellen tudhatja, nehogy Sándor cár tévesen azt hihesse, hogy Ausztriát megtámadhatja. Ez az aggodalmaskodás

számomra megalapozatlannak tűnt, mert a pétervári kabinet a Livádiából hozzánk intézett kérdésre adott válaszunkból tudhatta, hogy nem engednénk Ausztriát elesni. Szerződésünk Ausztriával tehát nem teremtett új helyzetet, hanem a meglévőt legalizálta.

VI.

A kaunitzi koalíció felújítása – mégha az zárt egység is marad és háborúit ügyesen vezeti – Németország számára akkor sem lenne teljesen kétségbeejtő, de komoly veszélyt jelentene, s külpolitikánk feladata, hogy ezt lehetőség szerint megakadályozza. Ha az egyesített osztrák–német hatalom együttműködésének szilárdsága és irányításának egységessége olyan biztos lenne, mint az orosz és a francia – mindegyik önmagában véve –, akkor – akár Itália, mint a szövetség harmadik tagja nélkül is – a két szomszédos nagyhatalom egyidejű támadását sem tartanám életveszélyesnek. Ha azonban Ausztriában a nemzeti és vallási természetű németellenes irányzatok felerősödnének, s mindehhez járulnak olyan orosz kísérletek és ajánlatok a keleti politikai színtéren, mint Katalin és II. József idejében, ha Itália mohósága Ausztria adriai birtokait fenyegeti, és haderejét – hasonlóképpen, mint Radetzky idejében – ott leköti, akkor a háború, amelynek lehetősége állandóan előttem lebegett, egyenlőtlen küzdelem lenne.

Mondanom sem kell, mennyire veszélyeztetett lenne Németország helyzete akkor, ha Ausztria a franciaországi monarchikus restauráció után azzal szövetségben és a római udvarral egyetértésben ellenfelünkké válna, hogy 1866 eredményeit eltöröljék a föld színéről. Ez a borúlátó, de lehetőségen kívül nem hagyható, és a múlt ismeretében nem indokolatlan elképzelés késztetett annak felvetésére, hogy ajánlatosabb a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország között olyan szerves együttműködést létrehozni, amely nem mondható fel a szokásos szerződések módjára, hanem azt mindkét hatalom törvényhozásának el kell fogadnia, s csak ugyanezen törvényhozás érvényteleníthető.

Egy ilyen biztosíték elvileg megnyugtató lehet; hogy az események sodrásában nagyobb garanciát jelent-e, erősen kétséges, emlékezzünk csak arra, hogy a Szent Római Birodalom elvileg sokkal szorosabb köteléke sem tudta soha biztosítani a német nemzet együtt tartását, mi pedig képtelenek vagyunk Ausztriához fűződő viszonyunkat illetően olyan szerződési formulát találni, amely erősebben kötne össze bennünket, mint a korábbi szövetségi szerződések, amelyek alapján a königgrätzi csatára elvileg nem kerülhetett volna sor. Minden nagyhatalmak közötti szerződés érvényessége feltételes, mihelyt az a „létért való küzdelemben" próbának van kitéve. Egyetlen nagy nemzet sem kényszeríthető arra, hogy létezését bármilyen szerződéshez való hűség oltárán feláldozza, ha a kettő közötti választásra kényszerül. A „senki sem kötelezhető többre lehetőségeinél"-elvet egyetlen szerződéscikkely sem helyezheti hatályon kívül, s egy szerződésből az sem állapítható meg, hogy milyen eltökélten és milyen erővel teljesítik annak előírásait, ha az erre kötelezett érdeke már nem egyezik a szövegben foglaltakkal. Ha az európai politikában olyan változások történnének, amelyek Ausztria-Magyarországtól németellenes politikát kívánnak saját védelme érdekében, akkor éppúgy nem

követelhető a szerződéshez való hűség kedvéért az önfeláldozás, mint ahogy a krími háború alatt sem lehetett hálát várni a lekötelezettől, bár az talán szorosabb kapcsolatot jelentett, mint egy állami szerződés pergamentje.

Egy olyan szövetség, amelyet törvény garantál, azt az elképzelést valósította volna meg, amely a Pál templomban a mérsékeltek, a szűkebb értelemben vett birodalmi németek és a tágabban értelmezett osztrák–német szövetség képviselőinek is célja volt, de éppen a kölcsönös lekötelezettség szerződésszerű biztosítása a legnagyobb ellensége annak, hogy tartósan érvényben maradjon. Ausztria példája 1850 és 1866 között arra figyelmeztetett, hogy azok a politikai váltók, amelyeket adott politikai viszonyokra kísérelünk meg kiállítani, túlmennek azon hitel határán, amelyet független államok politikai manővereik közepette egymásnak nyújtani tudnak. Ezért úgy hiszem, hogy a politikai érdek és az azzal járó veszélyek változó eleme nélkülözhetetlen bélése az írott szerződéseknek, ha azt akarjuk, hogy azok betarthatók legyenek. Nyugodt és megtartó osztrák politika számára a német szövetség a legcélravezetőbb.

Azok a veszélyek, amiket Ausztriával való egységünkre nézve az orosz–osztrák megegyezési kísérletek – II. József és Katalin korának szellemében, vagy a reichstadti konvenció által annak titkos voltában – jelentettek, lehetőség szerint csökkenthetők, ha – bár szilárdan tartjuk magunkat az Ausztriához való hűséghez – arra is ügyelünk, hogy Berlinből Pétervárra is szabad maradjon az út. Az a feladatunk, hogy mindkét császári szomszédunkat békében megtartsuk.

A negyedik nagy dinasztia; az itáliai jövőjét is képesek leszünk ugyanilyen módon biztosítani, ha sikerül a három császári birodalmat egységben tartani, és két keleti szomszédunk becsvágyát megfékezni, vagy kétoldalú szerződésben összebékíteni őket. Mindkettő fontos számunkra, és nemcsak az európai egyensúly miatt. Egyikőjüket sem nélkülözhetjük, mert különben magunkat veszélyeztetnénk. A monarchikus rend megtartása pedig Bécsben és Pétervárott, illetve a kettő alapján Rómában, számunkra Németországban olyan feladatot jelent, amely saját állami rendünk megtartásával is összhangban van.

VII.

A szerződés, amelyet Ausztriával egy esetleges orosz támadás közös elhárítására kötöttünk, nem hozható nyilvánosságra. Hasonló defenzív szerződés két hatalom között Franciaországgal szemben nem ismert. A német–osztrák szövetség francia háború esetére – s elsősorban ez veszélyezteti Németországot – nem tartalmazza azt a garanciát, mint orosz támadással szemben, amely viszont sokkal valószínűbb Ausztria, mint Németország ellen. Németország és Oroszország között nincsenek olyan érdekkülönbségek, amelyek elháríthatatlan konfliktusok, sőt kenyértörés magját rejtenék. Alapot nyújt ellenben a két kabinet közös politikájához a lengyel kérdésben való azonos érdek, illetve a már ismertetett dinasztikus szolidaritás a felforgató törekvésekkel szemben. Bár az együttműködés esélyeit csökkenti, hogy az orosz sajtó tíz éven keresztül hamisan informálta a közvéleményt, a lakosság újságolvasó részében mesterségesen gyűlöletet gerjesztett és táplált minden

német ellen, s ezzel a dinasztiának számolnia kell, akkor is, ha a császár kész ápolni a német barátságot. Persze az orosz tömegek németellenessége semmivel sem erősebb, mint a cseheké Csehországban és Morvaországban, a szlovéneké a korábbi német szövetségi területeken, vagy a lengyeleké Galíciában. Röviden, az, hogy az orosz, illetve osztrák szövetség közül inkább az utóbbit választottuk, nem jelenti azt, hogy nem láttam világosan azokat a problémákat, amelyek a választást megnehezítették. Az Ausztriával való defenzív szövetség mellett továbbra is éppoly fontosnak tartom az Oroszországhoz fűződő jószomszédi kapcsolatok ápolását, mint korábban, mert nincs tökéletes biztosíték Németország számára, hogy a választott kombináció nem fut-e zátonyra. De mindaddig lehetőségünk van Ausztria-Magyarországon a németellenes mozgalmak sakkbantartására, amíg a német politika nem égeti fel a Pétervárra vezető hidat, és nem történik olyan szakítás Oroszország és közöttünk, amit majd nem lehet helyrehozni. Amíg nincs ilyen áthidalhatatlan szakadék, addig Bécs képes a német szövetséggel szembenálló és idegen elemeket féken tartani. Ha azonban az elidegenülés, a szakadás Oroszország és közöttünk visszavonhatatlannak tűnne, Bécsben felerősödnének a velünk szemben támasztott igények, először is a casus föderis kiterjesztése – ugyanis az az eddig nyilvánosságra hozott szöveg szerint csak egy Ausztriát ért orosz támadás elhárítására érvényes –, vagy azt követelhetnék, hogy az említett casus föderis kiterjesztése helyett az osztrák érdekeket képviseljük a Balkánon és a Keleten; ezt a véleményt már a mi sajtónk is sikerrel pedzegette. Természetes, hogy a Duna-medence lakóinak vannak olyan szükségletei és tervei, amelyek túlmutatnak az Osztrák–Magyar Monarchia mai határain, és a német birodalmi alkotmány utat mutat Ausztriának, hogy hogyan békítheti ki azokat a politikai és materiális érdekeket, amelyek a román néptörzs keleti határa és a Cattarói-öböl között jelen vannak. De az nem lehet a Német Birodalom feladata, hogy alattvalóinak vérét és vagyonát feláldozza szomszédja vágyainak megvalósításáért. Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint független, erős nagyhatalom megtartása Németország számára szükségszerű érdek az európai erőegyensúly miatt, s ezért országunk békéje, ha nincs más mód, tiszta lelkiismerettel kockáztatható. De Bécsnek tartózkodnia kell attól, hogy ezen a garancián túl olyan igényekkel lépjen fel velünk szemben, amelyek a szövetség céljai között nem szerepelnek.

A Németország és Oroszország közötti békét közvetlenül nem fenyegeti semmi, csak bujtogatás és a Szkobelev-féle orosz és német hadvezetés becsvágya, akik háborút kívánnak, még mielőtt túl öregek lesznek ahhoz, hogy abban kitüntethessék magukat. A butaság és a hazugság hihetetlen mértékű jelenléte az orosz közvéleményben és sajtóban is hozzájárult ahhoz, hogy azt higgyék és állítsák egyesek, miszerint a német politikát agresszív szempontok vezették akkor, amikor az osztrák, majd az itáliai defenzív szövetséget megkötötte. Ezt a hazugságot a lengyelek és a franciák terjesztették, a butaság inkább orosz eredetű. A lengyel és francia jártasság az orosz hiszékenység és tudatlanság területén győzött a német politikával szemben, amely ilyen tapasztalatokkal nem rendelkezik. A legtöbb esetben eredményesebb a nyílt és becsületes politizálás, mint a korábbi évek finomkodásai, de az igazi sikerhez szükséges a személyes bizalom, s azt könnyebb elveszíteni, mint megszerezni.

Senki sem számíthatja ki Ausztria jövőjét olyan bizonyossággal, ami egy tartós és organikus szerződéshez kívánatos lenne. A szerződés létrejötténél közrejátszó tényezők éppoly sokrétűek, mint az ország népessége, s ennek maró és esetenként robbantó hatása mellett figyelembe kell venni azt a kiszámíthatatlan befolyást is, amelyet a római árhullám emelkedésének vagy süllyedésének megfelelően a gyóntató papok képesek a vezető személyiségekre gyakorolni. Nemcsak a pánszlávizmus, Bulgária vagy Bosznia, hanem a szerb, az orosz, a lengyel, a cseh kérdés, sőt manapság az olasz kérdés is Trentinoban, Triesztben és a dalmát partokon kristályosodási pontok lehetnek nem csupán az osztrák, hanem az európai krízisek szempontjából is. Ezek a német érdekeket csak annyira érintik hátrányosan, amennyire a Német Birodalom szolidáris fegyveres kapcsolatba lép Ausztriával. Csehországban a németek és a csehek közötti viszály már annyira elmélyült a hadseregben is, hogy a két nemzet azonos ezredbeli tisztjei sem érintkeznek egymással, és külön étkeznek. Németországot sokkal inkább nyugati felén fenyegeti közvetlenül az a veszély, hogy nehéz és veszélyes háborúba keveredik a franciák támadókedvű, terjeszkedő hajlama miatt, akiket az V. Károly óta hatalmon lévő uralkodók uralmuk érdekében – belföldön és a külföld felé egyaránt – nagyhatalmi szellemben neveltek.

Ausztria segítségét Oroszországgal szemben könnyebben megszerezzük, mint Franciaország ellen, mivel a két hatalom vetélkedése a velük szomszédos Itáliában a régi formában már nem létezik. Egy monarchikus és katolikus érzelmű Franciaország számára – ha ott ismét ez az irányvonal kerekedik felül – nem lenne reménytelen olyan kapcsolatot létesíteni újra Ausztriával, amilyen a hétéves háború idején és a bécsi kongresszuson Napoleon Elbáról való visszatérése előtt volt, vagy ami a lengyel kérdés kapcsán 1863-ban fenyegetett, és aminek a megvalósítására a krími háború alatt, illetve Beust gróf idején 1867 és 1870 között Salzburgban és Bécsben is kilátás nyílt. Ha Franciaországban valamiképpen visszaállítják a monarchiát, akkor az itáliai rivalizálás által már nem gyengített két katolikus nagyhatalom vállalkozó szellemű politikusai újra megkísérelhetnék a közeledést.

Ausztria megítélésekor még ma sem zárható ki az olyanfajta ellenséges politizálás, amilyet Thugot, Schwarzenberg, Buol, Bach és Beust űztek. Nem ismétlődhet-e meg az a szinte kötelező hálátlanság a mi irányunkban is, amellyel Schwarzenberg dicsekedett Oroszországgal szemben; az a politika, amely 1792 és 1795 között, amikor Ausztriával együtt viseltünk hadat, zavart keltett, majd cserbenhagyott bennünket, hogy a lengyel viszályban elég erős maradjon velünk szemben; s amely politika erősen szorgoskodott azon, hogy egy orosz háborút hozzon a nyakunkra, miközben mi – mint állítólagos szövetségesek – a Német Birodalomért harcoltunk Franciaországgal szemben, aki aztán a bécsi kongresszuson majdnem elismertette az Oroszország és Poroszország ellen viselt háború jogosságát. Azokat a hangokat, amelyek hasonló utat választanának, most Ferenc József császár személyes becsületessége és hűsége elnémítja, s az uralkodó már nem olyan fiatal és tapasztalatlan, mint akkoriban, amikor Buol gróf személyes gyűlölete Miklós cárral szemben az Oroszországra való politikai nyomásra késztette, pár évvel Világos után (1849. augusztus 13.), de ezt a garanciát csakis személye jelenti, a személycserével tehát az megszűnik, s azok az elemek, amelyek egyes korsza-

kokban a rivalizáló politikát képviselték, újra befolyáshoz juthatnak. A galíciai lengyelek és a szélsőséges klérus szeretete a Német Birodalom iránt múlandó és opportunista természetű, s ugyanígy csak pillanatnyilag erősebb az az érzés, amely belátja a Német Birodalom létének hasznosságát, mint az a lenézés, amellyel a vérmes magyar a svábokra tekint. Magyarországon és Lengyelországban még mindig erős a francia szimpátia, és egy franciaországi katolikus-monarchikus restauráció esetén a Habsburg összmonarchia klérusa újra felelevenítené azokat a kapcsolatokat, amelyek 1863 és 1866 között, valamint 1870-ben közös diplomáciai lépésekhez vezettek, és többé vagy kevésbé érett szerződésformákban is megnyilvánultak. Az a kezesség, amelyet ezekkel a lehetőségekkel szemben Ausztria mai császárának és Magyarország királyának személye nyújt, nagyon ingatag természetű; egy előrelátó politikának azonban minden eshetőséget szem előtt kell tartania, ami a lehetőségek mezején rejlik. Bécs és Berlin között éppúgy kitörhet a vihar az orosz barátság körül, mint Olmütz idején, ahogy azt az irányunkban jóhiszemű Andrássy gróf a reichstadti szerződéskor érzékeltette.

Ezzel az eshetőséggel szemben megvan az az előnyünk, hogy Ausztriának és Oroszországnak ellentétesek az érdekei a Balkánon, s ez Oroszország és Porosz-Németország között nincs meg olyan mértékben, hogy az teljes szakításhoz vagy háborúhoz indítékul szolgálhatna. Ez az előny azonban az orosz államalkotmányból eredően személyes hangulatoktól függ, és ügyetlen politikával éppoly könnyen eljátszható, mint ahogy annak idején Erzsébet cárnőt Nagy Frigyes viccei és szavai arra késztették, hogy csatlakozzon ellenünk a francia–osztrák szövetséghez. Olyan intrikák, amilyenek akkoriban Oroszországot felheccelték, kitalációk és indiszkréciók ma sem hiányoznak egyik udvarban sem, mégis megóvhatjuk függetlenségünket és méltóságunkat Oroszországgal szemben, anélkül, hogy az oroszok érzékenységét provokálnánk és Oroszország érdekeit sértenénk. A szükségtelenül szított rosszkedv és elkeseredés ma sem hat erőteljesebben a történelmi eseményekre, mint Erzsébet cárnő és Anna angol királynő idejében. De az ezáltal előidézett események hatása a népek jólétére és jövőjére nézve már sokkal nagyobb, mint 100 évvel ezelőtt volt. Egy Poroszország elleni koalíció – hasonló, mint a hétéves háborúban –, amelyet Oroszország, Franciaország és Ausztria esetleg más elégedetlen dinasztiákkal együtt alkotnak, ránk nézve éppoly veszélyes, jólétünket tekintve pedig még súlyosabb következményekkel járna, mint akkor. Értelmetlen és bűnös dolog tehát az Oroszország felé vezető hidat személyes indulatoktól vezetve szétverni.

Az Osztrák–Magyar Monarchiával való szövetségünket tisztességesnek kell és lehet tartanunk; az megfelel érdekeinknek, Németország történelmi hagyományainak és közvéleményünk kívánságainak is. Azok az erők és hatások, amelyek a bécsi politika jövőjét alakítják, bonyolultabbak, mint nálunk, mégpedig a nemzetiségek sokfélesége, törekvéseik, a klerikális befolyás, valamint a Balkán félszigeten és a Fekete-tenger térségében a dunai államok számára lehetséges kísérletek különbözősége miatt. Nem szabad Ausztriát magára hagynunk, de azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a bécsi politika hagy minket önkényesen vagy önkéntelenül magunkra: az ez esetben számunkra megmaradt lehetőségeket a német politika irányítóinak – ha köte-

lességüket teljesíteni akarják – világossá kell tenniük és szem előtt kell tartaniuk; politikánk nem függhet személyes rokonszenvtől vagy hangulatoktól, hanem csakis a nemzeti érdekek objektív mérlegelésétől.

VIII.

Mindig arra törekedtem, hogy egy orosz támadással szemben bebiztosítsuk magunkat, de meg is nyugtassuk az oroszokat, elhitessük velük politikánk inoffenzív jellegét. Hivatalomtól való megválásomig III. Sándor cár belém vetett személyes bizalmát mindig sikerült megtartanom, pedig külföldön is és itthon is – alkalmanként német katonai mellékáramlatok – mindig megkísérelték, hogy hamis vádakkal bizalmatlanságot ébresszenek benne. Amikor a danzigi beszéd (1881. szeptember 9.) alkalmával először láttam Őt, mint császárt, és a későbbi találkozásainkon is – a berlini kongresszusról terjesztett hazugságok és az osztrák szerződésről való tudomása ellenére – mindig jóindulattal viseltetett irántam, s ezt Skierniewiceben (1884. szeptember 15–17.) és Berlinben (1887. november 18.) hitelesen kifejezésre is juttatta. Jóindulatát annak köszönhettem, hogy hitt nekem. Amikor szemérmetlen vakmerőséggel hamisított levelet tettek elé Koppenhágában, még ezt az intrikát is sikerült egyszerű biztosítékommal ártalmatlanná tennem. Amikor 1889. október 11–13-án találkoztunk, el tudtam oszlatni Koppenhágából hozott kétségeit, legalábbis arra az időre, amíg én miniszter maradok. Jóllehet ő jobban volt informálva, mint én, amikor nekem szegezte a kérdést, hogy biztos-e az állásom a fiatal császár mellett is? Én azt válaszoltam, amit akkor gondoltam, hogy meg vagyok győződve II. Vilmos császár belém vetett bizalmáról, és nem hiszem, hogy akaratom ellenére elbocsátana. Őfelsége a sokéves szolgálatban szerzett tapasztalatom, a Németországban és a külföldi udvarokban is elért bizalom miatt személyemben nehezen helyettesíthető alattvalóval rendelkezik. A császár elégedetten fogadta bizakodásomat, bár úgy tűnt, nem teljesen osztja azt.

A nemzetközi politika folyékony elem, amely bizonyos körülmények között ideiglenesen megszilárdul, de a légköri változások visszatérítik eredeti halmazállapotába. Az a klauzula, hogy „a dolgok ilyetén állása mellett", a kötelezően teljesítendő szerződések esetében hallgatólagosan elfogadott formula. A hármasszövetség olyan stratégiai állás, amelyet a megkötésekor fenyegető veszélyek és a jelenleg uralkodó viszonyok láttán is mindenképpen ajánlatos volt létrehozni. Időről időre meghosszabbítottuk, s az lenne a helyes, ha sikerülne továbbra is fenntartani, de egyetlen, a nagyhatalmak között kötött szerződés sem lehet örökre bebiztosítva, és nem is lenne bölcs dolog biztos alapnak tekinteni azt minden körülmények között, hiszen azok a viszonyok, amelyek között létrejött, a jövőbeni szükségletek és politikai hangulatok szerint változhatnak. Ennek a szerződésnek, mint stratégiai állásfoglalásnak az európai politikában helyzeténél fogva megkötése idején volt jelentősége, de örök biztosítékot a jövőre és minden eshetőségre nézve éppoly kevéssé jelent, mint az utóbbi évszázadok sok más hármas- és négyesszövetsége, különösképpen a Szent Szövetség és a Német Szövetség. Ez azonban nem ment fel a kiemelt szerep vállalásának kötelezettsége alól.

Oroszország jövőbeli politikája

A külháború lehetősége, vagyis az a veszély, hogy a következő háború nyugati határunknál a piros zászlót is – éppúgy, mint 100 évvel korábban a háromszínűt – hadrendbe állítja ellenünk, Schnäbele és Boulanger idejében ott lebegett felettünk, és még ma sem múlt el. A két oldalról fenyegető háború eshetősége Katkov és Szkobelev halálával valamelyest csökkent; nem szükségszerű, hogy egy ellenünk irányuló francia támadás Oroszországot ugyanazzal a bizonyossággal hívja a csatamezőre, mint egy orosz támadás Franciaországot; persze Oroszország hajlandósága, hogy békében maradjon, nemcsak a politikai irányzatoktól függ, hanem sokkal inkább a vízi és szárazföldi fegyvereit illető technikai kérdésektől. Ha Oroszország úgy látja, hogy a haderő szervezésével „készen" van, puskapora megfelelő és fekete-tengeri flottája elég erős, akkor az orosz politika skálája szélesebb mezőn mozoghat, mint eddig.

Nem valószínű, hogy Oroszország, miután fegyverkezését befejezte, arra használja fel azt, hogy francia segítségre számítva ránk támadjon. A német háború Oroszország számára éppoly kevés közvetlen előnyt nyújt, mint az orosz háború Németországnak, legfeljebb a hadisarc lenne több az orosz győztesnek, mint a németnek, de akkor sem térülnének meg a költségei. Kelet-Poroszország megszerzésének gondolata, amely a hétéves háborúban felvetődött, most még nehezebben találna támogatókra. Ha Oroszország balti provinciáinak német népességét sem tudja elviselni, akkor nem képzelhetjük, hogy olyan politikát folytat, amely ennek a veszélyesnek tartott kisebbségnek a megerősítését szolgálná Kelet-Poroszország megszerzésével. Az orosz államférfiak számára az sem lehet kívánatos, hogy a cár lengyel alattvalóinak száma gyarapodjon Posen és Nyugat-Poroszország lakóival. Ha Németországot és Oroszországot külön-külön nézzük, nehéz bármelyik oldalon kényszerítő, vagy akárcsak jogos háborús alapot is találni. A kötekedő kedv kibékítése vagy a nem foglalkoztatott hadsereg veszélyeinek kivédése miatt belemehetnek egy balkáni háborúba, de egy német–orosz háború túl súlyos ahhoz, hogy akár az egyik, akár a másik oldalon csupán a hadseregek és tisztjeik foglalkoztatásának eszközéül szolgáljon.

Azt sem hiszem, hogy Oroszország – ha „készen" lesz – Ausztriát megtámadná, és ma is az a véleményem, hogy Oroszország nyugati határán a csapatfelállás nem egy Németország elleni direkt agresszív fellépést szolgál, hanem az ország védelmét arra az esetre, ha Oroszország Törökországgal szembeni eljárása a nyugati hatalmakat megtorlásra késztetné. Ha Oroszország kellőképpen felfegyverzettnek tartja magát, a fekete-tengeri flottát pedig elég erősnek, akkor úgy gondolom, a pétervári kabinet – hasonlóan az 1853-as Unkiar-Iszkelesszi szerződéshez – felajánlja a szultánnak, hogy biztosítja helyzetét Konstantinápolyban és a megmaradt provinciákban, ha az cserébe átadja Oroszországnak az orosz birodalom, azaz a Fekete-tenger kulcsát, vagyis engedélyezi a Boszporusz orosz lezárását. Hogy a Porta belemegy az orosz protektorátusba ebben a formában, nemcsak lehetségesnek, de ha ügyesen járnak el, nagyonis valószínűnek tartom. A szultán azt hihette a korábbi évtizedekben, hogy az európai hatalmak buzgósága Oroszországgal

szemben garanciát nyújt számára. Anglia és Ausztria politikai tradíciónak tekintette Törökország megtartását, de a gladstoni megnyilvánulások kétségessé tették a szultán támogatását nemcsak Londonban, hanem Bécsben is. Nem gondolhatjuk, hogy a bécsi kabinet veszni hagyta volna a metternichi hagyományokat (Ypsilanti, Görögország felszabadulásával szembeni ellenségesség) Reichstadtban, ha az angol támogatás biztos marad. A lekötelezettséget Miklós cár felé már Buol sem vette figyelembe a krími háború alatt, a párizsi kongresszuson Ausztria méginkább a régi metternichi irányba lépett vissza, s az oroszellenességet Buol pénzügyi kapcsolatai az orosz cárral nemhogy enyhítették, de hiúságának megsértése miatt még erősebbé tették. Ausztria 1856 után az ügyetlen angol politika bomlasztó hatása nélkül még Bosznia árán sem szakított volna sem Angliával, sem a Portával. Ahogy azonban ma állnak a dolgok, nem valószínű, hogy a szultán Angliától vagy Ausztriától akkora támogatást vagy védelmet várhat, mint amilyet Oroszország – anélkül, hogy saját érdekeit feláldozná – ígérhet, és szomszédsága révén teljesíteni is tud.

Ha Oroszország elég erősnek érzi magát, hogy szükség esetén a Szultanátust és a Boszporuszt szárazon és vizen egyaránt katonailag megszállja, akkor a szultánnak személyesen és bizalmasan felajánlja, hogy a Boszporusz északi bejáratának megfelelő megerősítése és elegendő számú katona engedélyezése fejében garantálja helyzetét a Szerájban és minden provinciában nemcsak a külfölddel, hanem saját alattvalóival szemben is. Bizony elég erős a kísértés ezen ajánlat elfogadására. Tegyük fel azonban, hogy a szultán saját vagy idegen indíttatásból visszautasítja az orosz inszinuációt, akkor az új fekete-tengeri flotta azt az utasítást kaphatja, hogy még a végső döntés előtt foglaljon el állást a Boszporusznál, amelyben Oroszország birodalma kulcsát látja.

Ahogy az orosz politika az általam vázolt lépéseket bármikor megteheti, éppúgy kialakulhat az a helyzet is, hogy Oroszország – ahogy 1853 júliusában – zálogot vesz, és kivárja, hogy kiváltják-e azt, és hogy ki váltja ki tőle. Ezután a gondosan előkészített hadművelet után az orosz diplomácia első lépése talán a Berlinben való óvatos puhatolózás lenne, hogy ha Ausztria vagy Anglia az orosz eljárásra háborúval válaszol, számíthat-e a két ország Németország támogatására. Erre a kérdésre meggyőződésem szerint csakis nemmel szabad válaszolni. Úgy hiszem, Németország számára hasznos lenne, ha az oroszok ilyen vagy olyan módon, fizikailag vagy diplomáciailag, de jelen lennének Konstantinápolyban és védenék azt. Akkor megszűnne az az állapot, hogy Anglia vagy alkalomadtán Ausztria őrzőkutyának használ bennünket az oroszok Boszporusz iránti vágyakozása ellen, és nyugodtan várhatnánk, hogy Ausztriát megtámadják-e, mert csak akkor lép életbe a casus belli.

Az osztrák politika számára is helyesebb volna, ha mindaddig kivonná magát a magyar sovinizmus hatása alól, amíg Oroszország állásokat szerez a Boszporusznál, és ezáltal erősen kiéleződik viszonya a földközi-tengeri államokkal, tehát Angliával, Itáliával és Franciaországgal is; így nagyobb szüksége lesz arra, hogy Ausztriával barátilag megegyezzék. Ha én osztrák miniszter lennék, akkor nem akadályoznám az oroszokat abban, hogy Konstantinápolyba jussanak, és csak akkor kezdenék egyezkedni velük, amikor már megtették az előrenyomulást. Ausztria részvétele a török örökségben csakis

Oroszországgal egyetértésben szabályozható, és az osztrák részesedés annál nagyobb lesz, minél tovább tudnak Bécsben várni és minél inkább képesek az orosz politikát arra bátorítani, hogy messze előretolt állásokat foglaljon el. Angliával szemben a mai Oroszország pozíciója jobb lenne, ha Konstantinápolyt uralná, Ausztria és Németország számára pedig kevésbé jelentene veszélyt, amíg Konstantinápolyban állomásozik. Akkor nem fordulhatna elő ismét még ügyetlen porosz politika esetén sem, hogy Ausztria, Anglia és Franciaország javára játsszanak ki bennünket, s olyan megalázó helyzetbe kerüljünk, hogy engedélyezik részvételünket a párizsi kongresszuson, s ott mint európai hatalom mi dekorációként szolgálunk.

Ha Oroszország puhatolózásaira – vagyis ha a Boszporuszra való előrenyomulása miatt más hatalmak megtámadják, számíthat-e semlegességünkre, ha Ausztriát nem veszélyezteti – Berlinben nemmel vagy fenyegető hangnemben válaszolnak, akkor Oroszország azt az utat választja, mint 1876-ban Reichstadtban, tehát újra megkísérli Ausztria barátságát megszerezni. A lehetséges orosz ajánlatok skálája meglehetősen széles, nemcsak Keleten ígérhet a Porta kontójára, hanem Németországban is a mi kárunkra. Az Ausztria-Magyarországgal való szövetségünk megbízhatósága ilyen ígéretekkel szemben nemcsak a megállapodás szövegétől, hanem a vezető politikusok személyétől és azoktól a politikai és vallási áramlatoktól függ, amelyek majd Ausztriában irányadóak lesznek. Ha sikerül az orosz politikának Ausztriát ellenünk megnyernie, akkor máris felállt a hétéves háború koalíciója, mert Franciaország mindig kész szembeszállni velünk, hiszen sokkal fontosabbak a Rajnánál az érdekei, mint Keleten, vagy a Boszporusnál.

A jövőben is szükség van a háborús fegyverkezés mellett a helyes politikai ítélőképességre, ha a német állam hajóját a koalíciók hullámverésein keresztül akarjuk kormányozni, aminek földrajzi helyzetünknél és előtörténetünknél fogva ki vagyunk téve. Azáltal, hogy szívességet és megtérülő engedményeket teszünk a baráti hatalmaknak, nem kerülhetjük ki azokat a veszélyeket, amiket a jövő rejteget, sőt ideiglenes barátaink mohósága és számítása annál nagyobb lesz, minél inkább érzik rászorultságunkat. Attól félek, hogy a megkezdett úton jövőnket feláldozzuk a jelen kicsinyes és múlékony hangulatainak. A korábbi uralkodók sokkal fontosabbnak tartották tanácsadóik rátermettségét, mint azt, hogy milyen vakon engedelmeskednek. Ha csupán az engedelmesség az egyetlen követelmény velük szemben, akkor olyan nagy az elvárás a monarcha univerzális képességeit illetően, hogy ennek maga Nagy Frigyes sem tudna megfelelni, pedig a politizálás az ő idejében háborúban és békében egyaránt egyszerűbb volt, mint manapság.

Tekintélyünk és biztonságunk annál nagyobb lesz, minél inkább a háttérben tudunk maradni olyan ügyekben, amelyek közvetlenül nem érintenek bennünket, és érzéketlenül tudunk szembenézni minden kísérlettel, amellyel *hiúságunkat* próbálják provokálni és kihasználni; az olyan próbálkozásokkal, mint ahogy azt a krími háború alatt az angol sajtó, az angol udvar és az Angliára támaszkodó törtetők tették saját házunk táján, amikor oly sikeresen fenyegettek meg bennünket a nagyhatalmi cím megvonásával, hogy von Manteuffel Párizsban megalázó módon ellenjegyzett egy olyan szerződést, amelyhez hasznosabb lett volna nem csatlakoznunk. Németország ma is nagy butaságot követne el, ha a vitás keleti kérdésekben – saját érde-

keltség nélkül – hamarabb foglalna állást, mint a többi, sokkal inkább érintett nagyhatalom. Már a gyengébb Poroszországnak is voltak pillanatai, amikor az a határozott fegyverkezés mellett az osztrák követelések szellemében, sőt azokon túlmenően békét ajánlhatott, s így előmozdíthatta a megegyezést Ausztriával a német kérdésről. Németország is, ha vissza tudja fogni magát, annál biztosabban haszálhatja ki a jövőben azt az előnyét, hogy a keleti kérdésekben ő a legkevésbé érdekelt nagyhatalom, minél kevésbé avatkozik bele ezekbe az ügyekbe, mégha ez az előny csak azt is jelentené, hogy hosszabb távon élvezhetjük a békét. Ausztriának, Angliának és Itáliának a Konstantinápolyba való orosz előrenyomulás esetén előbb kell állást foglalnia, mint Franciaországnak, mert Franciaország érdekei Keleten kevésbé fontosak, és inkább a német határkérdéssel összefüggésben érdemelnek figyelmet. Franciaország az orosz-keleti válságban nem folytathat új „nyugati hatalmi" politikát, és az Oroszországgal való barátság kedvéért Angliát sem fenyegetheti meg anélkül, hogy előzőleg meg ne egyezne Németországgal, vagy ne szakítana vele.

A német politika számára előny, hogy nincsenek közvetlen keleti érdekei, hátrány azonban Németország központi és exponált fekvése, amely minden irányba kiterjedő széles védelmi frontjával megkönnyíti a németellenes koalíciók alakulását. Mindamellett talán Németország az egyetlen nagyhatalom Európában, amelyiknek nincs olyan célja, amit csak győztes háborúval lehet elérni. A mi érdekünk az, hogy a békét megőrizzük, kontinentális szomszédaink pedig kivétel nélkül olyan vágyakat dédelgetnek – titkon, vagy hivatalosan beismerten –, amelyek csak háborúval teljesíthetők. Ennek megfelelően kell politikánkat irányítani, vagyis a háborút lehetőség szerint megakadályozni vagy korlátozni, az európai kártyajátékban adunak maradni, semmi türelmetlenség, semmi szívesség másnak az ország kontójára. Nem szabad *önteltségből* vagy provokáció hatására idő előtt feladni a várakozó álláspontot és cselekedni, vagy ha mégis, akkor „bűnhődjenek az achájok".

Visszafogottságunknak értelemszerűen ne az legyen a célja, hogy megkímélt erőinkkel valamelyik szomszédunkat vagy lehetséges ellenfelünket megtámadjuk. Ellenkezőleg, azon kell lennünk, hogy azokat a politikai irányzatokat, amelyeket a mi nagyhatalommá válásunk hívott életre, politikai súlyunk becsületes és békés latbavetésével gyengítsük, hogy a világot meggyőzzük, miszerint a német hegemónia Európában előnyösebb, pártatlanabb és ártalmatlanabb mások szabadságára nézve, mint a francia, az orosz, vagy az angol. Más államok jogainak figyelembevétele, ami Franciaország hatalmi túlsúlya alatt teljesen hiányzott, és ami Angliában csak addig terjed, míg az angol érdekeket nem érint, a Német Birodalomnak és politikájának nem okoz nehézséget, egyrészt a német karakter objektivitása, másrészt azon érdemtelen tény miatt, hogy nekünk nincs szükségünk közvetlen területünk növelésére, és nem is tehetnénk ezt anélkül, hogy saját területünkön a széthúzó erőket ne erősítenénk. Ideálisnak mindig azt tartottam, hogy miután megteremtettük egységünket az elérhető határokon belül, elnyerjük a közepes európai államok mellett a nagyhatalmak bizalmát is, továbbá elhitessük, hogy az igazságtalan idők után a német politika a nemzet szétforgácsoltságát megszüntetve békeszerető és jogszerű állam kíván lenni. Hogy ezt a bizalmat megszerezzük, mindenekelőtt becsületesnek, nyíltnak és békülékenynek kell mutatkoznunk a

vitás és kellemetlen esetekben. Ezt a receptet követtem – nemegyszer személyes idegenkedésem ellenére – Schnäbele (1887 április), Boulanger és Kaufmann (1887 szeptember) esetében, Spanyolországgal szemben a Karolinák kérdésében, az USA-val Samoában, és gyanítom, hogy azok az alkalmak, amikor megmutathatjuk, hogy megbékéltek és békeszeretők vagyunk, a jövőben sem fognak hiányozni. Hivatali időm alatt három háborúba keveredtem bele, a dán, a cseh és a francia háborúba, de mindegyik alkalommal előbb meggyőződtem arról, hogy a háború győzelem esetén meghozza az áldozathoz méltó eredményt – amely minden háború követelménye –, bár ez az áldozat ma sokkal nagyobb, mint a múlt században volt. Ha bármelyik háború után zavarban lettem volna, hogy számunkra kedvező békefeltételeket gondoljunk ki, akkor – amíg anyagilag nem voltunk érintve – nehezen győzhettek volna meg az áldozat szükségességéről. A nemzetközi ellentéteket, amelyeket csak népháború oldhat meg, sohasem a göttingai diákillemtan és a személyes menzura becsület szemszögéből szemléltem, hanem mindig azt mérlegeltem, hogy hogyan hatnak azok a német nép igényére: hogy Európa más nagyhatalmaival egyenrangúan önálló politikát folytathasson, amennyire az a sajátos nemzeti teljesítőképesség alapján lehetséges.

A hagyományos orosz politika, amely részben vallási, részben vérbeli rokonságon alapul; az a gondolat, hogy a románokat, bolgárokat, a görögöket, sőt alkalomadtán a római katolikus szerbeket is – akik különböző néven az osztrák–magyar határ mindkét oldalán megtalálhatók – felszabadítsák a török iga alól és így Oroszországhoz kössék őket, nem vált be. Nem lehetetlen, hogy a távolabbi jövőben ezeket a törzseket erőszakosan az orosz rendszerhez csatolják, de hogy a felszabadítás önmagában nem teszi őket az orosz hatalom lekötelezettjévé, azt először a görögök bizonyították. Őket Csesmen óta (1770) Oroszország támaszpontjának tekintették, és az orosz–török háborúban 1806 és 1812 között a császári orosz politika céljai változatlannak látszottak. Hogy a Hetaireia vállalkozásai a már nyugaton is népszerű ypszilantis felkelés és a görögösített keleti politikának a fanarióták által közvetített hulláma idején a különböző orosz áramlatok – Arakcsejevtől a dekabristákig – egységes beleegyezését bírták-e, teljesen mindegy, mindenesetre az orosz felszabadító politika első állomása, a görög – nem átütő, de csalódás volt Oroszország számára. A görög felszabadító politika Navarinónál és Navarinó óta (1827. október 20.) az oroszok szemében is megszűnt orosz sajátosság lenni. Sokáig tartott, amíg az orosz kabinet ebből a kritikus eredményből levonta a megfelelő következtetést. Az orosz kormánykerék túl súlyos ahhoz, hogy egy kézlegyintésre könnyedén kövesse a politika irányváltását. Tovább folyt a felszabadítás, és a románok, a szerbek és a bolgárok ugyanúgy viselkedtek, mint a görögök. Ezek a népek készségesen elfogadták Oroszország segítségét a török iga alól való felszabadulásukhoz, de szabaddá válásuk után nem mutattak semmiféle hajlandóságot sem arra, hogy elfogadják a cárt a szultán utódjának. Nem tudom, osztják-e Pétervárott azt a meggyőződésemet, hogy a cár „egyetlen barátja" Montenegro hercege, ami távoli és elszigetelt helyzetét tekintve megbocsátható, csak addig húzza fel az orosz lobogót, amíg azért pénzbeli és hatalmi ellenszolgáltatást kap; de az bizonyára Pétervárott sem ismeretlen, hogy a Vladika kész volt, és talán még most is kész arra, hogy török nagyúri hadvezérként a balkáni népek élére álljon – ha

ez a gondolat a Portánál kedvező fogadtatásra és támogatásra talál –, hogy Montenegro hasznára legyen.

Ha Pétervárott az eddigi melléfogásokból levonják a helyes következtetést és praktikusan akarnak eljárni, akkor az lenne természetes, ha olyan kevésbé fantasztikus lépéseket tennének, amelyek ezredekkel és ágyúkkal elérhetők. A történelmileg poetikus megoldásnak pedig, amely Katalin cárnő előtt lebegett, amikor második unokájának a Konstantin nevet adta, nincs hagyománya. A felszabadított népek nem hálásak, hanem igényeik vannak, és úgy gondolom, hogy a mai realisztikus időkben az orosz politika inkább technikailag, mint lendületesen fogja kezelni a keleti kérdést. Első gyakorlati lépésként a Keleten való erődemonstrációhoz a Fekete-tengert kell biztosítani. Ha sikerül lövegekkel és torpedókkal elérni a Boszporusz lezárását, akkor Oroszország déli partja védettebb lesz, mint a balti partvidék, ahol a krími háborúban a megfontolt angol–francia flotta nem nagyon tudott ártani.

Beválhat az orosz kabinet számítása, ha először a Fekete-tenger lezárását helyezi kilátásba, és ehhez hízelgéssel, pénzzel és hatalommal sikerül megnyernie a szultánt is. Ha a Porta védekezik Oroszország barátságos közeledése ellen és a fenyegető hatalom ellen kardot ránt, akkor valószínűleg Oroszországot a másik oldalról is megtámadják, és ez esetben csapatainak a nyugati határon való összevonására lehet számítani. Ha sikerül a Boszporusz lezárását szívélyes egyetértésben elérni, akkor talán azok a hatalmak, akiket ez hátrányosan érint, ideiglenesen nyugton maradnak, mert mindegyik a másik kezdeményezésére és Franciaország elhatározására vár majd. Nekünk sokkal inkább érdekünk, mint a többi hatalomnak, hogy Oroszországot dél felé tereljük; sőt, azt mondhatjuk, hogy az segítené érdekeink érvényesítését. Egy újabb, Oroszország által megkötött csomó kibogozásakor mi tovább várhatunk, mint a többiek.

Fordította: **Pingiczer Klára**

A történelem a múlt életének a megértése

Beszélgetés Vermes Gáborral

Vermes Gábor Budapesten született 1933-ban, gimnáziumi tanulmányait a Berzsenyi, majd a Trefort utcai mintagimnáziumban végezte. 1952-1956 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem geológus szakán tanult. 1956 novemberében elhagyta az országot. 1957 februárjától geológusként dolgozott az Egyesült Államokban. 1958 szeptemberétől a Stanford Universityn történelmet hallgatott; 1961-ben Master Degree-t szerzett; 1962-ben letette doktori vizsgáját; 1966-ra fejezte be doktori disszertációját, melynek témája Tisza István politikai pályafutása volt. 1972 óta a Rutgers University tanára. 1985-ben jelent meg *István Tisza. The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist* című könyve, mely *Tisza István* címmel 1994-ben jelent meg magyar nyelven a Századvég Kiadó gondozásában.

Történésszé válni a legtöbb kutató számára egy fiatalkorban elindult folyamat, amelynek a logikája mintegy viszi magával az illetőt, ennek a folyamatnak az első eleme az, hogy az ember az egyetemre bekerül és történelmet tanul. Az Ön esetében ez sokkal kevésbé magától értetődő választás volt Amerikában. Milyen tényezők vezették érdeklődését a történelem felé?

Mindig is a történelem érdekelt, s mióta az eszemet tudom, történész akartam lenni. A Rákosi-korszakban azonban nem volt kedvem a történelemhez, ezért orientálódtam a természettudományok felé, ahol – talán a genetikát kivéve – véges határai voltak annak, hogy mennyi ideológiát és politikát lehetett ezekbe a tudományokba belesajtolni. Ez a fajta orientálódás akkor egész általános jelenség volt, sok eredetileg humán érdeklődésű barátom választotta ugyanezt az utat. A geológia mellett az szólt, hogy itt volt a legkevesebb matematika, és persze kalandosnak is hangzott. Azután be is beszéltem magamnak, hogy én azt akarom csinálni, hiszen az ember nem akarja mint mártír leélni az életét. Éppen 1956. október 22-én kaptam kézhez a diplomámat, novemberben jutottam el Ausztriába mint menekült, majd pár hónapos tábori lét után 1957 februárjában kerültem ki Amerikába. Ott nem mindjárt, de másfél év után rájöttem, hogy ha tényleg azt akarom csinálni, amit szeretek, akkor pályát kell változtatnom. Óriási szerencsével kaptam egy ösztöndíjat, és felvettek a Stanford Universityre. Kezdetben nagyon keményen kellett dolgozni, az első évre például kaptam 1500 dollár ösztöndíjat, amiből 1000 dollárt mindjárt ki is kellett fizetnem a tandíjra, akkor egyszerre mindig 3-4 állásom is volt. Azután sikerült magasabb ösztöndíjat kapnom, illetve egy úgynevezett „teaching assistant" posztot, ami annyit jelent, hogy egy tanár mellett kell segítkezni, dolgozatokat javítani, sőt még osztályozni is. Volt olyan osztály például, ahol én magam is felvettem azt a tárgyat, közben pedig osztályoztam a társaim dolgozatait – furcsa rendszer ez. Egyszer például egy

szemeszter elején egy kínai professzorhoz osztottak be. Ő megkérdezte tőlem, értek-e valamit a kínai történelemhez, én mondtam, hogy egyáltalán nem. Hát, akkor lehetetlen, hogy segítkezzen nekem – válaszolta. Én meg megrémültem, hogy elvesztem ezt a pénzt, ő ezt látta rajtam, s mondta, ha osztályozásra nem is tud felhasználni engem, de majd a könyvtárba elküld utána nézni ennek-annak. Így azután megtarthattam ezt a helyet, sőt nagyon jó viszonyba is kerültünk, mivel személyes kapcsolataimon keresztül sikerült egy biciklit szereznem neki, amire nagyon vágyott.

Az egyetemen kitűnő professzori gárda volt, a mentorom egy szerb származású amerikai volt: Wayne Vucinich, aki egyesítette magában a kitűnő történészi kvalitásokat az életművészettel. Mindenekelőtt mindenkinek meg kellett jelennie a partyain, s ha már megszerette egy diákját, akkor annak őt nem professzornak, hanem „uncle"-nak, azaz nagybácsinak kellett szólítania. Tényleg úgy kezelte kedvenc graduate diákjait, mint saját családtagjait. Szakterülete a balkáni történelem volt, ő maga is Hercegovinából származott, bár már Amerikában született, de rokonokhoz visszakerült oda, s csak később telepedett le újra Amerikában. Nagy szerb patrióta volt, de egyben a délszláv egység híve is, akinek, tudom, nagyon fájnak a jelenlegi szörnyűségek. Vucinich-en kívül az egyetemen tanított még Gordon Craig (modern német történelem), Gordon Wright (modern francia történelem), Thomas Bailey (USA diplomácia történet).

Én persze az itteni mentalitásommal kezdtem el a tanulmányaimat, és azt hittem, hogy ott is szépen el kell kezdeni az elejétől, az ókortól kezdve. Így először görög történelmet, majd középkort hallgattam, míg valaki fel nem világosított, hogy ott az ilyen alapos sorrendre nincs szükség. Enélkül talán még mindig ott lennék, a tizenhetedik századig azért már biztosan eljutottam volna. Azután főleg modern történelmet tanultam, a fő hangsúlyt Kelet-Európa, a Balkán és Magyarország története adta.

Akik már történeti tanulmányokkal a hátuk mögött hagyják el Magyarországot, talán érthető, hogy kinn is magyar történeti témáknál maradnak. Mi indokolta az Ön esetében ezt a döntést?

Az amerikai egyetemi élet az ötvenes évek vége előtt aránylag szűk körű volt, elsősorban elitképzés folyt, legalábbis a bölcsészkarokon. Azután azonban megkezdődött egy robbanásszerűen gyors fejlődés, ebben pedig a hidegháború nagy szerepet játszott. Amikor a szovjetek fellőtték az első szputnyikot 1958-ban, az az amerikaiakat rettenetesen megrázta, úgy érezték, hogy elvesztik a hidegháborút az oroszokkal szemben a tudományban. Ezután szinte egyik napról a másikra óriási pénzeket pumpáltak bele az egyetemekbe. Ez egybeesett egy nagyon nagy létszámú generáció, a háború utáni „baby boom" időszakában születettek jelentkezésével az egyetemeken. Az 1960-as években az egyetemek fantasztikus méretekben növekedtek. Ennek következtében az egyetemi oktatóként, kutatóként elhelyezkedés esélyei is rendkívül kedvezőek voltak, mindenféle specializációban is lehetőség kínálkozott erre. Az, ha valaki magyar történelemmel akart foglalkozni, nem jelentett hátrányt, mert ha valaki más, mondjuk, indonéz történelmet akart tanítani, arra is volt igény. Kezdő tanár koromban például jöttek hozzám kiadók, és könyörögtek, hogy írjak könyvet Közép- vagy Kelet-Európáról, a

fellendülés ugyanis a könyvkiadást is érintette, s nem volt elég ember, aki könyvet írjon, dehát persze egyáltalán nem voltam még felkészülve ilyen feladatra. Ebben a légkörben teljesen magától értetődő volt, hogy magyar történelem lesz a témám, mi lenne más. Az egyébként nemcsak a kinn lévő magyar származású történészeket jellemzi, hogy fő kutatási területként saját nemzeti történelmüket választják, igaz ez a többi kelet-európai nemzet Amerikában élő tudósaira is. Az én személyes választásomat illetően most már azt hiszem – noha ez akkor nem volt bennem tudatos –, tudat alatt az is szerepet játszott a döntésben, hogy folytonossá tegyem és megszilárdítsam az érzelmi kötődésemet Magyarország felé.

Várdy Béla 1973-ban azt írta Magyarságtudomány az észak-amerikai egyetemeken és főiskolákon című írásában, hogy a Habsburg-kutatás központja az 1960-as években Észak-Amerika lett, mivel a térség egyetlen nemzeti történetírása sem volt képes felülemelkedni nemzeti provincializmusán, s ezért nem volt képes a Monarchia valódi össztörténetét megírni. Mi a helyzet ma ebben a vonatkozásban: hogyan húzható meg a térség nemzeti történetírásainak mérlege; hogyan állnak Amerikában a Monarchia-, illetve a hungarológiai kutatások?

Valóban igaz az, hogy az 1960-as években Amerika lett a Habsburg-kutatások központja, és az indoklással is egyetértek. Ma már, azt hiszem, elmondhatjuk, hogy Közép-, Kelet-Európa térségében a nemzeti történetírásokon belül a tényleg jó történészek már felül tudnak emelkedni a szűk nemzeti nézőponton, és európai szinten állnak. Amerikában a baj most már az, hogy a térség tudósai szinte kivétel nélkül emigránsok, mint jómagam. Ez ugyan eddig is így volt, de ez az emigráns generáció kezd kiöregedni. Súlyosbítja ezt az a tényező, hogy az előbb már említett nagy egyetemi fellendülés a hatvanas évek végén megrekedt, így azután ma, mondjuk, politológiából és közgazdaságtanból még el lehet helyezkedni, ha valaki Kelet-Európa specialista, de az egyetemi recesszió a történészeknél cseh, magyar stb. specializációval már nemigen teszi lehetővé az egyetemi állásszerzést. Ezért nincs utánpótlás, illetve csak nagyon csekély. Persze azért mindig van egy-két bátor amerikai is, aki beleveti magát a térség kutatásába. Amerikában azonban, mint egy mindentől távol eső kontinensen, az érdeklődés meglehetősen hullámzó, de ha Európa felé irányul, az akkor is inkább Nyugat-Európát jelenti számukra, amellyel tradicionálisan kapcsolatban álltak, illetve jelentős számukra Ázsia is, ahol megint csak számottevő amerikai érdekek vannak jelen. Kelet-Európa kiesik az érdeklődés fő látóteréből, ezért is lehet ennek a területnek a kutatása elsősorban emigráns történészek területe. Nem hiszem, hogy a hungarológia ki fog halni Amerikában, de nem valószínű, hogy az 1960-as évek aranykora ebben a tekintetben valaha is vissza fog térni.

Annak, hogy én kinn foglalkozom magyar történelemmel, vannak előnyei és hátrányai is. Az előnye az, hogy mintegy laboratóriumi körülmények között, „tisztán", külső befolyások és benyomások nélkül tudok gondolkodni az adott történeti problémákról; az óriási hátrány viszont az, hogy témámat, problémáimat nincs kivel átbeszélni. A Tisza-könyvnek az első változata például már a hetvenes évek vége felé elkészült, ki is nyomtatták volna, kinti amerikai kollégáimnak tetszett is, én azonban eljöttem Magyarországra,

megmutattam a kéziratot egy barátomnak, aki nagyon udvariasan, de megmondta, hogy nem jó, és ezek után még jónéhány év eltelt a könyv átdolgozott kiadásának megjelenéséig.

Milyen tényezők fordították figyelmét Tisza István pályájának vizsgálata felé?

Tiszával tényleg hosszú ideig mintegy együtt éltem. Erről hadd mondjak el egy személyes történetet. Amikor a hetvenes évek végén a könyv első változatát írtam, élet-halál kérdése volt, hogy elkészüljek vele, mivel attól függött a véglegesítésem az egyetemen. Kora reggeltől késő estig ezen dolgoztam, már annál a fejezetnél tartottam, amelynek a végén megölik őt. Jött haza a feleségem a munkából és azt kérdezte: Meghalt már? Nem, nem még nem halt meg. Még néhány dolgot meg kell néznem – válaszoltam. És ez így ment napról-napra. Egyszercsak rádöbbentem, hogy olyan sokáig éltem már vele együtt, hogy húztam-halasztottam a dolgot, mert megölni nem voltam képes. Persze egy bizonyos idő után, ha szomorúan is, de elkövettem a „bűntényt".

A témaválasztás története a következő: 1960 nyarán az egyetemen kaptam egy állást egy nagyon furcsa kutatási program keretén belül. Ottani politológusok kitalálták az ún. „conflict project" programot, amelyet milliókkal finanszírozott az amerikai haditengerészet. Ennek lényege az volt, hogy sok embert bíztak meg azzal, tanulmányozzuk át a nagy háborúkat megelőző hónapok diplomáciai és más jellegű iratanyagát. Ugyanis, szólt az elképzelés, ha megrajzolják a harag és a frusztráció görbéjét, és a kettő metszi egymást, akkor megkapjuk a háború kitörésének időpontját. Ha például olvasom a Pravdát, és megrajzolom a görbéket, meg tudom majd jósolni a harmadik világháború kitörésének időpontját. Ez persze nagy butaság, ezt már akkor is tudtam, pedig még nem voltam egy kitanult történész. Ferenc Ferdinánd meggyilkolása után például néhány napig dühösek voltak az emberek, de nem sokkal utána a legtöbb kortárs számára feledésbe merült a merénylet. Arról nem is beszélve, hogy a diplomaták egyébként sem azt írják, amit tényleg gondolnak. A pénzre azonban szükségem volt, így engem beosztottak az 1914-es csoportba, ott kellett üldögélnem, olvasnom a diplomáciai iratokat és kiszedni belőlük a haragra és a frusztrációra utaló szavakat. Ezekben persze nagyon sokszor fordult elő Tisza neve, ez adta az ötletet, hogy Tiszát válasszam disszertációm témájául.

Egyébként meg vagyok arról győződve, hogy egy történésznek a szakmájához nem elég, hogy megtanulja, amit kell – az is fontos, de nem elegendő. A történelem valahogyan a múlt életének a megértése, s ahogy az ember öregszik és tapasztaltabbá válik, talán úgy élesedik a meglátása is. Például az én esetemben össze nem lehet hasonlítani a disszertációt és a későbbi Tisza könyvemet, mintha nem is ugyanaz az ember írta volna. Pedig a professzorom mondta, hogy most ezt gyorsan ki kell adni könyv formájában, bennem azonban valami nagyon tiltakozott, és mennyire igazam volt, mert nem évek, hanem évtizedek kellettek ahhoz, hogy kiforrjanak bennem a gondolatok. Sajnos az amerikai egyetemeken a hatvanas években átvették az ipari rendszert: termelni kell; egy kissé mechanisztikusan gondolkodnak, és így azután gyártódnak a könyvek mintegy futószalagon, s nem gondolnak arra, hogy egy igazán jó történelmi munkához nagyon sok keresgélés, vakvá-

gány és élettapasztalat is kell. Ami persze nem jelenti azt, hogy fiatalon egyáltalán nem lehet jó történelmi munkát írni, de használ, ha az ember egy kicsit ül rajta, vár és gondolkodik. Amikor a már fent említett pesti barátom mondta, hogy szerinte nem jó az első változat, a könyv teljes átírása mellett döntöttem, ami igen nehéz döntés volt.

Pályájának eddigi szakaszát a dualizmus kutatásának szentelte. Írásait olvasva az a benyomásom, hogy a Monarchia politikusainak lehetséges mozgásterét illetően mintha változott volna véleménye az elmúlt két évtizedben. 1971-ben még azt írta, a birodalmat föderalizálni kellett volna, a Tisza-könyvben pedig már azt fejtegeti, épp a dualizmus története és történelmi megsemmisülése mutatja, hogy a birodalmat nem lehetett föderalista alapon működtetni, hiszen a dualizmus maga is két állam közöti föderalisztikus elveken nyugodott. Milyen motívumok formálták véleményét e két évtizedben?

Ez is annak illusztrációja lehet, hogy az ember fejlődik és a meglátásai mélyülnek. Az 1970-es évek elején még hittem abban, hogy az emberi ráció győzni tud az emberi butaság felett. Ez persze megtörténhet, de később arra jöttem rá, hogy ha egy nemzetben mélyen gyökerező félelmek és aggályok vannak, akkor azt egyedül okos szóval, propagandával, rábeszéléssel nem lehet legyőzni. Minél többet tudok a magyar történelemről, annál inkább úgy érzem, a félelem: kis nemzetként, egyedül elveszünk a szláv és német tengerben, nagyon mélyen gyökerezett félelem volt. A fenyegetettség tudat nem speciálisan magyar, de még csak nem is pusztán kelet-európai jelenség, minden kis népnél megtalálhatjuk, amely valamely nagyhatalom árnyékában él, vagy úgy érzi, hogy körül van véve ellenségekkel. A föderalizmus elméletben ezt a félelmet semlegesítette volna, de csak elméletben, hiszen valójában az emberek a magyar esetben például a föderációban azt látták volna, hogy egy olyan képződmény jön létre, amelyben szláv és német túlsúly van, s ez egész egyszerűen elfogadhatatlan lett volna számukra. Tehát teljesen elméleti gondolkodásra vall azt mondani, hogy de jó lett volna, ha... Ezért nem szeretem én az olyan fogalmak használatát, mint például eltorzult alkat stb. – az ember nem ítélheti meg visszafelé a történelmet; nem lehet azt mondani: az emberek miért nem gondolkodtak 1867-ben racionálisabban, s miért nem látták, hogy a Monarchia össze fog omolni. Hát nem látták. Az emberek egy korszakban sem csak a saját eszük és anyagi érdekeik szerint cselekednek. Ha valamely megoldás a félelmet lecsillapítja, akkor azt a megoldást fogják választani – a kiegyezés is ebben az értelemben valamiféle biztonságérzetet adott, de csak addig, míg fennmaradt a dualista viszony. A következmények ismeretében visszamenőleg nem lehet számonkérni döntéseket egy adott kor embereitől, hiszen ezek a döntések nem csak hideg, hosszú távra tekintő érdekkalkuláción, hanem tömeglélektani motivációkon is alapszanak. Ebben a kontextusban a politikai vezető személyiségnek nagyon is korlátozott a mozgástere. Vegyük például a dualizmus történetét. Óriási handabandázás folyt a kormány és az ellenzék között. Mi történik, amikor az ellenzék kerül uralomra 1906-ban? Semmi. Nem vagyok elvben determinista, hiszen egy erős vezető személyiség jelentős befolyást gyakorolhat korára, és mindig meg kell vizsgálni, hogy egy adott esetben létezhettek-e reális alternatívák, de bizonyos meghatározott térben és időben igenis érvényesül valamiféle determinizmus.

Ebben az erőtérben Tisza Istvánt kiemelte kortársai közül mindenekelőtt az egyénisége, és az, hogy nagyon jól képviseli azt az ellentmondást, ami a korban még nagyon sokakban fellelhető: egyrészt határozottan a modernizáció, az iparosodás és városiasodás híve lesz, de ugyanakkor úgy képzelte, hogy ez együtt létezhet a régi hierarchikus, premodern társadalommal. Egy darabig még sikeres is volt ez a fából vaskarika program – egyszerre liberális és konzervatív, progresszív és reakciós, ez a program omlott azután össze 1918-ban. Másrészt személyiségében megtalálhatjuk a reálpolitikust, aki józanul mérte fel a veszélyeket, sohasem hitte, hogy Magyarország túl van már a veszélyponton, ezért ellenezte a magyar birodalom gondolatát, s ezért akarta a közös hadsereg ügyét is támogatni. Ugyanakkor a társadalmi és nemzetiségi konfliktusoktól mentes nemzeti egység illúziójára építő, utopisztikus elemekkel is vegyített szemléletmód jellemezte. Életpályájának tragédiája nem valamiféle erkölcsi fogyatékosságból következik, hanem abból, hogy egy bizonyos kritikus ponton az ország külső és a társadalom belső realitásai valósággal lehengerelték azt az általa képviselt értékítéletet, melynek nem erkölcsi tartalma, hanem valóságérzete hiányos és felemás. Tisza Arisztotelész *Poétikájának* értelmében tragikus hős: szerencsétlenségét nem bűn, hanem az értékítélet hiányossága okozta.

Ugyanakkor a 48-asok politikája, Károlyi Mihályt is beleértve, teljesen elhibázott, irreális volt: félre akarták söpörni az osztrákokat, már amennyire lehetett, de ugyanakkor megőrizni kívánták Nagymagyarországot, ami egyidejű programként teljesen irreális volt. Nem vették észre, hogy az osztrák-magyar közösségben valamit a magyaroknak is kell adni ahhoz, hogy az osztrákok is vállalják ezt a szövetséget. Nagymagyarországot a progresszió, Jásziék sem akarták feladni, a föderációs elképzelések is csak 1918-ban jelentkeztek, de azok szintén illuzórikusak voltak, mivel nem vették figyelembe egyrészről a magyarok már említett félelmeit, másrészről pedig a nem-magyarok igényeit. A könyvemben is említettem azt a példát, hogy Benedek Marcell, aki nagyon is a progresszió fiataljaihoz tartozott, emlékirataiban leírja, hogy a háború alatt kezébe került egy térkép a megcsonkított Magyarország tervével, és zokogásban tört ki. Nem volt senki, aki ne Nagymagyarország kereteiben gondolkozott volna. Azt viszont csak osztrák garanciával, erős kormányhatalom, valamint a liberális parlamentarizmus vegyülékével lehetett fenntartani.

Mi az oka annak, hogy míg a dualizmus korában szinte mindenki a korszak politikusai közül liberálisnak tekinti magát, és ez a korszak a liberális eszmekör virágzását hozza magával, a csak néhány évvel azelőtt is magabiztosnak, életerőtől duzzadónak tűnő liberalizmus oly hirtelen teljesen összeomlik az első világháború végén és egy jó időre szinte teljesen eltűnik a magyar politikai életből?

Hogy a dualizmus idején miért volt majdnem mindenki liberális, abban nagy szerepet játszott a nemzeti történelem folytonosságának gondolata, 1848, a reformkor misztikuma, a magyar nemzet önmagáról mint szabadságszerető, szabadságáért harcoló nemzetről kialakított képe. A vezető réteg ezt részben maga is őszintén átélte, részben meg is lovagolta. Az igazság azonban az, hogy sok tekintetben ez a liberalizmus sterillé vált, így a vitalitás már nemigen jellemezte, mivel éppen a már említett félelem gátolta a társadalmi refor-

mokat, hiszen a választójog kiterjesztése nemcsak a magyar, de a szerb, román, szlovák, stb. paraszt számára is politikai jogokat adott volna. A liberalizmus tehát a dualizmus utolsó időszakára már nem volt képes újat alkotni, csak ült a megszerzett alkotmányos eredményeken, amelyek persze nem voltak megvetendőek. Hiszen Tiszára is mondták sokan, hogy ő micsoda erőszakos geszti földesúr volt, de azért őt lehetett gúnyolni a vicclapokban, le lehetett pocskondiázni a parlamentben, és semmi sem történt. A háború után viszont – érdemtelenül – a liberalizmus nyakába varrták a vesztett háborút, Trianont, és főleg azt, hogy nem újította meg a magyar társadalmat. De ez utóbbi, bár igaz, bizonyos értelemben ismét csak történelmietlen kritika, mert ha azt a bizonyos félelmet is tekintetbe vesszük, ami még a melldöngetőknél is megvolt, ha egy kicsit a felszín alá nézünk, nem volt nagy a mozgástér. Mégis annak ellenére, hogy diszkreditálódott a liberális eszme, a hagyományok megmaradtak, hiszen egészen 1944 márciusáig létezett magyar parlament, ahol még a szociáldemokraták is helyet kaptak, s a liberális tradíciók továbbélését a közelmúlt politikai, társadalmi változásaiban és a jelen eseményeiben is nyomon követhetjük.

Új kutatási programja a reformkor időszakát érinti, melyek az Önt most leginkább érdeklő történeti problémák?

Azért döntöttem a kutatási időszak változtatása mellett, mert úgy gondoltam, amit én akartam, azt már megírtam a dualizmusról. A dualizmus időszakát jellemző liberális–konzervatív konszenzus gyökerei amúgy is a reformkorig nyúlnak vissza, a Kossuth-féle liberalizmusnak is voltak bizonyos konzervatív vonásai, például a megye dicsőítése és a nemzetiségi kérdés intranzigens kezelése. Emellett én a reformkort mindig is szerettem, emberi gazdagsága és változatossága vonzott engem. Még egyetemista koromban egy nyáron elolvastam Horváth Mihály *Huszonöt év Magyarország történetéből* című háromkötetes munkáját a reformkorról, rajta keresztül nem volt nehéz bekerülni a korszak bűvkörébe. Nem akarok most újra életrajzot írni, más jellegű problémák izgatnak. Az 1830-as évek kezdetétől 1848-ig az ország gazdasági, társadalmi állapota nem sokat változott, a reformok ezt csak a felszínen érintették. Amiben viszont hihetetlen változás következett be, az a gondolkodás volt: ha elolvasunk egy újságot 1830-ból és azután egyet 1847-ből, a kifinomultságban, az érdeklődésben teljesen elütnek egymástól. Ennek okai kézenfekvőek: utazások, külső hatások befogadása – ami engem érdekel, az az, hogy hogyan dolgozták fel a korszak emberei ezeket a rájuk zúduló külföldi hatásokat. Ez a probléma a magyar helyzeten túl bizonyos értelemben általános érvényű is: hogyan alakul ki a premodern mentalitásból a modern szemléletmód. Lényegében tehát egy mentalitástörténeti munkát akarok írni. A Tisza-életrajz egy klasszikus értelemben vett politikatörténeti munka, ez az új program más jellegű forrásokat, elsősorban sokkal több sajtóanyagot igényel. A feldolgozás is némileg más, hiszen ez a téma, valaki hogyan fogad be új eszméket, hogyan dolgoz fel új benyomásokat, sokkal több kutatói intuíciót fog igényelni, ez a feladat mindenképpen a pályám legnagyobb próbatétele lesz.

A szakirodalomban ezen a területen megemlíthetem a francia Lucien Febvre-t, Jacques Le Goffot és az amerikai Robert Darntont. A magyar tör-

ténetírásban említhetem Kosáry Domokosnak a *Kossuth a reformkorban* című munkáját vagy Lackó Mihály könyvét a Kossuth és Széchenyi között folyó vitáról, amely sok pszichológiai elemet érint. A társadalomtörténet területén persze nagyon sok szakmunka megjelent a premodern társadalomból a modernbe való átmenet kérdéseit kutatva. Az amerikai Peter Stearns könyvei például olyan kérdésekkel foglalkoznak, hogy hogyan alakul ki a premodern munkásosztályból egy modern munkásosztály vagy premodern középosztályból egy modern burzsoázia. De engem a társadalomtörténeti vonatkozások kevésbé érdekelnek, inkább a tömeglélektan. Az persze igaz, hogy a sajtóra koncentrálás azt is jelenti, hogy némileg beszűkítem társadalmi szempontból a kutatás tárgyát, de például használok majd kalendáriumokat is, amelyek azért a korabeli újságoknál jóval szélesebb rétegekhez is eljutottak. A központban a nemesség áll majd, de egyáltalán nem csak a későbbi forradalom csillagai, legalább ennyire érdekelnek engem a konzervatívok is. Az újságok levelezési rovataiból nagyon sok mindent meg lehet tudni a politikai vezető szerepet nem betöltők, az átlagpolgár véleményéről is.

Két évvel ezelőtt kaptam egy Fullbright ösztöndíjat, akkor kezdtem a kutatást, ez most már a harmadik nyaram, amit Magyarországon tölthetek kutatásaimmal. Az anyaggyűjtést persze még évtizedekig lehetne folytatni, de nekem már csak egy nyár áll rendelkezésemre. Azután a vágyálom az, hogy egy év szabadságot kapjak az egyetemen, s akkor talán 1996-ban be tudnám fejezni a tervezett monográfiát.

A John Lukács könyvéről írt, a Buksz 1992-es évfolyamában megjelent cikke mutatja, hogy az Amerikában különösen erősen jelentkező posztmodern történetírói áramlattal szemben tudatosan a narrációra épülő, hagyományos történetírói iskolát képviseli. A posztmodern történetírás mennyire erős Amerikában, létrehozott-e számottevő műveket, melyek erényei és hátrányai; ezzel szemben melyek a hagyományos történetírás előnyei?

Magával a kérdésfeltevéssel némileg vitába szállnék. A posztmodern egy nagyon divatos szó, de mit is jelent a történelemben? A történetírás nem statikus, hanem állandóan változik, fejlődik, és ezek a változások mintha felgyorsultak volna az utóbbi időben. Ez azonban csak tempóbeli különbség, hiszen a történetfilozófia, történetírás dinamikája nyomon követhető az elmúlt két-háromszáz évben is. Radikális változásról csak akkor beszélhetnénk, ha mellőznénk azt, ami minden történetírás alfája és omegája: az evidenciának nem vak, de megfontolt és körültekintő tiszteletét. Lehet, hogy tautológiának fog tetszeni, de szerintem képtelenség a múltról a múlt ismerete nélkül írni vagy beszélni. Aki ezt teszi, az nem posztmodern, hanem egy rossz történész, vagy esetleg még az sem, hiszen rendszerint csak annyit hámoz ki a múltból, amennyi az előítéleteit alátámasztja, vagy pedig túlzott kételyt támaszt minden, a múltban leírt szót illetően. Ha abból indulunk ki, hogy a történelemben nincsenek megbízható források, nincsenek evidenciák, akkor szerintem az szent nihilista álláspont, melynek alapján persze nagyon könnyű elbánni a történelemmel, de ezt gyakorló történész nem fogadhatja el, és még csak történelmi távlatban gondolkodó filozófus vagy szociológus sem. Az evidenciák létének elismerésénél húzom meg saját magam számára a határvonalat: aki ezt feladja, az az én szememben már nem történész. Az

evidencia gyűjtésével természetesen a történész sohasem törekedhet teljességre, valószínűleg önmaga előítéletein sem tud teljesen úrrá lenni, sőt saját korának szemlélete is befolyásolja. Így a kép, amelyet a múltról alkot, nem az, aminek Ranke naivan hitte – a múlt reprodukciója –, hanem annak csak megközelítése. Én például ezen a nyáron mást sem csinálok, mint olvasom az 1840-es évek újságjait. Süket és vak lennék, ha érdeklődésemen és rokonszenvemen keresztül nem alakulna ki valami fogalmam arról, hogy milyenek voltak, mi jellemezte az embereket a reformkorban. Az evidenciának ez az alapos tanulmányozása, az anyaggyűjtés csak az alap. S hogy én mindezt milyen szemszögből fogom tálalni, az már teljesen tőlem függ majd. Nem egy hagyományos narrációra épülő történetírói iskola képviseletében, hanem olyan módon, ami a gyűjtött anyag természete és az én jelenlegi érdeklődésem összehangolásából fog megszületni. Nagyon érdekel például a történelem és a pszichológia közötti kapcsolat, ez valószínűleg még erőteljesebben fog tükröződni a reformkorról megírandó könyvemben, mint a Tisza-életrajzban. A kérdés tehát számomra nem az, hogy hagyományos vagy posztmodern történész vagyok-e, hanem hogy meg tudok-e majd felelni a magammal szemben támasztott követelményeknek.

Teljesen függetlenül az olyan most divatos fogalmaktól, mint posztmodern, azt jó és hasznos folyamatnak tartom, hogy a történetírás mindig fejlődik, mindig új szempontok jelentkeznek. Teljesen jogos jelenségnek tartom például most azt, hogy a női szempontot vetik fel a feminista irányzat hívei, hiszen tényleg igaz, hogy a múltban hosszú ideig ezt a szempontot sommásan mellőzték a történészek. Néhány kollégám, Norma Basch és Ian Lewis például igen érdekes kutatási témán dolgozik, egyikőjük az anyaság történetét, másikuk a nőknek a rabszolgaság intézményén belüli szerepét kutatja. Természetesen a szélsőséges interpretációkkal, melyek a történelmet kizárólag feminista nézőpontból akarják látni, nem értek egyet, de nem kétséges, hogy ennek a szempontnak a beiktatása árnyaltabbá teheti a múltról alkotott képünket. Én magam például most az újságok áttanulmányozásakor külön figyelek a nők szerepére. A reformkort nagyon izgatta ez a probléma, számtalan adat bizonyítja ezt. Néhány évvel ezelőtt még egészen biztosan én sem figyeltem volna erre külön, de ez persze nemcsak az én számlámra írható. Tisza például soha nem említi a feleségét, szinte úgy kellett kitalálnom, hogy egyáltalán létezett. Viszont a háttérbe szorítva, a színfalak mögött nagy szerepet játszottak a nők, noha a történetírás hagyományosan elhanyagolta őket. A történetírás dinamikus fejlődésének egyik kulcsa éppen az, hogy a történész belássa, mi az a hagyomány, ami elvetendő, és mi az, amit megőrizni érdemes.

Köszönöm a beszélgetést.

Szeged, 1993. július 16.

Az interjút készítette: **Deák Ágnes**

VERMES GÁBOR

A délszláv törekvések és a magyar nacionalizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában

„Európa egyetlen országában sem jelentkeznek olyan változatossággal a bonyolult és megoldásra váró problémák, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában; s ezek között nincs fontosabb és sürgetőbb a délszláv kérdésnél."[1]

Robert W. Seton-Watson, a Monarchia prominens kutatóinak egyike ezekkel a szavakkal vezette be 1911-ben megjelent *A délszláv kérdés* című könyvét *(The Southern Slav Question)*. Pontosan három évvel később a nagy horderejű szarajevói esemény hathatósan igazolta állítását, mely valójában már 1911-ben teljesen megalapozott volt; a délszláv kérdés erre az időre már egyre inkább a Monarchia Achilles-sarkává vált.

E sebezhetőség először 1903-ban mutatkozott meg, amikor Szerbiában megbukott az osztrákbarát Obrenović dinasztia, és a Karadjordjevićek új kormányrendszere nekilátott, hogy fokozatosan felszabadítsa Szerbiát a Monarchia fojtogató gazdasági és politikai gyámsága alól. Mivel a Monarchia sem megfordítani, sem feltartóztatni nem volt képes e folyamatot, Bosznia-Hercegovina annektálásával igyekezett gátat vetni Szerbia további térnyerésének. E merész akció nem hozta meg a kívánt eredményt: az annexió felszította a szerb nacionalizmust, ráadásul Ausztria-Magyarország magára vonta Oroszországnak – Szerbia új oltalmazójának – haragját. Ettől kezdve bármely összeütközés a Monarchia és Szerbia között magában hordozta egy világháború kitörésének lehetőségét.

Amikor az 1912–13-as Balkán-háborúk tovább növelték Szerbia hatalmát és tekintélyét, Bécsben a csalódottság hullámai magasra csaptak. Egy erős és magabiztos Szerbia végtére is központja lehet egy nagyobb Szerbiának, vagy akár egy Jugoszláv államnak is. Birodalmi szempontból mindkét lehetőség veszélyeztette Ausztria–Magyarország délszláv tartományainak jövőjét, s ezzel együtt a Monarchia puszta létét is. 1910-ben csaknem ötmillió délszláv, a teljes népesség megközelítően tíz százaléka élt a Monarchiában.[2] A Balkán-háborúk idejére Szerbia már elkerülhetetlenül vonzást gyakorolt nemcsak a Monarchiában élő szerbekre, de kisebb mértékben a horvátokra és a szlovénekre is. A huszadik század elején a délszláv egység már nemcsak költők álma volt, hanem politikai programként kihívást jelentett a Monarchia status quo-jával szemben.

E politikai program kibontakozása tovább fokozta Bécs aggodalmait. Heinrich Clam-Martinic gróf, az osztrák felsőház egyik befolyásos képviselője

– a későbbi miniszterelnök – 1912 novemberében a következőt mondta barátjának, a csehországi német Josef Maria Baernreithernek: „Vagy Szerbiának kell behódolnia előttünk, vagy a mi szerb-horvátainknak a szerbek előtt. Vagy az előbbi, vagy az utóbbi elkerülhetetlen – nincsen harmadik lehetőség."[3]

1913. október 3-án a közösügyi miniszterek tanácsának ülésén az osztrák miniszterelnök, Karl Stürgkh gróf és Leo Biliński pénzügyminiszter is erős nyugtalanságának adott hangot Szerbia miatt. Stürgkh azt bizonygatta, hogy egy Szerbiát megalázó leszámolás életbevágóan fontos a Monarchiának, Biliński jóslata szerint pedig egy ilyen erőpróba csak idő kérdése, mivel a szerbek csak a megfelelő pillanatra várnak, hogy birtokba vehessék a Monarchia déli tartományait. Mint általában mindig, most is a vezérkari főnök, Franz Conrad von Hötzendorf tábornok volt a legagresszívabb a meghatározó birodalmi politikusok közül: javasolta Szerbia bekebelezését a Monarchiába; lehetőleg békés úton, de ha szükséges, akkor erőszak árán is.[4]

A magyarok Bécshez képest sokkal nyugodtabban fogadták a szerbiai helyzet változásait. Baernreithert megdöbbentette a budapestiek túlzott magabiztossága, mely elárulta bizodalmukat a status quo fenntarthatóságában. „Magyarországnak, mindannak ellenére, ami a Balkánon történt – panaszkodott 1912. november 13-án –, még mindig nincs fogalma a délszláv kérdés jelentőségéről."[5]

A vezető magyar politikusok közül csak Tisza István gróf és ifj. Andrássy Gyula gróf kísérelte meg tudatosítani a katonai készenlét szükségességét. A kül- és katonapolitika fölötti aggályaikat azonban elmulasztották összekapcsolni a horvátországi és a délmagyarországi nemzetiségi kérdés reális értékelésével. Még azok a szerzők is, akik igencsak rokonszenveztek Tiszával, elismerték járatlanságát a délszláv kérdésben, s ezt alkalmanként maga Tisza is bevallotta.[6]

A magyar politikai elit leginkább azért hanyagolta el a külpolitikai kérdéseket, s különösképpen a délszláv problémát, mert a magyarok többsége független és Ausztriával egyenrangú államnak tekintette Magyarországot, s figyelmük a két ország kapcsolataira irányult. Noha nagyrészt az Ausztriával való paritás kötötte le érdeklődésüket, ez mégsem akadályozta a magyar politikusokat abban, hogy ne tulajdonítsanak terjeszkedő jelleget a magyarországi szlovák, román és német nacionalizmusnak. Ezeket „pánszlávnak", „dákorománnak" illetve „pángermánnak" kiáltották ki, azt sugalmazva, hogy bizonyos kisebbségek s a határokon túl élő nemzettársaik széleskörű kapcsolatai mögött egyfajta nemzetközi összeesküvés húzódik, mely Magyarország rombadöntésére irányul. Ha a magyarok többet foglalkoztak volna azokkal a kisebbségek lakta vidékekkel, ahol a lehetséges külső támogatás a legfenyegetőbbnek tűnt, akkor a 20. század első felében mindinkább a délszláv tartományok kerültek volna a figyelem előterébe. E területek végtére is közel voltak a Balkánhoz, az ingatag nemzeti politikák térségéhez és az európai nagyhatalmi versengés keresztútjához. Ehelyett a magyarok úgy hitték, hogy a horvátok és a szerbek Magyarországon belül viszonylag nyugodt és zárt keretek között élnek. Ez a felfogás magyarázatot ad arra, hogy a magyar elit miért fordított oly kevés figyelmet rájuk, s ezzel együtt miért tudott oly keveset róluk. E nyilvánvaló paradoxon feloldására irányuló kísérlet fényt derít

nemcsak a magyar nacionalista felfogás furcsaságára, de a délszláv törekvések és a magyar nacionalizmus kölcsönhatásának természetére is.

A magyarok félelmei a szlávok fokozódó szolidaritás-érzésétől a 19. sz. első feléből erednek, amikor az erősödő magyar nacionalizmus nemcsak Bécs bürokratikus centralizmusával került összeütközésbe, de a horvátok, szerbek és szlovákok ébredező nacionalizmusával is. A magyar reformmozgalom liberális célokért harcolt a társadalmi és politikai szférában, azonban amint összekapcsolódott a nacionalizmussal természetszerűleg együttjáró központosító törekvésekkel, a magyarok és a más nemzetiségek közötti konfliktus elkerülhetetlenné vált. A horvátok különleges esetnek számítottak, mert Szent István koronája alatt a politikai autonómia történeti jogával rendelkeztek, s ezt a magyarok is elismerték. Kossuth Lajos, aki az 1840-es évekre a magyar reformmozgalom elismert vezetőjévé vált, Horvátország esetében mindössze annyit kívánt elérni, hogy bevezessék a magyar nyelvet mint a hivatalos érintkezés eszközét a magyarok és a horvátok között. Máskülönben a horvát autonómiát továbbra is tiszteletben fogják tartani. „A horvát nemzetiség"-nek – jelentette ki egyik 1842-es beszédében – „törvényszerű alapja, históriai előzménye van. [Ugyanez nem mondható el] az illyrről, mely egy panslavisticus ábránd, jövendőre vonatkozik, s melynek a magyar szent korona birodalmában sem históriai múltja, sem jogszerű jövendője nincs."[7] Az illírizmus, amire Kossuth utalt, elsősorban nyelvi és kulturális mozgalom volt, melyet Ljudevit Gaj indított el az 1830-as években – egy olyan mozgalom, mely támogatta a délszláv egység ügyét. Az 1840-es évekre erős politikai felhangokat kapott, mivel a horvátok ellenálltak azoknak a magyar próbálkozásoknak, melyeket autonómiájukra nézve sértőnek tartottak .

A szláv testvériség eszméje közvetlenül abból a történelmi szituációból fakadt, mely szlávok millióit szakította el egymástól, tette őket reményvesztetté – gyakran nem szláv népek elnyomásának alávetve. Nem véletlen, hogy e gondolatot átvették azok a közép-európai értelmiségiek, akik olyan népekhez tartoztak, melyek nem rendelkeztek teljesen független nemzetállammal, mint például a horvátok, illetve a szlovákok és a csehek, akik nem büszkélkedhettek még területi autonóm jogokkal sem. A szláv egység ábrándja erőt és reményt adott azoknak, akik a nemzeti autonómiáért vagy a függetlenségért folytatott küzdelemben a vesztes oldalon álltak. Szlávok azonban más szláv népek elnyomása alatt is éltek, mint például a lengyelek, akik érthetően húzódoztak ettől az eszménytől. Míg mások, például a szerbek, általában véve közömbösek voltak annak ellenére, hogy közülük nagy számban éltek Horvátországban, Dalmáciában, Magyarországon és a Török Birodalomban is. Nekik ugyanis már megvolt a saját államuk, a Szerb Fejedelemség. Így a szerb újjászületés bármiféle reménye hozzákapcsolódhatott egy, már létező állam expanziójához. A *Nacertanije* – a szerbek nemzeti programja, amit Belgrádban, az 1840-es évek derekán tettek közzé – sokkal inkább „nagyszerb", mintsem pánszláv volt. Ez a megkülönböztetés – csakúgy, mint az illírizmus és a pánszlávizmus mássága – a legtöbb magyar figyelmét elkerülte; a szláv öntudat bármilyen formáját pánszlávizmusként utasították el.

A magyarok szemszögéből a pánszlávizmus fenyegetőnek tűnt, mert minden látszólagos önbizalmuk ellenére veszélyben érezték magukat: azt hitték, minden oldalról ellenség veszi körül őket. Az eltúlzott hazafias retorika

egyidejűleg erősítette és ingatta meg az önmagukba vetett hitüket. A magyar szupremáciát éltető frázisok biztos támpontot nyújtottak egy bizonytalan világban. Másrészről nemzeti ellenfeleik fellengzős szólamai csak fokozták a magyarok veszélyeztetettség-érzését, pontosan azért, mert az ő retorikájukat ugyanolyan komolyan vették, mint amennyire hittek a sajátjukban.

Így a 19. század közepén a magyarok a pánszlávizmust rettenetes ördögi erőnek tekintették, különösen azért, mert a hatalmas Orosz Birodalmat feltételezték a mozgalom mögött. Wesselényi Miklós báró – liberális reformer és Kossuth barátja – fenyegető következtetéseket vont le abból a tényből, hogy a magyarok síkságon élnek: biztos volt abban, hogy a környező hegyekben élő szlávok már készülődnek a végső összecsapásra. Magyarországot egy hegy lábánál álló kis kunyhóhoz hasonlította, mely folyamatosan ki van téve a lavinaveszélynek. Úgy vélte, hogy Magyarországot sokkal végzetesebben fenyegetik a szlávok, mint Európa bármely más országát. „Hazám, nemzetem – fakadt ki –, léted vagy nem-léted kérdése forog fenn; – ébredj és tegyél, – vagy veszni fogsz!"[8]

S valóban, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt úgy tűnt, a magyarok legsötétebb félelmei öltenek testet. A Kossuth katonái ellen harcoló osztrák csapatokat nemcsak a horvát hadsereg támogatotta, hanem a szerb és a szlovák felkelők is. A rövid életű magyar függetlenségnek pedig I. Miklós cár serege vetett véget. De alig húsz év múlva – a történelem iróniájaként – Magyarország Ausztriával egyenlő rangra emelkedett, míg a szerbek, szlovákok s kisebb mértékben a horvátok is újra alárendelődtek a magyar államnak.

Kétségtelen, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény teljes jogegyenlőséget biztosított minden magyar állampolgárnak, tekintet nélkül etnikai hovatartozására. Azon túl, hogy a törvény az egységes magyar politikai nemzet létét hangsúlyozta, megengedett bizonyos autonóm jogokat a nem magyar nemzetiségűeknek is, főleg kulturális és oktatási ügyekben. Sajnos a Budapest vezetése alatt megvalósulandó kulturális pluralizmus gondolatát – melyet Deák Ferenc és Eötvös József báró, a nemzetiségi törvény szorgalmazói képviseltek – nem lehetett fenntartani. A nemzeti kisebbségek vezetői ugyanis nem tartották kielégítőnek a magyar engedményeket. A magyar közvéleményt és a hivatalos politikát pedig keserű érzésekkel töltötte el az, amit a nemzetiségiek múltbeli árulásának és a nekik tett magyar engedmények visszautasításának tekintettek, s egy olyan Magyarország létrehozására törekedtek, mely kizárólagos magyar szupremácián alapul.

E gyorsan változó keretek között a horvátok megtartották különleges helyzetüket. Eötvös József báró az általánosan elfogadott magyar felfogást juttatta kifejezésre, mikor 1865-ben azt állította, hogy a Magyarország és Horvátország közötti nézetkülönbség olyan politikai kérdésekre vezethető vissza, amelyeket egy kölcsönösen kielégítő alkotmányos megállapodás megoldhat.[9] Az 1868-as *Nagodba* volt hivatott eleget tenni e feladatnak, mely a törvényhozásban, a belügyekben, az igazságszolgáltatásban és az oktatási ügyekben autonómiát biztosított Horvátországnak, míg a gazdasági és pénzügyeket közös – de inkább magyar – ellenőrzés alá vonta. Ráadásul a horvát kormányzat vezetőjét, a bánt – aki a magyar kormánynak tartozott felelősséggel –, az uralkodó nevezte ki a magyar miniszterelnök javaslata alapján.

A felszíni hasonlóságok ellenére a *Nagodbát* nem lehet az 1867-es

Ausztria és Magyarország közötti *kiegyezés* másolatának tekinteni. A *Nagodba* nem az egyenlők közötti paritás elvén nyugodott, hanem kompromisszum volt az egységes magyar állam és a horvát történelmi jogok között; egy olyan kompromisszum, mely nagyon is a túlsúlyban levő fél érdekeit szolgálta. Ez az egyensúlyhiány vezetett a későbbi horvát politikai mozgalmak egyenlőséget követelő célkitűzéséig, míg a magyarok hajthatatlanok maradtak és ellenálltak a horvát autonómia bármilyen további kibővítésének.

Magyar szempontból mindenféle horvát kísérlet, mely a status quo megváltoztatására irányult, Horvátország alkotmányos állapotát kívánta módosítani. A magyar politikai hagyomány mereven jogi és alkotmányos szempontokat tartott szem előtt; s e jogászias hangnem jellemezte az Ausztriával szemben állandóan hangoztatott panaszokat 1867 előtt és után is. Bár e sérelmeket szenvedélyes hazafias érzés táplálta, mégis szabatos jogi nyelvet használtak, mert úgy vélték, hogy ez átható erővel és méltósággal ruházza fel azokat. Magyarországon valamennyi nemzetiség politikai mozgalma átvette ezt a hagyományt, következésképp kérelmeiket, panaszaikat, petícióikat túlzott gondossággal megfogalmazott jogi érvekkel látták el. Mindemellett – történelmi jogaiknak és politikai autonómiájuknak köszönhetően – egyedül a horvátoknak volt esélyük arra, hogy olyan érvekkel álljanak elő, amelyeket még ha vissza is utasítottak Budapesten, bizonyos fokú tisztelettel kezeltek.

A horvát-magyar viszony hangsúlyozottan jogi és alkotmányos jellege magyarázza a magyarok magabiztosságát: a kapcsolat paraméterei körülhatároltak voltak, a párbeszéd pedig ismerős nyelven folyt. A *Nagodba*, ez az írásba fektetett, aláírt és jóváhagyott megállapodás bármely adott kérdésben a magyar nemzeti államhoz való hűség, illetve az attól való eltávolodás mércéjéül szolgálhatott.

Ez a magabiztosság elképzelhetetlen lett volna akkor, ha az illír délszláv gondolat tovább erősödik Horvátországban, de ez nem így történt. Az 1867-es kiegyezés és a bécsi föderalista elveket valló Hohenwart-kabinet összeomlása után nem volt valós remény a délszláv egységre a Monarchián belül, még kevésbé azon kívül. Ennek ellenére az eszmét – bár vonzereje gyorsan csökkent – olyan kiváló férfiak tartották életben, mint Strossmayer püspök és Franjo Rački kanonok. Eltekintve megvalósíthatatlanságától, a délszláv egység ügyét eleve zátonyra futtatta a horvátok és szerbek közötti vallási és etnikai viszálykodás, amely azonnal fellobbant, amint az erőviszonyok alakulása elhomályosította az egységgondolatot. A nemzeti önérdek követelése, ha nem is hozott gyakorlati eredményeket, legalább úgy tűnt, hogy a nemzeti önbecsülés nagyobb hasznára válhat. Ebből a fontos szempontból a magyarok nemcsak az ellenfél, de a követendő minta szerepét is betöltötték.

Ante Starčević Jogpártja támogatta a heves horvát nacionalizmust. Magyar-, Habsburg- és szerbellenessége népszerűvé tette, mivel egyre csökkent annak a reménye, hogy a *Nagodbán* bármilyen radikális változtatást lehet tenni. Ez különösen akkor vált érezhetővé, amikor 1881-ben a katonai határőrvidéket hozzácsatolták Horvátországhoz. E területen a birodalmi hadsereg közvetlen irányítása alatt szerb és horvát katonáskodó közösségek éltek – így ez az akció jelentős mértékben növelte a horvátországi szerbek létszámát, s fokozta a súrlódásokat a horvát többség és a szerb kisebbség között.

A választójog szigorú korlátozása, s a választások körüli manipulációk a

Jogpártot folyamatosan ellenzékben tartották. A horvát nacionalizmus nem okozott riadalmat Budapesten, mert a magyar politikusok olyan ismert jelenségnek tekintették, amely teljesen az ellenőrzésük alatt áll. Bár a horvátok makacs elzárkózása bosszúságot okozott a magyar hatóságoknak, a horvát nacionalizmus megnyugtatta őket afelől, hogy milyen roppant nehézségekkel kell bármely délszláv egységet hirdető mozgalomnak szembenéznie. Ráadásul a magyar parlament horvát képviselői általában gondosan kiválogatott, jelentéktelen emberekből álltak; engedelmességükkel magyar képviselőtársaik figyelmét nemigen keltették fel. „Hátul a karzat alatt, külön fészkekre osztva – írta Mikszáth Kálmán a magyar parlament szatirikus rajzában – ülnek a hadakozó szászok és horvátok. Mit mondjunk az utóbbiakról? Azt, hogy egy horvát, két horvát, három horvát, – negyven horvát. És ezzel minden ki van merítve."[10]

A feszültség Magyarország és Horvátország között 1883-ban robbant ki, amikor a magyar kormány – bizonyos magyarosító intézkedések útján – megkísérelte kiszélesíteni és megszilárdítani horvátországi fennhatóságát. E lépés nyilvánvalóan sértette a *Nagodbá*ban foglaltakat s annak szellemiségét is. A zágrábi tiltakozásokkal egyidőben Pesty Frigyes heves kirohanást intézett a horvátok ellen, akiket a magyarok ádáz ellenségeiként állított be. Megítélése szerint Horvátországnak teljesen be kellene olvadnia Magyarországba, mert „Magyarország függetlensége minden programban addig üres szó, míg a föderalizmus utolsó vára a Dráván túl el nem esik..."[11]

Pesty azonban szemmel láthatóan nem tudta befolyásolni a Horvátországra vonatkozó általános magyar vélekedést. Szilágyi Dezső, a magyar liberálisok vezéralakja ezt mondta egyik 1883-as parlamenti beszédében: „A horvátországi állapotokat úgy tekintették..., hogy ha odalenn külső színe a rendnek megvan, és ha biztosítva van az, hogy az itteni horvát képviselők a kormányra szavaznak, akkor rendben van minden Horvátországban."[12]

A feszültség alábbhagyott az új bán, Khuen-Héderváry Károly gróf kinevezésével, akinek hosszú ideig tartó hivatala alatt (1883–1903) sikerült stabilizálnia a helyzetet. Fel tudta sorakoztatni maga mögött mindazokat, akiknek valamilyen érdeke fűződött a status quo megőrzéséhez, és mesterien alkalmazta az „oszd meg és uralkodj"-elvet azzal, hogy a horvátokkal szemben a horvátországi szerbeket pártfogolta.

Khuen-Héderváry két évtizedes kormányzása tovább csökkentette a magyarok már addig is csekély érdeklődését Horvátország iránt. Igaz, az alkotmányos egység önjelölt szószólói továbbra is perlekedtek Horvátország státusza felett; ez azonban csak akadémikus kérdés volt, hiszen Horvátország teljes mértékben Magyarországtól függött. Beksics Gusztáv, a 19. század végi magyar nacionalizmus heves „bajnoka" erőteljesen bizonygatta, hogy Horvátország nem alkot államot, pusztán csak egy autonóm tartomány. Thoroczkay Viktor báró még tovább ment azzal, hogy a nemzetiségi törvényt és a *Nagodbát* is a „szentimentális liberalizmus" alkotásainak bélyegezte. Nem ismerte el továbbá gazdasági, pénzügyi és katonai téren a horvát részvétel alkotmányosságát. E szélsőséges nézet emlékeztetett ugyan Pesty korábbi állásfoglalására, de csak kivételt jelentett, s nem vált általánossá. Még Bánffy Dezső báró, a szélsőségesen soviniszta miniszterelnök (1895-1899) is elismerte közvetve Horvátország különleges státuszát, amikor megjegyezte, hogy

Horvátországnak joga van a szűkebb értelemben vett Magyarországtól elválasztó határvonalhoz, jóllehet integráns része az egységes magyar államnak.[13]

Az alkotmányjogi szempontokon túlmenően csak kevesen foglalkoztak Magyarország és Horvátország viszonyával. Bartha Miklós újságíró és parlamenti képviselő mindössze néhány cikket szentelt Horvátországnak abban az egyébként vaskos kötetben, mely a magyarországi nemzetiségiek problémáiról összegyűjtött írásait tartalmazza. Csekély számú Horvátországgal foglalkozó cikkei egyikében 1912-ben keserű szavakat használ: „Minél több kiegyezés – panaszkodik – annál több gyűlölködés... Sok kötelék fűz bennünket Horvátországhoz, mindazonáltal Horvátország nem tartozik hozzánk. Sem a posta, sem a vasút, sem a honvédség nem hozott létre érzelmi közösséget közöttünk... Köztünk és Horvátország között a lelki távolság olyan nagy, hogy mi sokkal inkább vagyunk osztrákok, mint amennyire a horvátok magyarok."[14]

Egy másik szerző, Zay Miklós gróf horvátországi magyar földbirtokos – aki szélesebb keretek között foglalkozott a horvát helyzettel –, 1893-ban egy nagyon tanulságos röpiratot írt. Khuen-Héderváry odaadó híveként a bán kormányzatát Herkuleshez hasonlította, aki elpusztította a szörnyeket és megtisztította Augiász istállóját. Zay lelkesen szólt a bán keménységet és eleganciát váltogató politikájáról. Természetesnek véve a horvátok magyarellenes érzelmeit, a következőt javasolta: „A horvát sakktáblán ügyesen kell játszani, mert körmönfont játékos az, ki szemben ül, s nem szabad nagylelkűen visszaadni a fogságba esett sakkfigurákat." Zay ezután elítélte a magyar kormányt, amiért az elhanyagolja Horvátországot. „A hajózható folyók szabályozása – írta – a magyar kormány hatáskörébe esik, mely újabb időben épp annyit végez itt, mint a Holdban vagy a Merkuron." Zay hitt Horvátország erős kézzel való kormányzásában, ugyanakkor arra is gondolt, hogy Horvátország szegényes gazdasági körülményeit fejleszteni kell. A büntető intézkedések szerinte már elavultak és nem szabad újra alkalmazni őket, különösen azért nem, mivel: „Horvátországra nemzetünk biztosabban építhet, mint némely isten hátamögötti tájak román lakóira. A horvátság mint olyan nem gravitál kifelé. A pánszláv eszme nem tudott gyökeret verni a Dráván túl. Strossmayer, a délszláv apostol is elvesztette lába alól a talajt. Starčević hívei, ezek a hamisítatlan horvát soviniszták épp oly távol állnak a szerbtől, muszkától, csehtől, morvától, akár a pápuák vagy a szingalézek."[15]

Mintha csak a magyarországi horvát és szerb közösségek közti mély szakadékot példázná az, hogy ez utóbbiak története végig a 19. században át csak alkalmanként haladt párhuzamosan a horvátországi fejleményekkel. A magyarországi szerb népesség túlnyomó része az ország déli részén, a Vajdaságban (Vojvodina) élt, mely „... a szerb oktatás és a vallási élet központja volt, ezenkívül gazdasági és társadalmi szempontból a legfejlettebb szerb közösséget testesítette meg."[16] Az 1861-es Szerb Nemzeti Kongresszus határozottan kifejezésre juttatta a vajdaságiak kollektív öntudatát, követelve az autonómia teljes visszaállítását, amely már látszat-privilégiummá sorvadt akkorra, mikor 1860-ban az uralkodó visszavonta.

Svetozar Miletić és Mihajlo Polit-Desančić vezetésével a szerbek a Monarchia első éveiben is élénk politikai tevékenységet folytattak. Voltaképpen a Szerb Nemzeti Párt és annak orgánuma, az Újvidéken (Novi Sad) kiadott *Zastava,* valamint a szerb ifjúsági szervezet, az *Omladina* együttesen

képviselte a legaktívabb és politikailag legjobban szervezett nemzeti kisebbséget az 1867-es *kiegyezés* idején.[17] Miletic állt azoknak a nem magyar – különösen román és szerb – képviselőknek az élén, akik, noha meg akarták őrizni Magyarország területi integritását, széleskörű nyelvi és politikai autonómiáért harcoltak annak keretei között. A Szerb Nemzeti Liberális Párt 1869-es nagybecskereki (Veliki Bečkerek) programja követte ezt a célt, s hangsúlyozta az együttműködés fontosságát a románok, szlovákok és szerbek között. Emellett szolidaritásukról biztosították az Ausztriában élő szlávokat és a török uralom alatt élő szerbeket is.[18]

Az 1867-es moszkvai pánszláv találkozón – abban az évben, amikor a szláv büszkeség és önérzet sérelmére megszületett az Osztrák–Magyar Monarchia –, Polit-Desančić nem győzte magasztalni Oroszországot, mint távlataiban is fontos megnyilvánulási formáját a szlávok közötti összetartozástudatnak. Amikor 1875-ben, az Oroszország által támogatott balkáni pánszláv agitáció csúcspontján felkelések robbantak ki Boszniában, majd a rövid 1876-os szerb-török háború alatt: „... a vajdasági szerbeket lelkesedés töltötte el, de gyakorlatilag semmilyen segítséget nem nyújtottak."[19] Nem nehéz rájönni tétlenségük okára: mind a magyar, mind az osztrák hatóságok szigorúan érvényre juttatták azt az elhatározásukat, hogy a Monarchia délszláv lakosait távol tartják a konfliktustól. 1876-ban Miletićet – parlamenti mentelmi jogát megsértve – letartóztatták. Bíróság elé állították felségsértés, izgatás, valamint Szerbia céljaira történő önkéntesek toborzásának vádjával, s öt év börtönbüntetésre ítélték.

Miletić eltávolítása a politika színteréről nem az egyetlen megtorló intézkedése volt a magyar kormánynak. Újvidék (Novi Sad) városi autonómiáját kormánybiztos kinevezésével nyírbálták meg 1868-ban, még az 1870-es évek közepének forrongó viszonyai előtt. Három évvel később a kormány felszámolta az *Omladinát*, majd 1872-ben egy altábornagy a magyar kormány kérésére feloszlatta a Szerb Nemzeti Kongresszust. Vádat emeltek több szerb politikus és szervezet ellen, s e vádak bővelkedtek belgrádi kapcsolatokra utaló feltételezésekben és burkolt gyanúsításokban.

Ennek ellenére, összevetve ezt a más nemzeti kisebbségek ellen felmerülő vádakkal, a magyarok szerbellenességének hangneme aránylag visszafogott volt. Valójában az elítélő „pánszláv" jelzővel szinte kizárólag a szlovákokat bélyegezték meg, a szerbekre ritkán alkalmazták. Volt egy figyelemre méltó különbség a magyar büntető akciók mértékében és általános jellegében is: a szlovák kulturális és oktatási intézmények ellen – mint pl. a Matica Slovenska és a szlovák középiskolák – hisztérikus kampányt folytattak, míg a szerbekkel szemben viszonylag elnézőek voltak. Bár a kormány 1872-ben megvonta az állami segélyt az újvidéki szerb középiskolától, ugyanakkor egy másik szerb iskola felállítását határozta el, ahol „... a tanerők helyes megválasztása által a jó érzelmű szerbeknek lehetővé tétessék gyermekeiknek anyanyelvükön jó [azaz hazafias – V. G.] szellemben való neveltetése..."[20] A régi szerb gimnáziumnak sikerült túlélnie az állami segély elvesztését, míg összesen három szlovák gimnáziumot zártak be 1874–75-ben; ez utóbbi évben a Matica Slovenskát is felszámolták.

A magyar büntető intézkedések szigorúsága leginkább azért meglepő, mert a szlovák nemzeti mozgalom voltaképpen a leggyengébbek és a legfejlet-

lenebbek egyike volt Magyarországon. A szlovák középosztály és az értelmiség egyaránt jelentéktelen volt – a nemzeti kisebbségek valamennyi vezető rétege közül leginkább ők hajlottak arra, hogy engedjenek a magyar asszimiláció nyomásának és csábításának.[21] Nem lehet párhuzamot vonni a forrongó Balkán és aközött a diplomáciai és katonai nyugalom között sem, mely Magyarország északi határai mentén, s azon túl is jellemző volt. A pánszláv propaganda természeténél fogva a Balkánon élő szlávok török uralom alóli felszabadítására összpontosult, s nem szentelt különösebb figyelmet a szlovákoknak. Svetozar Hurban-Vajanský, az oroszbarát szlovák költő fatalista lemondással a következőket írta egy orosz barátjának: „... ha a szlovákoknak nincs esélyük arra, hogy orosz hegemónia alatt éljenek, akkor már jobb lenne számukra, ha végképp elenyésznének."[22]

Mi a magyarázata ezekután a magyar politikai magatartás nyilvánvaló irracionalitásának? Egyértelmű, hogy a pánszláv fenyegetést rosszul becsülték fel, s így azt is, hogy a külpolitikai kérdések milyen kölcsönhatásban állnak az országon belüli nemzetiségi áramlatokkal. A szláv támadástól való félelem a helyi körülményektől és a vidéki uraságok felfogásától függött, kiknek látókörét igencsak korlátozták mélyen rögzült előítéleteik és veszélyeztetettség-tudatuk.

Számos északi megyében a szlovákok jelentős számbeli fölényben voltak a magyarokkal szemben. A magyar álláspont szerint egyedül az asszimiláció előrehaladása tudta volna helyreállítani az egyensúlyt; a szlovák nemzeti öntudat bármilyen megnyilvánulása, még kulturális és oktatási téren is fenyegetőnek tűnt. A Vajdaságban ezzel szemben viszonylag egyenletesen oszlott meg a német, a magyar és a szerb lakosság. Amikor Mocsáry Lajos, a nemzeti kisebbségek jogegyenlőségének védelmezője 1887-ben Újvidékre érkezett, a nemzetiségét tekintve vegyes összetételű tömeg lelkesedéssel fogadta. A szerbek egyetlen déli megyében sem alkottak abszolút többséget.[23] Ez a körülmény magyarázatot ad arra, hogy miért nem írt egyetlen jól ismert délről származó politikus sem Grünwald Béla *Felvidék* c. röpiratához hasonló művet. Az 1878-ban megjelent könyv sorait – a pánszlávizmus alattomos terjeszkedésére hivatkozva – a szerző félelmei hatják át.

Végeredményben tehát nem az volt a döntő tényező, amit a nem magyar nemzetiségűek mondtak vagy cselekedtek, illetve hogy milyen kapcsolatokat tartottak fenn, vagy egyáltalán voltak-e kapcsolataik a határokon túl élő nemzettársaikkal, hanem az, hogy a magyarok – s különösen a helyi hatóságok – fenyegetve érezték-e magukat vagy sem. Amint kialakultak bizonyos félelmek, nyomukban már meg is születtek a magyarázatok. Például a szlovák szervezetek tagadhatatlan gyengesége következtében ezek némiképp homályos és bizonytalan jelleget öltöttek, s ezt a magyarok gyanakvó szándékkal könnyen úgy állíthatták be, mint valami mélyebbre ható felforgató tevékenység fedezékét. Csábító volt összeesküvő pánszláv tendenciákat tulajdonítani a kezdetleges szlovák megnyilvánulásoknak. Az ország déli részén, a magát inkább biztonságban tudó s így toleránsabb magyar lakosság megtanult bizonyos fokig együtt élni a szerbek harcias szellemével, és megelégedettséggel fedezhette fel a horvátok és szerbek fokozódó ellentéteit. Nem meglepő, hogy ezek a helyi gondolkodási minták erősen befolyásolták a központi kormányzat különböző nemzetiségek felé irányuló politikáját. Hiszen a kormány

valójában a dzsentri réteg irányítása alatt állt, melyet erősebb szálak fűztek Magyarország különböző vidékeihez, mint magához Budapesthez.

Ezenkívül a magyarok bátor harcosoknak ismerték el a szerbeket, ellentétben a szlovákokkal, akikről az a kép alakult ki, hogy többnyire szolgalelkű és jámbor emberek – hacsak nem izgatták fel őket a „pánszláv agitátorok".[24] Székács József, aki szerb népdalokat fordított magyar nyelvre, munkáját a szerbeknek mint „testvéreinknek" ajánlotta 1836-ban.[25] A testvéri érzések azonban hamar szétfoszlottak a forradalom és szabadságharc alatt, bár a szerb felkelők ellen vezényelt Perczel Mór tábornok nem titkolta ellenségeinek kijáró tiszteletét. „Szerbiából Knićanin parancsnok – jelentette Kossuth Lajos kormányzónak 1849. május 2-án – máris több ezer daliával küzd ellenem. Ezek utolsó emberig védik magukat."[26]

Szemere Bertalan, a forradalmi kormány utolsó miniszterelnöke 1854-ben írt egy verset Párizsban, melyet a szerb származású Vukovics Sebőnek, a Szemere-kormány egykori igazságügyminiszterének ajánlott. Ebben azt bizonygatta, hogy a magyar nemzet megbecsüléssel adózik mind Vukovicsnak, mind a szintén szerb származású Damjanics tábornoknak. Egy másik versében Szemere arról vallott: szánalmat érez a szerbek, e „vitéz nép" iránt, kiket Ausztria azzal „jutalmazott" a magyarok feletti győzelmükért, hogy szolgasorba juttatta őket.[27] 1861-ben Jókai Mór, az egykori forradalmár, író, újságíró és politikus Újvidékre utazott, hogy részt vegyen egy vagyonos szerbről, a művészetek pártfogójáról való megemlékezésen, melyet a legjelentősebb szerb kulturális társaság, a Matica Sprska rendezett. Jókai igen jól érezte magát és reményét fejezte ki aziránt, hogy a magyarok és a szerbek között barátságos versengés fog kialakulni az oktatás és a kultúra terén, s hogy háborúskodás helyett kölcsönösen segíteni fogja egymást e „két testvérnép".[28]

Ezek után érthető, hogy az ország déli részén a magyarok és szerbek közötti bizalmas viszony, egymás megbecsülése, s talán még a jóakarat is megkímélte a szerbeket a hivatalos zaklatások jelentős részétől. Emellett a Vajdaság különleges politikai és gazdasági viszonyai is segítették a két nép viszonylag jó kapcsolatainak megőrzését. Az 1870-es évek végétől kezdve a politikailag aktív szerb lakosság energiáját a konzervatív papság és a liberális laikusok között dúló harc, valamint a különböző szerb csoportosulások és pártok közti viszálykodások kötötték le.[29] 1881-ben Újvidék főispánja jelentést tett Tisza Kálmán miniszterelnöknek a Matica Sprska egyik gyűléséről. Annak ellenére, hogy a szervezet tisztségviselőinek inkább radikális, mintsem mérsékelt nacionalistákat választottak, a főispán beszámolójában nyoma sem volt aggodalomnak vagy pániknak.[30] Három év múlva a mérsékeltek vették át a Liberális Párt irányítását, ami arra ösztönözte a Miletić irányvonalához hű Polit-Desančićot, hogy 1885-ben kilépjen és saját pártot alapítson. Bár a mérsékeltek befolyása csökkent, az egység mégsem állt helyre: Polit liberális hívei és egy új csoportosulás, a Jaša Tomić vezette radikálisok közötti dühödt ellenségeskedés folytatódott.

Ez idő alatt, a 19. század utolsó két évtizedében a Vajdaság kedvezően alakuló gazdasági körülményei lehetővé tették azt, hogy a nemzeti kérdéseket gazdaságiak váltsák fel.[31] A szerb nagypolgárságnak és az aránylag tehetős birtokos parasztságnak egyaránt anyagi érdeke fűződött a nyugalom megőrzéséhez. Míg a tisztán magyarlakta területeken 48,3% volt a művelhető földte-

rület aránya, a román és rutén régiókban 30%, illetőleg 21,2%, a Vajdaságban pedig 70%. Így érthető, hogy a szerb parasztság életszínvonala is lényegesen magasabb volt, mint a szlovák, román vagy rutén parasztoké.[32] A nagyszámú szerb agrárproletariátus a felnőtt férfilakosság 33,7%-át tette ki 1904-ben. Ők nem húztak számottevő hasznot ebből a magas életszínvonalból, de ahelyett, hogy szerb nemzeti célokért harcoltak volna, inkább jobb munkafeltételek elérésére törekedtek.[33]

Szerbia leginkább a 19. század e két utolsó évtizedében függött a Monarchiától, ami nemcsak tekintélyét csökkentette, hanem vonzerejét is, s ez megnehezítette a határain kívül élő szerbeknek, hogy követendő mintának tekintsék. Még az 1890-es években – különösen a románok között – megélénkülő politikai tevékenység sem tudta felfrissíteni az elerőtlenedett vajdasági nemzetiségi politikát, s úgy tűnt, mintha a délszlávok és a magyarok egyaránt elégedettek lennének egymással. Az 1898 és 1906 közötti időszakban csak négy szerbet ítéltek el politikai tevékenység miatt, míg a románok közül 210-et (1897–1908), a szlovákok közül pedig 560-at (1896–1908).[34]

Két 1903-as esemény határozott fordulatot jelzett a Monarchián belüli délszláv kérdést illetően. A szerbiai dinasztiaváltás megerősítette azt a szerb elhatározást, hogy lerázzák magukról a Monarchia fojtogató gyámkodását. Khuen-Héderváry távozása Horvátország éléről pedig olyan erőket szabadított fel, melyeket ügyesen irányított kormányrendszere eddig megakadályozott abban, hogy akár a horvát, akár a délszláv ügyet előrelendítsék.

A délszláv gondolat szószólói többségükben fiatal horvátok voltak, akik – összefogva néhány szerbbel – felismerték a testvérgyilkos versengés hiábavalóságát, s a mellőzött, de teljesen soha el nem feledett délszláv egység gondolatának feleleventését hirdették. A vezéralakok között volt két dalmáciai horvát, Frano Supilo és Ante Trumbić, valamint egy horvátországi szerb, Svetozar Pribičević. Az 1905-ös horvát-szerb koalíció létrehozása – melynek határozatait külön-külön hagyták jóvá a horvát és a szerb képviselők Fiuméban (Rijeka) illetve Zágrábban (Zadar) – új fejezetet nyitott a délszlávok történetében, s az Ausztriához és Magyarországhoz fűződő kapcsolataikban is. Ez a két megállapodás szentesítette a magyar és a délszláv nép egymásrautaltságát és biztosította a délszlávok támogatását a magyarok Bécs ellen folyó küzdelméhez.

E harc alapjait 1905 januárjában vetették meg, amikor a magyar pártok koalíciója nem várt győzelmet aratott Tisza István gróf liberálisai fölött. E koalíció a Magyarország és Ausztria közötti kötelékek lazítására törekedett – különösen a közös katonai és gazdasági ügyekben –, de nem kérdőjelezte meg az 1867-es *kiegyezés* érvényességét. Ferenc József visszautasította a koalíció követeléseit, és egy oktrojált kormányt erőltetett az országra. 1905 őszére már széles körben nehezteltek Ausztriára, s az állami önkénnyel szemben ellenállás bontakozott ki Magyarországon. A sarokba szorított koalíció néhány vezetője a horvát-szerb koalícióval kötendő szövetségre törekedett. Kossuth Ferenc, a magyar koalíció vezérlő bizottságának elnöke 1905. október 7-én egy buzdító táviratot küldött a horvát képviselőknek. Ebben kijelentette, hogy a magyarok eddig mindig megosztották kivívott jogaikat a horvátokkal; végül így kiáltott fel: „Várunk titeket reménnyel és szeretettel."[35]

A magyarországi zűrzavar alaposan próbára tette a dualizmus életképességét – a délszlávok nagy örömmel fedezték fel megújuló erejük forrását a kölcsönös támogatásban s ügyesen kihasználták a konfliktust. Szerbia – gazdasági és politikai egyenjogúsításra törekedve – szintén elégedett volt az események alakulásával, s ebben az időszakban Belgrád és a horvát-szerb koalíció széleskörű kapcsolatokat alakított ki egymással. Úgy tűnt, hogy az Ausztria és Magyarország közötti nézeteltérés közös érdekeiket szolgálja,[36] s így Szerbia valóban a délszlávok „Piemontjává" kezdett válni.[37]

A magyarok nem voltak ennyire előrelátóak a szövetség megkötésekor. Kétségtelen, hogy mindenfajta szövetség rövid távon taktikai előnyökkel jár. Azonban Kossuth Ferenc – a nagy politikai vezér középszerű fia – és a hozzá közel állók félremagyarázták a helyzetet. Mélyen meg voltak győződve arról, hogy Magyarország nem részesült egyenlő bánásmódban Ausztriával, s az osztrákok szemében „...Magyarország csak olyan »Provinz« , mint Galícia, Dalmácia, stb., csak éppen valamivel nagyobb autonómiával, mely ezidőszerint államosdit játszik."[38]

Ezért úgy vélték, hogy a Monarchia többi elnyomott népével együtt a magyaroknak is fel kell lépniük, és fel is fognak lépni Bécs ellen. Valójában, függetlenül attól, hogy mennyire voltak jogosak a magyarok sérelmei Ausztriával szemben, a hatalom és tekintély, amelyet Magyarország nyert a dualizmus által, valamint a nemzetiségiek feletti magyar szupremácia letagadhatatlan tények voltak. A magyaroknak az a feltételezése, hogy fenntarthatják a szövetséget a két koalíció között, s ezzel egyidejűleg megőrizhetik a magyar szupremáciát, újabb jele volt annak, hogy milyen kevessé értették meg a délszláv mentalitást. Még a magyar–délszláv barátság olyan szószólója is, mint Batthyány Tivadar gróf, hitt abban, hogy a nemzeti kisebbségek – beleértve a délszlávokat is – „... egyedül és kizárólag a magyarság útján keresztül várhatják jogaik kielégítését."[39]

Ezen elképzelés tarthatatlansága nyilvánvalóvá vált, miután 1906-ban végül a magyar koalíció vette át Magyarország kormányzását. A következő évben Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter kötelezővé tette a magyar nyelv ismeretét minden vasúti alkalmazott számára, s rendelete kiterjedt Horvátországra is. E lépés feleslegesen sértette meg a horvátok nemzeti érzékenységét. A szövetség felbomlott, mivel a magyar parlament horvát képviselői obstrukcióval vágtak vissza. Ugyanabban az évben Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter tovább élezte a politikai feszültséget azzal, hogy beterjesztette oktatási törvényét. Bár e törvény bevezette az ingyenes állami oktatás rendszerét és felemelte a tanárok fizetését, nagy súlyt helyezett a magyarosításra. Ezenkívül – heves ellenérzéseket kiváltva – állami ellenőrzés alá vonta a nemzetiségi iskolákat.

Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása, s ugyanebben az évben a zágrábi horvát-szerb koalíció vezetőinek felségárulási pere (mindkettő nemzetközi érdeklődést váltott ki és a Monarchián belüli délszláv kérdésre irányította a figyelmet), majd végül az 1912–13-as Balkán-háborúk – ezek mindmind olyan súlyos belföldi aggodalmakhoz és külpolitikai bonyodalmakhoz vezettek, amelyeket a bécsi vezetők mindig is el akartak kerülni.

Budapesten azonban olyan mélyre nyúltak a magyar nacionalista felfogás sémáinak gyökerei, hogy eleve megakadályozták ezen új realitások

felismerését. Mindenki – kezdve Jászi Oszkártól (aki a magyarok között leginkább értette meg a nemzeti kisebbségek helyzetét) Rákosi Jenőig, a *Budapesti Hírlap* soviniszta szerkesztőjéig – hitt, noha egymástól igen különböző módon, Magyarország területi integritásának, sőt, még a magyar szupremácia megőrzésének szükségességében is. Így nem volt lényeges kérdés, hogy ki mit tudott a szlávokról, vagy mit nem, mivel a megismerésből fakadó logikus konzekvenciák levonásának is áthidalhatatlan akadályai voltak.

Hosszútávon még a Jászi által tervezett kulturális autonómia is keresztezte volna a délszláv törekvéseket. Rövidtávon úgy tűnt, hogy a magyarok nemtörődömsége és a délszláv helyzetről való általános tájékozatlansága egy olyan illuzórikus politikát állandósít, mely azt a veszélyt rejti magában, hogy az előrelátható változásokkal való szembesülés zűrzavart és kétségbeesést eredményez majd az erre felkészületlen magyarságban. Ilyen értelemben a délszláv probléma reális felismerése, mégha az megoldhatatlan volt is, legalább ezt a várható megrázkódtatást kiküszöbölhette volna.

A figyelmeztető jelek ellenére a világháború előtt nem került sor e szembesülésre, mivel radikális változások még nem következtek be. 1910-ben a szerbek veterán vezetője, Polit-Desančić a parlamentben még mindig fel tudta bosszantani magyar képviselőtársait azzal, hogy a nemzeti kisebbségeket politikai értelemben vett rabszolgákként jellemezte.[40] Politot és liberálisait azonban már háttérbe szorította a Szerb Radikális Párt, amely elsősorban az egyházi befolyás ellen és az általános választójog megszerzéséért harcolt, s nem támadta nyíltan a magyar uralmat. A szerb radikálisok szoros kapcsolatban álltak a kormányzó koalícióhoz tartozó magyar politikusokkal. E kapcsolatok fennmaradtak azután is, hogy a koalíció újra ellenzékbe szorult a nagy visszhangot keltő 1910-es választási bukást követően. A koalíció egyik vezéralakja, Batthyány Tivadar gróf a parlamentben a szerb radikálisokat mint hűséges hazafiakat vette védelmébe.[41]

A magyarországi szerb lakosság körében fokozódó széthúzás ösztönözte arra a magyar kormányt, hogy 1912-ben felfüggessze a szerb ortodox egyház autonómiáját. E lépés azonban ahelyett, hogy elmélyítette volna a viszálykodást, teljesen ellenkező hatást váltott ki, mert valamennyi szerb politikai pártot egyesítette. 1912. augusztus 12-én kelt közös kiáltványuk „...túlmutat már a nemzeti-egyházi önkormányzatért folyó harc körén. Ez a felhívás már előkészítő állomása a délszláv egységért folyó küzdelem deklarálásának."[42]

Ez idő alatt a magyar kormány képtelen volt biztosítani a horvát kormányzat lojalitását, ezért 1908-ban diktatórikus intézkedéseket vezetett be, melyek megszakításokkal 1913-ig álltak fenn. A horvátországi események magyar megítélése azonban továbbra is szigorúan jogi és alkotmányos alapokon maradt. Lukács László miniszterelnök 1912. április 12-én elhangzott parlamenti székfoglalója jól példázza ezt a felfogást. „Ez alkalommal – jelentette ki – a Magyarország és Horvátország közötti viszonnyal kívánok foglalkozni, amely a mi belügyünk. Akárki, aki törvényes bázison akar állni, és ezzel a kérdéssel foglalkozik, csak az 1868:XXX. törvénycikkre helyezkedhet, mely konstatálja, hogy Horvát-Szlavonországok mind jogilag, mind tettleg Szent István koronájához tartoznak."[43]

Ugyanezt az alapvetően jogi szemléletet juttatta kifejezésre – jóllehet

némi rugalmassággal – a Lukácsot felváltó Tisza István miniszterelnök is, aki miután megállapodást kötött a horvát-szerb koalícióval, 1913 novemberében helyreállította Horvátország alkotmányos kormányzatát. Tisza beleegyezett abba, hogy a sértő nyelvi intézkedéseket visszavonják az állami vasútra vonatkozó rendeletekből, cserébe a koalíció hozzájárult a *Nagodba* meghosszabbításához. Tisza nemcsak azért törekedett az egyezmény megkötésére, hogy megtalálja a modus vivendit a nem magyar nemzetiségekkel, hanem azért is, hogy sarokba szorítsa a megújult erejű horvát nacionalistákat. Ez utóbbiak a szerbekkel való együttműködés helyett egy Monarchián belüli „Nagy Horvátország" létrehozását tűzték ki célul. Ez – Magyarország és Ausztria egyenrangú társaként – magában foglalta volna a tulajdonképpeni Horvátországot, Dalmáciát, a szlovén tartományokat és Bosznia-Hercegovinát.

Tisza, csakúgy mint valamennyi magyar politikus, elfogadhatatlannak tartott egy ilyen „trialista" megoldást. Mivel az úgynevezett unionista „magyarón" horvát csoport csaknem teljesen jelentéktelenné vált, Tisza elhatározta, hogy szövetségre lép a horvát-szerb koalícióval – azzal a csoportosulással, melyet két rossz közül a jobbiknak vélt. Bár e lépés közvetlen taktikai szempontból ügyes volt, a miniszterelnök figyelmét elkerülte, hogy ez a szövetség legfeljebb átmenetileg kezeli a tüneteket, s nem hatol a délszláv probléma gyökeréig. Tisza, aki szenvedélyesen hitt a magyar szupremáciában, a nemzetiségieknek eddig tett engedményeket a végső határnak tartotta. Ezzel szemben a nemzetiségiek számára ezek pusztán ugródeszkául szolgáltak a széleskörű autonómia elérése felé – s e cél merőben különbözött Tisza elgondolásától.

E felfogások egymást kizáró volta bizonyára rejtve maradt volna egy ideig, ha nem tör ki 1914-ben az első világháború. A politikai és nemzetiségi ellenfelek között az *union sacrée* rövid időszaka után ismét felszínre kerültek a háború előtti problémák, s a gyorsan változó körülmények között a győzelem vagy a vereség tétje egyre nagyobb lett.

A magyar vezető politikusok ebben a megváltozott helyzetben sem tudtak túllépni a háborút megelőző elképzeléseiken. 1915 júniusában a horvát *Saborban* befolyásos képviselők felvetették azt, hogy valamennyi horvátlakta területet önálló államba kellene egyesíteni a Monarchián belül.[44] Tisza megpróbálta csökkenteni e törekvések jelentőségét, „teljesen izolált jelenség"-eknek nevezve őket, s a magyar parlamentben kijelentette: „... semmi szükség sem volt ezt a kérdést a mai pillanatban, ez alatt a háború alatt mint üszköt beledobni a mi úgyis eléggé komplikált viszonyunkba."[45]

A miniszterelnök akkor sem változtatott álláspontján, amikor 1915 tavaszán Sarkotić tábornok – egy horvát származású osztrák tiszt – kérve kérte, hogy tegyen valamit a délszláv kérdéssel kapcsolatban. Tisza azt felelte, hogy amíg tart a háború, addig nem szabad változtatni a Monarchia felépítésén. A tábornok – érzékenyen reagálva a délszlávok növekvő türelmetlenségére – azt válaszolta, hogy a háború kimenetelére várni már túl késő lesz. „Sok hazafi van a délszlávok között – jelentette ki a miniszterelnök –, akik megértik, hogy a háború alatt a Monarchiát nem lehet megreformálni."[46]

Nemsokkal e beszélgetés után Tisza egy megdöbbentően naiv levelet írt Skerlecz István bánnak, melyben megnyugtató légkör kialakítását indítványozta a két ország között, valamint egy megbízható emberekből álló új

párt létrehozását Horvátországban.[47] Ekkorra már a magyar gyámkodást egyhangúlag nehezményezték a horvátok. Mind a horvát-szerb koalíció, mind a horvát nacionalista tábor – a jugoszláv, illetve nagyhorvát tervek jegyében – már hajlott arra, hogy Horvátország elszakadjon Magyarországtól.

1917 augusztusában, három hónappal Tisza leköszönése után a tapasztalt magyar politikust, Wekerle Sándort nevezték ki Magyarország miniszterelnökévé, de ő sem mutatott nagyobb megértést a délszláv helyzet iránt. Wekerle ellenezte a Horvátországot, Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát egyesíteni szándékozó osztrák tervet, mert felismerte, hogy ez jelentős lépés lenne a trializmus felé. Elhomályosítva álláspontjának valós indítékait, Botho von Wedel gróf német nagykövetnek ezt mondta: „A szlávok különösen szeretnek a saját maguk urai lenni, így kis struktúrákra való felosztásuk megfelel a szláv karakternek."[48] A szláv lélek iránti álszent érdeklődése a magyar terjeszkedés érdekeit akarta szolgálni, méghozzá úgy, hogy meghiúsítsa az osztrákok tervét. Azzal, hogy támogatta Bosznia-Hercegovina mint Magyarországhoz tartozó *corpus separatum* annektálását, azt remélte, valóra válthatja elképzeléseit.

Wekerle és Tisza is – aki ekkor már az ellenzék befolyásos vezetője volt –, tulajdonképpen egészen a háború végéig következetesen ragaszkodtak a délszláv kérdésben elfoglalt álláspontjukhoz. Tisza hajthatatlan maradt, még azon tapasztalatai ellenére is, amelyeket 1918 szeptemberében tényfeltáró útja során szerzett Horvátországban, Dalmáciában és Bosznia-Hercegovinában. Utazásának végén, Szarajevóban szomorúan vallotta be Sarkotić nak, hogy mennyire megdöbbentette azoknak az embereknek a zavarodottsága és hűtlensége, akiket korábban megbízhatóaknak tartott.[49] Megdöbbenését másnap harag váltotta fel, amikor a délszláv-orientációjú boszniai szerbek és horvátok egy memorandumot adtak át neki, melyben valamennyi délszláv nép egyesítését és önrendelkezési jogát követelték.[50].

Útban Budapest felé Tisza megállt Eszéken (Osijek), ahol megbeszélést tartott a *Sabor* egyik horvát tagjával, Dr. A. Pinterović-csal. Pinterović nem értett egyet Tisza újfent hangoztatott kijelentésével, miszerint a dualizmust minden áron meg kell őrizni, mert szerinte a délszláv területek egyesülését már lehetetlen megakadályozni. Egy délszlávokra erőltetett határozat az antantnak jó ürügyet szolgáltatna a beavatkozásra – érvelt Pinterović –, s ez is amellett szól, hogy az emberek kívánságainak megfelelő rendezést kell elérni. „Hála Istennek – felelte Tisza –, mi nem jutottunk még olyan messzire. Elvégre mi nem vagyunk olyan helyzetben, mint Törökország a berlini kongresszuson!"[51]

E bátor szavak ellenére október folyamán a központi hatalmak helyzete általában, s különösképpen Magyarországé a rosszról válságosra fordult. Tisza maga jelentette be a magyar parlamentben: „... ezt a háborút elvesztettük."[52] Wekerle miniszterelnök ennek ellenére még október 22-én is csak azzal a feltétellel járult hozzá a délszláv területek egyesítéséhez, ha ez az egység Magyarországhoz kapcsolódva jön létre.[53] Tisza ingadozott. Még aznap két horvát nemzeti vezetőnek azt mondta, hogy horvátországi politikája elhibázott volt, s már elismeri a horvátok jogát a teljes függetlenséghez.[54] Tisza azonban nem tartott ki új álláspontja mellett. Három nap múlva ugyanis Ambrózy Lajos gróf, a külügyminisztérium egyik diplomatája azért tett neki

szemrehányást, mert Tisza még akkor is ragaszkodott ahhoz, hogy a délszláv területeket Szent István koronája alatt kell egyesíteni, amikor Bosznia-Hercegovina már végleg elveszett a Monarchia számára.[55]

Semmi sem illusztrálhatná jobban a magyarok következetes rövidlátását a délszlávokkal kapcsolatban, mint Wekerle és Tisza magatartása a háború utolsó napjaiban. Az 1860-as évek óta a magyar politikai gondolkodást e rövidlátás jellemezte, mely egészen az utolsó pillanatig meghatározta a magyarok felfogását – még hetekkel azután is, hogy 1918. október 6-án a Délszláv Nemzeti Tanácsból egy de facto működő kormány alakult.

Fordította: **Duró Gábor**

Jegyzetek

1. Seton-Watson, Robert W.: The Southern Slav Question. London, 1911. VII.
2. Erényi Tibor - Hanák Péter - Szabad György: Magyarország története 1849-1918. Budapest, 1972. 620. (a továbbiakban: Erényi – Hanák – Szabad)
3. Baernreither, Joseph: Fragments of a Political Diary. London, 1930. 139. (a továbbiakban: Baernreither)
4. 1913. október 3. Országos Levéltár, Filmtár. Közös Minisztertanács: Jegyzőkönyvek, 1912-13; Feldmarschall, Conrad: Aus Meiner Dienstzeit. Bécs, 1922. III. 461.
5. Baernreither 136.
6. Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Budapest, 1934. 2. köt. 325-327. (a továbbiakban: Gratz); Hegedűs Lóránd: Két Andrássy és két Tisza. Budapest, 1937. (a továbbiakban: Hegedűs); Tisza báró Burián Istvához 1914. augusztus 14-én. In: Tisza István összes művei. Budapest, 1924. 2. köt. 93.; Thallózy: Napló. 10/5, Nr. 2744. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.
7. Kosáry Domokos: A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841-1844. Századok, 1943. 7-10. sz. 387.
8. Báró Wesselényi Miklós: Szózat. A magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843. 78., 99., 250.,
9. Báró Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. Pest, 1865. 44.
10. Mikszáth Kálmán: A Tisztelt Ház. Budapest, 1917. 43-44.
11. Pesty Frigyes: Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Budapest, 1885. 119.
12. Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Századok, 1958. 5-6. sz. 670.
13. Beksics Gusztáv: A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Budapest, 1892. 248.; Báró Thoroczkay Viktor: A magyar állam és nemzetiségei. Budapest, 1896. 116., 122.; Báró Bánffy Dezső: Magyar nemzetiségi politika. Budapest, 1903. 212.
14. Bartha Miklós összegyűjtött munkái. Budapest, 1910. 3. köt. 560-561.
15. Gróf Zay Miklós: Croatie Res (Zágrábi levelek). Budapest, 1893. 8., 9., 10., 36., 37., 40., 42.
16. Vucinich, Wayne S.: The Serbs in Austria-Hungary. Austrian History Yearbook. 3. 1967. 2. köt. 4. (a továbbiakban: Vucinich)

17. Erényi - Hanák - Szabad 266.
18. Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. Budapest, 1946. 114.
19. Fischel, Alfred: Der Panslavismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart, 1919. 386-387.; Petrovich, Michael Boro: A History of Modern Serbia 1804-1918. New York, 1976. 2. köt. 387.
20. Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Budapest, 1952. 1. köt. 294. (a továbbiakban: Kemény)
21. Erényi - Hanák - Szabad 270.
22. Stastny, Vladislav: Slovanstvi v Narodnim Zivote Cechu a Slovaku. Prága, 1968. 328.
23. Kemény 734-735. A magyar kormány által közzétett 1900-as statisztikai adatok alapján Újvidék lakosainak 35.6%-a volt magyar, 21.8%-a német és 33.9%-a szerb; Zomboron ugyanez az arány 31.2%, 8.1% és 40.8% volt. In: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1910. 17. köt. 21.
24. Hálás vagyok ezért a megjegyzésért George Barany professzornak (University of Denver), akivel megvitattam esszém témáját.
25. Hinóra Sándor: A szomszéd népekkel való kapcsolataink. Budapest, 1962. 234. (a továbbiakban: Hinóra) A magyar-szerb kulturális kapcsolatok igen megalapozottak voltak a 19. sz. első felében. Az író és költő Vitkovics Mihály otthonában gyakran találkoztak olyan írók-irodalmárok, mint Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi és Vörösmarty. (ld. uo. 160.) Emellett ugyanebben az időszakban a magyarországi szerb értelmiség tagjai – kik közül sokan éltek a Vajdaságon kívül, szétszóródva az országban –, közeli kapcsolatban álltak magyar liberális politikusokkal. Ld. Kovács Endre: Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848-49-ben. Budapest, 1958. 12.
26. Thim József: A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története. Budapest, 1935. 3. köt. 695.
27. Hinóra 390-391.
28. Jókai Mór: Emlékeim. Budapest, 1875. 1. köt. 45-46.
29. A szerb ortodox egyház összetett szerepet játszott a szerb nacionalizmus kibontakozásában a 19. sz. végén és a 20. sz. első éveiben. Egyfelől a főpapság hajlandó volt együttműködni a magyar kormánnyal, amit rosszakaróik megalkuvó politikának tartottak. Másfelől az egyházi autonómia fontos garanciának bizonyult a kiterjedt oktatási láncolat megóvásában, amelyhez 1914-re számos középiskola és 356 elemi iskola tartozott. Vucinich írja a The Serbs in Austria-Hungary c. munkájában (42.): „A még fennálló egyházi autonómia, bár az elemi iskolákra gyakorolt befolyását fokozatosan korlátozták, a szerbek és a románok helyzetét megkülönböztette a még inkább alárendelt helyzetű szlovákoktól és ruténoktól." Kann, Robert A.: The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918. New York, 1964. 1. köt. 287.
30. Kemény 287.
31. Djordjevic, Dimitrije: The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor. Austrian History Yearbook. 3. 1967. 2. köt. 75.
32. Berend T. Iván - Ránki György: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1974. 72.
33. Katus László: Über die Wirtschaftlichen und Gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrange in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. In: Die Nationalitätenfrange in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900-1918. Budapest, 1966. 183., 208.
34. Seton-Watson, Robert W.: Racial Problems in Hungary. London, 1908. 466.
35. Kemény 4. köt. 631.

36. Djordjevic, Dimitrije: Tentatives de collaboration Serbo-Hongroise en 1906. In: Acta Iugoslaviae Historica. 1970. 1. köt. 118-120., 124-125.
37. Vucinich 20.
38. Eötvös Károly: A Habsburgok politikája. Kézirat. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Levéltár. Quart. Hung. 2048.
39. Gróf Batthyány Tivadar: Beszámolóim. Budapest, é. n. 1. köt. 77.
40. Kemény 5. köt. 321.
41. Kemény 5. köt. 470.
42. Kemény 5. köt. 561.
43. Kemény 5. köt. 537.
44. Gratz 326.
45. 1916. január 26. Az országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. 28. köt. 479.
46. Ritter von Steinitz, Eduard: Erinnerungen an Franz Joseph I. Berlin, 1931. 350.
47. 1915. július 25. Wien. Haus- Hof- und Staatsarchiv. Kabinett Kanzlei-Geheim Akten. K-28.
48. Wedel Hertling kancellárnak 1917. december 20-án. Németország. Auswärtiges Amt. Abteilung A. 85-86. Nr. 379.
49. Tonelli Sándor: Tisza István utolsó útja. Stefan Sarkotić vezérezredes naplója. Szeged, 1941. 94-95.; Krizman, Bogdan: Die Politische Tournee Stephan Tiszas im Herbst 1918. Der Donauraum 1968. 13. no. 4: 226. (a továbbiakban: Krizman)
50. Tisza tényfeltáró útjának részleteit és elemzését ld. Gabor Vermes: István Tisza. New York, 1985.; Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 1994.
51. Krizman 231.
52. 1918. október 17. Képviselőházi napló. 41. köt. 292.
53. Komjáthy Miklós : Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates des Österreich-Ungarischen Monarchie 1914-1918. Budapest, 1966. 699.
54. Funder, Friedrich: Vom Gesten ins Heute. Bécs, 1971. 447-448.; Hegedűs 358.; Windischgraetz, Prince Ludwig: My Memoirs. London, 1921. 262.
55. Ambrózy Tiszának 1918. október 25-én. A Magyar Református Egyház Archívuma. Tisza-iratok 20-41/16.

Vermes Gábor műveinek válogatott bibliográfiája

Könyv:

István Tisza: The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist. New York, 1985. East European Monographs. Columbia University Press.

Tisza István. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

Különböző kötetekben megjelent tanulmányok:

The October Revolution in Hungary: From Karolyi to Kun. In: Hungary in Revolution, 1918–1919. Nine Essays. Szerk. Ivan Völgyes. Lincoln, 1971. The University of Nebraska Press.

Leap into the Dark: The Issue of Suffrage in Hungary during World War I. In: The Habsburg Empire in World War I. Szerk. Robert Kann–Béla Király–Paul Fichtner. Boulder, 1977. East European Quarterly Press.

South Slav Aspirations and Magyar Nationalism in the Dual Monarchy. In: Nation & Ideology: Essays in Honor of Wayne S. Vucinich. Szerk. Ivo Banac—John G. Ackerman—Roman Szporluk. Boulder, 1981. East European Monographs.

Hungary and the Common Army in the Austro-Hungarian Monarchy. In: Society in Change. Studies in Honor of Bela K. Kiraly. Szerk. Steven Bela Vardy—Agnes Huszar Vardy. Boulder, 1983. East European Monographs.

Hungarian Politics and Society on the Eve of Revolution. In: Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbour States, 1918–1919. Szerk. Peter Pastor. Highland Lakes, N. J. 1988. Atlantic Research and publications.

Istvan Tisza. In: Hungarian Statesmen of Destiny, 1860–1960. Szerk. Paul Bödy. Boulder, 1989. Social Sciences Monograph.

Hungary's Unprecedented Opportunity: A Historical Interpretation. In: Comparative Social Research. vol. 14. 1994. február

Cikkek:

The Agony of Federalism under the Karolyi Regime, 1918–1919. East European Quarterly 6. 1973. 487–503.

The Slovak Dilemma in Austria-Hungary. Slovakia 25. 1975. 105–116.

Count Istvan Tisza and the preservation of the Old Order. The Canadian-American Review of Hungarian Studies 2. 1975. 33–42.

Lexikon szócikk Károlyi Mihályról és Tisza Istvánról: Biographisches Lexikon Südosteuropa. München, 1976. Südosteuropa Institut der Universität München.

The Impact of the Dual Alliance on the Magyars of the Austro-Hungarian Monarchy. East Central Europea/L'Europe du Centre-Est 7. 1980. 310–325.

Lexikon szócikk gróf Apponyi Albertről, Kemény Ferencről, Giesswein Sándorról és Zipernowszky Annáról: Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders. Westport, CT. 1985. Greenwood Press.

Budapest, Philadelphia. John Lukács: Budapest 1900. BUKSZ 1992. 30–34.

Széchenyi and Posterity: Changing Perception about Széchenyi in the 19th and 20th Centuries. East European Quarterly 1994.

A még mindig hiányzó monográfia

Király Béla: *Deák Ferenc.*
Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993.

Az elmúlt évben jelent meg idehaza Király Béla Deák Ferencről írott, eredetileg az Egyesült Államokban 1975-ben megjelent munkája (Ferenc Deák. Twayne's World Leaders Series. Editor: Hans L. Trefousse. Twayne Publishers. A Division of G. K. Hall & Co. Boston). Amint arra a szerző a magyar kiadáshoz írt előszavában is utal, fájó hiányt lett volna hivatva megszüntetni ez a munka, hiszen Ferenczi Zoltán *Deák élete* című háromkötetes (1904) életrajza óta még mindig nem született modernebb monografikus feldolgozás Deák Ferenc életművéről. Az elmúlt években egyes időszakokra vonatkozóan már történtek elemzési kísérletek (Sarlós Béla: *Deák és a Kiegyezés.* Bp., 1987.; Takács Péter: *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865.* Bp., 1991.), Sándor Pál immáron évtizedek óta kutatja a „haza bölcsének" életútját (legutóbbi összefoglalása: *Deák, a történelmi személyiség.* Századok, 1993/1. szám); kiemelkedő jelentőségű ebben a tekintetben a Zala megyei Levéltárban Molnár András által végzett forrásfeltáró munka. Az MTA Történettudományi Intézetének keretein belül Hanák Péter vezetésével megkezdődtek Deák életműve kritikai kiadásának előmunkálatai. Mindemellett sem rendelkezünk modern szemléletű, átfogó igényű Deák-monográfiával. Király Béla ezt a hiányt kívánta enyhíteni munkájának magyar nyelvű megjelentetésével.

Művének kiindulótétele szerint: Deák politikai személyiségének lényegét az a kettősség alkotja, ami szellemi radikalizmusa és békeszerző hajlama között megfigyelhető. Deák olyan „eszmei radikális" volt (114. o.), aki józan mérlegelés útján szembe tudott nézni a „Realpolitik" követelményeivel, elveit soha nem feladva azokból az adott pillanatban elérhetőt akarta és tudta megszerezni. Igazi államférfi, aki egyaránt képes a szilárd elvhűségre és a körülmények nyomásának engedő kompromisszumkötésre. A mű ezen alaptételét bizonyos módosításokkal elfogadhatjuk, ezen módosítások azonban a kirajzolódó politikusi portré igen lényeges vonásait érintik.

A szerző által felvázolt Deák szellemi portré ugyanis erőteljesen „modernizálta" és túlradikalizálta Deák politikai elveit. A mű lapjain vissza-visszatérő megállapítás szerint Deák lélekben és gondolatban igazi demokrata, az állampolgárok teljes, a politikai jogokra is kiterjedő jogegyenlőségének híve volt. Király már Deák első ismert közéleti megnyilatkozásának, a rablógyilkosságért perbefogott Babics József gulyásbojtár ügyében elhangzott védőbeszéd értékelésénél is szavaiból a nemesi, rendi Magyarországgal szembeni totális szembenállást véli kiolvasni. Deák célja ebben a beszédben a bűnbeesés útjának vázolásával a külső tényezők befolyásoló szerepének hangsúlyozása, a halálbüntetéssel járó megtorlása helyett a javulás útjának megnyitása volt a vétkes előtt. Mondataiban megfogalmazódik a fennálló társadalmi körülmények kritikája is, az a kijelentés azonban, hogy „Deák a dzsentri és a feudális társadalom ellen emelt vádat" (29. o.), mindenképp tudatosabb és átfogóbb szembenállást sugall Deák és a rendi társadalom viszonyában, mint ami ténylegesen fennállt. Deák Vörösmarty Mihályhoz 1832. február 24-én írott levelének következő sorai igen szemléletesen megvilágítják azt az azonosulás és kritika kettősségéből kialakult sajátos szemléletet, ami a fiatal Deák nézeteit jellemezte korai nemesi társadalmával kapcsolatban: „Így lehet a magyar nemest is régi álmaiból és százados előítéleteiből kivetkőztetni, csak gyöngédeden nyúljunk az előkor balvéleményeiből szövött lepléhez, mely néki megszokás által

kedves lett, ne éreztessük véle mezitelenségét, ne gúnyoljuk régi szabású erkölcseit, egyszóval a magyar példabeszéd szerint ne akarjuk a százados tölgyet éles nyelvünk egy vágásával ledönteni, mert a mértéktelen erőlködés szándékunk tisztaságát ejtené gyanúba, s az óhajtott cél helyett elszánt ellenkezést szülhet. Idő kell mindezekhez, és békességes tűrés, felette hibázik tehát azon hatalmas, ki nemzetének szellemén felülemelkedve mindent egyszerre kívánna eszközlésbe venni, amit fellengező lángelméje jónak lát, nem gondolva mivélünk, kik szabad röptét bámuljuk ugyan, de gyengébb lelkierőnk miatt el nem érhetjük...". Deák egyszerre része és bírálója e társadalomnak, a reformkori nagy liberális nemzedék tagjai közül talán éppen ő testesítette meg leginkább a modern liberális eszmék és a nemesi rendi politikai tradíciók sajátos reformkori ötvözetét.

Király Deák demokrata nézeteinek bizonyítékaként idézi Deák és Hertelendy Károly 1836-os országgyűlési követjelentését. Állítása szerint a Deák által itt javasolt program egyik lényeges pontja az volt, hogy „a még politikailag jogtalanok lehető legszélesebb körére terjesszék ki a szavazati jogot." (44. o.) A jelentés azonban csak a szabad királyi városok országgyűlési státuszának, szavazatának rendezését érinti. Úgy tűnik, Király nem különíti el a „polgári szabadság" és „politikai szabadság" fogalmát. A reformkor egyik fő célkitűzése valóban a polgári jogegyenlőség (nemesi privilégiumok eltörlése, közteherviselés, törvény előtti egyenlőség) megteremtése volt, de ez a korabeli liberalizmus elveinek megfelelően távolról sem jelentett politikai jogegyenlőséget, s annak megfelelően általános választójogot – Deák eszmei horizontját a liberális elvek s nem az adott korban azoktól még elkülönülten jelentkező demokrata elvek jellemezték.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszakának leírásakor is „átdemokratizálja" Király Deák álláspontját, szociális reformtörekvéseket tulajdonít neki, a birtokviszonyok megváltoztatásának programját, mintegy a paraszti érdekek képviselőjeként állítja elénk (119. o.). Említi például az ősiség eltörlése kapcsán elmondott beszédét, melyet Király a jobbágyfelszabadítással kapcsolatba állítva értelmez. A beszéd ezzel szemben sokkal inkább a földbirtokát zálogba adott nemesség tulajdonjogát hivatott védelmezni, hiszen célja az volt, hogy az ősiség eltörlésének kinyilvánításával ne szűnjön meg azonnal a zálogba adó minden joga a valamikor zálogba adott birtokra vonatkozóan, ezt majd a kidolgozandó polgári törvénykönyvben szabályozzák. Deák valóban szót emelt a negyedtelkes volt jobbágyok választójogának biztosítása érdekében, amikor a felsőház a vagyoni cenzust féltelekre kívánta felemelni, de érvelése mindenekelőtt arra épült, hogy a választójogot kapók száma lényegesen nem bővül tovább a negyedtelkes határ elfogadásával, ezért nem tartja indokoltnak azokat a félelmeket, mely szerint a választójog arra nem érdemesek birtokába kerül. Érvelése tehát nem mutat elvi meggyőződésű demokratára. Igen szembeötlően hiányzik Király elemzéséből például a szőlődézsma és a zsellérek terheinek megváltásáról 1848. szeptember 12-én elhangzott Deák beszéd, amelyben a következő szavakkal érvel amellett, hogy az állami kárpótlás mellett történő kötelező megváltás elvét ne terjesszék ki a zsellérekre: „Nem a szegény nép érdekében teszünk, ha mi az egyéni tulajdont nem tiszteljük. Vegyük fel gyakorlatilag! Néhány százezer embernek ajándékot adunk. Emlékezzünk arra, hogy a história nem mutat fel példát, hogy a népet az ajándékozás tette volna boldoggá; a népet a szorgalom, iparkodás, mely a megválthatást könnyíti, teszi szabaddá és boldoggá". A liberális elvekkel teljes összhangban áll álláspontja, nehezen lehetne azonban azt a paraszti érdekek képviseleteként értelmezni.

A kiegyezés értékelésénél a műben újra felbukkan a demokrataság motívuma: Deák a megállapodást nem öncélnak tekintette, hanem olyan alapműnek, melyre „mindenki jogegyenlőségét" (170. o.) lehet felépíteni. Miután a kiegyezési alaptörvények a polgári jogegyenlőséget mindenki számára bizto-

sították, elérendő célként ismét csak a politikai jogegyenlőség szerepelhetne, állítását azonban Király nem bizonyítja. Említi ugyan Deák utolsó nagyobb parlamenti beszédét az állam és az egyház viszonyáról (1873. június 28.), mely – mint írja – „végrendelettel ért fel, amiben azt hagyta meg, hogy Magyarország számára a helyes út előre, a demokrácia felé vezet, nem pedig visszafelé, arra, ahonnan jött". (179. o.) Ez a beszéd azonban az állam és egyház szétválasztásának polgári elvét vetíti elénk majdan megvalósítandó programként, a demokratikus politikai jogegyenlőség elvéről azonban nem szól.

A zavar forrása az, hogy Király nem különíti el a korban élesen megkülönböztethető liberális, demokrata, radikális fogalmakat, azok egybemosódnak, s ez nem segít tisztázni Deák pozícióját korának szellemi és politikai erőterében. A szerző időnként nemcsak Deáknak tulajdonít a valóságosnál radikálisabb nézeteket, Wesselényi híres 1835-ös szatmári beszédével kapcsolatban például azt írja, hogy a szónok „felszólította az egybegyűlt nemeseket, hogy tagadják meg a rezsimet" (39. o. — bár ezen a ponton a kötet fordítója is „besegített", mivel az angol eredeti változatban az szerepelt, hogy ne engedjenek az udvar taktikájának, amivel az a jobbágyság helyzetén javító reformokkal szembeni fellépésre igyekszik rávenni őket). Wesselényi persze igen indulatos szavakkal ecsetelte a kormány ocsmány parasztvédői álorcáját, melynek színe alatt az szívja a nép zsírját, de a „rezsim" totális tagadásáról nyilvánvalóan szó sem lehetett.

Deák békeszerzői tevékenységének vázlata kevesebb problémalehetőséget rejt magában, hiszen pályáját a szilárd elvek mellett is valóban jellemezte a kompromisszumkészség, az egy adott kiélezett politikai szituációban az esetenkénti közvetítési kísérletek. Mindazonáltal Király több ponton ezt is túlfeszíti, s Deák egyes megnyilatkozásaiba oda nem illő elemeket vetít bele. Egyszerű szövegértelmezési tévedés például az adminisztrátori rendszerről tartott 1845-ös beszéd idézése: „Nem kárhoztatja, sőt tiszteli az oly becsületes férfiút, ki keblének tiszta meggyőződését fenntartva és követve közhivatalt vállal. Mert hiszen hol szükséges inkább a becsületes ember, mint éppen a közhivatalokban?" Király Béla kommentárja a következőképp szól: „Deák törekvése, hogy védje azoknak az embereknek a becsületét és tekintélyét, akik az 1840-es években, később pedig a Bach-korszak idején hivatalt viseltek, a legcsodálatra méltóbb tulajdonság." (99. o.) Igen ám, de Deák beszéde így folytatódott: „Megvetést csak az érdemel, ki keblének tiszta meggyőződését, lekiismeretét, szóval önmagát megtagadja, hogy hivatalba léphessen. Nem állítja azonban, hogy az ily változás mellékes célokból történt. Lehet, hogy ily férfiúnak meggyőződése valósággal változott, éspedig mellékes tekintetek nélkül változott, tiszta és alapos okokból. Mindezek fölött csak Isten ítél. Megtörtént ugyan, hogy a változás után nemsokára az ily férfiú közhivatalt nyert, de hogy a közhivatal jutalma lett volna megváltozásának, azt ismét állítani nem meri. Lehet, hogy őt egyedül alkalmatos voltáért, eszéért és becsületes jelleméért mozdították elő." Ezekből a sorokból sugárzik az irónia, ami viszont lényegesen átértelmezi a szöveg pusztán a szavak külön vett értelméből adódó mondanivalóját. Jól rávilágít ez a példa a probléma gyökerére: Király igyekszik egységes pályaképet rajzolni, ugyanazokat az elemeket kimutatni a pálya minden egyes szakaszán, éppen ezért „áthistorizál" egyes jelenségeket és fogalmakat. A szólásszabadsági pereket követő megyei ellenállást például „passzív rezisztenciá"-nak nevezi, nyilvánvalóan az 50-es évek előképét keresve benne — ez az ellenállás azonban a megyék tiltakozó feliratain keresztül nagyon is aktív volt. Ugyanez a helyzet a „kiegyezés" fogalommal. Deáknak a szólásszabadsági perek lezárása érdekében kifejtett tevékenységét az 1839–40-es országgyűlésen „első kiegyezési kísérlet"-nek nevezi, s hogy ez nem véletlen fogalmi egybeesés csupán, meg is erősíti a következő kijelentéssel: „Ha megfogadták volna Deák komoly érveit, ha a kormányzatnak lett volna képzelő-

tehetsége és előrelátása, már 1839 februárjában létrejöhetett volna a kiegyezés a magyarok és az uralkodó között." (50. o.) A politikai perekben elítéltek szabadon bocsátása körüli küzdelmeket ezzel ahistorikusan felnöveszti, a kiegyezési tárgyalások előképét keresi bennük. Olyan mesterséges elméleti konstrukcióba próbálja beleszorítani Deák életművét, amiből a tények, a Deák szövegek léptennyomon kitüremkednek.

Hiányzik viszont az életpálya egyes szakaszaiban fennálló politikai erőtér rajza. Az 1832–36-os országgyűlés kapcsán például a szerző következetesen kétpólusú megoszlásról, liberálisokról és konzervatívokról beszél. Valójában azonban ekkor a liberális tábor még csak formálódóban volt, és kereste helyét a kormánypárti konzervatívok és a rendi sérelmi ellenzék ugyancsak konzervatív erői között. Az 1840-es évek politikai vitáiban kulcsszerepet játszó Kossuth-Széchenyi vita elemzésekor a szerző igen helyesen nem vetíti vissza a Kossuth és Deák között a kiegyezés kapcsán kirobbant politikai ellentétet a reformkorba, feltételezve, hogy Deák félreállása 1843-ban eleve Kossuth politikájának kritikáját jelentette volna. A félreállás motívumainak vizsgálatakor azonban – megítélésünk szerint – ismét csak a tágabb korképből kellett volna kiindulni. Önmagában ugyanis az, hogy Deák önként át akarta adni a vezető szerepet Kossuthnak, nem magyarázza meg az 1843–44-es országgyűlésről való távolmaradását, hiszen Kossuth ekkor nem volt országgyűlési követ, így az alsótáblán azt a szerepet, amelyet Deák tekintélye kivívott az 1832–36-os országgyűlés utolsó időszakára, s tovább erősített az 1839– 40-es diétán, Kossuth közvetlenül nem vehette át. Az 1843–44-es országgyűlés ugyanakkor az egész liberális ellenzéken belül válságot idézett elő, mindenekelőtt a háziadónak a nemesség általi vállalására vonatkozó tervek kudarca miatt, még Kossuth is arról írt megrendülten, hogy a kiváltságosok sohasem lehetnek a kiváltságok eltörlésének igazi hívei. Ezután valóban bekövetkezik egyfajta radikalizálódás és differenciálódás a liberális tábor programjában, de ez sokkal inkább az országgyűlés után indul meg, Deák távolmaradási döntését még aligha befolyásolhatta. Ennek a folyamatnak a végpontja az Ellenzéki Nyilatkozat kibocsátása. Igaza van Király Bélának abban, hogy Deák ezúttal is a különböző erőket egybetartó szerepet játszott, mint írja a nyilatkozat „kompromisszum műve" (105. o.) volt. Hiányzik azonban annak rajza, milyen politikai erővonalak mentén tagolódott a liberális tábor, kik között és milyen pontokon kellett „békét szerezni".

Nem teljesen világos Deák pozíciója a különböző vélemények ütközőterében a nemzetiségi kérdést illetően sem. Amint azt Király is hangsúlyozza, Deákot nem jellemezte szélsőséges nacionalizmus. Ugyanakkor teljes mértékben támogatta a reformkorban megszülető nyelvtörvényeket, amelyek a nemzetiségi konfliktusok kiindulópontját képezték, ebben álláspontja semmiben sem különbözött például Kossuth nézeteitől. Az 1868-as nemzetiségi törvényről szólva a szerző azonosítja Deák és Eötvös álláspontját, itt viszont gondosabb különbségtételre lett volna szükség. Az is bővebb kifejtést igényelt volna, hogyan értelmezi Király a „reakciós nacionalisták" és a szabadelvű nacionalisták (173. o.) szembenállását a törvényjavaslat vitájában, s mindenekelőtt, hogy kiket ért „reakciós nacionalisták"-on.

A kompromisszumkészség igazolásának céljából Király némileg egyoldalúan hangsúlyozza Deák fenntartásait az 1860–61-ben újjászerveződő megyei mozgalommal kapcsolatban, hiszen Deák valóban bírálta egyes megyék igényét az igazságszolgáltatás azonnali átvételére, de az általa fogalmazott Pest megyei felirat kiállt az emigránsok megyei testületekbe való választása, a törvénytelen adók szedésének felfüggesztése mellett. A reformkori, illetve szabadságharckori Deák „átradikalizálása" után nem meglepő, hogy Király 1861-ben Deákot „új társadalmi konzervativizmussal" (145. o.) vádolja, mivel most egy szót sem szólt a parasztság érdekében. Mindez azonban jogosulatlan vád Deákkal szemben, aki most is, a korábbiakhoz hasonlóan, kö-

vetkezetes liberális elveken nyugvó politikát folytatott. Az 1861-es országgyűlés politikai pártmegoszlása kellő súlyt kapott a kötetben. Király Deák első és második felirati beszéde között koncepcionális különbséget feltételez: míg az első engedékenyebb hangot ütött meg, „az 1867-es Kiegyezés dualizmusát vetítette előre" (149. o.), a másodikban a megegyezés lehetőségében csalódva „visszalendült maximalista álláspontjára" (151. o.). Deák valóban jelezte, hogy a törvényszabta kötelezettségeken túl is készek a birodalom súlyos terheiben osztozni, de azt is kinyilvánította, hogy a törvényes kapcsolat Magyarország és Ausztria között a perszonálunió, „a valóságos real-uniónak nyoma törvényeinkben nincs". Az a törekvés, hogy a kiegyezésben megtestesülő, a magyar liberális politikai elit és a Habsburg-udvar közötti kompromisszumot kezdeményező Deák előképét keresse és megtalálja az életmű korábbi szakaszain, ismét csak arra készteti a szerzőt, hogy az adott politikai megnyilatkozások történeti kontextusát fellazítsa, Deák pályáját a korával együtt változó személyiség dinamikus rajza helyett a különböző időpontokból származó forrásokkal sok ponton ütköző állóképpé merevítse.

Az adatok, tények összeállítása több gondosságot igényelt volna. Az Ellenzéki Nyilatkozat fő programpontjainak felsorolásából hiányzik például a népképviselet elve és a felelős kormány. Landerer Lajos helyett minden magyarázat nélkül Léderer Lajos, Wenckheim Béla helyett Winckler Béla szerepel, a Batthyány-kormányt sem 1848. március 17-én iktatták be hivatalába. A sort hosszan lehetne folytatni még, gondos lektori munka mindezeket kiszűrhette volna.

Megfontolást igényelt volna az is, hogy a könyv magyar nyelvű kiadása milyen változtatásokat igényel az eredeti szövegben. Elhagyható lett volna például a mintegy egy oldalas összefoglaló az 1848–49-es szabadságharc eseményeiről vagy a Vörösmartyt az amerikai közönségnek bemutató („a kor legnagyobb romantikus költője" 138. o.) félmondat. Más pontokon ugyanakkor inkább pontosításra lett volna szükség, például a Batthyányból, Kossuthból „és két másik személyből" álló küldöttség kitétel (102. o.) helyett. A magyar nyelvű kötet szerkesztési elve az volt, hogy az eredetiben szereplő idézetek egy részét elhagyták, csak a törzsszöveget fordították le, illetve néhány esetben az idézet szövege szerepel ugyan, de az eredeti jegyzetapparátus teljes elhagyása folytán mindenféle forrásmegjelölés nélkül. Sokkal szerencsésebb lett volna, ha a jegyzet – és a bizonyító forrásapparátust is közlik, mivel ennek hiányában csak az eredeti angol kötettel egybevetve ellenőrizhetők a kötetben foglalt állítások.

A kötet fordítása sem vall alapos munkára. Előfordulnak nyelvi félrefordítások (például a malomkő és a parasztság esetében a 32. oldalon), amelyek néhol a mondanivaló lényegét is torzítják. Az olvasó például értetlenül áll a 122. oldalon található kitétel előtt, miszerint 1848-ban „ha az ország politikusai továbbra is őrzik valamennyi kisebbség speciális nemzeti jogait,..." – hiszen nem voltak ilyen jogaik, amit őrizni lehetett volna. Az eredeti angol nyelvű változat viszont arról szól, hogy a megkezdett törvényalkotó munkát ezeknek a kisebbségi nemzeti jogoknak a biztosításával kellett volna folytatni. S ez lényeges különbség. A még sorolható kisebb jelentőségű hibák mellett a fordítás igazi gyengéje a fogalomhasználat kornak nem megfelelő volta: a megyéknek volt első követük és másodkövetük, de nem létezett „főkövetük" (32., 52. o.), ismeretlen fogalom a „liberalista" (110. o.) vagy az „alkotmányosok" (81. o.). Az Ellenzéki Nyilatkozatot sem célszerű következetesen kiáltványnak nevezni. Igen zavaró és a történeti kontextusnak nem megfelelő a „dzsentri" fogalom használata, a köznemes helyett. Szükséges lett volna a korabeli nyelv- és fogalomhasználat alaposabb ismerete a hiteles fordításhoz. A bőven előforduló stilisztikai pongyolaságok látszólag csak „szépséghibát" jelentenek, mindazonáltal megnehezítik a könyv olvasását.

Igen tiszteletreméltó vállalkozás volt Király Béláé közel húsz évvel ezelőtt,

amikor azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megismertesse a magyar liberalizmus kiemelkedő személyiségét az észak-amerikai olvasóközönséggel, s ellensúlyozza a korábbi magyarellenes hamisításokat. A könyv mostani magyar nyelvű kiadása azonban a szerző, a fordító s nem utolsósorban a kiadó átgondoltabb és gondosabb együttes munkájának eredményeként kellett volna napvilágot lásson. Ennek hiányában a magyar olvasóközönségnek még mindig nélkülöznie kell a Deák életművét megbízható adatokkal, az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit összefoglalva bemutató monográfiát.

Deák Ágnes

Portrék, hazai tájban

Sic Itur ad Astra
1992/1–3. szám, á. n.
Történészportrék
Válogatta, az előszót írta, a jegyzeteket és a bibliográfiákat kiegészítette: Vörös Boldizsár

Mintegy harmincan közreműködnek e folyóirat-könyvben azok közül, akik a nyolcvanas évek végén, a kilencvenesek elején koptatták az ELTE Bölcsészettudományi Karának amúgy is eléggé kopott székeit és asztalait. Elsősorban elméleti munkásságukat illetően jelentős, „szintézisalkotónak" is nevezhető történészekről (Ranke, Macaulay, Burckhardt, Pirenne, Weber, Huizinga, Macaulay Trevelyan, Bloch, Toynbee, Braudel, Vincens i Vives, Soboul, Mandrou, Foucault) szóló szakszövegeket – nekrológokat – fordítanak, fordítást ellenőriznek, a szövegekhez kritikai és magyarázó jegyzeteket készítenek. E pályakezdő kutatók, felsőéves hallgatók a jól bevált klasszikus útját járták az elméleti, filológiai, nyelvi többlettudás megszerzésének: az intézmény keretein belül elsajátítható általános és ennélfogva az egyéni vonzalmakat kevésbé kielégítő ismeretanyagot önszerveződéssel létrehozott diák-kutatókörben egészítették ki érdeklődésüknek megfelelően. Ez a *coetus* a Magyar Történészhallgatók Egyesülete, amely a *Sic Itur*...-t is kiadja. Amint az a kötetből kiderül, a jelen szám létrejöttéhez az oktatói karból H. Balázs Éva, Klaniczay Gábor és Poór János nyújtottak segítséget.

Ezért a *Történészportrék*nak elsősorban *fejlődéstörténeti* értékét tartom szükségesnek kiemelni: mindenekelőtt az önállóan elvégzett műhelymunkáról adott számadásnak tekintem. Vagyis olvasatomban a kötet nem az abban szereplő történészekről, hanem szerzőiről szól. Az egyoldalú megközelítés mentségére szolgáljon, hogy a historiográfiai kontextusból kiinduló értékelést Soós István már elvégezte (in: *Világtörténet*, 1993/ŐszTél, 97–100.).

A résztvevők a feladatokat általában jól megoldották. A fordítások szöveghűek, magyarosak, terminológiájuk pontos. Egy-két esetben, mint például Tóth Gábor Pirenne-fordításában, láthatóan kiérlelt, joggal a kanonizációra aspiráló kísérletekkel (pl. burgus-portus teória) is találkozhatunk.

A jegyzetanyagban kétségkívül óriási munka fekszik. A referenciák túlnyomó többsége helytálló, ugyanakkor nem működik megfelelően a keresztbe utalások hálózata, amelyre a gyakori adatismétlődés miatt nagy szükség van. Az első előfordulásra való visszautalás helyett olykor újabb magyarázattal találkozhatunk, illetve előfordul az is, hogy az olvasónak önerejére van bízva, hogy a korábbi jegyzethez visszataláljon. Néhány esetben elmarad a jegyzet, nemcsak általános művelődéstörténeti utalásoknál, hanem néha szorosan vett szakmai helyeken is.

Az egységesen jó összbenyomás mellett szóvá tennék néhány jegyzetet, amelybe, véleményem szerint, hibák csúsztak be. A 18. oldalon azt olvashatjuk, hogy „Sokkal *congeniálisabb* volt Ranke szellemével a nagy szigetország nemzete". Ehhez a 25. oldal 18. számú jegyzete „itt: egyívásúbb" magyarázatot fűz, aminek semmi értelme, ehelyett egyszerűen *azonos gondolkodásúnak* lehetett volna fordítani (vö. Bakos Ferenc, *Idegen szavak és kifejezések szótára*, 6. kiadás, Bp., 1983, 449.). A 81. oldal hetes számú jegyzetében az *Histoire du meurtre de Charles le Bon* nem Jó Károly „halálának", hanem *meggyilkolásának* története; a 83. odalon a 14a. szám alatt feloldott *Geschichte der europäischen Staaten* nem „mű", hanem *sorozat*, melyet az említett F. A. Ukert A. H. L. Heerennel együtt szerkesztett (itt jelent meg például J. C. Pfistertől a *Geschichte von Teutschen* [Hamburg, 1829–35] öt, illetve W. Wachsmuthtól a *Geschichte Frankreichs im Revolutionszeitalter* [Hamburg, 1840–44] négy kötete); a 84. oldal 20b. számú jegyzetében a *livre à thèse* fordítása – „doktori értekezés" – téves, a

kifejezés jelentése: *tézismű*; valamint a 167. oldal 16-os jegyzetében az *in saecula saeculorum* nem „századok századain át", hanem általánosan *mindörökkön örökké*.

Néha nem teljesek a bibliográfiai hivatkozások. Az alábbi szerzők, illetőleg művek esetében hiányoznak a magyar kiadás adatai: a 153. oldalon a 28. számú jegyzethez: G. Duby, *A katedrálisok kora*, Bp., 1984.; ugyanott a 33-as: J. G. Frazer, *Aranyág* (ámbár válogatásban és feltehetően lapzárta után jelent meg), Bp., 1993.; a 167. lap 15-ös jegyzetéhez: Bergson, *Teremtő fejlődés*, Bp., 1930 és 1987.; a 218. oldalon a 15. számú jegyzetben: Philippe Ariès, *Gyermek, család, halál* (válogatás), Bp., 1987.

Előfordul, hogy „mellébeszél" a jegyzet; például azok, melyek az alábbi helyekhez tartoznak: „Fichte hazafias és szinte spártai irányú művei", a kilencedik oldalon; a 15-en: „[*A pápák történetét*] Csengery Antal méltatta"; a 211-en: „a *bassin des Ernestes* hangulatát a Tharaud fivérek örökítették meg". Természetesen ugyanilyen helytelen, de legalább elegánsabb, ha efféle esetekben a szerző nagyvonalúan átsiklik a kérdéses hely fölött, mintegy zavarba ejtően „tudottnak véve" az arra vonatkozó háttérismeretet, és egyben bízva abban, hogy a jegyzet hiánya a recenzens figyelmét el fogja kerülni, vagy ha nem, akkor is visszatartja majd tollát az „az vesse rá az első követ" parancsa...

Továbbá – éppen a máskülönben kimerítő alaposságra való törekvés miatt – hiányoltam, hogy nincs jegyzet például az alábbiakhoz: „helvét és ágostai hitvallások hivatalos uniója" és „Ranke [...] bizalmas levélben fejezte ki örömét" (10. oldal); „Thiers" (16. oldal); „Albert Hourani" (159. oldal); „Pierre Vilar" (191. oldal); „Mlle Jacquiot" (199. oldal); „a »Katangiak« kiürítették a Sorbonne-t" (203. oldal) stb.

Bizonytalanság mutatkozik a tulajdonnevek lefordításának kérdésében: a 160. oldalon olvasható „Boldog Angelico" magyar szövegekben inkább *Fra Angelico*, ahogy azt a 167. lap 18-as jegyzete is sejteti; a 182–3. oldalon egyes könyvcímek és intézménynevek le vannak fordítva, mások nem; a 187. oldalon a „Nagy Lajos Gimnázium" és a „IV. Henrik Gimnázium": ha Párizs, akkor *Lycée Louis-le-Grand* és *Lycée Henri IV*, és e legpatinásabb elitneveldék mindenképp jegyzetet érdemeltek volna; a 218. oldalon a hetes és a nyolcas jegyzetben egymás után „Francia Akadémia", ill. „Académie Française" olvasható stb.

Egy-két helyesírási vagy sajtóhiba is előfordul: a 152. lapon [Louis-] Adolphe helyett „Adolph" Thiers; a 211. lapon Platón helyett „Platon"; a 218. lapon Jérôme helyett „Jérome" és Gomułka, Władysław helyett „Gomulka, Wladyslaw"; a 219. oldalon C. Lévi-Strauss „fő műve" Mythologiques és nem „Mythologique" (és emellett azért az Anthropologie structurale két kötetét is illett volna megemlíteni).

Külön kell foglalkozni a szerkesztő, Vörös Boldizsár munkájával, aki az egész vállalkozást elindította, és az általam legalább 600 oldalra becsült kézirattömeget egyberendezte.

„E *Sic itur ad astra*-szám [sic!] összeállítói azt is remélik, hogy munkájukat nemcsak a szűkebb történészikutatói szakma, hanem a történelemtanárok és a történelem iránt érdeklődő közönség is haszonnal forgatják majd" – írja a folyóirat-könyv előszavában Vörös Boldizsár. Valójában a kötet rosszul járna, ha a recenzens azt mindenekelőtt és kizárólag „rendes" kézikönyvnek tekintené. Természetesen ez esetben a kifogások sorát a válogatás gyakorlatának megkérdőjelezésével kellene kezdeni. Kérdezni lehetne, hogy miért mondtak le még egyelőre, hála istennek, élő klasszikusok – mint G. Duby, F. Furet, J. Le Goff, I. Leroy-Ladurie – bemutatásáról, akiknek munkássága a műhely tagjainak érdeklődéséhez szintén közel állhat. Ám ha elfogadjuk az elparentáló műfajt mint rendező elvet, akkor is okvetetlenkedni lehet effélékkel, hogy: Ranke, Macaulay mellett nem erősíthette-e volna például Michelet a múlt századi középkortörténészek mezőnyét?; biztos, hogy Albert Soboul a legérdemesebb arra, hogy a francia forradalom historiográfiáját egye-

dül reprezentálja?; ha beengedtek a kötetbe olyan „félállású" történészt, mint Foucault, akkor miért maradt ki a többi nagy vizionárius (pl. Spengler)? Egy igazi kézikönyvtől továbbá koncepciózusabb alapszöveg-választást, az egyes címek közötti terjedelmi harmóniát, a különböző korszakok arányos reprezentációját (vagy megfontolt és következetesen vállalt preferenciákat) várhatnánk stb. stb. Nem folytatom: mondom, e követelményeknek való megfelelést e kötettől ne várjuk el. Teljesen elfogadható viszont – a választott „fejlődéstörténeti" olvasat értelmében – azt mondani, hogy a szerzők azoknak a portréját közlik, akiket akkor és ott a legfontosabbaknak tartottak.

Ugyanakkor – és ez feltétlenül megemlítendő – a könyv nemcsak a címszavaknak választott történészekről szól, hanem az utalások és azok jegyzetei mintegy behívják a kötetbe azt az egész majd két évszázados historiográfiai horizontot, amelynek előterében e kiemelkedő (kiemelt) egyéniségeket szemlélhetjük. A *Történészportrék* ezen erényét a hiányzó név-, illetőleg könyvcímmutató igen szépen hangsúlyozta volna, nem is beszélve annak gyakorlati hasznáról.

Vörös Boldizsár szerkesztői aprómunkájával kapcsolatban egyetlen észrevételt kockáztatnék meg: a folyóiratokból átvett nekrológok lelőhelyének megadásakor ajánlatos lett volna feltüntetni az évfolyamot is, hiszen több *International Affairs* vagy *Revue Historique* című folyóirat létezik.

Végezetül szívesen megosztom mind a szerzőkkel, mind az olvasókkal a Foucault-búcsúztató szövegében a 211. oldalon található, a jegyzetek között fel nem oldott *bassin des Ernestes* teljességgel bennfentes magyarázatát: az nem más, mint az párizsi Ecole Normale Supérieure belső udvarának kerek medencéje, melynek elképzelhetetlenül piszkos, soha nem cserélt, csupán magában keringetett oxigénszegény vizében élnek az *Ernesteek*, e barna-piros díszhalak.

Őszintétlenség lenne elhallgatnom, hogy eredetileg ezt az Erneszt-adalékot egy már szerzői jogilag tekintve is legalább problematikus allegóriává akartam kibontani. De úgy alighanem mindenképpen nagyon sportszerűtlenül jártam volna el. Hiszen a kötet éppen arról tanúskodik, hogy a szerzők a mesterség alapfogásait jó színvonalon elsajátították, és szemérmes, de érthető gesztussal vállalják a továbbiakban a legnagyobb életművek mércéjét. Hogy e csúcsokat közülük akár egy-ketten is meg tudják-e közelíteni, az persze nem csak az ő felkészültségükön múlik. De erről – a *bassinről* – kár is beszélni. Húsz év múlva többet tudunk; addig nyugodjunk meg mindnyájan a kötet egyik közreműködőjének (Szilágyi Mártonnak) másutt megfogalmazott lapidáris intelmében: „tegye a dolgát, akinek van".

Gángó Gábor

Gondolatok Deák István „Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918" című könyvének olvasása közben

Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918.*
Gondolat. Budapest, 1993.

A dunai birodalom történetével foglalkozó elemzések, összefoglalók olvasása közben az érdeklődők óhatatlanul is egymás mellé társítják a hasonló kicsengésű műveket: a sokféle megközelítés befogadásához hasznos, sőt talán szükséges is a megegyező, illetve ellentétes jegyeket hangsúlyozó osztályozás. A történetírók nagy csoportjai közül két típus mindenképpen megkülönböztethető. A konzervatív, az „apologia imperatoris", azaz a Habsburg-uralom dicséretét zengő irányzat hívei a dunai birodalmat ideális politikai és gazdasági egységnek minősítik, amely – szerintük – nem az egyre súlyosabb belső ellentmondások, mégcsak nem is a kormányzó elit karakterisztikus hibái, hanem a nemzetek feletti állam ellenségeinek rosszindulatú tettei, elsősorban a világháborút megnyerő hatalmak diktátumai miatt ment tönkre. Természetesen cseppet sem csodálható, hogy századunk szörnyűségei után a tömegek elvárják a hosszú, békés múlt Sissy-filmekre emlékeztető szentimentális beállítását. Az elfogultságot pedig könnyű álcázni a levéltárak porából kihantolt egyedi sikerekkel és a belőlük kialakított ideálképpel. A megszépített emlékekhez igazodó műveket olvasva egyszerűen érthetetlennek tűnik, hogy a nemzetek-nemzetiségek feletti, zökkenőmentesen működő államszövetség szét tudott esni.

A másik megközelítés szerint mind a szabadságharc könyörtelen leverését kiváltó gyűlölet, mind a leverésben fegyvertárs nemzetiségek jutalmának elmaradása, mind az 1867-ben újjáteremtett liberális alkotmányjoggal álcázott abszolutizmus módszerei éppúgy szembeállították a bécsi, majd a budapesti kormányokkal a magyar, a szláv, a román, az olasz lakosságot, mint a megígért és soha meg nem adott nemzetiségi jogok miatti sérelmek. A soknemzetiségi alattvalók állandó és indolens provokációja belülről bomlasztotta fel az elsősorban az uralkodó személyével, a dinasztia tagjaival és a fegyveres erővel összekötött dunai birodalmat, mielőtt a szétverés nagy művét az első világháború kívülről befejezte volna. Ez a kritikus vizsgálati mód, amely Deák István könyvében is megfigyelhető, kíméletlennek tűnik a konzervatív megközelítéshez és a 20. századi nyomorúságok után a múlt vélt békességére áhítozók igényeihez viszonyítva: az utolsó Habsburg uralkodók korának elnéző méltatása helyett önmagában visszataszító igazságot hirdet. Uralkodók álltak Európa országainak élén, és ezek az államok ettől még jól működtek, sőt akár republikánusok is lehettek, hála a koronás fők pártok feletti gondolkodásának és pártoktól független trónra kerülésének. A dunai birodalomban nem a monarchizmus idézte elő a csődöt, hanem a monarchizmus gyakorlata, az osztrák–német abszolutizmushoz, majd – Eötvös József szavaival élve „a nemzetiség évszázadában" – a nemzetek feletti, de osztrák–német központú, dinasztikus hatalomhoz ragaszkodó Ferenc József és az általa kinevezett államférfiak, katonai vezetők birodalmi érdekekkel ellentétes tevékenysége. A monarchizmus gyakorlatának hibáit csak felerősítette a belpolitikában az osztrák–német központú hatalommal szembeni magyar közjogi ellenállás, az olasz irredentizmus, a szlávoknak és románoknak a bécsi és budapesti kormányzat elleni aknamunkája, a külpolitikában pedig Oroszországnak a Monarchia belső ellentmondásainak szítására és a dualista állam katonai bekerítésére irányuló törekvése.

Deák István könyve eredetileg nem magyar olvasók számára készült, hanem a magyar, sőt a közép-európai történelemben járatlan európai–amerikai érdeklődők számára. Helyénvalóak tehát a műben közölt, a hazai olvasóknak egyértelmű, vagy lexikonokban könnyen feltalálható tények és adatok a területről, a közös határt jelentő Lajtáról, a fővárosokról, a kormányokról. Deák István bevezető fejezeteit és a hadseregről szóló elemzését ezért Budapesten úgy illene véleményezni, mintha más ország polgáraként írásából ismerkednénk csak meg térségünk történelmével. Mind az angol nyelvű első, mind a német nyelvű második kiadás érdeme, hogy felkeltette külföldön a figyelmet az Osztrák–Magyar Monarchia, benne Magyarország múltja iránt, ráadásul tette ezt úgy, hogy látványosan szakított a történészek, az értelmiségiek mindenütt tapasztalható – általa helyesen kárhoztatott – előítéletével, miszerint fölösleges és értelmetlen foglalkozni a faragatlan tuskókból álló társadalmi csoport, a tisztikar életével. Könyve éppen azért figyelemre méltó nemzetközileg, mert újszerű, tehát izgalmas a témája, továbbá bőven alkalmazza a statisztikai felmérésekben a modern módszereket, így elemzései szokatlanul pontosak, tárgyilagosak és hihetőek, és mert helyenként valóban meglepőek a következtetései. A magyar állam újkori-legújabbkori történelméről meghökkentően keveset tud a világ, de e kevéshez meghökkentően sok pejoratív értelmű közhelyet tud társítani. Trianon után az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai, a Kis-Antant tagjai – elsősorban francia közvetítéssel – félelmetes sikerrel aknázták ki a magyar revizionizmus szélsőségeit, és fogadtatták el Nyugat-Európában és a tengeren túlon saját negatív ítéletüket a dualista birodalom, benne a magyar állam történelméről. A második világháború után a győztes vagy idejében átállt országok történészei azután szívesen sulykolták tovább a közhelyeket. Deák István könyve esélyt kínál az osztrák–magyar közös múlt, illetve a magyar történelem reálisabb megközelítéséhez, és ez akkor is igaz, ha némely megállapítása mellett Budapesten eltérő vélemény is megfogalmazható. Előre kell bocsátanunk azonban, hogy a könyv bevezetője, a Monarchia történetéről szóló vázlatos tájékoztató készteti a recenzió szerzőjét a továbbgondolkodásra, a másság kimondására, és nem az osztrák–magyar tisztikarról készült bőséges forrásanyagot felhasználó kitűnő elemzés. A monografikus részeket bizonyára minden, a korral foglalkozó hadtörténész szívesen fogja tanulmányozni, hogy tudása részévé tegye a tisztikar összetételéről, a vizsgálati módszerekről és a következtetésekről kapott ismereteket.

A könyv első fejezetében jelentős teret kap a hadsereg 1848–1849-es nagy válsága. Deák István leírja, hogy a márciusi osztrák forradalmak a párizsi februári forradalomra reagálva kezdődtek. A szikrához azonban gyúanyag is kellett, és ennek bemutatásával a könyv adós maradt. Pedig a robbanás okainak ismertetésével nemcsak a Habsburg birodalmon belüli és a könyvben bemutatott politikai harcok, hanem a tisztikar mélységes tájékozódási zavara is érthetőbbé válhat a térség történelmében járatlan olvasók előtt. A bécsi kongresszustól kezdve az osztrák bel- és külpolitika évtizedeken keresztül egy forradalom megelőzését és elfojtását tekintette fő feladatának, miközben Európa nyugati felén már a feudalizmus maradványainak felszámolásáért folyt a harc, nem a feudális termelési rendszer megrendítéséért. A konzervatív államvezetés elzárta az államot a gazdasági lépéstartás lehetőségétől. A dunai birodalomban mégis fejlődött az ipar. A „bécsi brilliáns földek" – Neubau, Schottenfeld selyem-, illetve Jablonec üveg-, tükör- és bizsuipara mellett – európai hírnevet szerzett a Bösendorfer zongora-, Dreher sör-, Mautner-Markhof élelmiszer-, Krupp és Schoeller evőeszköz-, Wertheim szerszám- és Reithoffer „Wimpassing" kaucsukgyára és mellettük számos más ipari üzem. Ahogy nőtt a tehetős polgárok vagyona, úgy erősödött a természetes szövetségesnek számító értelmiség, diákság állampolgári felelősségtudata is, amelyet a feudális állammal, joggal, filozófiával, az egész intézmény-

rendszerrel szembeni elutasítás igazolt. A polgárság egyre szilárdabb önvédelmet tanúsított a politikai jogtalanságot jelentő cenzúra, spiclirendszer és rendőrterror ellen, és egyre hangosabban fogalmazta meg érveit a gazdasági haladást fékező udvari politikával szemben. A robbanás előtti feszültséget végletekig élezték az „éhező negyvenes évek". 1845-től a rossz termés miatt az éhínség járványként végigsöpört az egész birodalmon. Ezrek és ezrek tengődtek füveken, fakérgeken, szeszfőzdék moslékján. Magyarország lakosságának nagy része is iszonyúan nélkülözött. Koldusok, rablóbandák lepték el az utakat és a városokat. Skorbut, himlő, tífusz pusztította a legyengült szervezetű embereket. Bécsben heves rohamot intéztek a kenyérboltok ellen: a kivezényelt katonaság megtagadta a parancsot, és nem lépett közbe. A feudális kötöttségekkel terhelt mezőgazdasági termelés a mélyre süllyedt. A jobbágyi szolgáltatások mértéke helyenként elérte a 60 százalékot is. A munka termelékenységét jelezte, hogy Ausztriában egy négyzetmérföldnyi területen 21 000 véka (1 véka=55 l) gabona termett, míg a rosszabb minőségű württembergi talajon 34 200 véka. Gazdasági, társadalmi válság volt, a változást nem lehetett elkerülni. A konzervatív államvezetés megtestesítőjét, Metternich kancellárt az udvar kitaszította, mint bűnbakot, hogy bukás helyett legalább az uralom látszatát fenntartsa a különféle politikai csoportharcokban. A tisztikar, amely a „für Gott, Kaiser und Vaterland", „istenre, császárra és hazára" esküdött, sodródott az eseményekkel: a hadsereg válsága a társadalom válságának és a dinasztikus uralom válságának következménye volt. Az uralkodó V. Ferdinándra és a hazára tett esküt mindaddig követni lehetett, míg a Habsburg-házon belüli kamarilla – a trónörökös anyja, Zsófia főhercegnő, Mária Anna, Ferdinánd felesége, Alfred zu Windisch-Grätz herceg, főparancsnok – nem adott a Ferdinánd döntéseivel ellentétes parancsokat. Hiába íratta alá például Batthyány Lajos gróf az uralkodóval a Jellačićot leváltó okiratot. A horvát bán egy titkos felhatalmazással a zsebében csak nevetett: „Most saját szakállamra fogok cselekedni, és valami értelmesebbet hozok össze, mint megkötött kezekkel".

Az ellenforradalom győzelméhez új uralkodó kellett, akit nem terheltek aláírt alkotmányok, megkötött szerződések, kiadott parancsok. Ferdinánd a kamarilla nyomásának engedve adta át a helyét. Az ifjú Ferenc József, a trón várományosa értelmesebb volt annál, semhogy közömbösen tudomásul vette volna az egyre erősebb liberális és nemzeti mozgalmak térhódítását. Neveléséről azonban Metternich herceg javaslatára egy velejéig royalista, tüntetően katolikus katona, Heinrich Bombelles gróf gondoskodott. Rendkívüli dinasztiahűséggel ő alakította ki a trónörökösben a nemzetek feletti, abszolutisztikus állam kormányzási ismereteit. A bécsi liberális, sőt még az arisztokrata körök is gyűlölték a grófot, Júdásnak, főgazembernek, minden gonoszság eredetének titulálták, és 1848-ban távollétében jelképesen fel is akasztották. A mélységes konzervativizmushoz, az uralkodó személyének a közönséges alattvalók feletti elérhetetlen, szinte égi magasságához, a szabadelvűséggel szembeni gyűlölethez Bombelles mellett az anya, Zsófia főhercegnő szoktatta az ifjút. Egyik sem adta a kezébe az elmaradott osztrák viszonyokat bíráló vagy támadó külföldön kiadott irodalmat. Ferenc Józsefnek jövendő uralkodóként szüksége lett volna arra is, hogy tartós, európai tanulmányutakra menjen, elsősorban a gazdaságilag fejlett nyugati országokba. Sehol sem járt. Így nem kapott lehetőséget arra, hogy ismereteit összevesse a valósággal, illetve a hazai állapotokkal. Ferenc József „nemzetek feletti" személye kulcsfigurája Deák István könyvének. A nemzetek felettiség azonban nem egyszerűen a királyságok, hercegségek, grófságok feletti egyidejű hatalom és a birodalmi államfői méltóság megtestesítése volt, hanem több: egy lényeges viszony. Ferenc József elsősorban monarcha volt, egy minden alattvaló feletti, isteni eredetűnek képzelt, már 1848-ban idejétmúlt értékrendet őrző uralom birtokosa. Ez a gondolatszegény

neveléssel előkészített ifjú tizennyolc évesen nem „Ferdinánd kegyessége", hanem udvari intrikák és udvarhű konzervatív hadvezérek és befolyásos arisztokraták határozott kívánságára került trónra. A „viribus unitis" jelszót, a „forradalmi káoszból" kivezető rend megteremtésének kulcsszavát Joseph C. von Arneth numizmatikus kölcsönözte a latin nyelvben tájékozatlan új uralkodónak, amellyel a válságos időben a gyermekét irányító Zsófia főhercegnő, Alfred zu Windisch-Grätz herceg, Josip Jellačić és Joseph Radetzky tábornokok, valamint Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök egyesült erejét akarta kifejezni. Ferenc József élete végéig ragaszkodott a fiatal éveiben kialakult-kialakított világnézethez, kiváltképp annak monarchikus elemeihez és a monarchizmust biztosító haderő nemzetekfelettiségéhez. Az új esküszöveg is ezt fejezte ki: „für Gott und Kaiser", „istenre és császárra". A haza szó kimaradt.

Más a recenzens véleménye az olasz parasztságnak az úgynevezett arisztokrata forradalmárokkal, az értelmiségiek vezette városi mozgalmakkal szembeni magatartásáról, illetve az ellenforradalomhoz fűződő rokonszenvéről. Természetesen létezett és hatott egy földhözragadt tudatlanságból fakadó konzervativizmus a birodalom számos területén, amelyet helyenként fel lehetett használni a progresszióval szemben. Észak-Itáliában azonban Radetzky hadereje félelmetes módon meggyőzte a parasztokat a Habsburg uralom változatlanságáról. Az elnyomás módjai itt kivételesen kegyetlenek voltak, és visszhangot keltettek. A híres védelmi négyszög, Legnano, Mantua, Peschiera és Verona erődjeiben több volt a kivégzés, mint a birodalom más területein együttvéve; a „Justifizieren!" mellett gyakorta korbácsoltak mezítelen olasz asszonyokat az udvarokon; a vérző hátakat csaknem mindig ecettel öntötték le, és a megszállt tartományokban a forradalom idején megszokott volt a szabad rablás. Szomorú tény, de még a 20. század harmincas éveiben is lehetett hallani a déli harangszókor a falusi asszonyok hívó szavát ebédre szólítva a gyerekeket: „Gyertek haza ördögfajzatok! Jönnek a magyarok!"

A védelmi négyszög éppúgy bevehetetlen és hadászatilag döntő fontosságú volt, mint Komárom, Pétervárad, Temesvár, Olmütz vagy Theresienstadt. Radetzky akkor tört ki a biztonságos falak mögül, amikor legtöbb esélyt látott a sikerre. A gyakorlott osztrák, magyar, cseh katonák szuronyrohamaival szemben nemcsak az olasz parasztokból, polgárokból álló tanulatlan csapatok maradtak alul, hanem a bécsi forradalmárok, a prágai felkelés résztvevői, a krakkói földművesek osztagai is. A Habsburgok iránti szimpátia ekkor gyengébben hatott, mint a Habsburgok fegyvereitől való félelem. Magyarországon azonban a jobbágyfelszabadítás után lehetett ütőképes, nagylétszámú hadsereget kovácsolni. A hazai forradalmi háborúnak, a szabadságharcnak valóban volt valami a könyvben említett „vígoperai" jellege: 1848–1849-ben a Habsburg-birodalom Európa számára másodrendű hatalommá süllyedt, hiszen egy sebtében összeállított forradalmi erő fölényes győzelmet tudott aratni a kontinens legütőképesebbnek hitt serege felett. Kiderült továbbá, hogy egy ismeretlen, harminc éves magyar tiszt jobban ért a hadászathoz, mint a tapasztalt főrangú osztrák tábornokok. A Monarchiát nem „mentették meg" az osztrák hadvezérek. Radetzky kivételével a katonák nem voltak többé biztos támaszai a dinasztia hatalmának. A Windisch-Grätz vereségei után főparancsnokká kinevezett Welden táborszernagy 1849. április 25-én írta Ferenc Józsefnek: „Nekem semmilyen más reményem nincs már, mint a romok alatt elásatni magam. Az ellenség minden ponton túlszárnyalt bennünket – rettenetes katonai erővé fejlődött... Mint egy győzelemhez, úgy kell gratulálni magamnak, hogy szerencsém volt Pestet komolyabb veszteség nélkül kiürítenem... A legnagyobb szerencsém pedig majd az lesz, ha csapataim még harcképesen érkeznek meg néhány Bécs előtti körletbe".

Nehezen fogadható el Deák Istvánnak az az állítása, hogy Haynau maga-

biztos hadereje egyedül is végzett volna a szabadságharc fegyveres erőivel. Az újonnan felállított sereg azonban, hadvezérével együtt, a megtorlásra kétségen kívül alkalmas volt. Julius von Haynau, egykor Jakob J. Richter, Rebecca Richter patikuslány és Vilmos, hesseni fejedelem törvénytelen sarja megalázó gyermekkort élt meg, és kegyetlen felnőtt lett belőle. Osztrák hadseregben szolgált, tiszttársai gyűlölték, mert – amint Varnhagen von Ense írta – Fouché spiclijeként adatokat szolgáltatott a franciáknak. A becsületről kevés fogalma volt: 1848-ban helyőrsége tisztjeinek óhajára el kellett hagynia szolgálati helyét, Itáliában értelmetlenül lebombázta Peschiera városát, Bresciában vérfürdőt rendezett, Veneto tartományban fosztogatott. Ezért szerezte meg Ferenc József jóindulatát, aki Észak-Olaszországban Radetzky mellett tanulta meg: a káosszal, a rosszat jelentő forradalommal szemben a fegyverek könyörtelen használatával teremthető csak rend. 1849 tavaszán az ifjú uralkodó a magyar győzelmek hatására pánikba esett, az udvari környezet hisztérikus félelmét pedig végsőkig fokozta, hogy az orosz segítséget határozottan elutasító miniszterelnök, Felix zu Schwarzenberg herceg sem látott más kiutat, mint a Haynau által tervezett offenzíva melletti orosz hadműveleteket. Ferenc József elutazott Varsóba, és a Lazienka palotában letérdelve csókolt kezet az 53 éves cárnak a katonai segítségért. Bizonyos lehetett annak szükségességében.

A kiegyezést követő időszakot értékelve mind a korabeli bécsi elit, mind az összeomlás utáni osztrák történetírás szívesen minősítette az osztrák–német központú dinasztikus hatalommal szembeni magyar közjogi harcot magyar nacionalizmusnak, szakadár magyar nemzeti törekvéseknek, budapesti parlamenti agitációnak. Deák István említi a minősítő jelzőket, de nem értelmezi őket. Az összefüggések megértésekor az idegen olvasók vagy kénytelenek igaznak elfogadni a jelzőket, vagy csak a saját előítéleteikre hagyatkozhatnak. A hamis kép megváltoztatásához szükség van eltérő hazai vélemények megfogalmazására is. Valóban volt magyar nacionalizmus 1867 és 1918 között, mint ahogyan volt osztrák–német is, szerb is, román is, olasz is, ezért eltúlzott éppen a magyar közjogi törekvésekhez kapcsolni epitheton ornansként az ítéletet. Deák István kulturált módon kerüli meg a megkövesedett közhelyeket, egyúttal azonban nyitva hagyja a dualista államszerkezet felépítésének a kérdését. Pedig a közjogi meghatározás korlátozhatná az osztrák–német centrikus gondolkodás hatásait.

Az 1867/XII. törvénycikk 69 paragrafusból álló szövege szerint Magyarország de facto visszakapta függetlenségét, a közös védelem tartósan szavatolta az ország biztonságát, területi integritását és a nemzetiségek állami egységet fenyegető törekvéseinek elutasítását is. Az Osztrák–Magyar Monarchia az államszövetség új és speciális típusa lett. A két ország uniója az uralkodó személyének azonosságán alapult, akit azonban közjogilag nem lehetett azonosnak tekinteni. Ferenc József Ausztriában császári címet viselt, Magyarországon királyit. Az ország ugyanis a kereszténység felvételétől egységes, önálló királyság volt, a török hódoltságtól eltekintve csaknem ezer esztendőn keresztül azonos határok között létezett, uralkodói pedig, így a Habsburgok is, az 1387 óta érvényes „Szent-Korona Tan" szerint nem rendelkeztek a teljes államfői hatalommal, hanem azt meg kellett osztaniuk a magyar főméltóságokkal. Az 1867/XII. törvénycikk nem alkotott semmilyen belső, államjogi függést, semmilyen közös államhatalmat, közös kormányt, közös állampolgárságot – a lakosság csak magyar vagy osztrák lehetett –, csak a katonai védelem közösségét ismerte el, valamint a védelem közös intézményeit, a közös külügy-, hadügy- és a védelem fenntartásához nélkülözhetetlen közös pénzügyminisztériumot. Ferenc József azonban uralkodói és legfőbb hadúri méltóságában szívesen megfeledkezett magyarországi hatalma megosztottságáról, sohasem tartotta magát alkotmányos uralkodónak, hanem egy – a körülmények kényszere miatt – alkotmányt

adónak, aki a feltételek számára kedvező változása esetén engedményeit bármikor visszaveheti. A szabadelvű párt bukása után hatalma tudatában adta ki például a chlopy-i hadparancsot, készíttetett elképzelést egy 48/49-hez hasonló forradalom kiprovokálásáról, és rendelte el a Deák István által is említett „Fall-U"-t, azaz a „Fall-Unruhe" vagy „Fall-Ungarn" haditervet. Érdemes jellemzésül az utóbbiból idézni: „Kivonat az U-Tanulmányból. Bécs, 1905. augusztus 13. II. Egy kiterjedt és szervezett magyar forradalom leverése. Ha bekövetkezhet egy ilyen komoly pillanat a Monarchia életében, akkor ez az az időpont, amikor a hatalom megelőzi a jogot, amikor egyedül a katonai érdek a döntő. E pillanatban el kell tekinteni a törvény minden szigorú értelmezésétől, és nem szabad csak arra támaszkodni, hanem kizárólag a császári és királyi hadsereg eszközeivel kell leküzdeni a nehézségeket. ... A Magyarország ellen irányuló minden erőszakos fellépésnek és az esetleges következményeknek azonban előfeltétele, hogy a Monarchiát diplomáciai úton sikerüljön biztosítani minden kívülről jövő veszéllyel szemben...". A magyar parlament azonban határozott volt a szuverenitást sértő lépésekkel szemben, egyben hajlott a feszültségeket enyhítő kompromisszumokra is. A szuverenitás védelme pedig nem tekinthető nacionalizmusnak.

Véleményünk szerint nem igazán szerencsés Deák István egyik tömör, de lényeges gondolatot kifejező megállapítása, miszerint 1867-ben az „Osztrák Birodalom kényszerű kettéosztása" következett be: benne rejlik az erős, és csak a körülmények kényszerének engedelmeskedő központi akarat szerepe. A két ország uniója kifejezés önmagában jobban érzékeltethetné, hogy az Osztrák Birodalom nem felülről bontotta szét az egységet, hanem alulról építkezett. A magyar államférfiak ugyanis nemcsak az 1849-ben elvesztett szuverenitást akarták visszaszerezni, hanem szoros állami kapcsolatot is ki akartak építeni Ausztriával. Kossuth 1862-ben megjelent Duna-Konföderáció terve egyesíteni kívánta a Habsburg-, illetve az Oszmán Birodalom alól felszabadult Magyarországot, Horvátországot, Erdélyt, Romániát, Szerbiát és más, később csatlakozó délszláv államokat. Elképzelése szerint ennek a közös külügy- és hadügyminisztériummal rendelkező államegyüttesnek kellett volna betöltenie a Habsburg-, illetve az Oszmán Birodalom megszűnése utáni hatalmi űrt. A osztrák centralizmussal szemben álló magyarországi politikai pártok vezetői azonban önámítás nélkül vetettek számot Kossuth konföderációs tervének megjelenése, majd az 1863-as lengyel forradalom orosz leverése utáni jövővel, amelyet az Ausztriától való teljes függetlenség, illetve az orosz befolyás alatt álló délszláv államok és Románia szövetsége kínált volna. Egyetértettek abban, hogy Kelet és Nyugat között a nemzetiség évszázadában a magyarok egyedül nem maradhatnak sem semlegesek, sem független politikát meghatározó tényezők. A magyarság megőrzéséhez és a felemelkedéshez a nyugati szövetséges, az országnál gazdaságilag, elsősorban iparilag fejlettebb Ausztria kedvezőbb feltételeket ígért, és egyben külpolitikai védelmet is az orosz vezényszóra hallgató, számszerű többséggel rendelkező, elmaradott agrárstruktúrájú délszláv és román népekkel szemben. Deák István a birodalom katonai történetére koncentrálva mellőzi ezt a felismerést, bár a porosz–osztrák háborúval kapcsolatban kitér külpolitikai összefüggésekre, így Otto von Bismarck mérsékletére, amelyet a prágai béketárgyalásokon tanúsított. Itt azonban egy mondatnyi tájékoztatásra szükség lett volna. Bármilyen szívélyes volt Berlin és Pétervár viszonya, különösen a lengyel forradalom leveréséhez nyújtott porosz segítség után, a kelet-európai hatalmi egyensúlyhoz Poroszországnak az erősebb szomszéddal szemben volt szüksége szövetségesre, nem fordítva. Ausztriát azonban túlságosan is gyengítette a megoldatlan magyar kérdés, továbbá az osztrák–német lakosságnak a birodalom népeihez mért igen kedvezőtlen aránya. Tízmilliós lélekszámmal nem lehetett hosszú távon uralkodó politikai szerepet

vállalni egy több, mint harmincöt milliós birodalomban, és ezt a csaknem alárendelt nemzetiségi kényszerhelyzetet jól illusztrálják Deák István statisztikai adatai. Véleményünk szerint Bismarck az 1866-ban vereséget szenvedett ellenfelét csak ijesztgette a magyar légióval, az oroszellenes szövetségi viszony megteremtése volt számára a fontos, nem a magyar forradalom felújítása. A magyar államférfiak, Deák Ferenc és Andrássy Gyula gróf pedig Königgrätz után semmivel sem követeltek többet Ferenc Józseftől, mint előtte – ezt Deák István is kifejti, de az indítékok említése nélkül –, mert egyetértettek uralkodójukkal a nagyhatalmi szerep fenntartását és az Oroszországgal szembeni félelmet illetően. Ugyanakkor a német túlsúlytól való idegenkedésük miatt helyeselték Ausztriának a Német Szövetségből való kiszorítását.

Találó képet rajzol Deák István az uralkodóról. Tömör, pontos képet. Ferenc József országlása alatt a birodalomból csak látszólag lett az, amit címerállata, az ellenkező irányba tekintő kétfejű, de egytestű sas hirdetett: a Német Birodalomhoz hasonló, központosított dualista állam. Heraldikailag pontosabb lett volna az egy fejű és két testű ragadozó madár, erre a bizarr ötletre azonban csak a korabeli vicclapok gátlástalan rajzolói jöttek rá. Az egymástól nem túlzott barátsággal elforduló fejek azonban mást is kifejeztek: a felvilágosult abszolutizmust képviselő II. József politikai örökségét és a felvilágosultság nélküli abszolutizmust megtestesítő I. Ferenc Józsefet. „Csakhogy ezt a dualista államot – sóhajtott Andrássy Gyula – mennyivel könnyebben lehetne kormányozni, ha csupa németből és magyarból állna!" Igaza volt, hiszen az unió megkötése után a Lajtán innen a jobbára zárt tömegben élő magyarok kormánya liberális jelszavakkal, de az állami centralizáció korbácsával uralkodott a többséget kitevő szlovákok, németek, románok, horvátok, rutének és szerbek felett – Deák István könyvének a nemzetiségi problémákra való hivatkozásai egyértelműen ábrázolják e viszonyokat –, a Lajtán túl pedig a jobbára szétszórtan élő németek kormánya ugyancsak liberális jelszavakkal, de az állami centralizáció korbácsával uralkodott a csehek, lengyelek, ruténok, horvátok, szlovének, szerbek és olaszok felett. 1867-ben azonban a kisember még nem érezte a nemzeti-nemzetiségi ellentéteket olyan erősnek, mint a századforduló idején. A később kitörő politikai harcok sem a nagy tömegek között zajlottak le, hanem a parlamentek, tartományi gyűlések pártjai között. Theodor Roosewelt egyszer kíváncsian érdeklődött Ferenc Józsefnél, hogy tulajdonképpen mi is a dolga egy uralkodónak a mostani, modern korban. Kesernyés volt a válasz: „Az én feladatom az, hogy megvédjem népeimet a saját politikusaitól!" Csodának is lehetett tekinteni, hogy ez a nyugati-amerikai szemlélő számára kormányozhatatlan, soknemzetiségű, egyre inkább széthúzó birodalom sokáig súrlódásmentesen funkcionált. Deák István gondosan felsorolja a nemzetek felett álló, az egységet szolgáló erőket, az uralkodót, a dinasztia tagjait és a császári és királyi tisztikart. Megállapítása korrekt. Bizonyos mértékig azonban bővíthető lenne a központi hatalmat támogatók köre. Ferenc József személye valóban a legfontosabb. Az uralkodó a könyvben ismertetett korlátai, illetve monarchikus korlátoltsága ellenére is összetartotta a birodalmat, nem süllyedt el a napi politikában, nem fogta szembetűnően pártját rokonszenves, de bukott államférfiaknak, szónokoknak, önjelölt népvezéreknek, részrehajlásában is megmaradt a jó ízlés keretei között. Így a változó politikai környezetben az egyre inkább megbízhatóságot jelentő konzervatív változatlanság, a rendíthetetlen birodalmi egység élő jelképe lett. Ezt az egységet támasztotta alá az 1867-es alaptörvény is. Az alattvalók becsülték Ferenc József puritánságát, tudták, hogy katonás egyszerűségű polírozott ágya, ágyneműje, asztala, székei minden kényelmet nélkülöznek, s palotája szerény, egyablakos hálószobája jobban emlékeztet a luxust kényszerűségből mellőző kispolgárok otthonaira, mint a tehetősebb hivatalnokok lakásaira. Deák István megnyerően ábrázolja a hajnaltól-napes-

tig dolgozó, az audienciákat adó technikától írtózó, inkább adminisztrátor, mint széles látókörű politikus személyes tulajdonságait. A dolgos Ferenc József kevés időt töltött családja körében, szinte menekült a meghitt körből a józan, hivatali munkába, amelyről Erzsébet gúnyosan csak az „im Geschirr", „nekigyűrkőzött" kifejezést szokta használni. Az "őrülten tékozló" feleség, a királynő, a magyarok számára a férjnél jóval kedvesebb ember nyíltan is kimutatta szerencsétlen és boldogtalan házassága miatti keserűségét, hosszú és drága lovastúrákra menekült. Az ezüstlakodalomra is csak kényszerűségből jött haza, mert a rettenetes szegedi árvíz után éles hangú cikkek jelentek meg az állami vagyont pocsékoló asszonyról. Hamuszürke ruhában, hamuszürke arccal fogadta az ünneplést, mint akinek semmi köze az egészhez. Pillanatokon belül elterjedt a mondás: „après vingt-cinq ans de mènage", azaz „huszonöt év közös menázsi" – háztartás – helyett „après vingt-cinq ans de manège", „huszonöt év közös manézs", tehát cirkusz, amit aztán a műlovarnőre utaló lovascirkusznak is lehetett érteni.

Az uralkodó legszűkebb környezete, a Habsburg család, magától értetődő engedelmességgel szolgálta Ferenc Józsefet és vált a nemzetek feletti hatalom támaszává. Deák István említi a dinasztia tagjainak birodalmat összetartó szerepét, könyvéből azonban hiányzik létük és tevékenységük rövid elemzése. Pedig megérdemelnek néhány szót. Metternich 1837-ben alkotta meg számukra a titkos statútumot, amely a családfő-uralkodó számára korlátlan hűbérúri jogokat biztosított felettük. Ugyanakkor a főhercegek és főhercegnők a mérhetetlen családi vagyonból évi 45 000–75 000 forintot kaptak – saját kiemelt jövedelmeiken kívül – az előkelő élethez, amely meghaladta az 1. és 2. fizetési osztályba sorolt tábornagyok-miniszterek javadalmazását is. Az uralkodó rendezett és szorgos élete szöges ellentétben állott családtagjai többségének könnyelműségével, az egész birodalom lakosságát irritáló szokásaival. A főhercegek és főhercegnők minden lépését megkülönböztető figyelem kísérte. Oly ismertek voltak, mint napjaink popsztárjai, filmcsillagai, és bűneikről harsogó hírek szállongtak. Mindenki tudott Erzsébet mesés írországi lovastúráiról Bay Middleton kapitánnyal, Rudolf és Marie Vetsera kapcsolatáról, akinek anyja Vilmos főherceggel tartott fenn szoros viszonyt, a férfiszépség Ottó tivornyáiról, Ferdinánd Károly, Szalvátor János, Lipót Ferdinánd és Lujza Antonia Habsburg-házból való kitaszításáról. Az utóbbi a szász trónörökös felesége volt, és koronázása előtt szökött meg egy francia tanárral, majd őt is faképnél hagyta Enrico Toselli zongoravirtuóz és zeneszerző kedvéért. Még a szigorú életű Ferenc Ferdinándot sem kímélte a szóbeszéd: nem tud uralkodni az indulatain, gyűlöli az állatokat – valóságos mészárosként vadászott, évente több, mint ezer szarvast ölt meg –, és úgy ordít az öreg uralkodóval, mint egy őrmester az újonccal. Dr. Ernest Koerber osztrák miniszterelnök egyszer így fakadt ki kétségbeesve: „Amit ezek a főhercegek és főhercegnők művelnek, az egyszerűen hallatlan. Mindenáron be akarják bizonyítani a közvélemény előtt, hogy a dinasztia dekadens és degenerált. Nem szükséges annyira erőlködniük, hiszen régóta tudjuk: a Habsburgokkal már nem sokat kezdhetünk!"

A birodalom egyik legfontosabb összetartó erejének számított a Deák István által más összefüggésben említett arisztokrácia. Ausztria nagyhatalommá emelkedésével egyidejűleg a történelmi nemesi családok mellett gazdag városi polgárok, zsoldosvezérek, európai bankházak tulajdonosai, új, birodalmi hivatalok iskolázott jogászai jutottak jelentős földbirtokokhoz és címekhez. Az ellenreformáció, a harmincéves háború, Wallenstein és a felkelők javainak elkobzása, a török elleni felszabadító hadműveletek lehetőséget nyújtottak a vagyonképzéshez és a feudális osztály átrétegződéséhez a Habsburg-hű nemesség javára. Az ő létszámukat gyarapították a Német–római Birodalom Ausztrián kívüli államaiból, illetve Spanyolországból, Itáliából érkező, az ellenreformáció és a különböző háborúk hasznából részesülni

akaró családok. Népes csoportot alkottak 1711 körül VI. Károly császár – III. Károly király –, majd 1736 után Lotharingiai Ferenc kíséretének Bécsben letelepedő tagjai. A francia forradalom elől menekülők zöme is a Habsburgok környezetében keresett biztonságot, hozzá hivatali vagy katonai rangot. Az udvarhoz csatlakozó arisztokraták hűségükért és szolgálataikért cserébe a birtokadományokon túl hatalmat jelentő hercegi, grófi, bárói címet nyerhettek, tagjai lehettek a társadalmi hierarchia legfelső szintjét jelentő aranygyapjas rend, a szuverén máltai- és a magas német lovagrendnek, a Szent István-rendnek, a hölgyek pedig megkaphatták a csillagkeresztes dáma címet. Az udvarhoz kötődő arisztokrácia tökéletesen elveszítette kapcsolatát saját népével. Légüres szociális helyzetében kiszolgáltatottja lett a dinasztiának, amely azonban címekkel, rangokkal pótolta a hiányzó hazát, feljogosította – az 1740 előtti tiszta múltra hivatkozva – a kitüntetett előkelőket az „első társaság" elnevezés használatára, és biztosította számukra az „udvarképességet", a dinasztia tagjaival egyenrangú, állandó megjelenési jogot az uralkodó palotáiban. A birodalmon belül csak a magyar és a lengyel arisztokrácia őrizte meg otthoni kapcsolatait, és ha korlátokkal is, de megszakítás nélkül képviselte, sőt védte a nemzeti értékeket, akárcsak Észak-Németország és Anglia nemessége. A 19. század második felében már nemcsak a lehető legnagyobb haszon miatt tartózkodott az arisztokrácia – főleg november és május között – az udvarban, hanem az alulról jövők behatolási kísérleteinek megakadályozása miatt is. Az arisztokrácia létszáma ugyanis a kiegyezést követően megnőtt a gyakori főnemesítés révén. Az uralkodó a főudvarmester előterjesztése alapján többezer nemesi és többszáz bárói címmel viszonozta a gazdag polgároknak az állami kiadásokat tehermentesítő jótékonyságait – kórház-, árvaházépítéseket –, illetve a magasrangú katonáknak, hivatalnokoknak a szolgálatait. Ferenc József egy azonos társadalmi állású, birodalmi elitet kívánt létrehozni a régi feudális hierarchia felfrissítésével, amelynek a német Hansa városok patríciusaitól eltérően nem a helyi közösségekhez, hanem nemzetek feletti összetartó erőként a dinasztiához kellett volna kötődnie. Az első társaság azonban áthatolhatatlan záróvonalat húzott az 1740 után nemesi rangra emelt második társasággal szemben. Joseph Roth „Radetzkymarsch" című könyvében az egyik főszereplő, Vojcieh Chojnicki gróf így gúnyolódott: „Hetenkint válik báróvá egy-egy magyar klozettcsészegyáros." Az uralkodó a főudvarmester előterjesztése alapján adományozta a címeket. Egy morva világutazó, a hat nyelven beszélő és a féktelen ivászatokat kedvelő birodalmi gróf, Adalbert Sternberg éveken keresztül harcolt a korrupt főudvarmester ellen, aki a „császári tanácsos" rangot 100 000 koronáért, a nemességet jelző „von" szócskát 250 000 koronáért, a bárói címet pedig 500 000 koronáért árusította. Akadtak gyárosok, bankárok, akik vagyonuk harmadát, negyedét fizették ki, hogy rendjelekkel és címekkel ékesítsék magukat, s hogy feldíszítve megjelenhessenek a körmeneteken vagy az udvari-, illetve a Concordia-, azaz a kitüntetések bemutatására szolgáló bálon. Sternberg szerint Tisza István gróf alaposan megtépázta a főudvarmester üzleti sikereit: fele áron árusította a társadalmi felemelkedést jelentő címeket, rangokat. Galíciától az Atlanti-óceánig sehol sem húzódtak olyan éles határok az udvar körül felsorakozott 1740 előtti és utáni arisztokrácia, illetve nemesség, azaz az első és második társaság között, mint az Osztrák–Magyar Birodalomban, de hasonló záróvonalak voltak a második társaság és a polgárok, a jómódúak és a szegények, az urak és a proletárok vagy parasztok között. Ferenc Józsefnek keserűen kellett tudomásul vennie, hogy az általa túlságosan becsült feudális hierarchia felfrissített változata az egymással szembeni előítéletek és az egyéni érdekek miatt nem vált egyértelműen a birodalom nemzetek feletti, összetartó erejévé. Széll Kálmán egy beszélgetésben így fogalmazott: „Ön csodálkozik, hogy nemeseink, akiket a király annyira támogat, még csak az alattvalói hűség elsődleges kötelességével sem

mutatják ki hálájukat, hogy egyébről ne is szóljak. Önnek igaza van, de elfelejti, hogy a hűségnek előfeltétele a képesség, hogy a jogosat a jogtalantól meg tudjuk különböztetni. Éppen ez a képesség hiányzik a nemességből oly gyakran. Ifjú korukban annyit sem tanulnak meg, hogy különbséget tudjanak tenni a lojális és az illojális magatartás között, és talán nem is intelligensek eléggé ahhoz, hogy helyes útmutatást követve a valódi lojalitás értelmében cselekedjenek. Továbbá nem veszi észre, hogy nálunk a személyes érdekek és a nagyravágyás mindenütt olyannyira elsőrendűek, hogy minden más érzést, beleértve a királlyal szembeni hűség érzését is, háttérbe szorítanak és megölnek."

Az első társaság természetesen maga sem volt egységes: klikkekre tagolódott. Ezek a szigorúan zárt csoportok elkeseredetten intrikáltak egymás ellen, de az ellentéteket félretéve falanxot képeztek mindenkivel szemben, aki közéjük akart emelkedni. Ferenc József cselekedeteivel ellentmondott véleményének: az udvarképesek közül csak gróftól felfelé fogott kezet – kivéve a Rotschild bárót –, az udvari bálon megmaradt a számára előkészített galérián és csak a főhercegekkel, az arisztokratákkal beszélgetett, nem úgy, mint Európa többi uralkodója. Néhány közéleti szerepet vállaló európai látókörű mágnás híre sem tudta enyhíteni az első társasággal szembeni csodálattal vegyes irigységet és gyűlöletet, amelyet a többség munkátlan, szórakozással kitöltve is üres, parazita életmódja váltott ki a társadalomban.

A hűség és odaadás példaképeiről, a tisztikarról remek képet tárt elénk Deák István. Ezért a történészek részéről köszönet illeti őt. A „nemzetek feletti", birodalmat összetartó hivatásos gárdáról írottak elismerése mellett szeretnénk még egy társadalmi rétegről szólni. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a vallási tolerancia meggyökerezése nemcsak Ferenc József humánumának volt köszönhető, hanem a kollektív bestialitást elutasító liberális idealizmusnak is, amely szigorú következetességgel ragaszkodott minden hívő polgári egyenjogúságához, és amely még Karl Lueger antiszemitizmusát is szalonképessé szelidítette. A Közép-Európában ismeretlen, de Oroszországban a fizikai és a szellemi nyomorúság keltette tömegindulatok és az ismétlődő pogromok elől a zsidók tömegei menekültek a számukra a civilizációt megtestesítő dunai birodalomba, és hittek abban, hogy itt a kultúra vékony rétegét nem törhetik át azok az aljas ösztönök, amelyek Oroszországban uralkodtak. Ők alkották Ausztria–Magyarország legnemzetfelettibb népét, fogalmazott Nathan Birubaum, a cionizmus egykori híve a világháború előtt. Az egyetlen kultúrnépet, folytatta, amely oly régóta és oly teljességgel nemzetközi, hogy éppen a birodalom szeretetére és igenlésére van predesztinálva.

Hosszú-hosszú ideig folytatni lehetne a töprengést, amelyet Deák István indított el a recenzió írójában, ha nem kellene figyelemmel lenni a szerkesztőség által megengedett terjedelemre és az olvasók türelmére. A „Volt egyszer egy tisztikar" könyv minden oldala csábítja az olvasót a továbbgondolkodásra, a véleményformálásra, ugyanakkor elismerésre is, amelyet a császári és királyi, a császári Landwehr és a királyi honvéd hivatásos állományról szóló elemzés váltott ki. Kívánjuk Deák Istvánnak, hogy publikáljon továbbra is hasonló, érdekfeszítő, idehaza a másság kimondására ingerlő műveket.

Bencze László

Kalkhasztól Szimonidesz Lajosig

Borovi József: *A magyar tábori lelkészet története.*
Zrínyi Kiadó. Budapest, 1992.

Napjainkban egyre nagyobb érdeklődés kíséri a tábori lelkipásztorkodás múltjával foglalkozó cikkeket, nyilatkozatokat és feldolgozásokat. Ebből a szempontból különös figyelmet érdemel Borovi József hiánypótló munkája. Igaz, 1989-ben Balogh Margit, Gecse Gusztáv és Varga József publikáltak egy kis kötetet e témáról, de átfogó és részletes elemzés utoljára Melichár Kálmán tollából jelent meg magyar nyelven 1889-ben.

A mű címe kissé félrevezető, hiszen *A magyar tábori lelkészet története* a magyarországi tábori lelkészet történetéről szól. A kötet első száz oldala két fejezetben 1918-ig tárgyalja az eseményeket. Forrásait – az 1848–1849-es időszaktól eltekintve – könyvészeti anyagok képezték. Főként Emerlich Bielik, „Geschichte der k.u.k. Militär – Seelsorge und des Apostolischen Feld-Vicariates" című művéből merített, gyakran a jegyzeteiből kivehető mennyiségnél többet is.

A papok az emberiség őstörténetétől kezdve jelen voltak a különböző népek seregeiben. Sajnálatos, hogy az ezt alátámasztó felsorolásban Kalkhasz és Laokoón mellett a „hun-magyar" sámánokat is emlegeti a szerző. (7. o.) Mondanivalóját egyetemes történeti keretben helyezi el, majd rátér a középkori magyar hadsregben végzett lelkipásztori munka ismertetésére. A 15. századtól kezdve emlékeznek meg forrásaink a tábori lelkészek tevékenységéről. Borovi név szerint is megismertet néhány kiemelkedő jelentőségű hadlelkésszel, így Kapisztrán Jánossal, Lilkó Andrással és másokkal.

A Magyar Királysággal szomszédos Német-Római Birodalomban a 16. század elejétől kezdve a tábori lelkészek már nem önkéntes kísérői voltak a seregnek. Lelkészi feladataik mellett szükség esetén orvosi segítséget is nyújtottak a csapatoknak. A harmincéves háború alatt már ezredenként egy-egy tábori lelkész működött, minden ezred egy-egy plébániát képezett egészen az 1869-ben bekövetkezett átszervezésig. Az ezredkáplánt az ezred parancsnoka alkalmazta; csak katolikus istentiszteletet volt szabad tartani. Protestáns segédcsapatok számára szerződés szerint biztosították a vallás szabad gyakorlását. Naponta háromszor volt imádság: reggel (napkelte után), délben, valamint este (napnyugta után). Sajnos, Borovi az imádságok számát és időpontját is tévesen adja meg. (20. o.) Minden vasárnap és ünnepnap a legénység misén vett részt. Teljes felszerelésben kellett előljárójuk előtt megjelenniük, mert az ilyen alkalmak a felszerelés megtekintésével voltak összekötve. Mise ideje alatt minden más tevékenység (pl. italmérés) be volt tiltva. Az oltári szentség előtt mindenkinek hajdonfővel le kellett térdelni (kivéve a gránátosokat és az őrszemeket, ők tisztelegtek), a zászlókat pedig a földig meghajtották. Minden katolikus katonának kötelessége volt húsvéti időben gyónni és áldozni. Az ezt elmulasztókat pénzbüntetéssel sújtották, közkatonák esetében egyheti, tisztek esetében egyhavi díj volt a bírság összege. Az így befolyt jövedelmet kápolnák alapítására fordították.

Miközben az olvasó megismerkedhet ezekkel az érdekes eseményekkel, feltűnően sok sajtóhiba nehezíti a mű élvezetét. Két példa: a 23. oldal alján kezdődő mondat nem folytatódik a 24. oldalon, ez utóbbi oldalon „lex haeret territoria" helyett „lex haeret torritoria" olvasható.

A tábori lelkészi hierarchia előzményei is a 16. századba nyúlnak vissza. A hadsereg lelki ügyeit már ekkor egy generál vikariátus irányította, élén a Szentszék által kinevezett püspökkel vagy prelátussal. A 17. században a tábori lelkipásztorkodás irányítói a jezsuiták lettek. A császár gyóntatója mint „capellanus maior castrensis" egyúttal a tábori lelkészek legfőbb előljárója is volt. Kezdetben a püspöki juriszdikció csak háború idejére

szólt, 1689-től azonban már békés időszakra is. A 17–18. században már jól érzékelhető a tábori lelkipásztorkodás egyik legfontosabb problémája: a megyéspüspökök reakciója jogaik megnyírbálására. Ők ugyanis a császár gyóntatójának adott felhatalmazásokban nemcsak juriszdikciójuk megsértését, hanem jövedelmük csökkenését is látták. Arra törekedtek tehát, hogy a tábori lelkészek tőlük kapják meg a működésükhöz szükséges felhatalmazást. A problémát úgy próbálták meg áthidalni, hogy a hadsereget pasztorációs szempontból két részre osztották: a mozgó- és az állandó hadseregre. A mozgó hadsereghez tartozott a legtöbb ezred, ezek a tábori lelkészek joghatósága alatt álltak. Ugyanakkor például a határőr ezredek és a nyugdíjas katonák több más egységgel az állandó hadsereghez tartoztak, lelki értelemben pedig a területileg illetékes megyéspüspökhöz, illetve plébánosokhoz. A tábori lelkipásztorkodásnak ez a korszaka a jezsuita rend eltörlésével (1773) ért véget.

Ekkor került sor az Apostoli Tábori Helynökség felállítására, élén az uralkodó által kinevezett apostoli tábori helynökkel, aki az egész hadsereg fölött püspöki joghatóságot gyakorolt. Munkáját egy tábori szentszék (consistorium) segítette. A monarchia területét kilenc kerületre osztották, s az ezek élén álló tábori főpapok körülbelül esperesi feladatokat láttak el. A katonák lelki gondozása az ezredkáplánok feladata volt.

Külön alfejezetekben tárgyalja a szerző a katonalelkészek utánpótlásának, jogi, erkölcsi és anyagi helyzetének, valamint létszámviszonyainak alakulását. A 18–19. században a katolikus tábori lelkészek mellett fokozatosan megjelentek az ortodox majd a protestáns, végül pedig a zsidó felekezethez tartozó tábori lelkészek is.

Részletesen foglalkozik Borovi az 1848–49-es magyar szabadságharc tábori lelkipásztorkodásának történetével is. Első pillantásra (a jegyzetek szerint) úgy tűnik, mintha levéltári források alapján dolgozott volna, valójában Hermann Egyednek egy 1931-ben publikált tanulmányát iktatta ide, de két kivételtől eltekintve ezt jegyzeteiben nem jelezte. Ehelyett kimásolta a tanulmányból a levéltári jelzeteket és rendkívül pontatlanul idézi az ott felhasznált iratokat. Állításunkat az alábbi tényekkel igazoljuk:

1/ Az adott alfejezet valamennyi levéltári anyagának adatai megtalálhatók Hermann Egyed idézett művében.

2/ A második világháborút követően az iratanyagot átrendezték, így a hivatkozások mikéntje is módosult. Borovi ennek ellenére ugyanúgy hivatkozik az iratokra, ahogyan azt Hermann Egyed tette a háború előtt.

3/ Annak ellenére, hogy a hivatkozott iratok magyar nyelvűek és könnyen olvashatóak, a szerző rendszeresen tévesen adja meg a címzetteket, és az idézőjelek dacára pontatlanul idézi a forrásokat. Ez véleményünk szerint arra utal, hogy a szerző nem vette a fáradságot ezen források tüzetes áttanulmányozására. Másként nehezen magyarázható meg, miért beszél a szerző „erdélyi őrparancsnokság"-ról „erdélyi főhadiparancsnokság" helyett, vagy miért költ át önkényesen utasításokat. (73. o.)

Ami az egyéb forrásokat illeti, Borovi itt sem merítette ki teljesen a lehetőségeket. Még azokról a tábori lelkészekről (pl. Erdősi Imre, Gasparich Kilit, Gonzeczky János) sem tudhatunk meg semmit, akiknek az életét, tevékenységét már többen feldolgozták. A pontossággal is hadilábon áll a szerző. Előfordul, hogy a levéltári jelzet iktatószáma hiányzik, egy számjegy lemarad, vagy egyszerűen csak téves szám szerepel. A személynevek pontatlan írásától és sajtóhibáktól hemzseg a munka. Vetter helyett Wetter, Windisch-Grätz helyett Windischgrätz (68. o.), Bucsánszki József helyett Bucsánszka József (73. o.), Munkácsi József helyett Munkátai József (78. o.), Bernstein Béla helyett Berstein Béla (262. o.) stb.

A szerzőnek teljesen téves elképzelései vannak a nemzetőrségben szolgálatot teljesítő tábori lelkészekkel kapcsolatban. „A nemzetőrség a XXII. tc. alapján a nép vállalkozása volt, papjai lelkipásztori szorgalomból szolgáltak a nemzetőrségben, ahol az előírások sze-

rint szállásban, élelmezésben, zsoldban részesültek." (62. o.) Ezzel szemben az 1848:XXII. tc. hatálya kezdetben a lelkészekre és a szerzetesekre is kiterjedt. A nemzetőrségi összeírásokban egyházi személyek is szerepelnek. Miután az egyházi vezetők tiltakoztak a papság fegyveres szolgálatra kényszerítése ellen, Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnök 1848. szeptember 14-i rendeletében valamennyi felekezet lelkészeit és a szerzeteseket is felmentette a kötelező nemzetőrségi szolgálat alól. Ugyanakkor elrendelte, amennyiben valamelyik nemzetőrségi zászlóalj lelkészt kíván magával vinni, akkor „tartozik az illető egyházi előljáróság a zászlóaljhoz a hatóságok megkeresésére tábori papokat kirendelni". Összegezve: a nemzetőrségben szolgálatot teljesítő lelkészek különböző módon kerülhettek a sereghez. Vagy önként csatlakoztak hozzá: gyakran a tisztekkel együtt a legénység választotta meg őket, vagy a törvény, illetve a miniszterelnöki rendelet kötelezte őket a szolgálatra (esetenként kormánybiztosok rendeletére kellett csatlakozniuk a csapatokhoz).

Mészáros Lázár hazatérésével kapcsolatban Borovi egy 1976-ban megjelent Urbán Aladár tanulmányt használt fel (62. o.), a jegyzetekben azonban ennek nincs nyoma. Zavaros és téves a szerző azon megállapítása is, miszerint: „A magyar Hadügyminisztériumról azonban csak július 2-tól beszélhetünk, amikor a hivatalos kinevezések megtörténtek. Igaz, ugyan, hogy minden működés csak formális volt, magán viselte a kezdetlegesség állapotát. A radikális végrehajtás elmaradt". (62–63. o.)

Hermann Egyed nyomán úgy véli: „A rendezetlen joghatósági viszonyok okozta bizonytalanságot és zavart még növelte az is, hogy a magyar hadseregbe tábori lelkészi szolgálatra jelentkezők nem tudták, hogy hová és kihez forduljanak.

A jelentkezők tanácstalanságukban kérelmeiket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus egyházi osztályához nyújtották be. A minisztérium illetékesség címén átküldte azokat a Hadügyminisztériumba, ahol azonban még nem volt meg ennek a megfelelő ügyosztálya". (63–64. o.) Igaz, hogy a tábori lelkészi szolgálatra jelentkezők nem mindig a legmegfelelőbb szervhez fordultak, viszont néhány folyamodvány áttétele egyik minisztériumból a másikba még nem zavar. A hadügyminisztériumhoz áttett iratokkal a polgári-gazdászati osztály foglalkozott, s azokat a kinevezési ügyekben illetékes Czigler Ignác tábori főpaphoz továbbították. Annál kevésbé beszélhetünk zavarról, mivel mind a magyarországi, mind az erdélyi kerület tábori lelkészeinek előljárója (tábori főpapja) 1848-ban a szabadságharc mellé állt, biztosítva ezzel az átmeneti időszakban is a stabilitást.

A könyv ezt követően nagyjából pontosan vázolja az önálló Apostoli Tábori Helynökség felállítására tett kísérletet, végső következtetése azonban itt is téves. Szerzőnk megállapítja, hogy Kossuth üdvözölte ugyan a tervet, de pénzt erre a célra nem tudott biztosítani, majd így folytatja: „Mint nagyon sokszor a nemzet életében, most is a pénzügyi szempontok döntöttek". (66. o.) Ez a megállapítás is pontatlan. Kossuth ugyanis szeptember elején beleegyezett, hogy az új püspökség jövedelme a lekéri apátság jövedelmiből (4000 pengőforint), illetve az állam részéről fizetendő pótlékból (3960 pengőforint) álljon. Nem rajta múlt tehát, hogy a terv nem valósulhatott meg.

A 67. oldalon tévesen állítja a szerző – Sirokay Zoltán 1928-ban megjelent, teljesen értéktelen művére támaszkodva –, hogy a hadügyminisztérium 1848 december elején 12 osztályra tagolódott. Az sem áll, hogy Czigler Ignác mellé Menyhárth Lajos tábori lelkész került fogalmazóként. Igaz, hogy Czigler sürgette kinevezését, mégis Menyhárth a szabadságharc alatt mindvégig Komáromban maradt.

Az első honvédzászlóaljak személyi állományában néhány kivételtől eltekintve nem voltak tábori lelkészek. Miután a honvédzászlóaljak és a sorezredek közötti különbségeket felszámolták (1848. november 26.), a magyar hadsereg lelki gondozása elsősorban a hadse-

reg tábori lelkészeire hárult. Ezek létszámát 1849-ben ugrásszerűen megnövelték. Ezredeknél, magasabb egységeknél, illetve katonai intézeteknél (különösen kórházaknál) alkalmazták őket. Lépéseket tettek a tábori lelkészi hierarchia kiépítésére is. A szerző a témában való tájékozatlanságát aránytévesztéseivel is nyilvánvalóvá teszi. Rendkívül részletesen foglalkozik például a magyar katonai főtanodában folytatandó hitoktatás kérdésében kirobbant országgyűlési vitával (68–69. o.), alig néhány sort szentel viszont a lényegesebb kérdéseknek, pl. a protestáns tábori lelkészek szerepének. (81. o.)

Borovi az alfejezet eddigi részében (60–70. o.) nem használt jegyzeteket, a 71. oldalon viszont pontatlanul idézi Mészárosnak Vidasics Edéhez intézett 1849. január 16-án kelt levelét. A 73. oldalon tévesen állítja, hogy Mednyánszky Cézár 1849 március közepén a hadügyminisztérium tábori lelkészi osztályának alkalmazottja volt. A tábori lelkészek fizetésével kapcsolatban megjegyezzük, hogy az 50 pengőforintos havi illetmény 8 pengőforint 20 krajcár szállásdíjjal kiegészítve inkább óhaj maradt a minisztérium részéről. Valóságban a tábori lelkészek a legkülönbözőbb díjazásban részesültek. Például a fentebb említett Menyhárth Lajos fizetése pótlékokkal együtt 1849 januárjában 41 pft, februárban 69 pft, márciusban 71 pft volt.

Görgei hadügyminiszteri reformjait egyoldalúan, kizárólag Mednyánszky Cézár egykori tábori főpap visszaemlékezései alapján tárgyalja. (75. o.) Véleménye szerint: „Mednyánszkynak a tábori lelkészekről alkotott elgondolása a katonalelkészt inkább katonának, mint papnak tartotta". (78. o.) Eltekintve attól, hogy egy tábori lelkész esetében nincs értelme azt a kérdést feszegetni, hogy az illető inkább katona vagy inkább pap-e, hivatkozunk Mednyánszkynak a tábori lelkipásztorkodást rendező tervezetére, melyben ez áll: „Tábori lelkésznek papi állásáról sohasem szabad megfelejtkeznie...".

A tábori lelkészi osztály vezetőinek viszonyát kicsit ellentmondásosan adja elő a szerző. Előbb azt állítja, hogy a hadügyminiszter Görgei Vidasicsot felmentette és helyébe Mednyánszky Cézárt nevezte ki (75. o.), majd – tévesen – úgy véli, Vidasics és Mednyánszky Budapesten még együtt dolgoztak. (78. o.) A 79. oldalon Than Mór csataképe alatt tévesen szerepel a kápolnai csata időpontja. Az is valótlanság, hogy Mednyánszky osztályfőnöki tevékenységéről nem maradtak fönn iratok. (78. o.) Az iratok megtalálhatók a Magyar Országos Levéltárban a hadügyminisztériumi általános iratok között, a tábori lelkészi osztály iratai között, s elszórtan egyéb levéltárakban is felbukkan 1-1 példány. A 80. oldalon Borovi ismét olyan iratra hivatkozik, amelyet sohasem látott. Nemcsak azért, mert a megadott irat jelzete hiányzik (csak annyit tudunk meg róla, hogy fogalmazvány), hanem elsősorban azért, mert teljesen tévesen idézi Mednyánszky tervezetét (azt gondolván, hogy az csak a kórházi lelkészekre vonatkozik, holott valójában a tábori lelkipásztorkodás egészét átfogja).

Az alfejezet vége felé ismét gyakran találkozhatunk téves és semmitmondó általánosságokkal pl. „Mészáros Lázár hadügyminiszter és környezete egyetemes szempotokat vett figyelembe, Görgei Artúr pillanatnyi hangulatot..." (80. o.). Akkor is téved a szerző, amikor azt állítja, hogy Czigler Ignác nem vett részt tevékenyen a szabadságharcban, s mindössze két javaslatot készített. Czigler részt vett a tábori lelkészek kinevezésének előkészítésében és végrehajtásában (Markovich Antal, Pflum János, Breinfolk Gusztáv). 1848. november 19-én a külföldi személyek házasodhatásáról fejtette ki véleményét. December 24-én felhívást fogalmazott meg a magyarhoni papokhoz a sebesült katonák vígasztalása és ellátása érdekében, s közzétette azt a mintát is, amely alapján a halotti bizonyítványokat kellett az osztályba beküldeni. Egy nappal később a tábori lelkészek kinevezéséről írt jelentést a hadügyminisztériumnak.

A protestáns, ortodox és zsidó tábori lelkészek szabadságharcbeli szerepével Borovi egyáltalán nincs tisztában. Dr. Dezső László műve alapján (Bevezetés a

katonai lelkigondozásba. Pápa, 1941. I. kötet 54. o.) úgy véli, a szabadságharc alatt csak katolikus tábori lelkészeket neveztek ki, mivel a törvény (1848:XX. tc. 5. paragrafus) végrehajtása nem kezdődött meg. A valóságban minimum 1-1 evangélikus és izraelita, 19 református és 5 ortodox tábori lelkész teljesített szolgálatot 1848–49-ben a magyar hadseregben. A zsidó felekezetű tábori lelkészekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a szerző által idézett forrásban nincs arról szó, hogy Görgei Artúr valóban kinevezte volna Löw Lipótot tábori rabbivá. Löw a nemzetőrség kötelékében teljesített rövid ideig tábori lelkészi szolgálatot. Einhorn Ignác és Löw Lipót pedig bajosan működött még 1900-ban is Budapesten, illetve Szegeden, mivel 1875-ben mindketten elhunytak.

A monarchia tábori lelkipásztori szervezetét 1869-ben megreformálták. Eddig a szervezet úgy béke, mint mozgósítási időszakban változatlan volt. 1869-től nem az ezredek, hanem a hadtestek alkottak egy-egy plébániát, lelki vezetőjük egy katonai plébános volt, akinek munkáját katonai segédlelkészek segítették. Háborús helyzetben további, korábban tartalékos katonalelkészek alkalmazására került sor. Az 1880-as évektől kezdve a Magyar Királyi Honvédség kötelékében is alkalmaztak tábori lelkészeket. Érdekességként megemlítjük, hogy Bosznia-Hercegovina tartományokban a mohamedán katonaság lelki gondozása érdekében tábori imámokat (mohamedán tábori lelkészeket) is alkalmaztak.

Rendkívül röviden tárgyalja a szerző az első világháborús eseményeket. Borovi József érdeklődését főként az 1918 utáni események keltették fel. Forrásainak többsége itt már a levéltárakból származik. Négy fejezetben, majd százötven oldalon keresztül tárgyalja az eseményeket, amelyek közül kiemelkedő jelentőségű az önálló magyar Apostoli Tábori Helynökség felállítása. Különösen sok új adat található a Zadravecz István tábori püspök tevékenységét tárgyaló fejezetekben.

Zadravecz István 1884. július 26-án született Csáktornyán. 14 évesen már a ferences rend tagja. Teológiai tanulmányait Rómában végezte, felszentelését követően pedig teológiai tanárként működött Baján, illetve Gyöngyösön. 1914 és 1920 között Szegeden volt plébános és házfőnök, 1920. augusztus 24-én a szegedi ferences templomban szentelték püspökké. A szerző Zadravecz godolkozásmódjával azonosulva, ugyanakkor kellően dokumentálva tárja elénk az erősen konzervatív beállítottságú főpap küzdelmét. Zadravecz X. Pius pápa beállítottságára emlékeztető puritán főpap volt, aki gyakran került konfliktusba katonai-, politikai- és egyházi vezetőkkel. Püspöki jelmondata („Pro Regno Mariano") ellen a protestáns egyházak vezetői tiltakoztak. Eszménye a monarchia hadseregében 1869-ig fennálló rendszerre emlékeztetett: minden ezredet szeretett volna önálló tábori lelkésszel ellátni. Szorgalmazta a harcos szentek tiszteletének felélesztését, vallásos tárgyú kiadványok terjesztését a katonák között. Kiépítette a katonalelkészi szervezetet, bevezette a szobánkénti hitoktatást, az egész hadsereg számára előírta az évenkénti nagybőjti lelkigyakorlatokat. Zadravecz nem nézte jó szemmel a protestáns püspökség egyre növekvő befolyását, s a püspöki kar értekezletein is egyre inkább elszigetelődött. Csernoch hercegprímás is több ízben szembefordult vele, például az önálló tábori lelkész neveléssel kapcsolatban. Zadravecz jogkörét Róma is korlátozta, amikor a katonai személyek házassági ügyeit az adott megyéspüspök, illetve a plébánosok joghatósága alá utalta. Sikertelenül kísérelte meg egy katonapapi otthon felállítását Budapesten.

A szerző nagy gondot fordít a tábori püspökség javadalmazásával kapcsolatos problémák bemutatására is. Zadravecz gondolatvilágának az ortodox katolicizmus mellett másik meghatározó eleme irredentizmusa volt. Úgy vélte, Trianonban „az igazságos és bosszúálló Isten... szent céljaiba gázolt a feldarabolást diktáló ember". A sorozatos kudarcok közepette, amelyhez a katonai lelkészek létszámának csökkenése is hozzájárult, Zad-

ravecz benyújtotta lemondását. A frankhamisítási perben elmondott tanúvallomása főként Csehszlovákiában viharos reakciókat váltott ki. Horthy, elfogadva lemondását, 1927. március 1-én nyugállományba helyezte.

1923. február 9-én kinevezték Magyarországon az első protestáns tábori püspököt, Soltész Elemért. A protestáns közösségek gyors megszerveződése a hadseregben kivívta a katolikus püspökök aggodalmait, de érdemi ellenlépéseket nem tudtak tenni.

A második világháború vázlatos áttekintése után megismerkedhetünk még a Magyar Néphadsereg kötelékében végzett tábori lelkészi munkával. A politikai helyzet változása következtében a tábori lelkészek egyre tarthatatlanabb helyzetbe kerültek. Az ötvenes évek elejére az utolsó tábori lelkész, Szimonidesz Lajos is beszüntette tábori lelkészi tevékenységét. A kötetet néhány forrás zárja (életrajzok, táblázatok), amelyeket a szerző részint más művekből merített, részint önálló kutatásai alapján tett közzé.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Borovi József a magyarországi tábori lelkipásztorkodás történetét intézménytörténeti keretben tárgyalta. Figyelmét főként a tábori lelkipásztorkodásra vonatkozó rendeletek, a tábori lelkipásztorkodás szervezete és irányítása kötötte le. Műve erőteljesen eltérő színvonalú fejezetekből áll össze. Értékét rontja, hogy a szerző időnként forrásait pontatlanul idézi, gyakran tévesen értelmezi. A források kritikus interpretálása nem jellemző rá. Ugyanakkor a 20. századi fejezetek megírása során jelentős mennyiségű, eddig nem, vagy alig feldolgozott forrásanyagot használt fel, s így kötete számos, korábban nem publikált információt tartalmaz.

Zakar Péter

Parasztszerelem az újkorban

Jean-Louis Flandrin: *Les amours paysannes.*
Paris. Gallimard, 1993.

Történész számára mindig problematikus feladat egy kor hétköznapjainak ábrázolása, illetve modellezése. Külön nehézségekkel kell szembenéznie annak a kutatónak, aki régmúlt korok szexuális kultúrájáról szeretne képet adni a mai olvasónak. Ahol még a jelen is spanyolfal mögé van rejtve, nehéz a múltat vizsgálni.

Franciaországban a fent említett szakterület abszolút tekintélyei közé tartozik Jean-Louis Flandrin, a Paris VIII. Egyetem professzora, aki 1970 óta már számos munkájában bizonyította rendkívüli tájékozottságát a hétköznapok világát illetően. Legismertebb munkái a franciáktól elválaszthatatlan gasztronómia fejlődéséről, valamint a Nyugat szexuális történetéről jelentek meg. 1993-ban adták ki egy már korábban megjelent munkájának bővített változatát, mely az újkori francia parasztság családalapítási lehetőségeit vizsgálja többféle megvilágításban.

Bár a szerző könyvének előszavában leszögezi, hogy a teljesség igénye nélkül szorította le a téma tárgyalását csupán a parasztságra, mértékadó véleményét és következtetéseit ismerve csak sajnálhatjuk, hogy munkáját nem bővítette ki más társadalmi rétegekre is. Flandrin könyve egy olyan kérdésre alapozódik, melynek megválaszolása erősen szubjektív: létezett-e szerelem újkori elődeink kapcsolatában. A kérdés úgy is értelmezhető: házasodhatott-e a korabeli fiatal szabad belátása szerint.

Az újkori Franciaország vidéki lakossága még nagyon zárt keretek között él, látszatra mozdulni sem tud az egyházi és szülői szigor, valamint a társadalmi berögződések világában. A fiatal bizonyos értelemben sokkal inkább „társas lény", mint napjainkban, néha úgy tűnik, minden önálló akarata és szándéka megbukik, még mielőtt megszületett volna. A házasodni szándékozóknak számolniuk kell az egyházi s az apai szigor, valamint a társadalmi konvenciók, illetve financiális nehézségek okozta korlátokkal.

Érdekes, hogy a sok esetben ultrakonzervatív színekben feltüntetett egyházi szigor látszik a legrugalmasabbnak. Igaz, hogy negyedíziglen tiltja a rokonházasságot; így Flandrin kimutatása szerint egy 18. századi francia paraszt sem saját lakóhelyén, sem a szomszéd falvakban, mintegy ötven kilométeres körzeten belül egyáltalán nem házasodhat, aminek viszont ellentmondani látszik mind a tapasztalat, mind a vizsgált korban még eleven követelményként létező endogámia igénye.

Természetesen bőven akadnak diszpenzációk. A szerző ezeket kilenc pontba sorolja. Az elsők között szerepel a hozomány hiánya, a lakóhely túlságosan alacsony lélekszáma, ha az ország hadat visel, sőt feloldást nyerhetett az a lány is, aki elmúlt 25 éves és még nem ment férjhez. Ezekben az esetekben az egyház lényegesen könnyített előírásain.

Az egyház véleményét kifejezetten pozitívnak ítélhetjük meg az apai szigort illetően. Közismert, hogy a korabeli házasságok igen gyakran köttetnek szülői utasítás szerint. Az anyagi szempontok, s így a szülők akarata többé-kevésbé minden házasodni kívánó fiatal esetében mértékadó tényező, ahol a családnak bármi veszíteni vagy nyernivalója van.

Franciaországban a világi hatalom az 1789-es francia forradalomig egyértelműen az apai szigor mellé áll, minden esetben engedelmességre intve a gyermekeket. Erről tanúskodik II. Henrik francia király 1556-ban kiadott rendelete is. A gyermekek szülők iránti engedelmességét természetesen az egyház is megköveteli, ám számos esetben mértékletes beavatkozást ajánl, s kifejezetten elítéli az eltúlzott szülői „tanácsadást". Nagyszerű példa erre Richelieu bíboros egyik ilyen témájú körlevele, melyben hevesen bírálja, egyenesen egyházellenesnek nevezi a korlátlan apai szigort.

Példaként említi a szerző ezen kívül a spanyol származású jezsuita atyát, Thomas Sanchez-t (16. sz.), akinek felvilágosult gondolkodása példaértékűnek számított a haladó papság körében.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk a század egyik híres spanyol teológusáról, Francisco Vittoriáról sem, aki nem csupán indiánbarát, jelesen toleráns gondolkodásáról ismert, hanem tekinthetjük őt a „szerelmesek ügyvédjének" is az álérzelmekkel felruházott szokások, a konvenciók kortárs pártolóival szemben.

A vagyoni egyenlőtlenségek, a választási lehetőségek szűkössége (településszerkezetből is adódik) a társadalmi berögződések így is jobbára kényszerházasságot eredményeznek, csupán az a kérdés, rájön-e egyáltalán erre a házasodni készülő fiatal.

Milyen esélyei voltak a fiataloknak az ismerkedésre, esetleges nemi életre a házasságkötés előtt, s milyen viselkedésbeli devianciákat produkált ez a szigorú rend (amilyen devianciákkal azonban a már „szabad és városiasodott" mai világnak is ugyanúgy szembe kell néznie)? Ezekre a kérdésekre próbál meg választ adni Flandrin könyvének 2. és 3. fejezetében.

Természetesen a népszokások számos alkalmat kínálnak ismerkedésre, azonban szinte kivétel nélkül az egész falu szeme láttára. Meghökkentő az az idézet, melyet Rétif de la Bretonnetól olvashatunk: Bretagne-ban még a 19. században is létezik az a kelta eredetű játék, melyben a falu gyermekei egy kislányt egy kör közepére állítva teljesen mezítelenre vetkőztetnek, így énekelnek, táncolnak körülötte. Ez a fajta ismerkedés a szexualitással az egyneműek közt is létezik. A fent említett szerzőtől tudjuk azt is, hogy gyerekkorban 8–10 fiú összegyűlve miként játszott meztelenül „napórásdit".

Az idősebbeknek egyre több lehetőség adódott a testi kapcsolatteremtésre. Példa erre az ún. veillée – azaz csoportos virrasztás –, ami általában úgy végződött, hogy egy-egy fiú kiválasztottjával egy ágyban töltötte az éjszakát.

Máshelyütt a jegyesség intézménye szolgált a házasságkötés előtti testi ismerkedés hallgatólagos engedélyezésére. Külön említést érdemel ebből a szempontból a közvetlenül a házasságkötés előtt nyíltan megengedett testi együttlét Korzikán (abracia keretében) és Baszkföldön.

A gyermekeket ennek ellenére igyekeztek megkímélni a szexualitás akár indirekt tapasztalásától is. Flandrin számos püspöki körlevelet idéz, melyekben nyomon követhetjük az egyház aggodalmát, a gyerekek tiszta lelkivilágát óvva, intve a szülőket, hogy gyermekeik akár velük, akár különnemű testvéreikkel egy ágyban aludjanak. Bár a korabeli lakásokat ismerve ez sok esetben kivitelezhetetlen volt, ezen intézkedések jogosságát igazolandó idéz Flandrin számos, jobbára Dél-Franciaországból összegyűjtött írásos emléket, melyekben gyermekek az éjszaka a hálószoba sötétjéből kiszakadó kéjsikoltásokat, szerelmi nyöszörgéseket a sátán közvetlen jelenlétének értékelik. Mindez jó táptalajt teremt azoknak a rettenetes fantazmagóriáknak, melyeket 16–20 éves lányok vallomásaiból ismerünk a franciaországi boszorkányperek kapcsán. Pierre de Lancre bordeaux-i bailli a 17. századi nagy spanyol–francia boszorkányhisztériája kapcsán jegyzett fel Labourdban számos olyan vallomást, melyekben fiatal lányok ördöggel, vadállatokkal való közösülésükről mesélnek. Szomorú, hogy a szerző nem tér ki a peranyagokban számos esetben előforduló szodomia kifejezés francia nyelvben élő kétfajta értelmezési lehetőségére.

A téma kutatásához Flandrin több típusú forrást vett igénybe. Gyakorta támaszkodik az elsősorban számításba jöhető bírósági jegyzőkönyvekre, s mint ahogy egy korábbi munkájának bevezetőjében írja, ezek alapján kapjuk a kor egyik arculatának képét, mely a szigorú tények alapján reprodukálható.

Hasonlóan életből kapott forrásnak tűnik a szerző által sokat idézett közmondások, népdalok gyűjteménye, valamint a tárgyiasabbnak tekinthető 16–17. századi vásári képek, faliszőttesek (a könyv mellékletében értékes példányokat mutat belőlük) s a hegyek közt élő pásztorok fafaragásai.

A könyvben elénktárt tényanyag összegyűjtése Franciaország egészére

kiterjedő alapos levéltári kutatásnak köszönhető. A néprajzi anyag összeállításakor a szerző segítségére volt Arnold van Gennep nagy néprajzi összefoglaló munkája, Roger Vaultier 14–15. századi folklórral foglalkozó monográfiái, valamint a különböző régiótörténeti összefoglaló munkák. Sokat merít a szerző a 19. században élt elbeszélő, Rétif de la Bretonne írásaiból is.

Ha az olvasó úgy veszi kézbe a könyvet, hogy meg szeretne tudni mindent a 16–19. század közt élt francia parasztok házaséletéről és annak előzményeiről, akkor feltétlenül csalódni fog. A témát – ahogy már utaltam rá – néprajzi oldalról sokkal bővebben feldolgozták. Ez a könyv első felén is tükröződik, ahol a szerző a házasodni készülő fiatalok nehézségeit, a falu szokásait tárgyalja, néhol igen laposra sikeredett következtetésekkel, sok helyütt csontig rágott tények közlésével. A könyv 2–3. része, mely mellé odaírhatnánk: „ez is megtörtént", rendkívül szórakoztató, ugyanakkor értékes következtetésekre feljogosító történeteket mesél el. A munka egészének színvonalát emeli számos, eredeti nyelven közölt francia forrás (sok esetben a 16. századi nyelvújítás előtti évekből-évtizedekből), közmondásgyűjtemény, melyek feltétlenül hozzájárulnak ahhoz, hogy valóban hiteles modellt állíthasson fel magában az olvasó.

Könyvének célját Flandrin abban látja, hogy „a szemünk elől egyre gyorsabban távolodó múltból a vizsgált témakörben – amíg lehet – ragadjuk meg azokat az analógiákat, melyek azt napjainkhoz kötik, és különbségeket, amik a változás félreérthetetlen mutatói".

A könyv olvasásakor különösen tetszett, hogy jóllehet az újkori mentalitás változásainak főbb trendjeit nagyon pontosan ábrázolja Flandrin (Trident, felvilágosodás ...), ám mégis kevés „ex catedra" kijelentéssel találkozhatunk, az olvasó maga is vállalkozhat a források szintetizálására, s elgondolkodhat azon, hová helyezné a kor színpadának megvilágításához szükséges fényszórókat.

Gálffy László

Az Alapító Atyák (Új)világa

Urbán Aladár: *Köztársaság az Újvilágban.*
Nemzeti Tankönyvkiadó.
Budapest, 1994.

A magyarországi amerikanisztika az utóbbi években örvendetesen fejlődésnek indult. Megteremtődtek intézményi feltételei, amennyiben hazai felsőoktatási intézményeinkben önálló tanszékeken oktatják a diszciplínát, s az akadémiai kutatóintézetekben és különböző tudományos műhelyekben is megszaporodtak az Egyesült Államokkal kapcsolatos kutatási témák. Amíg azonban az irodalomtörténet terén Országh László, Kretzoi Sarolta, Abádi Nagy Zoltán, Egri Péter, Sarbu Aladár, Virágos Zsolt és mások már nagyszabású monográfiákat tettek le az asztalra, addig a történettudományban – elsősorban politikai okokra visszavezethetően – az utóbbi évtizedek rendkívül sivárak voltak. Az egyetlen, az 1970-es évekig magyarul megjelent mű egy szovjet kollektíva által összeállított brosuraszerű, jókora túlzással „Az Egyesült Államok történeté"-nek elkeresztelt kétkötetes könyv volt, melynek szakmai értékeiről, azok hiánya miatt, érdemben nem is lehet szólni. Zala Tamás „Az Újvilág próbatétele" című, 1975-ben megjelent tanulmánya jelentette az első kísérletet arra, hogy az Egyesült Államok történetének egyik kritikus korszakát érdemben bemutassák a magyar olvasóknak. A szerző a múlt század második felétől a 20. század első évtizedéig terjedő korszakot tárgyalja abból a – sajátos – szempontból, hogy miért nem alakult ki szocializmus az Egyesült Államokban, erősen támaszkodva Marx, Engels, Lenin és a szovjet szakirodalom megállapításaira. A következő évben jelent meg Szuhay-Havas Ervin „Tizenhárom csillag" című kötete az amerikai szabadságharcról és az Egyesült Államok születéséről, mely elsősorban a nagyközönségnek szólt, s mint ilyen, az események leegyszerűsített változatát adta. Az első átfogóbbnak nevezhető könyvet az Egyesült Államok történetéről Vecseklőy József 1985-ben kiadott történelmi esszéje jelentette („A csillagsávos lobogó nyomában"), amely kétszeresen elavult szemléletet tükrözött: egyrészt az ország történetét a különböző „imperializmusok" keretén belül tárgyalta (angol, pioneer, kontinentális, csendes-óceáni, atlanti, globális, defenzív); másrészt pedig a két világháború közötti magyar szemléletnek megfelelően a trianoni béke fő felelősének kikiáltott Woodrow Wilson „bűneit" sorolja a szerző műve közel fele terjedelmében, több, mint ötszáz oldalon keresztül. Az első szakmailag helytálló, alapos kutatásokra alapozott monográfia a tárgykörben Láng Imre „Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája, 1933–1939" (1988). A „fordulat évétől" felgyorsult az Egyesült Államok történetével foglalkozó könyvek kiadása, de a Romsics Ignác előszavával megjelent „Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról" (1992) kivételével amerikai szerzők (John Lukács, David Halberstam, Daniel J. Boorstin, Robert E. Sherwood, Carl N. Degler, Henry Adams, Charles A. Beard) könyveinek fordításai jelentek meg.

Az itt csak felületesen felvázolt helyzetben üdítő színfoltként jelent meg az ELTE történészprofesszorának, Urbán Aladárnak a monográfiája, mely sok szempontból először tesz eleget a tacitusi „sine ira et studio"-elvének az Egyesült Államok történetének magyarországi feldolgozását illetően. A „Köztársaság az Újvilágban" gondosan, példásan adatolva kíséri nyomon a tizenhárom amerikai angol gyarmat kiválásának folyamatát a brit birodalomból és az újkori történelem első jelentős köztársaságának születését (egyedül a svájci konföderáció létezett a 18. század végén ebben az államformában a monarchiák mellett Európában).

Az angol kolóniák három nagyobb földrajzi egységet alkotva jöttek létre Észak-Amerikában a 17. század elejétől kezdve: New England északkeleten; a középső gyarmatok; valamint a déliek

Floridáig nyúlva. A három nagyobb egységet különböző gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedés jellemezte: a New England-i gyarmatokat a farmergazdaságok, az aránylag erős önkormányzatok és a lassan kialakuló kereskedőréteg és hajóipar; a középső gyarmatokat az európai bérleti rendszer átvétele s a Hudson-völgyében ennek következtében kialakuló arisztokrácia; míg a déli gyarmatokat a monokultúra (elsősorban a dohányé), az ültetvényes gazdálkodás és a fekete rabszolgák egyre nagyobb számban való alkalmazása a „szerződéses" fehér szolgák helyett a 17. század második felétől kezdődően. A gyarmatok jogi szempontból kezdetben királyi (például Virginia, North Carolina, South Carolina), tulajdonosi (Maryland, Pennsylvania) és önkormányzati (Connecticut, Rhode Island) gyarmatokra oszlottak, ám a 18. század elejétől egyre inkább egységesen a korona alá kerültek. A brit királyi udvar és a parlament a kor uralkodó közgazdasági felfogásának megfelelően merkantilista politikát folytatott a gyarmatokkal szemben: ennek első jele az 1651-es Hajózási Törvény elfogadása volt, melyet azután számos, ebben a szellemben fogant intézkedés követett még. Az igazi kérdés tehát a gazdasági kapcsolatok problémája volt, s a politikai viták is főleg a vitás gazdasági kérdések miatt robbantak ki.

Az amerikai gyarmatok és az anyaország viszonya, paradox módon, pontosan akkor kezdett megromlani, amikor megszületett a brit birodalom az 1756–63 közötti hétéves angol-francia háború eredményeképpen. A franciák kiszorultak Kanadából, s ezzel megszűnt a fenyegetettség érzete a gyarmatok körében, melyek különben alig rendelkeztek gyarmatközi kapcsolatokkal, eltekintve korábban New England négy gyarmata átmeneti konföderációját az indiánok ellen. Amikor tehát a brit kormányzat a párizsi béke után meg akarta erősíteni az Észak-Amerikában állomásozó csapatokat, először merült fel az a gondolat a gyarmatiak körében, hogy az intézkedések valójában az ő kordában tartásukra szolgálnak. Gyanújukat megerősítette a brit kormányzat által Pontiac 1763-as felkelése után megállapított ún. proklamációs vonal, mely megszabta a nyugat felé terjeszkedés határát. Papíron az indiánokkal való további konfliktusok elkerülését célozta a rendelet, de sokan úgy érezték, hogy az anyaország ilyen módon próbálja a könnyebb ellenőrzést biztosító partmenti sávban tartani a gyarmati lakosokat, s egyben így próbálja megakadályozni, hogy az angol manufaktúrákra veszélyt jelenthető versenyhelyzet alakulhasson ki Észak-Amerikában. A hosszabb birodalmi határok védelmére csapatokra volt szükség, amelyek költségeit a brit vezetés megpróbálta áthárítani a gyarmatiakra. A nagyobb bevételek érdekében 1764-ben a parlament elfogadta az ún. cukortörvényt; 1765-ben következett az ún. bélyegadó, melyet a tiltakozások hatására 1766. május 1-i hatállyal ugyan visszavontak, de az angol parlament egyidejűleg kijelentette, hogy joga van bármilyen kérdésben a gyarmatokra is kötelező érvényű törvényt hozni. A csökkenő bevételek miatt azonban a brit kormányzat újabb kísérletet tett a gyarmatok adóztatására a Townshend-féle vámtörvényekkel, melyek ellen a massachusettsiek behozatalellenes mozgalmat kezdeményeztek – a magyar védegyleti mozgalom az 1840-es években hasonló elképzelésekkel alakult meg.

1770-ben III. György király egyik kedvenc politikusa, Lord North alakított kormányt, melynek egyik első ténykedése a Townshend-féle vámtörvény visszavonása volt márciusban. Egy cikket azonban kivettek a rendelkezés hatálya alól: a teát, mivel a Kelet-Indiai Társaságnak hatalmas mennyiségű eladatlan készlete feküdt a raktárakban, s a Társaság adósságait már egyetlen bank sem volt hajlandó finanszírozni. A Társaság szinte monopóliumot kapott az olcsó tea forgalmazására; a gyarmatiak felfogása szerint viszont az olcsó árral az angol parlament az adókivetéshez való jogát akarta visszacsempészni az anyaország-gyarmatok közötti kapcsolatokba. 1773. december 16-án indiánnak öltözött bostoniak a kikötőjükben horgonyzó angol hajókról a tengerbe dobálták a teaszállítmányokat,

s több más városban is – kevésbé drasztikus – akciókra került sor a tearakományokkal érkező hajók ellen. A „teadélutánt" és az azt megelőző ellenséges eseményeket az angol politikai élet „keményvonalasai" III. György 1766. évi „végzetes engedékenységének" (ti. a bélyegtörvény visszavonásának) tudták be, és kikényszerítették az uralkodótól a „kényszerítő törvényeket", melyeket az amerikaiak „tűrhetetlen törvényekként" ismernek. 1774. március 31-én lezárták Boston kikötőjét minden hajó elől (kivéve a katonai vitorlásokat); május 20-án átszervezték Massachusetts kormányzatát és igazságszolgáltatását; június 2-án beszállásolási törvény rendelkezett a brit katonák elhelyezéséről, s a szakirodalom a fentiek mellé sorolja még a június 22-én hatályba lépett Quebec-törvényt is, mely – többek között – mentesítette Nouvelle France francia lakóit az eskütörvény alól (azaz katolikusok is hivatalt vállalhattak), megtartotta a francia jogot polgári ügyekben a területen, s rögzítette annak határait is.

Az angol kormány meglepetésére az addig nem túl nagy egységet mutató gyarmatok szinte egyöntetűen felléptek a törvények ellen: New York javaslatára 1774. szeptember 5-én Philadelphiában összeült 12 gyarmat (Georgia hiányzott) 55 küldötte a nem hivatalos, de nem is törvénytelen Kontinentális Kongresszus, melynek legfontosabb javaslata egy perszonálunió volt – a parlament törvényhozó jogának egyidejű tagadásával.

A puskaporos hordóba az égő kanócot Thomas Gage tábornok dobta, amikor 1775. április 18-án megkísérelte a Bostontól nem messze fekvő Concordban és Lexingtonban található lőszerraktárak elfoglalását: az amerikaiak a kivonuló angol csapatok útját állták, és eldördültek az amerikai forradalom és függetlenségi háború első puskalövései. Az angol lépések elleni válaszakciók koordinálását a május 10-én – nem a lexington-concordi események hatására – összeülő II. Kontinentális Kongresszus végezte, mely azután a gyarmatok „törvényhozó testületévé" vált. John Adams javaslatára George Washingtont nevezték ki a Kontinentális hadsereg főparancsnokának. A testületben többségben lévő konzervatívok még július 5-én elfogadtattak egy "olajágat nyújtó petíciót", s a másnap, a fegyverfogás szükségességéről kiadott nyilatkozat sem említette a függetlenséget. Az év végén azonban III. György elutasított minden közeledést addig, amíg a gyarmatok a „lázadás állapotában" vannak, s ezzel a frontvonalak megmerevedtek, de egyben tisztázódtak is. Mindebben nagy szerepet játszott Thomas Paine 1776 januárjában napvilágot látott pamfletje, a „Józan ész", melyben az angol forradalmár az elszakadás szükségessége mellett érvelt, támadta a monarchiát; a republikánus eszmék az ő röpirata jóvoltából kaptak nagyobb nyilvánosságot Észak-Amerikában. Az év első felében a gyarmatok egymás után nyilvánították ki függetlenségi szándékukat; Richard Henry Lee június 7-én terjesztette be függetlenségi javaslatát, mely végső formáját a július 4-én elfogadott Függetlenségi Nyilatkozatban nyerte el. A Nyilatkozat az első olyan politikai dokumentum, mely John Locke szerződéselméletén, azaz a nép kormányalkotáshoz való jogán alapult.

A háborúhoz szükséges feltételek közül a pénzt először az 1775. június 22-én kibocsátott hitellevelek segítségével próbálta előteremteni a Kontinentális Kongresszus: a papírpénz kibocsátás ezután szinte mindennapos gyakorlattá vált, s a háború közben, de főleg utána, súlyos pénzügyi helyzethez vezetett az elértéktelenedő fizetőeszköz. Ami a hadsereget illeti, annak milícia-jellege komoly hátrányokkal járt (saját tisztek, „egyenlősdi", rövid önkéntes szolgálati idő, stb.), melyekkel a hadsereg vezetésének sok baja volt a háború folyamán. A nyilvánvaló hátrányok ellenére a Kongresszus csak vonakodva adott felhatalmazást egy többé-kevésbé állandó hadsereg felállítására 1776. szeptember 16-án, elsősorban azért, mert az angolokkal való rossz tapasztalatok miatt félt egy ilyen testülettől. (A magyar 1848/49-es párhuzamokat a honvédség és a nemzetőrség jelentette.) Amíg az angolok 1776-ban elsősorban New York állam elfoglalá-

sával ketté akarták vágni a „lázadó" gyarmatokat, a kísérlet kudarca után 1777-ben kétirányú támadást indítottak: míg William Mowe elfoglalta Philadelphiát, addig Burgoyne tábornok Kanadából induló serege 1777. október 19-én kénytelen volt letenni a fegyvert Saratogánál.

1777 más szempontból is döntőnek bizonyult a gyarmatok további sorsát illetően. Elodázhatatlanná vált, hogy meghatározzák a Kontinentális Kongresszus szerepét, valamint az államok jogait és kötelességeit. Benjamin Franklin már 1775. július 21-én benyújtott egy államszövetségi (konföderációs) -tervezetet, de a konzervatívok akkor megakadályozták annak elfogadását egy esetleges kiegyezés reményében. Másodszor Richard Henry Lee 1776. június 7-i határozati javaslata szólt egy államszövetség felállításáról; a tervezetet július 12-én nyújtotta be a munkával megbízott bizottság. A Konföderációs Cikkelyek főbb pontjai a gyarmatok feletti kormányzatot egy egykamarás Kongresszus kezébe adták, egyenlő képviseletet biztosítottak az államoknak a Kongresszusban, s a déli államok javaslatára a föld értéke arányában történő adóztatást írtak elő; a Cikkelyek II. pontjában pedig körülbástyázták a tagállamok szuverenitását. A Konföderációs Cikkelyek végül 1781. március 1-jén léptek életbe, amikor az utolsó tagállam, Maryland is ratifikálta az okmányt. Eközben a tagállamok alkotmányokat dolgoztak ki, és létrehozták saját kormányzataikat is, melyeknek közös jellemzője a hatalmi ágak szétválasztása, s a gyenge végrehajtó hatalom – erős törvényhozó hatalom felállás volt. Virginia példáját követve számos állam alkotmányos kiegészítésként rögzítette az alapvető emberi jogokat *(Bill of Rights)*, valamint törvénybe iktatták a vallásszabadságot, s északon a rabszolgaság eltörlését.

A háború második szakaszát 1778-tól számítjuk. A saratogai brit fegyverletétel megváltoztatta a függetlenségi háború külpolitikai dimenzióit is: az addig vonakodó franciák 1778. február 6-án barátsági és kereskedelmi szerződést kötöttek az amerikai konföderációval. Időközben Spanyolország és Hollandia is háborúba lépett Anglia ellen; 1780-ban pedig II. Katalin cárnő kezdeményezésére megalakult a Fegyveres Semlegesség Ligája. Az angolok kezdetben sikeres hadjáratot indítottak a Délen, de Charles Cornwallis taktikai hibái miatt 1781. október 19-én Yorktownnál le kellett tenniük a fegyvert az egyesített amerikai–francia erők előtt. Ezzel lényegében befejeződtek a harcok. 1782. március 4-én az angol parlament egyhangú határozatot hozott, melyben „őfelsége és az ország ellenségének" nyilvánítanak mindenkit, aki a támadó háború folytatására hívna fel. Március 20-án a háborúpárti Lord North-t a békepárti Rockingham őrgróf váltotta fel az angol kormány élén, és az angol megbízottak hamarosan tájékoztatták Washington: Nagy-Britannia kész elismerni a volt gyarmatok függetlenségét.

A béketárgyalások Párizsban kezdődtek meg Franklin és az angolok között, s párhuzamosan folytak az angol–francia, illetve az angol–spanyol tárgyalások is. Végül 1783. szeptember 3-án írták alá a végleges békeszerződéseket. Az amerikai függetlenség elsősorban – főleg a háború első szakaszában elkövetett – brit politikai és katonai hibák, a francia–spanyol fellépés, az európai országok többségének lényegében ellenséges magatartása, az amerikaiak erkölcsi tartása, a volt gyarmatok a széthúzáson úrrá lévő együttműködése és Washington személyes kvalitásai eredményeképpen jött létre, bár a felsorolás nyilvánvalóan korántsem teljes.

A fiatal köztársaság vezetőinek súlyos kérdésekkel kellett szembenézni a függetlenség első napjától kezdve: ezek közül is a legégetőbb a pénzügyi helyzet rendezése volt. A Kongresszus két – sikertelen – kísérletet tett a központi pénzbevételek növelésére: először 1781. február 3-án azt javasolták, hogy a Kongresszus minden, az Államokba beszállított külföldi termék után 5%-os behozatali illetéket vethessen ki, míg 1783. március 18-án az eredeti javaslat módosított változatát nyújtották be: eszerint az 5%-os behozatali vámot csak 25 évig szedhette volna a Kongresszus, de azzal a feltétellel, hogy a pénzt kizárólag a háború alatt felvett

adósságok kamatainak és tőkéjének a visszafizetésére használják. Mindkét elképzelés megbukott az egyes tagállamok ellenállásán.

Sikeresebben oldotta meg viszont a Kongresszus a nyugati földek problémáját. A nem kellő pontossággal megfogalmazott és egymásnak gyakorta ellentmondó eredeti adománylevelek miatt több gyarmat is igényt tartott ugyanazon földterületekre, így a Kongresszusnak kellett igazságot szolgáltatni a vitákban. Az első döntés (1784. április 28.) közös birtokba vette az Ohio-folyótól északra és nyugatra fekvő területeket, s egy pontos menetrendet szabott meg azok megszervezéséhez. 1785 májusában két földrendelet a földek felméréséről rendelkezett. A végső szót a kérdésben az 1787. július 13-i Északnyugati Rendelet mondta ki: a szóban forgó területet a Kongresszus által kinevezett kormányzó, titkár és három bíró vezetése alá rendelte; amennyiben egy terület felnőtt férfilakosságának a száma eléri a 5 000-et, ott törvényhozó testületet kell létesíteni, kormányzói vétójoggal; a területen összesen 3–5 állam szervezendő (végül Ohio, Indiana, Michigan, Illinois és Wisconsin alakult meg itt); az állammá váláshoz legalább 60 000-es lélekszám szükséges és a rabszolgaság tilalma. A rendelet jelentőségét az adta, hogy szakított az angol gyarmatosító szemlélettel és gyakorlattal, biztosította az önkormányzat kifejlődését, az alapvető emberi jogokat és tiltotta a rabszolgaságot. A határozat egészen 1959-ig, Alaszka és Hawaii felvételéig érvényben volt, s ennek alapján szervezték meg lényegében az egész Egyesült Államokat az eredeti 13 állam kivételével.

A megoldatlan pénzügyi helyzet és a regionális érdekek egyeztetésének kudarca azonban sok embert elgondolkoztatott az államszövetség jövője felől, s a többség arra a megállapításra jutott, hogy elodázhatatlan a Konföderációs Cikkelyek módosítása. Erre kapott tehát felhatalmazást az a 12 államból összegyűlt 55 küldött (Rhode Island képviselői maradtak távol), akik 1787. május 25-én ültek össze Philadelphiában a javaslatok megvitatására. Lényegében két alternatíva merült fel: a május 29-én beterjesztett ún. Virginia-terv („nagy államok terve"), valamint a június 15-én benyújtott ún. New Jersey-terv („kis államok terve"). Az előbbi a tagállamok törvényhozásának túlsúlyát szerette volna megszüntetni; az utóbbi a Konföderációs Cikkelyek keretein belül próbálta szétválasztani a három hatalmi ágazatot. Június 19-én azonban leszavazták a New Jersey-tervet abban az értelemben, hogy erős nemzeti kormányt kell létrehozni, s elkezdődött a vita a megmaradt Virginia-terv felett. A képviselet kérdésében kompromisszum született: az „alsóházat" a lakosság lélekszáma arányában választják meg, ahol szükséges a fehér lakosok számához a rabszolgák 3/5-ét hozzáadják; a szenátusban egyenlő képviseletet kapnak az államok, viszont a költségvetési kérdések az alsóházhoz tartoznak.

A végleges Alkotmány I. cikkelye a törvényhozásról intézkedik: kétkamarás, a képviselőházi tagokat kétévenként népszavazással választják, az államonkénti két szenátort hatévenként választják, de egyharmadukat kétévenként újraválasztja az államok törvényhozása (1913-tól választják őket is népszavazás útján); meghatározza, milyen feltételeknek kell megfelelni a törvényhozóknak, tételesen felsorolja a Kongresszus jogköreit, s szabályozza a tagállamok jogait is. A II. cikkely az elnöki jogkörről szól: az elektorok által választott tisztviselő a hadsereg főparancsnoka, irányítja a külpolitikát, vezető tisztviselőket nevezhet ki a szenátus hozzájárulásával, az állam, s egyben a kormány feje is. Az elnök tehát felszabadult a Kongresszus gyámsága alól és a végrehajtó hatalom a törvényhozás egyenrangú partnerévé vált. A III. cikkely a Legfelső Bíróságról intézkedik elsősorban. A testületnek a törvényhozás feletti ellenőrzését az alkotmány nem mondta ki, csak a 19. század elején Marshall főbírónak a *Marbury v. Madison-ügyben* hozott elvi jelentőségű döntése szögezte le: a Legfelső Bíróság alkotmányellenesnek nyilváníthat mind szövetségi, mind tagállami törvényeket. A IV. cikkely lényegében kimondja, hogy az egyes álla-

mok kötelesek elfogadni a többi állam törvényeit, s az egyes államok polgárait megilletik az összes többi állam által adott jogok, valamint intézkedik az egyes államok közötti jogsegélyszolgálatról. A továbbiakban szól az új tagállamok felvételéről és arról, hogy az Egyesült Államok minden tagállam számára biztosítja a köztársasági államformát. Az V. cikkely leszögezi: az alkotmány módosításához a két ház kétharmadának, és az államok háromnegyedének jóváhagyása szükséges. A VI. cikkely elismeri a „jelen alkotmány elfogadása előtt" keletkezett államadósságokat; az alkotmányt, az annak értelmében készült törvényeket és az Egyesült Államok által kötött nemzetközi szerződéseket az „ország legfőbb törvényeinek" minősíti, s előírja az eskü kötelezettségét a vezető tisztviselők számára. A VII. cikkely kimondja: az alkotmány életbe lép, amennyiben azt legalább 9 állam elismeri. Az alkotmány elfogadása vagy elutasítása feletti vita rögtön megkezdődött, s a *Pennsylvania Gazette* szeptember 12-i számában már federalistákról és antifederalistákról írt. A két csoportból nőtt azután ki az 1790-es években az Egyesült Államok első pártrendszere. A ratifikációs vita legszínvonalasabb szellemi terméke a James Madison, John Jay és Alexander Hamilton által „Publius"-ként jegyzett 77 esszé, mely a *The Federalist Papers* gyűjtőnéven jelent meg 1788-ban New Yorkban. Az esszégyűjtemény az alkotmány első komoly elemzésének bizonyult, melynek megállapításaira még ma is gyakran hivatkoznak. Az alkotmány hivatalosan 1788. június 21-én lépett életbe, amikor New Hampshire konvenciója ratifikálta a dokumentumot. Az alkotmányt jóváhagyó államokban (az összes eredeti államban, kivéve North Carolina-t) 1789. január 7-én választották meg az elektorokat, akiknek egyhangú döntése után április 30-án iktatták be New Yorkban George Washingtont az Egyesült Államok elnöki hivatalába. Ezután szeptember 24-én hozta létre a Kongresszus azt a szövetségi bírósági rendszert (Legfelsőbb Bíróság – az államok számának megfelelő kerületi bíróságok – körzeti bíróságok), mely 1911-ig érvényben maradt. Az alkotmány megfogalmazásakor, majd pedig az elfogadásáról szóló vita során többször felmerült az egyéni jogok törvénybe iktatása. Végül a James Madison által összeállított listáról 10 pontot fogadott el a Kongresszus 1791. szeptember 25-én, s azok a tagállamok jóváhagyása után december 15-én kerültek be az Egyesült Államok alkotmányába, mint az első tíz alkotmánykiegészítés. Ezzel az ország alaptörvénye megváltozott: demokratikusabb lett. Az unió 1790. május 29-én Rhode Island csatlakozásával vált teljessé, s tulajdonképpen ekkor indult meg a nemzetté válás folyamata, amelyet az 1812–14 között vívott angol–amerikai háború felgyorsított, de amely csak az 1861–65 közötti polgárháborúval, s a rabszolgaság felszámolásával fejeződött be.

Hogyan értékelte az utókor a forradalmat és függetlenségi háborút? Az amerikai „történetírás atyja", George Bancroft a demokrácia diadalmenetét látta bennük, s ez a vélemény uralta az amerikai történetírást a 19. század végéig. A századforduló táján kutató ún. birodalmi történészek az angol–amerikai közeledés jegyében megértőbbek voltak a brit birodalmi politika iránt, de egyetértettek abban, hogy a forradalom gyakorlatilag 1763-ban, Kanada megszerzésével és a birodalom megszületésével indult el. Rendhagyóbban közelített a kérdéshez egy másik irányzat, mely a forradalom addig mellőzött társadalmi kérdéseit állította előtérbe. Az iskola legnevesebb képviselője, Charles A. Beard 1913-ban publikálta nagy vihart kiváltó „Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése" című monográfiáját, amelyben az amerikaiak többségének „szentségtörő" módon azt próbálta bebizonyítani: az Alapító Atyák kezét az önérdek vezette az alkotmány megírásakor. Az alkotmányjogászok kivételével a korral foglalkozó történészek nagy része elfogadta ezt a tételt, a vita legfeljebb a különböző csoportérdekek érvényesülésének mértékéről folyt. Az 1930-as

évek liberális történetírása szerint az amerikai forradalmat a radikálisok kezdték el és a konzervatívok fejezték be: a radikális Függetlenségi Nyilatkozat logikus folytatása volt egy konzervatívabb alkotmány a polgári tulajdon védelmére. A „konzervatív" jelzőt vette át a II. világháború utáni amerikai történetírás főárama, az ún. konzenzus-iskola, mely szerint a forradalom konzervatív forradalom volt, illetve az európai forradalmak mértékével mérve nem is volt forradalom. A francia forradalommal összehasonlítva valóban nagyok a különbségek, melyek közül azt lehet kiemelni, hogy amíg mindkettőt a társadalmi elit kezdte, az amerikait az is fejezte be, míg a franciát nem; az utóbbiban a népmozgalmak vették át a döntő szerepet. Másképpen: az amerikai forradalomban a szociális kérdések nem váltak központi problémává, s a külső fenyegetettség sem radikalizálta az embereket, hiszen eleve amiatt indult az el. Az ún. progresszív történetírók szerint viszont igenis voltak feudális, stb. ellentétek (elsősorban a középső államokban), de ezek nem voltak az európaiakhoz mérhetők, a szabad föld bősége pedig semlegesítette ezeket a feszültségeket. Ismét mások szerint kettős forradalom játszódott le: fegyveres küzdelem Anglia ellen, valamint egy fegyvertelen a gyarmatok többségének arisztokratikus vezetése ellen. Az igazsághoz feltehetően azok járnak a legközelebb, akik „belső forradalomról" beszélnek: 1776 után az öröklött politikai struktúra fokozatosan a választók ellenőrzése alá került, azaz demokratizálódott. A forradalom példaértéke egyrészt ebben a tényben keresendő, másrészt pedig abban, hogy bebizonyította: a republikanizmus és az alkotmányos kormányzás nem utópia, s ezt az örökséget legközvetlenebbül Spanyol-Amerika gyarmatai hasznosították függetlenségi harcaikban a 19. század első felében, de az eszmék távolabb is hatottak, mint például a reformkori Magyarországon és az 1848/49-es szabadságharcunk idején.

Mit lehet hozzátenni ehhez a kitűnően megírt, szakmailag a legalaposabban alátámasztott monográfiához? A recenzens úgy érzi, hogy a kákán is csomót keres, amikor néhány megjegyzést fűz Urbán Aladár könyvéhez. Bizonyára elírás eredménye a „Dicsőséges Fordulat" (30. o.) a „Dicsőséges Forradalom" helyett; „négy állam"-ról beszélni az 1775. március 30-i, New Englandet korlátozó törvény kapcsán, hiszen akkor azok még csak gyarmatok voltak (87. o.); a York-folyónál 1781 októberében bekerített angol csapatok parancsnoka Clinton helyett természetesen Cornwallis volt (206. o.); a *Kislexikon*ban Thomas Hutchinson születési éveként pedig 1711 helyett 1771 szerepel (373. o.). Zavaró nak hat a 268. oldalon található megfogalmazás arról, hogy az Alapító Atyák közül „29 személy kapott kollégiumi nevelést"; talán a „főiskolai/egyetemi képzés" jobban kifejezné azt, hogy 29-en folytattak tanulmányokat felsőoktatási intézményekben. A 20. oldalon a rabszolgaság elterjedésével kapcsolatban esetleg meg lehetett volna említeni az 1676-os Bacon-féle felkelést, mely a nagyszámú (volt) szerződéses fehér szolga és szegény fehér telepes jelenlétéből adódó veszélyeket hozta a felszínre, s – többek véleménye szerint – ezért is fordultak a déli államokban a biztonságosabbnak ítélt fekete rabszolgatartás felé; míg a 37. oldalon az első angol gyarmatbirodalom megszületésekor szólni lehetett volna a hétéves háború indiai hadszínteréről is, hiszen Clive 1757-ben Plassey-nél a franciák ellen aratott győzelme gyümölcseként elért angol hódításokat is belefoglalták az 1763-as párizsi békébe.

Mindezek a megjegyzések azonban semmit sem vonnak le a kötet értékéből, melynek szinte kötelező módon ott van a helye minden az Egyesült Államok története iránt érdeklődő olvasó könyvespolcán.

Magyarics Tamás

Kötetünk szerzői

Bencze László
hadtörténész — Hadtörténeti Intézet, Budapest

Deák Ágnes
történész — JATE, Szeged

Diószegi István
történész — ELTE, Budapest

Gálffy László
egyetemi hallgató — JATE, Szeged

Gángó Gábor
irodalomtörténész — MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest

Kenyeres Zsolt
egyetemi hallgató — JATE, Szeged

Kovács Marian
történész — JATE, Szeged

Kövér Lajos
történész — JATE, Szeged

Magyarics Tamás
történész — ELTE, Budapest

Miskolczy Ambrus
történész — ELTE, Budapest

Vermes Gábor
történész

Zakar Péter
történész — Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged

A fordításokat **Duró Gábor** *és* **Pingiczer Klára** *készítették.*

INHALT

Studien

István Diószegi
Nationale Bestrebungen und dynastische Velleitäten in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts 5

Sándor Vadász
Ludwig Philipp, der Bürgerkönig 43

Lajos Kövér
Ludwig XVI. und Frankreich 75

Marian Kovács
Eine in Vergessenheit geratene Heiratsabsicht zwischen den spanischen Bourbonen und der Familie Romanov am Anfang des 18. Jahrhunderts 102

Werkstatt

Zsolt Kenyeres
Der schwedische Dynastismus *(1523–1721)* 121

Ausblick

Ambrus Miskolczy
Die Romantik in Rumänien und ihre Folklorebetrachtung *(Analysen und Herangehensweisen)* 134

Heraufbeschwörung der Vergangenheit

István Diószegi
Im Dienste einer Dynastie? 170

Otto von Bismarck
Der Dreibund. *(Auszüge aus Bismarcks Gedanken und Erinnerungen)* 172

Jenseits unserer Grenzen

Die Geschichte ist das Verstehen des Lebens der Vergangenheit.
Ein Gespräch mit Gábor Vermes **194**

Gábor Vermes
Die südslawischen Bestrebungen und der ungarische Nationalismus
in der Österreich-Ungarischen Monarchie **203**

Bibliographie der Werke von Gábor Vermes in Auswahl **221**

Revue

Die immer noch fehlende Monographie
(Deák Ferenc by Béla Király. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993.)
Ágnes Deák **223**

Portraits, in einheimischer Landschaft
(Sic Itur ad Astra. 1992/1–3. Történészportrék [Portraits of historians]. Selection, preface, notes and bibliographies completed by Boldizsár Vörös.)
Gábor Gángó **229**

Gedanken zu István Deáks "Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918"
(István Deák: Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918 [Once there was an officer corps]. Gondolat. Budapest, 1993.)
László Bencze **232**

Von Chalchas bis Lajos Szimonidesz
(József Borovi: A magyar tábori lelkészet története [A history of the Hungarian army chaplain]. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1992.)
Péter Zakar **242**

Bauernliebe in der Neuzeit
(Jean-Louis Flandrin: Les amours paysannes. Gallimard. Paris, 1993.)
László Gálffy **248**

Die (Neue) Welt der Gründerväter
(Aladár Urbán: Köztársaság az Újvilágban [Republic in the New World]. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994.)
Tamás Magyarics **251**

Unsere Autoren **259**

CONTENTS

Studies

István Diószegi
National efforts and dynastic velleities in Austro-Hungarian foreign policy in the last third of the 19th century 5

Sándor Vadász
Louis Philippe, the Bourgeois King 43

Lajos Kövér
Louis XVI and France 75

Marian Kovács
A forgotten marital plan between the Spanish Bourbons and the Romanovs in the early 18th century 102

Workshop

Zsolt Kenyeres
Swedish dynastism *(1523–1721)* 121

Perspective

Ambrus Miskolczy
Rumanian Romanticism and its view of folk-lore *(analyses and approaches)* 134

Recollection

István Diószegi
Serving a dynasty? 170

Otto von Bismarck
The Triple Alliance *(from his memoires entitled Gedanken und Erinnerungen)* 172

Beyond our Borders

History is to understand the life of the past.
Conversation with Gábor Vermes 194

Gábor Vermes
South-Slav ambitions and Hungarian nationalism in the Austro-Hungarian Monarchy 203

Selected bibliography of Gábor Vermes 221

Observer

The monograph that is still missing
(Deák Ferenc by Béla Király. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993.)
Ágnes Deák **223**

Portraits in familiar landscape
(Sic Itur ad Astra. 1992/1–3. Történészportrék [Portraits of historians]. Selection, preface, notes and bibliographies completed by Boldizsár Vörös.)
Gábor Gángó **229**

Thoughts on reading István Deák's "Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918"
(István Deák: Volt egyszer egy tisztikar 1848-1918 [Once there was an officer corps]. Gondolat. Budapest, 1993.)
László Bencze **232**

From Kalkhas to Lajos Szimonidesz
(József Borovi: A magyar tábori lelkészet története [A history of the Hungarian army chaplain]. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1992.)
Péter Zakar **242**

Peasant love in the modern age
(Jean-Louis Flandrin: Les amours paysannes. Gallimard. Paris, 1993.)
László Gálffy **248**

The (New) World of the Founding Fathers
(Aladár Urbán: Köztársaság az Újvilágban [Republic in the New World]. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994.)
Tamás Magyarics **251**

Our authors **259**

Pályázati felhívás

A Soros Alapítvány az alábbi külföldi ösztöndíjprogramokat hirdeti meg az 1995/96-os tanévre

Általános program

10–12 fő számára 3–9 hónapos, elsősorban kutatásra szóló ösztöndíjat ítél oda.

A jelentkezés alsó korhatára betöltött 27 év, felső korhatár nincs. Az ösztöndíjprogram célja, hogy szakmai gyakorlattal rendelkező, diplomás szakemberek számára nyugat-európai országok, esetleg az USA felsőoktatási intézményeiben vagy kutatóintézeteiben lehetőséget nyújtson kutatómunka vagy továbbképzés folytatására.

Pályázhatnak szakemberek

a/ a humán- és társadalomtudományok és b/ a természettudományok területéről.

Elsősorban azok jelentkezését várjuk, akiknek a fogadóintézmény anyagi résztámogatást ajánl fel, és az Alapítványtól csupán ennek kiegészítését kérik („matching grant"). Fogadókészség kifejezése előnyös és szükséges.

Akik továbbképzési ösztöndíjra pályáznak, valamely elismert felsőoktatási intézménybe, azoknak tandíjmentességet vagy teljes tandíjfedezetet kell igazolniuk.

Ne pályázzanak

a/ a műszaki tudományok képviselői, az előadó- és képzőművészek, számítástechnikai szakemberek és a business témakörben tanulni vágyók;

b/ akik az elmúlt vagy jelen tanévben külföldön tanultak és tanulmányaik folytatásához kérnének támogatást.

Bolognai program

Pályázható 4 vagy 4+2 hónapos, posztgraduális kutatói ösztöndíj az 1994-95-ös tanév II. szemeszterére, 1995. február 1-jei kezdettel. Pályázható további 2 hónapos hosszabbítási lehetőség 1995. őszére. Ez a két hónap önállóan nem pályázható meg.

Pályázhatnak 38 évesnél nem idősebb szakemberek az alábbi tudományágakban:

- bölcsészettudomány
- közgazdaságtan (kiemelten a kis- és középvállalkozások menedzsmentje)
- műszaki kémia és anyagtudomány
- geológia
- transzplantációs sebészet

Leicesteri program

A Soros Alapítvány új ösztöndíjprogramja

4 fő számára egyéves **MA Program**ra szóló ösztöndíj a Leicesteri Egyetemen, a **Centre for Urban History**-n. Az ösztöndíjas 9 hónapot tölt a Leicesteri Egyetemen, de disszertációját a kurzust követő 3 hónap folyamán, már Magyarországon kell befejeznie. Az MA Program interdisciplináris

jellegű. A témakörök az ókori várostörténettől a régészeten át a műemlékvédelem, a modern városfejlesztés és várostervezés, valamint ezek kapcsolódó területeinek tanulmányozását teszik lehetővé. (Az érdeklődők részletes tájékoztatást kaphatnak a Leicesteri Egyetem tájékoztató füzetéből).

Pályázhatnak azok a 25–35 év közötti fiatal szakemberek, akik valamely magyar egyetemen diplomát szereztek történelemből vagy annak rokontudományaiból, földrajzból, régészetből, szociológiából, várostervezésből bármely tudományegyetemen vagy a Műegyetem megfelelő szakán.

Leuveni program

A **Soros Alapítvány** és a **Katholieke Universiteit Leuven** közös programja.

Legfeljebb 10 fő számára 3, illetve 9 hónapos ösztöndíjak a leuveni Egyetemen, Belgiumban.

a/ 3 hónapos kutatási ösztöndíj az 1991–1995 között végzett diplomás szakemberek részére. Pályázhatnak a humán és a társadalomtudományok művelői.

b/ 9 hónapos posztgraduális vagy posztdoktorális ösztöndíj diplomás szakemberek részére. A korhatár a posztgraduális képzésre jelentkezőknél 32 év, a posztdoktorális ösztöndíjra jelentkezőknél 38 év.

A Leuveni Egyetemen **angol, francia, flamand és német** nyelven lehet tanulmányokat folytatni, valamennyi Leuvenben kutatható tudományágban, a témavezető professzor nyelvi felkészültségétől függően.

Londoni program

Legfeljebb 8 fő számára 3 vagy 6 hónapos kutatói ösztöndíj a University of Londonra.

Pályázhatnak 25–35 év közötti, jeles egyetemi diplomával rendelkező szakemberek az alábbi szakterületeken:

filozófia, jog, közgazdaságtan, nemzetközi kapcsolatok, politológia, szociológia, történelem, urbanisztika.

Oxfordi program

8–10 fő számára 9 hónapos ösztöndíj az Oxfordi Egyetemen.

a/ posztgraduális képzés legfeljebb 3 éve (1992–1995) végzett, diplomás szakemberek részére, bármely Oxfordban kutatható tudományágban.

b/ posztdoktorális képzés 35 évnél fiatalabb szakemberek részére, akik már rendelkeznek doktori fokozattal és/vagy kandidátusi értekezésükön dolgoznak a társadalom- és természettudományok területén.

Általános tudnivalók valamennyi ösztöndíjjal kapcsolatban:

1/ Csak egyetemi végzettséggel rendelkező magyar állampolgárok pályázhatnak.

2/ Az ösztöndíj elnyerésére csak azok a szakemberek esélyesek, akik a tanulmányi cél eléréséhez szükséges szinten beszélik a célország nyelvét. Erről speciális nyelvvizsgán kell számot adni.

Figyelem!

A Soros Alapítvány által meghirdetett hosszú (3–9 hónapos) külföldi ösztöndíjpályázatok közül **évente egy ösztöndíjprogramra** lehet pályázatot benyújtani.

A pályázat benyújtásának módja:

Az ösztöndíjak *csak az erre a célra készített kérdőíveken* pályázhatók meg.

Pályázati kérdőívek és tájékoztatók a kiválasztott ösztöndíjtípus megjelölésével postán igényelhetők a Soros Alapítvány Titkárságától (1538 Budapest, Pf. 596.), valamint hozzáférhetők a Soros Alapítvány budapesti és vidéki információs központjaiban.

Az elkészített pályázatokat a Soros Alapítvány Titkárságához kell postán eljuttatni a következő címre:

1538 Budapest, Pf. 596.

A pályázatok beadási határideje:

bolognai program	1994. november 16.
oxfordi és általános program	1994. december 9.
leicesteri, leuveni és londoni program	1994. december 20.

A határidők a postára adás legutolsó napját jelentik és szigorúan értendők.

Egyéb ösztöndíjlehetőségek

Számos más ösztöndíjlehetőséget tesz nyilvánossá a Soros Alapítvány Külföldi Ösztöndíj Bizottsága. Ezen programok lehetőséget adnak arra, hogy egyetemi diplomával rendelkező fiatal magyar szakemberek ösztöndíjpályázatot nyújthassanak be különböző nyugat-európai és észak-amerikai felsőoktatási intézmények már működő ösztöndíjprogramjaira, melyek szívesen fogadnának kelet-közép-európai pályázókat is. Ezen ösztöndíjak anyagilag teljesen függetlenek a Soros Alapítványtól, az Alapítvány csupán lehetővé kívánja tenni a pályázati anyagokhoz és információkhoz való könnyebb hozzáférést. Ezen lehetőségekről az érdeklődők tájékoztatást kaphatnak az alábbiakban felsorolt információs központok vezetőitől 1994. október 15-től kezdve, illetve a lehetőségek beérkezésétől függően folyamatosan.

Az **Információs Központok** az alábbiak:

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Tájékoztató Központ
(Bp. VIII. Szabó E. tér 1.)
Budapesti Műszaki Egyetem, Nemzetközi Diákközpont
(Bp. XI. Műegyetem rkp. 3.)
ELTE BTK (Bp. V. Piarista köz 1. I. em. 44.)
JATE Központi Könyvtár (Szeged, Dugonics tér 13.)
Miskolci Egyetemi Könyvtár (Miskolc, Egyetemváros)
Veszprémi Egyetem Központi Könyvtára
(Veszprém, Schönherz Z. u. 10.)
KLTE Könyvtára (Debrecen, Egyetem tér 1. K202.)
International English Center (Pécs, Mária u. 9.)

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 320 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 80 Ft+postaköltség, könyvesboltban 98 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: **Magiszter Könyvesbolt,** V. ker., Városház u. 1.; **Studium Könyvesbolt,** Váci utca 22.; **Eötvös Könyvesbolt,** Kecskeméti u. 2.; **Litea Kft.,** Budavár, Hess A. tér 4.; **Írók Boltja, Parnasszus Kft.,** Andrássy út 45.; **Könyváruház,** Rákóczi út 14.; **Atlantisz Könyvesbolt,** V. Váci utca.

Szeged: **Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt,** Oskola u. 27., **Könyv- és Jegyzetbolt,** Dugonics tér 12.; **Móra Könyvesbolt,** Kárász u. 5.; **Egyetemi könyvárus,** Egyetem u. 2.; **JGYTF Kiadó Jegyzetbolt,** Boldogasszony sgt. 6.; **Idegennyelvű Könyvesbolt,** Kárász u. 22. **Tolkien Könyvesbolt,** Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: **Egyetemi könyvárus,** KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: **Két Könyvész Kft.,** Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: **Szövegbolt,** Ifjúság u. 6.; **Egyetemi Könyvesbolt,** Mátyás király u.

Székesfehérvár: **Jókai u. 4. Könyvkereskedés,** Jókai u. 4.

Szombathely: **Savaria Könyvesbolt,** Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
Felelős kiadó: Deák Ágnes
A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna
Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc
Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó és Nyomdaipari Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Bolti ár: *98,– Ft*

Előfizetőknek: *80, – Ft*

Anyagi szempontból erősebbnek tartottam az Oroszországgal való szövetséget. Számomra korábban is ez volt a fontosabb, mert a hagyományos dinasztikus barátságot, a monarchikus létfenntartási ösztönön alapuló sorsközösséget és az összes, belülről fakadó ellentétnek a politikai életben való jelenlétét nagyobb biztosítéknak tekintettem, mint az állandóan változó közhangulatot a Habsburg Monarchia magyar, szláv és katolikus népessége körében. Abszolút, tartós biztosítékot persze egyik szövetkezés sem ígért, sem a dinasztikus alapon nyugvó kapcsolat Oroszországgal, sem pedig a népszerű magyar–német szimpátia. Ha Magyarországon mindig a megfontolt politikai mérlegelés lenne irányadó, akkor ez a bátor és független nemzet tisztában lenne azzal, hogy viszonylag csekély létszámával szigetként a szláv népek tengerében csakis úgy maradhat fenn, ha az ausztriai és németországi német elemre támaszkodik. De a kossuthi epizód és a birodalomhoz hű német elemek elnyomása Magyarországon önmagában és más esetekkel együtt is azt jelzik, hogy kritikus pillanatokban a magyar huszárok és fiskálisok öntudata erősebb, mint a politikai megfontoltság és önmegtartóztatás. Még nyugalmas időkben is sok magyar húzatja a cigánnyal azt a nótát: „A német egy kutyafajzat!".

A jövendő osztrák–német kapcsolatok megítélését a politikai lehetőségeket illetően a mértéktartás hiánya jellemezte, így a német népesség Ausztriában elveszítette a dinasztiával való együvétartozás érzését, s azt a vezető szerepet, amely a történelmi fejlődésben neki jutott.

(Otto von Bismarck Gedanken und Erinnerungen című visszaemlékezéséből a három császár szövetségének megkötéséről szóló fejezetet kötetünk 172–193. oldalain olvashatják.)